

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-32

**ОЧИМА ОЧЕВИДЦЯ:
ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД “НОТАТНИКОМ” Ю.ЛИПИ***В.А.Просалова*

Заридала в серці віра
І заплакала душа.

П.Тичина

Книги нарисів і повістей про національно-визвольну боротьбу українського народу у 1918-1920 роках і її трагічні наслідки Ю.Липа назвав “Нотатником”, підкреслюючи достовірність зображеного, репортажний характер окремих творів. Відчувається, що авторові болить трагедія національного визволення, що він весь у цьому розбурханому світі – світі непримиренної боротьби і непередбачуваної стихії. Пізнаючи світ у стані творення, письменник не прагне нав’язувати свою думку іншим, адже усе з’ясоване саме ним, на певному етапі. Тому його завдання – бути не аналітиком, а літописцем жорстокої доби. “Парадигма автор-читач, за Ю.Липою, – стверджує Л.Тарнашинська, – не опозиційна, бо вона неминуче передбачає співпрацю, співдію, яка дає щораз інший результат...” [8, 47]. Оця орієнтація автора на читача, на самостійність його суджень – характерна прикмета нотаток.

Із сторінок творів постають реальні події, очевидцем чи учасником яких був автор. Аутентичність зображеного підкреслюється чіткою конкретизацією місця, нерідко часу дії, згадками про історичних осіб: гетьмана Скоропадського, батька Махна. Авторські симпатії і антипатії, незважаючи на намагання об’єктивно відтворювати складність характерів, все ж відчутні. Проте не вони визначальні, важливіше інше: Ю.Липа дав нам, за висловом С.Гординського, “постаті наскрізь вірні в житті”. Причому постаті різнопланові (як борців за українську ідею, так і їх відвертих ворогів), не суб’єктивно очорнені, а повнокровні, життєво вірогідні.

У “Нотатнику” домінують героїчно-трагічна тональність, криваво-чорні кольори: “А вгорі над ними червоний прапор – довгим язиком на вітрі. Колір червоний, колір насильства, колір убивства, – гей, Трипілля, на тебе їдуть карателі з Києва, на тебе, зелене Трипілля!” [3, 9]. Кривава кольорова гама виразно нагнітається тому, що мова йде не про етнографічно-побутові подробиці, не про святкові вишиванки, а про всю Україну – зірвану з місць, охоплену полум’ям боротьби, зрошену людською кров’ю.

Національно-визвольне піднесення висунуло багатьох талановитих ватажків, котрі завдяки своїм особистим якостям користувалися підтримкою у населення. Закономірно, що саме цим персонажам приділяється автором пильна увага. Рубан з однойменного твору зображується справжнім самородком, відданим Україні і побратимам по боротьбі. У його поведінці виявляється дух звияги, сила волі, гідність. Потрапивши у заручники, він не піддається спокусі пропонованої більшовиками втечі, знаючи, що це тільки привід для розправи. Але й не нехтує шансом втекти, а, навпаки, свідомо, зберігаючи витримку, очікує слушного моменту: “Тоді раптом спокійний рудань стався блискавкою, і нагнувся. Нагнувся, зачерпнув порохні і сипнув її в очі Калмичкову і близьким

чекістам. І в цю ж мить плигнув у бік і довгий, майже голій полетів, як стріла” [3, 19]. Його втеча – справжнє торжество вітальних сил, наслідок не стільки фізичної переваги (її він, власне, і не мав), скільки витримки, волі до життя.

Ставши ватажком повстанського загону, Рубан наводив жах на більшовиків. Вимогливий, справедливий у ставленні до побратимів, він сам карав їх і милував, не особливо-то замислюючись над наслідками дій, над тим, як сприйме їх вище керівництво. Дізнавшись про напад на Вапнярку і самовільний вивіз його бійцями набоїв, він карає винних, але не видає для розправи. Його поведінка викликає подив і захоплення. Навіть Сербицький, якому доручено заарештувати його, говорить, що “з Рубаном можна було б будувати імперію” [3, 56].

У творі зображено зіткнення двох ідеологій: самостійницької і силоміць насаджуваної інтернаціональної. Носієм останньої постає Калмичков, котрий прагне “цілу Україну – підстригти!”, перетворивши людей на безсловесні, слухняні палички. Все, що не вкладається у загальноприйняті норми, підлягає, на його думку, знищенню. Людина у його сприйнятті обезцінювалася, перетворювалася у звичайнісінький гвинтик.

Цим нівеляційним тенденціям протистоїть психологія рубанівців, для яких незаперечним був авторитет ватажка – відважного, рішучого, безшабашного. Звичний ризикувати життям, він не був, проте, ні політиком, ні стратегом. Бажання ж захистити своїх бійців (хай і нерозважливих) виявляється фатальним, поставивши його поза законом, зробивши чужим серед своїх.

Письменника цікавлять трохи дивакуваті, проте одержимі духом герої, котрі шукають можливості для вияву своєї енергії, здібностей. З оповідання “Коваль Супрун”, наприклад, постає справжній вернидуб, який, здавалось, міг би перевернути все, якби захотів. Його самохарактеристика, подана на початку твору, підтверджується багатьма епізодами. “Щось у мені таке є, що аж рветься, – я й сам не знаю. Оце на що тільки гляну, – уже б і зробив. От і водокачку поставив би – вмію. Кухню таку парову – поставив би... Мене тільки двинуть, посунуть на щось – зроблю. Покажи тільки – що?” [4, 8] – підкреслює він свою готовність діяти, перебудовувати.

Пошуки Супруном відповіді на питання часу такі затяті та наполегливі, що на якийсь час витісняють навіть потребу в їжі, праці. “Кобзар” Т.Шевченка настільки полонив його, що під впливом нього зі звичайного коваля народився бунтар. Проголошення Української Народної Республіки, синьожовті прапори сприймаються героєм як “заручини”, як переддень давноочікуваних змін. Тепер він готує село до нового життя, піддаючись то впливу сліпих інстинктів, то скоряючись силі здорового глузду: “Супрун почував, що з нього вириваються крики сотень, тисяч людей, що він говорить такі великі речі, що їх його груди і мозок стримати не можуть. Він звів голову в захмарене небо і йому здалось, що воно було повне зір, великих, жадібно блискучих, що спадали стрімголов на землю” [4, 29]. Земля і небо, високе, духовне і низьке, тілесне поєдналися, творячи симфонію великого перелому, значних змін як у свідомості, так і в житті. Письменник наче різьбив відданих українській ідеї героїв – непересічних, одержимих духом, довершених, протиставляючи їх ущербній дійсності.

Гринів з однойменного твору – з когорта національно свідомих, з тих юних ідеалістів, які творили міф про сильного українця. Юний учасник національно-визвольних змагань наполегливо підтримував у ввіреній йому сотні бойовий порядок і лад. Його образ поставав переконливим завдяки розкриттю особистого життя, палкого кохання, що розквітло прямо на бойовищі: “Гринів покохав її. Він ніколи досі не був такий щасливий. Предивна радість кохати правдиво виполоскала його істоту з усіх найнижчих почуттів і думок. Він ходив у сонці й музиці” [5, 51]. Кохання підносило і засліплювало водночас, надихало і спалювало, змушуючи забувати про вороже оточення, постійну небезпеку. У творі зображуються події 1917-1918 років, зокрема захоплення Одеси військами Директорії, передаються сила і розмах визвольної боротьби.

Гринів загинув у розквіті сил, у стрімкому леті до омріяної блакитної України – недосяжної і величної. Навіть кат змушений був визнати, що “в ньому і по смерті є якась сила”, яка змушувала відчувати в ньому гідного поваги ворога. Сон героя – це передбачення того, що згине морок і заясніє сонце над Україною. Цим сном утверджувалася віра у велике майбутнє українського народу.

Події нерідко відбуваються в добре знаній письменникові Одесі, що стала у цей час кублом злодіїв, “блатяків”. Ю.Липа звертає увагу на протистояння українського села і російськомовного міста, розбурхання найнесподіваніших людських інстинктів, винищення людяності, доброти. Життя передмість Молдаванки, Романівки вражає своєю строкатістю і калейдоскопічністю. Реалії тієї бурхливої доби – часто непередбачувані, блискавичні – відтворюються колоритно і динамічно. Владу в Одесі, наприклад, захоплюють злодії, що грабують мешканців, тримають у руках денікінську поліцію, укладають угоду з більшовиками, котрі ще не вийшли з підпілля. Боязкі загони наполоханої поліції не користувалися симпатією у населення: “Поліція втратила свій авторитет після того, як перелякана і жаліслива почала ходити громадно з червоними прапорами і дозволяла роз’юшеним юрбам убивати як зайців, своїх агентів, старшин і підстаршин” [3, 72].

Неспокійна, галаслива Одеса, поділена на ареали впливу, ворожі, непримиренні, так звані “кутки”, визнавала тільки силу. Якщо денікінці не змогли приборкати її, то більшовики, відповівши терором на терор, агітували навіть злодіїв у свої загони. Трагікомічний випадок кількісного роздування формованих ними загонів знайшов відображення в оповіданні “Петька Клин, нальотчик”. Його головний герой – ватажок злодіїв, що затято б’ється як з “фараонами”, так і з потенційними претендентами на лідерство. У поведінці нальотчика стільки розрахованих на публіку ефектів, стільки вродженого артистизму, що він стає улюбленцем навіть ним же ошуканих людей. Про нього говорять, складають пісні, легенди – і це підносить його у власних очах і водночас викликає заздрість у представників інших злодійських груп. “Матеріал ніколи не рятує мистецький твір” [7, 285], – вважав Хосе Ортега-і-Гасет. Якщо ж він, як у цьому випадку, і цікавий, і належним чином оброблений, то хвилює, викликає відповідну емоційну реакцію.

До “Нотатника” увійшли твори гостро конфліктні, драматично напружені, як і сама доба, що їх породила. Новела “Чародій”, скажімо, вражає дивовижними метаморфозами, в основі яких не фантастика, а надзвичайні здібності Нестора Махна до мімікрії, про що свідчили очевидці. Здатність перевтілюватися, ховатися, як він жартував, навіть у склянці горілки дозволяли йому виходити неушкодженим з найскрутніших ситуацій: “От у Гуляйполі самому загнали петлюровці батька Махна у, можна сказати, його ж нору, у його ж хату. Приходять петлюровці, а в сінях стара баба капусту крише. – Не було тут Махна? – Ні, лебедоньки, не було! – Ті й пішли собі” [4, 38]. Так і не розпізнали вони самого Махна. Коли більшовики на придушення його банди кинули великі сили, він, щоб вийти з оточення, став “покійником”: “Дійсно, жовта, худа мужицька мармуга з купками рудого волосся була огидно скривлена. Труп був сірозеленкавий, в стані розкладу, як здавалося жовнірам” [4, 36]. Похоронна процесія, що вражала своїм виглядом, проминула супротивників, згодом ударивши їм у спину кулеметним вогнем. Зображуючи Махна в дії, через сприйняття його найближчим оточенням, Ю.Липа намагався бути достовірним, навіть лексику добирав відповідну – покалічену, брутальну. Зображений ним епізод не суперечив історичній правді, що підтверджується спогадами очевидців, які враховує В.Волковинський, зазначаючи: “А то бувало й так, що весільна церемонія або похорон вмить перетворювалися на озброєне військо, і тоді соромливі сільські дівчата, які ще кілька хвилин тому мирно сиділи поміж гостей, раптом ставали лихими кулеметницями” [2, 158]. Та й дії дружини “батька” Галини Кузьменко, яка не раз хапала зброю і досить вправно нею орудувала, можуть служити підтвердженням цієї думки.

Психологічна точність, лікарська допитливість, доскіпливість у з’ясуванні “діагнозу”, рентгеноскопія душ вирізняють “Нотатник”. Письменник зображує критичні,

межові моменти, коли, як висловився один із героїв, “меч говорить, і копита тупотять”, і ллється кров. Трагічне і комічне, реальне і вдаване, жах смерті і прагнення не бачити всього цього... Показна бравада, влаштована задля уникнення паніки в оточеному Кам’янці, що став тимчасовим осередком українських урядових кіл, не лише небезпечна, а й злочинна, адже демобілізує боєздатних, відволікає від боротьби. Розчуленість, м’якотілість, мрійливість – ті характерні риси української ментальності, що сприяли бездержавності, породжували покірність долі. В умовах крайньої небезпеки творення ідилії виявлялося рівноцінним самогубству, самознищенню нації. Плекання нездійснених, ілюзорних задумів, збайдужіння до власного становища, сподівання на те, що “якось буде”, упокорювали дух. У творі боротьба, що точилася за місто, зображувалася не безпосередньо, а через сприймання дійових осіб, розкриття їх реакції: “Тріскотіння вистрілів і кулеметів злилось в виття, і всім в покоїку причувались людські крики болю, ненависти й жаху” [4, 53]. Навісне стріляниною незабаром підтвердилося: навантажені трупами авта в’їздили в відбите від ворога місто, повертаючи тіла його захисників. “Нещасна нація, з якої так злісно і жорстоко насміялась історія...” [2, 256], – з болем писав В.Винниченко про національну трагедію.

До тих, хто зневірився, втратив пильність, виявив симптоми поразенства, застосовувалися різні методи виховання. Старшини, дбаючи про подолання песимістичних настроїв, підтримку бойового духу війська, влаштовували показові суди, формували атмосферу загального неприйняття і осуду відступників. Втома, непевність, бажання полегшити свою долю змусили Прокопа з оповідання “На варті” проситися в іншу частину. Сприймавши це як симптом відчаю і паніки, сотник вжив запобіжних заходів, наказавши покарати його, щоб іншим не захотілося повторити подібне. Депресія героя, хоч і мала підстави, проте не могла бути визнана ні виправданою, ні тим більше бажаною, адже передалася б іншим. Тому методи припинення цієї загрозливої епідемії – крайні, надзвичайні – виявляються напрочуд ефективними: “Ну, забирай своє, що маєш, та й іди під три чорти! – не зовсім лагідно звернувся сотник до Щербини” [4, 59-60]. Втрата довіри товаришів змушує Прокопа змінити рішення, усвідомити правомірність покарання, яке зображується у творі опосередковано – через сприйняття побратимів по боротьбі, котрі відверто засуджують його дії: “ні одна пара очей не дивилася на нього прихильно” [4, 60]. Отже, крізь “призму чуття і серця персонажів” – такий ракурс зображення дозволяє подати покарання героя багатовимірно.

Неясність, хиткість становища УНР у вересні 1919 року і картина зображеної осінньої мряки співзвучні. Затяжний осінній дощ відокремлював від світу, проникав у саму душу, навіюючи безнадію і сум: “А на дворі падав дощ. Лазив тихенько на м’яких лапках, спинався і заглядав до освітлених вікон волості, задумувався перед роззявленими дверима хат, де всі вже вигинули, шарудів по стріхах домівок, де ще жили люди, ляпотів в осінніх садах і, вийшовши з села, дуднів, дуднів, дуднів по дорогах” [4, 56]. Ця експресивна картина, навіяна зорово-моторними та слуховими асоціаціями, створює враження очікування, передчуття ворожої навали. Оце “де всі вже вигинули” проектується на тогочасну дійсність, ще більше нагнітає тривогу, сприймаючись як суб’єктивно сприйнята реальність. Автор досягає такої експресії, що викликає естетичне задоволення, робить “видимою” “невидиму мову” душі: “Козак, знищений недавнім тифом, видавався сам собі дивно безсилим” [4, 57]. Отой жаль до самого себе – втомленого, змученого, мокрого від дощу – витісняє всі інші відчуття, породжує підступне бажання втекти звідси. І навіть виправдання мимоволі знаходиться, адже скільки йому доводилося бачити таких частин, які ладні “завжди сіяти самоволку і бешкети” [4, 57]. Ці думки героя – вияв підсвідомого, яке впливає на свідоме і змушує проситися про переведення в іншу частину. Автор підкреслює необхідність подолання своєї гріховності, зображуючи, як під впливом побратимів по боротьбі Прокіп вирішує залишитися у загоні. Коли він діє свідомо, то переборює свою слабкість, гріховність. І в переборенні

власної недосконалості, у прийнятті та в усвідомленні справедливості думки всього колективу – його внутрішня краса. У діях героя виявляється земне і небесне, підсвідоме і свідоме, що корегує поведінку.

У горнилі національно-визвольної боротьби гартувалися, мужніли характери, відбувся процес становлення особистості, яку формували і обставини, і героїзм побратимів, і сама бурхлива доба. “Малий” – так називали Миколку в загоні, “малий” – так говорили про нього при першій же зустрічі, бо “він малий був, худорлявий, – тільки чорні, запалі очі поблискують” [5, 80]. Вразливий, емоційний, він ще не може подолати хвилинних імпульсів, які могли б йому дорого коштувати. І не лише йому, а й побратимам.

Проте у дивізії Миколка не тільки оговтується, а й випростується, мужніє, звикаючи до шрапнелі, боїв. Рішення йти в розвідку визріло в нього несподівано і свідчило як про сміливість, так і про усвідомлення гострої потреби у достовірній інформації, співпричетності до визвольної боротьби. Героїчна поведінка підлітка, його витримка під час перебування в полоні вражають. Він твердо, незважаючи на побої, відповідає денікінцям: “Я- українець. То ви – большевики номер два, ви – зайди номер два на нашу Україну” [5, 97]. Ставлення письменника до гідного спадкоємця героїчних традицій предків беззастережно-захоплене і виявляється безпосередньо у ліричних відступах (“Як же тяжко б’ють Миколку!”), у теплих авторських характеристиках.

Помітна, крім того, ще одна закономірність “Нотатника”: збереження хронологічної послідовності відтворюваних подій, змалювання обнадійливого піднесення визвольних змагань, відступу, потім емігрантських буднів та продовження боротьби в нових умовах. Складається враження, що автор вів підготовчу роботу до створення великого епічного полотна про долю людини на зламі віків, про шляхи її вибору у круговерті історії.

В оповіданні “Бляшанки” зображувався уже завершальний етап національної трагедії: листопад 1920 року, коли прихильники української державності залишали рідну землю, відступаючи за Збруч. Попереду їх чекала невідомість, позаду – смерть. Тому доводилося вибирати: чи все життя нести тяжкий хрест чужинця, чи зі зброєю в руках гинути в рідному краї.

Комгрупи – головний герой оповідання “Бляшанки” – вирішив загинути на батьківщині. Нічого не обіцяючи іншим, своїм особистим прикладом, своїм зболевим рішенням він вплинув на бійців – і за ним пішли прямо у пазури смерті. Не маючи змоги зупинитися на довше, ніж на кілька годин, постійно маневруючи між вогнем і полум’ям, життям і смертю, бійці вибивалися з сил, проте не нарікали, адже самі обрали цей небезпечний шлях. Стійкість комгруп, Киркора запалювала, винахідливість вражала. Вступаючи в бій, ці герої сприймали його як виставу, продумуючи кожен роль і граючи її бездоганно до кінця.

Брязкіт бляшанок – та наскрізна деталь у творі, що дисонує з напруженою атмосферою, нагадуючи про інше, мирне життя, недоступне у цій круговерті. Ця деталь служить засобом вираження складних душевних переживань героїв, котрі повертаються у невідомість і тому перебувають у стані постійної тривоги та очікування. Якщо спочатку, почувши звук бляшанок, ватажок бійців лише висловив незадоволення, то згодом психічне напруження наростає. “Ці бляшанки, – каже комгруп крізь зуби, пригинаючись над шиєю коня, – ці бляшанки з терпцю мене виведуть. Три дні дзвонять вони мені – в самі вуха. Під час бою мені в вуха лізуть” [4, 68]. У цих словах виявляються два плани: безпосереднього сприйняття неприємних звуків і самосвідомості, що фіксує перебіг відчуттів, відзначає зв’язок між небезпекою і нав’язливим брязкотом.

Коли ж бляшанки Марини мало не зіпсували хід операції, комгруп і його помічник Киркор ледве стримали себе. Втрата половини боєздатних бійців, відчуття того, що ворог все тугіше затягує кільце, доводять ситуацію до крайньої напруги: “Комгруп слухав бляшанок. Їхнє тоненьке торохкотіння було, як голос упадків і поразок, як голос, що накликає біду, ворога...” [4, 93]. Проте вихід із кризової ситуації, коли жертвою

військового часу могла б стати віддана бійцям жінка, коли грубіла, черствіла не одна душа, виявився несподіваним: Моренко вчасно попередив Марину про небезпеку, врятувавши їй тим самим життя.

Відтворюючи етапи національної трагедії, що позначилася на долі наступних поколінь, Ю.Липа, добре обізнаний з гостинністю братів-слов'ян до іммігрантів, нотує деталі побуту, реалії сірих, безперспективних буднів, табірної життя, що змушувало хапатися за будь-яку роботу: малювати, вишивати, продавати... Замкнений простір табору гнітив інтернованих, тому заповітна мрія кожного – подолати його, вирватися звідси якомога швидше. Мотив дороги як самореалізації, самоздійснення, прориву в інший, вільний світ осмислювався автором у гострих життєвих зіткненнях, запеклому протистоянню шовіністично настроєних кіл і проукраїнських сил. Ідеологічне протистояння в інонаціональних обставинах не припинилося, набравши лише інших форм. Тому інтерновані з нарисів "Табір", подолавши нелегкий шлях у надії знайти заробіток, знову повертаються назад, зрозумівши, що в особі Рашкова знайшли не свого друга, а затятого ворога. Цей нездійснений прорив не означає капітуляції, це лише крок до усвідомлення реального стану речей, наслідок гіркої прозріння.

Невлаштованому матеріальному світу, негараздам доби протиставлялося духовне, сподіване, виражене в молитві, що стала контрапунктом усього "Нотатника":

"Боже, дай нам, щоб усе, що найвеличніше – було в нас, і сповни нарід наш молитвою вічного напруження" [5, 123]. Благання пройняте не особистими інтенціями, а державотворчими, бажанням віднайти "дорогу одності" – той єдино правильний шлях, який виведе з полону вавилонського. Трансцендентній місії слова автор приділяв значну увагу, адже саме воно пов'язує в єдиний комунікативний простір і творця, і його твір, і читача.

У новелі "Гадючки" зображується неприйняття емігрантами "чужої чужини", творення замість неї уявної батьківщини. Відсутність безпосереднього зв'язку з Україною, ситуація "емоційного дефіциту" змушували творити новітній міф: "Бо хіба ж то було життя? По передсмертних криках, залізничних валках, гарматах і прокляттях раптом залягла тиша" [5, 105]. Роздвоєння між уявним і реальним, недосяжність бажаного породжували відповідний емоційний стан: самозаглиблення, самозосередженості, дослухування до відгомону минулих боїв. Невлаштованість побуту, безперспективність становища колишніх учасників боротьби за українську державність породжували в них найву віру в те, що їх знову покличе батьківщина, змушували шукати способів самореалізації, тому і з'являлася "мода" то на мітинги, то на велосипеди, то на творчість, то на спроби самогубства. Пошуки виходу зі стану стагнації призводили до крайностей, змушували хапатися за будь-яку, навіть найнеймовірнішу ідею. Заглиблені у героїчне минуле, персонажі новели не могли прийняти прозаїчне сучасне – з вічним голодом, нестатками, мізерними заробітками, тому поринали у спогади, сприймали життя як пригадування. Несподівані "гадючки" здавалися їм справжнім дарунком долі, нагадавши минуле. З Україною в серці, марячи нею, герої протиставляли: там – і тут, колись – і тепер, батьківщина – чужина.

Після поразки національно-визвольних спроб боротьба за сфери впливу, за людські душі продовжувалася, проте вже іншими засобами – більш витонченими, підступними і непередбачуваними. Оповідання "Номер двадцять восьмий" зображує її складність і неоднозначність, адже тепер звичними явищами стали диверсії, шпигунство. Тактика як самої боротьби, так і засилки агентів постійно вдосконалювалася, набуваючи щоразу найнесподіваніших форм. Добре організована втеча у той час, коли скресла крига, могла б видатися божевільям, на що й розраховували гебеушники, засилаючи через румунський кордон студента. Лише Самсон, зміркувавши, що при такому обстрілі, важко було не влучити, розгадав цей намір:

"Я вже ждав вас. Лишень не сподівася, що ГПУ вишле вас на такий ризикований манір.

А чого ж...чого ж ви наражали своє життя ...для мене?

Самсон подивися на нього довгим поглядом, побарабанив пальцями по столі.

– Відважна людина – чогось варта. Відважного треба рятувати” [4, 74]. Змінюючи тактику і вперто шукаючи ахіллесову п'яту, Самсон психологічно переміг добре підготовленого агента, змусивши його служити їм. Віра у справедливість своєї справи оцінювалася ним найвище, тому втрата її рівнозначна смерті. А студент помер ще живим, духовно зламавшись, відчувши пустку у душі.

Ю.Липа не виявляє тенденційності в оцінці ворога, він не такий прямолінійний, щоб малювати його карикатурно. Опонент Самсона – гідний поваги суперник, лише трохи слабший. Типаж творів загалом неоднорідний і колоритний, як і доба, що їх породила.

Для «Нотатника» характерна географічна конкретність, ясність висловлювань, захоплення морською стихією – незбагненною, непідвладною, таємничою. Картини моря не стільки зображальні, скільки виражальні. Безкрас і непостійне, воно нагадує про боротьбу, про силу стихії, наводить на філософські роздуми: “Море – це був простір без видимих границь і без видимих перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабших, а небезпечний. Під ногами людини була завжди прірва і знищення. Плюскіт хвиль нагадував про смерть” [5, 46-47]. Так сприймає море людина, яка не раз зустрічалася зі смертю віч-на-віч, яка у морському безмежжі знаходила аналогії з суспільно-політичними катаклізмами і з людським життям зокрема.

Просторово-часові межі «Нотатника» чітко окреслені: Одеса, Кам'янець та інші охоплені полум'ям національно-визвольної боротьби регіони України. Це сама Україна, зірвана з нажитих місць, шукає і не знаходить виходу зі страшного єгипетського полоу. Локус дому у творах майже відсутній: герої кинуті у вир суспільно-політичних катаклізмів, перебувають на межі життя і смерті, борються, змагаються, нерідко гинуть, проте продовжують шукати. Змушені не розмірковувати, а діяти, вони розкриваються в екстремальних ситуаціях, у подоланні труднощів, і у великому визвольному пориві, і у болісному переживанні отого гнітючого *vae victis*. Вони стоїчно, без надмірної сльозливості і високої патетики несуть свій хрест, мріючи про “нові скрижалі”, про “заповіт великий, той, взятий в бою, волі заповіт» (Леся Українка).

У зображенні відомих історичних осіб, зокрема гетьмана П.Скоропадського, Ю.Липа виявляє розважливість і такт, подаючи його через сприйняття інших дійових осіб: “Тільки й чути про довгі промови, відкриття вистав та пам'ятників, призначення, відзначення, паради ” [5, 47]. Нарікання села, відданого на поталу агресивним союзникам, сприймається читачем як докір усієї України.

Автор “Нотатника”, прагнучи “зрозуміти свій час, зрозуміти людей, людські стремління”, виступає не суддею, а свідком, який зберігає трагічні перипетії, щоб донести закарбоване в своїй пам'яті до майбутніх поколінь. Звичайно, не можна все звести до фіксації подій, долі, авторська індивідуальність виявляється в оцінці окремих історичних осіб, в особливій прихильності до одеського типажу і колориту, в осмисленні трагічного перебігу подій, що позначилися на долі всього народу, який мав би пам'ятати уроки своєї історії.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются рассказы и повести Ю.Липы, вошедшие в «Нотатник», подчёркивается достоверность изображённого, разнообразный типаж, особенности авторского восприятия трагических событий. «Нотатник» рассматривается как летопись очевидца, стремящегося сохранить объективность и воссоздать дух борьбы за национальную независимость.

SUMMARY

The stories and the novels of the "Notebook" by Yu.Lypa are investigated in the article. Authenticity of representation, varied type, peculiarities of author perception of tragic events are emphasized. "Notebook" is considered as chronicle of eye-witness, who strives to keep the objectivity and reconstruct the spirit of struggle for national liberation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гординський Святослав Проблема української стихії // Назустріч. – 1936. – 15 жовтня.
2. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч.2.
3. Волковинський Валерій, Нестор Махно: Легенди і реальність. – К., 1994.
4. Липа Ю. Нотатник. – Детройт, 1955. – Т.1.
5. Липа Ю. Нотатник. – Детройт, 1955. – Т.2.
6. Липа Ю. Нотатник. – Детройт, 1955. – Т.3.
7. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Перекл. з іспанської В.Бурггардта, В.Сахна, О.Товстенко. – К.: Основи, 1994.
8. Тарнашинська Л. "Боротьба з янголом" як народження "Нової ясності" // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2000. – С.40-49.

Надійшла до редакції 25.11.2001 р.

УДК 82-1

ДІАЛОГ ДВОХ КУЛЬТУР: ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ В КОНТЕКСТІ ЗБІРКИ ВАСИЛЯ СТУСА "ПАЛІМПСЕСТИ"

М.В.Бородінова

Творчий світ непересічної особистості при всій його оригінальності "включає" національну традицію, відповідно її трансформуючи, і також контактує зі світовою традицією.

Біблія як особливий феномен в історії цивілізації суттєво вплинула на долю європейських літератур, сформувавши одну із таких тенденцій, як творче освоєння біблійних образів, мотивів. Це характерно й для української літератури на різних етапах її історичного розвитку.

Цю тенденцію у ХІХ столітті яскраво репрезентували М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш, І.Франко, Леся Українка, у ХХ столітті прийняли своєрідну естафету ранній П.Тичина, Є.Маланюк, І.Багряний, Л.Костенко.

Одним із важливих джерел духовності, образності було Святе Письмо і для Василя Стуса. У могутнє силове поле цієї Книги Книг великий поет "включався" крізь призму національного досвіду (культурного, родового) та досвіду загальнолюдського (передусім у його літературних параметрах). Вплив християнської традиції (і Святого Письма зокрема) досить виразний у збірці Василя Стуса "Палімпсести". Назва збірки виконує своєрідну "сигнальну" функцію, орієнтуючи читача на сприйняття цих творів і в духовному просторі Біблії.

Одна із форм "діалогу" двох світів – світу поезії Василя Стуса і світу Біблії – "включення" в контекст збірки "Палімпсести", художнє осмислення образу Бога. Віра в божественне начало, на мою думку, є одним із суттєвих складників духовності "біогра-

фічного” автора, а також внутрішнього світу ліричного героя “Палімпсестів”. При цьому усвідомлюємо: ліричний герой цієї збірки близький, але не тотожний “реальному” авторові.

“Входження” образу Бога у поетичні твори В.Стуса здійснюється передусім у формі звернення, що може набувати молитовного характеру. Спостерігаємо також і специфічну рецептивну модель біблійного жанру псалма.

Аналізуючи цей аспект художньої інтерпретації одного із ключових у контексті Святого Письма образів, з моєї точки зору, слід також враховувати специфіку збірки, схарактеризовану, зокрема, дослідницею творчості Стуса М.Коцюбинською: “Другою найголовнішою константою Стусової поезики є принцип, внутрішня структура палімпсестів: на давніший текст нашаровуються пізніші, але не стираючи, не нищачи пратексту – він проступає виразно, взаємодіючи в оригінальний спосіб із пізнішими нашаруваннями” [1, с.142].

Розглядаю під цим кутом зору окремі поетичні твори збірки, маючи на увазі її як художнє ціле. Це констатується різними дослідниками, наприклад, Д.Стусом: “...мозаїка окремішностей виростає у цілість, де загальний настрій формується саме завдяки поєднанню одиничних вражень” [2, с.19]. При цьому окреслюю також основні тенденції поетичного осмислення В.Стусом цього образу.

Ліричний герой поетичного твору “Гойдається вечора зламана віть”, яким відкривається збірка “Палімпсести” (спостерігаємо оригінальний синтез психологізованої пейзажної лірики, медитації та молитви), звертається із проханням: “О піддайся покуті самотності! (Господи, дай мені жить!)” [3, с.27]. Через динамічну зміну адресатів (спочатку сам ліричний герой, потім – Бог) окреслюється цей своєрідний “діалог” людини і Творця. У даному поетичному творі варіюється мотив звернення до Бога як вищого морального абсолюту (при цьому виникають додаткові відтінки): “Сподоб мене, Боже, високого краху” [3, с.28] і вступає у взаємодію з народжуваним мотивом “богоприсутності” у внутрішньому світі людини: “Луняться кроки, це, Господи, сяєво...” [3, с.27].

Лірична поезія – медитація “Господи, гніву пречистого...”, з моєї точки зору, формою нагадує біблійний жанр псалма (передусім її початкові рядки). Різні “моделі” рецепції цього жанру пропонує українське письменство ХІХ – Т.Шевченко, П.Гулак-Артемівський, М.Шашкевич, П.Куліш, а також ХХ століть – Л.Костенко, Д.Павличко.

Актуалізується в поезії прийом звернення: “Господи, гніву пречистого прошу – не май за зле” [3, с.50], додається – подяка: “Спасибі за те, що мале людське життя, хоч надією довжу його в віки” [3, с.50] і художня декларація власної етичної позиції: “Де не стоятиму – вистою” [3, с.50]. На мою думку, оригінально, органічно у цьому поетичному творі поєднується подяка Богові і матері: “Думою туту розвіюю, щоб був я завжди такий, яким мене мати вродила” [3, с.50], окреслюється тенденція, що стає наскрізною у цій збірці – “сакралізація побутових і родових зв’язків” (в даному випадку цитую думку одного із дослідників творчості В.Стуса, що видається мені слушною. – 4, с.211).

Ліричний герой поетичного твору “Як хочеться – вмерти!”, перебуваючи у тяжкому психологічному стані, що межує із відчаєм, апелює до Бога із не зовсім звичним для християнина: “Дай, Господи, – вмерти!” [3, с.71]. Повтор цього прохання є одним із важливих художніх прийомів передачі найвищої концентрації болю.

Поезія “Немає Господа на цій землі” сповнена трагічного пафосу. Спостерігаємо прийом контрасту: мотив “богоприсутності” змінюється мотивом “боговідсутності”, але вже не лише у мікрокосмі індивідуального буття, а й в макрокосмі буття національного: “...не стерпів Бог – сперед очей тікає, аби не бачити нелюдських кривд” [3, с.72].

На рівні підтексту “прочитується” біблійний мотив туги за втраченим союзом людини і Бога, що стає для неї джерелом трагічного. Можна говорити і про своєрідний “код” Т.Шевченка в даному поетичному творі. “Присутність” творчої індивідуальності у духовному світі іншої індивідуальності – свідомо чи на рівні підсвідомого, – різні фо-

рми її “матеріалізації” – предмет спеціальної розмови. Певні аспекти цієї проблеми розроблялись такими дослідниками творчості Стуса: Ю.Шерехом [5], М.Коцюбинською [6], М. Павлишиним [7].

“Код” Т.Шевченка в даному творі: крізь призму художнього освоєння християнської традиції вводиться образ бездуховного суспільства. Лише акцентую інші аспекти “діалогу” двох митців на рівні художнього трактування образу Бога: для обох художників слова – це не просто художній прийом; “діалог” між Творцем і людиною ведеться на рівних при збереженні самоцінності людської особистості як учасника “діалогу”.

Цікавими в ракурсі заявленої проблеми є такі поетичні твори В.Стуса: “Місячне сяйво лле”, “Між загород відшукуємо рай”, “Звелася длань Господня”. Ліричний герой – поет милується, захоплюється навколишнім світом, природою, що є породженням Бога – Творця:

Боже, царство твоє –
Наче бджолиний рій... [3, с.96];
Голосить сніговиця,
Співучий хрипне дріт,
А світ нехай святиться... [3, с.214].

Ключовим у контексті художнього осмислення В.Стусом образу Бога сприймається поетичний твір “В мені уже народжується Бог...” Це одна із найскладніших для аналізу поезій (констатація має дещо умовний характер, оскільки сприйняття й осмислення інших творів Стуса теж потребує високої концентрації духовної енергії).

Свій варіант осмислення цієї поезії пропонує І.Дзюба: “не про гординю йдеться..., а про те, що Бог входить у душу..., готує її до блаженної миті самоспалення” [8, с.19]. Досить цікаве трактування даного поетичного твору належить М.Коцюбинській [1, с.139-140]. Узагальнюючи висловлювання дослідників, пропонуємо і власне “декодування” авторського смислу: “В мені народжується Бог і напівпам’ятний, напівзабутий..., Я з ним удвох живу. Удвох – існую коли нікого..., Він – опоруток для мене... Він хоче поза мене вийти...” [9, с.47-48]. Можемо спостерігати поетичне самовираження концентрації у внутрішньому світі ліричного героя високого духовного начала, виток якого і в християнській традиції; усвідомлення ліричним героєм складності “союзу” Бога і людини.

Василь Стус як автор збірки “Палімпсести”, контактуючи зі світом Біблії, подає власну “художню версію” “вічного” (в контексті християнської традиції) образу Ісуса Христа.

У поетичному світі збірки “Палімпсести” в художньому трактуванні цього біблійного образу наскрізною є парадигма мучеництва. Відбувається “включення” у різні смислові площини образу хреста: “і плоть, мов знята із хреста”, “моїх зотлілих доль хрести”.

У контексті мотиву мучеництва можна сприймати рецепцію В. Стусом таких “знакових” образів, сюжетів, як Голгофа (“Знов Голгота осквернена”), суд над Христом (“Що перед вами, судді, не клонюся”), зрада Христа Іудою (“коли в усі сліди ступає тінь Іуди”), хресний шлях Ісуса Христа (“дорога болю”, один із найтрагічніших образів поета, може викликати і такі асоціації).

При цьому слід виокремити таку особливість інтерпретації. В. Стусом цього образу: екстраполяція трагічної долі розп’ятого Христа на долю ліричного героя-в’язня. Показовим у цьому відношенні є поетичний твір “Як добре те, що смерті не боюсь я”: “...і не питаю, чи тяжкий мій хрест” (підкреслено – М.Б.), “...перед вами, судді, не клонюся”, “народе мій, до тебе я ще верну, як в смерті обернуся до життя” [3, с.45].

Ця тенденція наявна і в поезії “У Гефсиманському саду, віддавшись самоті”. Відчуваються (на асоціативному рівні) “коди” євангелій та Б.Пастернака, але при цьому твір Стуса характеризується більш виявленим особистісним началом.

Ліричний герой виступає і носієм євангельських принципів, які сприймаються ним як своєрідна домінанта морально-етичного буття: "...жив, любив і не набрався скверни, ненависті, прокльону, каяття", "обернуся до життя своїм стражденним і незлим обличчям" [3, с.45].

Рецепція християнської традиції (і, зокрема, Біблії) простежується й на рівні мікроелементів поетичних творів Стуса: "О сопки, зойки скам'янілі: біблейський знак стопотворінь", "Розп'яття неба-в два крила", "Вогні вечірні-наче шпичаки. Червоні шпичаки – з моєї крові" (виникають асоціації із терновим вінцем Христа), – традиційне при цьому набуває глибоко індивідуального забарвлення. На мікрорівні спостерігаємо також схрещення, інтерференцію різних традицій: "долі кривокрилий птах вергає душу нашу голу то проміж зір, то по тернах" (в основі метафори – взаємодія фольклорного образу долі, античного [через тернії – до зірок] та християнського [терновий вінець] начал; "Ці пригри відчаю горять, немов порфіри, королями страждань мій обкипає світ" (синтез християнської та фольклорної традицій).

Підводячи підсумок, зазначаю: християнська традиція (в тому числі й Біблія) є важливими складниками поетичного світу збірки "Палімпсести". "Діалог" двох світів при цьому має характер суголосності (на морально-етичному рівні), а також спостерігається певне "дистанціювання", зумовлене специфікою твору як "іншої реальності". Цей аспект збірки "Палімпсести" – неповторний синтез традиційного та новаторського.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется специфика "диалога" поэтического мира В.Стуса с христианской традицией. Представлен такой аспект, как художественная интерпретация в поэзии В.Стуса (сборник "Палимпсесты") библейских образов, мотивов. Акцентируется внимание на своеобразии художественного освоения этих "вечных" образов.

SUMMARY

In the article the specificity of the "dialogue" of V.Stus poetic world with the Christian tradition is analyzed. There is represented such aspect as art interpretation of biblical images and motives in V.Stus poetry (the collected poems "Palimpsesty"). The originality of art exploring of these "eternal" images is highlighted.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коцюбинська М. Стусове "самособоюнаповнення" // Сучасність. – 1995. – №6.
2. Стус Д. "Палімпсести" Василя Стуса // Стус В. Твори: У 4 т. 6 Кн. – Т.3. Кн.1. – Львів, 1999.
3. Стус В. Твори: У 4 т. 6 Кн. – Т.3. Кн.1. – Львів, 1999.
4. Москалець К. Страсті по Вітчизні // Москалець К. Людина на крижині. – К., 1999.
5. Шерех Ю. Трунок і трутизна. Про "Палімпсести" Василя Стуса // Шерех Ю. Третя сторожа. – К., 1993.
6. Коцюбинська М. Поет // Стус В. Твори: У 4 т. 6 кн. – Т. 1. Кн. 1. – Львів, 1991.
7. Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса // Павлишин М. Канон та іконостас. – К, 1997.
8. Дзюба І. Різьбяр власного духу // Стус В. Під тягарем хреста. – Львів, 1991.
9. Стус В. Твори: У 4 т. 6 Кн. – Т. 3. Кн. 2. – Львів, 1999.

Надійшла до редакції 08.10.2001 р.

УДК 821.161.1 : 82.0

НАСЛЕДИЕ АКМЕИЗМА В ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ МИФОЛОГИИ И. БРОДСКОГО

Т.А.Пахарева

Понятие наследования было изначально крайне важным в системе ценностей акмеизма. И их почтительный бунт против «отцов»-символистов (с признанием отцовских прав оных), и выстраивание более «далековатых» генеалогических цепочек уже в гумилевском манифесте акмеистов, и актуальность мифологии преемственности, «наследства» в индивидуальных поэтических мирах Ахматовой и Мандельштама побуждают к пристальному рассмотрению семантического комплекса, сформированного вокруг идеи наследования в поэзии акмеизма. Разумеется, этот семантический комплекс сегодня уже достаточно полно описан в многочисленных работах, посвященных интертексту акмеизма, так что установка на культурную преемственность как конституирующий принцип акмеизма зафиксирована во всех классических исследованиях, посвященных и самому этому течению, и каждому из трех его великих представителей.

Также достаточно самоочевидной является сегодня и мысль о том, что акмеистический пафос культурной преемственности в историческом контексте «настоящего Двадцатого века» эволюционирует в сторону героического противостояния «всемирной пустоте» и не менее героических попыток «своею кровью склеить // Двух столетий позвонки». В частности, именно эту миссию акмеизма считает наиважнейшей Н.Струве в своей книге о Мандельштаме [1, с.13]. Д.Сегал же отмечает как характерную черту эпохи 70-х годов (времени начала исследований поэтики акмеизма учеными московско-тартуской школы) взгляд на поэзию акмеистов «как на «споры» некоей будущей русской культуры, призванной объединить в себе все ценное – накопленное и утраченное – сконцентрированное в периоде разрыва» [2, с.8].

Этим разрывом в культурной цепи во многом определяется позиция И.Бродского по отношению к «наследству» Серебряного века в целом и акмеизма – в частности. «Оглядываясь назад, я могу сказать, что мы начинали на пустом – точнее, на пугающем своей опустошенностью – месте и что скорей интуитивно, чем сознательно, мы стремились именно к воссозданию эффекта непрерывности культуры, к восстановлению ее форм и тропов, к наполнению ее немногих уцелевших и часто совершенно скомпрометированных форм нашим собственным, новым или казавшимся нам таковым, современным содержанием» [3, с.14], – говорит поэт в Нобелевской лекции. Редкое для Бродского употребление местоимения первого лица во множественном числе, не особенно присущая ему интонация говорения «от имени поколения», к тому же в ближайшем соседстве с первым тезисом Нобелевской лекции о предпочтении для себя позиции «частного человека», заставляют искать в поэзии Бродского и его индивидуальной позиции в вопросе о культурной преемственности некую «равнодействующую», которая скорректировала бы это слишком прямолинейное для Бродского декларирование позиции своего поколения. Точнее, то, что является истинным и достаточным для формулирования с высокой общественной трибуны, не может быть столь же достаточным (и потому столь же истинным) по отношению к поэтическому миру. В поэтическом же мире Бродского «миф о наследстве» представляет собой достаточно сложное смысловое целое, основные компоненты которого стоило бы рассмотреть поподробнее. Осложняется эта индивидуальная позиция Бродского и навязываемой извне ролью «воспреемника» ахматовской лиры и вообще «второго Осипа» русской поэзии. Грубая прямолинейность этой роли резко отторгалась самим Бродским и неоднократно подверглась иронической «мифологизации» в постмодернистской литературе. В частности, в «Голубом сале» Со-

рокина таков эпизод передачи заветного черного яйца от ААА в наследство рыжему подростку «Оське». Достаточно иронично, хотя и смягченно, и со множеством иных акцентов, звучит и стихотворение Кибирова «Nota bene»:

Я был в Америке. Взбирался на небоскребы.
Я разговаривал с Бродским, и он научил меня, чтобы
Я не подписывал книжки наискосок, потому
Что это вульгарно и претенциозно. Ему самому
Этот завет заповедала Анна Андревна когда-то.
Я, в свою очередь, это советую тоже, ребята.
Жалко, что если и дальше пойдет все своим чередом,
Вам уже некому будет поведать о том.

Ясно, что роль «наследника», оказывая определенное воздействие на сочинительство Бродского, должна была подвергнуться в его поэзии достаточно сильной рефлексии. Для того, чтобы определить направления этой рефлексии – естественно, не прямой и многоуровневой, – необходимо сформулировать несколько основных положений об экзистенциальной позиции Бродского в целом, в том виде, в каком она явлена в его поэзии. В частности, по отношению к идее «наследования», «преемственности» важно выявить те акценты, которые проставлены в поэзии Бродского в связи с пребыванием во времени.

Одно из первых уточнений по существу пребывания во времени – это поэма «Гость» (1961 г.). Две основных метафоры, в которых (между полюсами которых) развернут мир поэмы, – это ДОМ (КОМНАТА) и РАЗВЕДЕННЫЙ МОСТ. При этом пространство разьединенное («Вдали Литейный мост. Вы сами видите – он крыльями разводит», образом которого завершается пространство «улицы» в первой главе, и: «Разводятся мосты, ракеты, киноленты, переломы...» – в конце последней главы) определяет собой композицию поэмы: вся она развернута между двумя обрамляющими образами разведенных мостов. При этом мост как символ перехода из одного мира в другой, как образ соединения разных миров меняет свою традиционную семантику на прямо противоположную. И как ГОСТЬ здесь является «Гостем Времени», так и мост – тоже скорее темпорален, чем буквально пространствен. Пространство прочного, закреплённого бытом и твердым жизненным укладом Дома здесь оказывается фикцией:

Вот комната, не знавшая детей,
Вот комната родительских кроватей.

А что о ней сказать? Не чувствую ее,
Не чувствую, могу лишь перечислить.

Образ комнаты, «не знавшей детей», несколько перекликается с сонетом Гумилева о Дон Жуане («Я вспоминаю, что, ненужный атом, // Я не имел от женщины детей // И никогда не звал мужчину братом»), но не имеет того оценочного пафоса, который есть в стихотворении Гумилева. Разрыв цепи поколений в поэме Бродского самодовлеющ, он не требует восстановления. Главной экзистенциальной ролью является роль Гостя. Если проецировать позицию Бродского в этой поэме на поэзию его учителей в Серебряном веке, то между акмеистической позицией «склеивания» позвонков двух столетий, восстановления прерванных временных цепей – и цветаевской позицией Отказа и ее же образом «гостя случайного» в свое время – Бродский безусловно оказывается здесь в «силовом поле» Цветаевой. Ее Гаммельн, проглядывающий за Петербургом в поэме Бродского, окончательно канонизирует здесь образ Гостя – Крысолова, которым предreshен разрыв с пространством (временем) Дома, семьи, с непрерывностью цепи поколений:

Здесь родина. Здесь – будто без прикрас,
Здесь – прошлым днем, и нынешним театром,
Но завтрашний мой день не здесь. О, завтра,
Друзья мои, вот комната для вас.

Гость, пилигрим, тот,

Кто прожил жизнь, однако же не став

Ни жертвой, ни участником забав,

В процессию по случаю понав,

– это главный герой молодого Бродского. В его стихах 60-х гг. многие автометаописательные приемы направлены на создание впечатления отрывочности, случайности, фрагментарности (заглавия, автокомментарии в текстах стихов, синтаксис). И соответствующее этому герою и этой поэтике кредо сформулировано в «Отрывке» («Я не философ. Нет, я не солгу...») 1964 г.:

Я не гоюсь ни в дети, ни в отцы.

Я не имею родственницы, брата.

Соединять начала и концы

Занятие скорей для акробата.

Опять пятистопный ямб, отрицательные конструкции «не гоюсь», «не имею», рифма на «брата» напоминают о гумилевском Дон Жуане – и опять с противоположным оценочным пафосом, с безоговорочным отказом «соединять начала и концы».

«Эстафета поколений» же – это память о том, что уже не существует:

Вот так по старой памяти собаки

На старом месте задирают лапу.

Ограда снесена давным-давно,

Но им, должно быть, грезится ограда.

Их грезы перечеркивают явь.

.....

Вот это и зовут: «собачья верность».

И если довелось мне говорить

Всерьез об эстафете поколений,

То верю только в эту эстафету.

Вернее, в тех, кто ощущает запах.

(«Остановка в пустыне»)

Отрывочность (мозаичность) пребывания во времени оформляется постепенно в одну из основных его метафор – метафору МАЯТНИКА. Впервые она выходит на первый план в финале «Рождественского романса»: «как будто жизнь качнется вправо, // качнувшись влево», – и сразу вписывается в ряд метафизических образов поэзии Бродского. Маятник становится композиционным принципом и основой образного ряда поэмы «Зофья», тем самым подтверждая свой статус лейтмотива в его поэзии начала 60-х. Перечислительный ряд, развернутый в финале поэмы, подтверждает особую онтологическую значимость образа маятника, в семантике которого выделен не только смысл ритмического чередования сущностных начал жизни, вписывающий образ маятника в ряд метафор «вечного возвращения», но и заключенная в звукообразе слова «маятник» идея обреченности страданию, «маете»:

Ты маятник, душа твоя чиста,

Ты маятник от яслей до креста...

.....

Ты маятник внизу и наверху,

Ты маятник страданью и греху,

Ты маятник от уличных теней

До апокалиптических коней.

Принцип маятника, не останавливающегося ни в одной из полярных точек своего движения, воплощен и в образе героя-изгоя, «постороннего», не возвращающегося в родные места:

Не жалец этих мест,
 Не мертвец, а какой-то посредник,
 Совершенно один
 Ты кричишь о себе напоследок:
 Никого не узнал,
 Обознался, забыл, обманулся,
 Слава Богу, зима. Значит, я никуда не вернулся.
 («От окраины к центру»)

Незакрепленность маятника в пространстве-времени становится обозначением незакрепленности героя поэзии Бродского в самом бытии. Если в эссе это – «меньше, чем единица», то в поэзии это Одиссей-Никто (об оппозиции «я» и «никто» в художественном мире Бродского в связи с «маятниковой» природой его поэтического мышления см. 4). Ответ хитроумного Улисса циклопу буквально принят в индивидуальном мифе Бродского об Одиссее – царе без царства, отце без сына:

И восходит в свой номер на борт по трапу
 Постоялец, несущий в кармане граппу,
 Совершенный никто, человек в плаще,
 Потерявший память, отчизну, сына...
 (Лагуна)

И если кто-нибудь спросит: «кто ты?» ответь: «кто я,
 Я – никто», как Улисс некогда Полифему.
 (Новая жизнь).

С течением времени с метафорой маятника связывается не только общая мифология изгойства у Бродского, но и миф о разлученности отца и сына – еще один индивидуально осмысленный вариант идеи разрыва связи времен. Этот мотив развит в его поэзии и в биографическом, и в сакральном планах (как в «Реквиеме» Ахматовой). Начало разворачиванию мифа об обоюдном сиротстве отца и сына положено в «Исааке и Аврааме», где библейское испытание готовности к принесению в жертву сына в истории, развернувшейся уже за пределами Ветхого Завета, оборачивается вечным жертвоприношением:

И Снова жертва на огне Кричит:
 Вот то, что «ИСААК» по-русски значит.

Сюжет о спасении в финале поэмы Бродского становится сюжетом о забвении спасения. В 1967 г. пишется стихотворение «Сын! Если я не мертв, то потому...», в котором личная боль выталкивает мотив разлуки с сыном в ряд первостепенно значимых мотивов Бродского. Но при всей его острой биографичности, литературный подтекст не остается отброшенным. По сути, это речь шекспировского Призрака, выстроенная по принципу «наоборот». Финальный призыв к сыну: «Услышь меня, отец твой не убит», – звучит зеркальным отражением призыва к Гамлету слушать об убийстве отца в сцене с Призраком. При этом Призрак, услышанный своим сыном, оказывается в более утешительном положении, чем живой отец, вопиющий к не знающему его сыну в пустоту разлуки. Мотив потери сына продолжается в «Литовском дивертисменте»:

Дом разграблен. Стада у него – свели.
 Сына прячет пастух в глубине пещеры.
 И теперь перед ним – только край земли,
 И ступать по водам не хватит веры.

Сюжет о скитающемся отце, разлученном с сыном, естественно, не позволяет образу Одиссея надолго исчезать из поэзии Бродского, и Одиссей становится здесь не только символом скитальца поневоле, но и символом отца, разлученного с сыном («Одиссей

Телемаку»). При этом важно, что во всех стихах Бродского, в которых герой уподоблен Улиссу, нет речи о возможном благополучном возвращении на родную Итаку, как и о самом стремлении вернуться домой. Бездомность, невозможность вернуться, бесповоротность разлуки в мире Бродского и в его мифе об Улиссе заострены еще и мотивом утраты памяти, когда странствие не делает героя «пространством и временем полным», но, наоборот, опустошает:

...когда так долго странствуешь, и мозг
уже сбивается, считая волны,
глаз, засоренный горизонтом, плачет,
и водяное мясо застит слух.
Не помню я, чем кончилась война,
И сколько лет тебе сейчас, не помню.

И даже если возвращение на Итаку все же состоится, оно становится не обретением утраченного, а самым наглядным подтверждением утраты:

Воротиться сюда через двадцать лет,
Отыскать в песке босиком свой след.
И поднимет барбос лай на весь причал
Не признаться, что рад, а что одичал.

(«Итака», 1993 г.)

Даже «собачья верность» обладает ограниченным сроком действия, окончательно компрометируя идею «эстафеты поколений». Небезынтересно отметить, что по отношению к акмеистической интерпретации образа Одиссея (и у Гумилева, и у Мандельштама в соответствующих стихах) интерпретация Бродского вновь выглядит полемично, как и в случае с Дон Жуаном.

Апофеозом и сыновнего, и отеческого сиротства, его абсолютным, сакральным эталоном в мире Бродского становится история Сына Божьего. Рождественские стихи – особенно поздние, начиная с «Рождественской звезды» (1987 г.), – последовательно представляют Рождество как взаимное отражение одиночеств Отца и Сына. Младенец и звезда как «взгляд Отца» предельно удалены друг от друга, как две «точки» по разные стороны Вселенной. Именно эта удаленность трижды подчеркнута в «Рождественской звезде»:

...на лежащего в яслях ребенка, издалека,
из глубины Вселенной, с другого ее конца,
звезда смотрела в пещеру. И это был взгляд Отца.

Этот мотив развивается еще более решительно в Рождественском стихотворении 1989 г. «Представь, чиркнув спичкой, тот вечер в пещере...»:

Представь, что Господь в Человеческом Сыне
Впервые Себя узнает на огромном
Впотьмах расстоянья: бездомный в бездомном.

Пустыня, одиночество, изгойство среди людей становятся обратной стороной Богосыновства:

Привыкай к пустыне, милый,
И к звезде,
Льющей свет с такою силой
В ней везде,

Будто лампу жжет, о сыне
В поздний час
Вспомнив, тот, кто сам в пустыне
Дольше нас.

(Колыбельная, 1992 г.)

Само воплощение Бога в человеке осмыслено здесь как воплощение Его одиночества, и только во взаимном отражении одиночеств Отца и Сына может состояться их парадоксальное соединение – разлука как встреча.

Таким образом, ретроспективное восстановление связи поколений и – в них – связи времен последовательно отвергается поэзией Бродского, запретившего себе «соединять начала и концы» с такой же решительностью, с какой он «запретил себе даже думать о «читателе, советчике, враче» (5, с.335).

Однако, этот полюс, как и следовало бы ожидать в «маятниковой» структуре художественного мира Бродского, уравновешен его «нормальным классицизмом», с присущим классицизму стремлением к сохранению культурной преемственности. Память об учителях и непрерывный диалог с ними в интертекстуальном пространстве поэзии Бродского – это бесспорные константы его художественного мира. При этом, его «пробывание в традиции» отмечено ярко индивидуальными особенностями – такими, как, например, зафиксированная С.Зотовым: «Поэт устремлен быть, осуществиться в уникальном переживании традиции, которое имеет чувственно-интеллектуальную природу» (6, с.108). Но тем же чувственно-интеллектуальным переживанием культуры порожден акмеизм – в изначальных принципах течения, зафиксированных в статьях Гумилева и Мандельштама, в их «тоске по мировой культуре» и непрерывном диалоге с ней в стихах, а затем – в пушкинских штудиях Ахматовой и ее позднем творчестве, где державинская Фелица и «собственная тень, вся искаженная от страха», существуют в едином измерении личного опыта поэта, где живой и горячий диалог не прекращается не только с ушедшими поэтами ахматовского поколения, но и с Пушкиным и Данте.

Представляется, что «наследование» Бродским акмеизма вообще проходит не только и не столько в области поэтического языка и «приемов», сколько в кодексе самого поэтического поведения, усвоенном от Ахматовой и Мандельштама в большей степени, чем от кого-либо еще. Умение «с веком вековать» и быть «бесслезней, надменнее и проше», ахматовский полный достоинства и лишенный аффектации пафос «отречения» и «великолепного презрения», право на которое выстрадано, целомудрие одиночества, избираемого как единственно возможная позиция, исключая необходимость лгать, отказ даже от прямого формулирования своей позиции как от неуместного морализирования – все это глубоко усвоенная поэтическая этика акмеизма, с неизбежной поправкой на то обстоятельство, что это уже акмеизм «после Аушвица».

РЕЗЮМЕ

У статті простежено художню позицію І. Бродського у відношенні до проблеми поетичної спадкоємності. Амбівалентність його позиції виявляється при аналізі мотива батьківства, а також концепції відмови від відновлення зв'язку часів у художній міфології поета. Акмеїзм розглядається як найближчий актуальний для Бродського контекст, у якому реалізовано його «міф про спадкоємність».

SUMMARY

The article deals with the study of J.Brodsky's attitude to the problem of poetic succession. Ambivalency of this attitude is revealed during the analysis of the motive of paternity and the concept of the refusing from the times connection restoration in Brodsky's poetic mythology. Akmeism is considered as the nearest context of Brodsky's "myth about succession".

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Струве Н.А. Осип Мандельштам. – Томск, 1992.
2. Сегал Д. Русская семантическая поэтика двадцать лет спустя. // Russian studies. Ежеквартальник русской филологии и культуры. – 1996. – Т.2, №1.

3. Сочинения Иосифа Бродского. – Т.1. – СПб., 1992.
4. «Метафизическая ситуация потери... ведет к трансформации самого субъекта этого творчества. Им становится никто. Что для лирики, чье существование зиждется на целостности и определенности лирического сознания, – просто взрыв, подрывание основ. Или: новое зрение, осуществляемое никем – личностью, отвергающей саму возможность определений» (И.Служевская. Поздний Бродский: путешествие в круг идей. // Иосиф Бродский и мир. Метафизика. Античность. Современность. – СПб., 2000. – С.17). И далее: «Принятый нами принцип поэтики Бродского позволяет представить художественное мышление поэта вообще в виде постоянного противоборства экзистенциальных полюсов («я» и «никто», мир и «нигде», бытие и небытие). В этих работающих оппозициях оба полюса живы и действенны. «Я» постоянно стремится к «никто», но никогда не умирает и продолжает жить внутри, казалось бы, обретенного полюса» (там же, с.33).
5. Гандлевский С. Порядок слов: стихи, повесть, пьеса, эссе. – Екатеринбург, 2000.
6. Зотов С. Литературная позиция И. Бродского // Иосиф Бродский и мир. Метафизика. Античность. Современность. – СПб., 2000.

Надійшла до редакції 15.10.2001 р.

УДК 82 : 1

ОПРАВДАНИЕ ФИЛОЛОГИИ (Статья вторая. Онтологическое знание)

В.В.Федоров

Филологическое знание, именно по причине онтологического тождества филолога с автором, является онтологическим. Разновидностью подобного типа знания является знание биологическое, инстинктивное. Утенок "знает", как привести свое тело в положение, чтобы оно поплыло. Более сложный пример: крысы "знают", что корабль, отплывающий в море, потонет, и бегут с него. Или: человек знает о своей близкой смерти и т.д.

Конечно, ни утенок, ни крысы не являются филологами. Биологическое знание – низшая разновидность непосредственного (онтологического) знания. Его сменяет (у человека) знание рациональное, специфическое ("специализированное"), знание субъекта об объекте. Филологическая разновидность онтологического знания "снимает" (если прибегнуть к гегелевскому термину) рациональное знание. Примером филологического знания является знание родного языка. Филологическое знание не является "сознательным" ни по способу, ни по тому «вместилищу», где оно локализуется в сознании – специфическом органе, свойственном человеку.

Человек не рождается с биологическим влечением к знанию языка. "Животному" (биологическому) человеку язык нужен ровно столько же, сколько и другим животным, т.е. вовсе не нужен. Поэтому человек научается говорить, и родители учат детей говорить. Поскольку у человека нет природного знания языка, поэтому можно сказать, что он переходит от незнания к знанию (от неумения говорить к умению). Это, конечно, не тот тип знания, к которому прибегают в школе и вузе. Знание родного языка (обычно) называют "практическим", имея в виду, что человек немедленно им начинает пользоваться – по причине не только внешней, но и внутренней необходимости разговаривать с самим собой (или с воображаемым собеседником, и удельный вес внутренней речи весьма велик).

Практическим способ овладения родным языком называют также и потому, что в ситуации обучения совершенно отсутствует теория языка ("теоретическая составляю-

щая"). Ребенка знакомят, как представляется, со значением слова. Родитель, указывая пальцем, говорит: "Это береза, а это – камень".

Что делает ребенок, что с ним делается (происходит), когда он узнает, что это – береза, а это – камень? Естественный ответ: он запоминает. Ответ, конечно, правильный, но недостаточный, поскольку предполагается, что ребенок запоминает значение слов точно так, как взрослый запоминает какую-нибудь нужную информацию. Чтобы выяснить, какая внутренняя "работа" происходит в ребенке, которого учат родному языку, мы проведем аналогию с ситуацией Адама, нарекающего зверей и птиц.

«19. Господь Бог образовал из земли всех животных полевых и всех птиц небесных и привел к человеку, чтобы видеть, как он назовет их, и чтобы, как наречет человек всякую душу живую, так и было имя ей.

20. И нарек человек имена всем скотам и птицам небесным и всем зверям полевым...» [Быт., 2, 19-20].

Сторонники гипотезы божественного происхождения языка опираются на это свидетельство Библии. Действительно, согласно священной книге, первые слова произнес Адам, и это были имена зверей полевых и птиц небесных.

Наречение Адамом животных может выглядеть как выдумывание имен, говорящее о значительной одаренности Адама, поскольку нужно было изобретать звуки, не существующие природным образом. Однако являются ли эти звуки придуманными, искусственными, специально скомбинированными Адамом, чтобы составить из них столько имен, сколько было нарекаемых существ?

Мы полагаем, что в ситуации наречения имен Бог учил Адама быть человеком, т.е. существом, подобным ему, Богу. Называя имена тварям, Адам расширял свой онтологический опыт, овладевая различными формами животного (тварного) существования. Бог учил человека, так сказать, быть богом.

Как ни элементарен для человека и как ни привычен для него акт воображения, это, тем не менее, творческий акт, аналогичный акту творения мира. Речь, естественно, идет не о масштабе, но о принципе.

Адам воображает себя в то животное, которое он видит "телесными очами". Он, таким образом, делает некоторое онтологическое усилие. Состоит оно в том, что Адам из телесного субъекта становится языковым. Как воображающий, он является субъектом сверхживотного существования. Как субъект языкового бытия, он превращает себя в телесное существо – то животное, которое он созерцает как телесный человек. Воображение – творческий акт в том смысле, что законы языка, осуществляющие воображающего Адама, превращаются в совокупность телесных закономерностей, осуществляющих животное, не бывшее ранее.

Этот Адам не нуждается ни в какой речи. В ней не нуждается ни телесный, ни языковой Адам (на разных, конечно, основаниях), в ней нуждается Адам, существующий в превращенно-языковой форме.

Ребенок, как и "ветхий Адам", воображает себя в тот предмет, на который указывает ему взрослый, и им становится. Он, таким образом, оказывается субъектом превращенно-языкового бытия. Можно сказать, что в этой ситуации человек (ребенок) овладевает опытом человеческого бытия: из телесного существа становится языковым. Законы языка он "знает" опытно (онтологически): они становятся законами его существования. Эти законы превращаются в совокупность телесных закономерностей, осуществляющих предмет, имя которого ребенок узнает от взрослого ("береза").

Ребенок, таким образом, оказывается в ситуации творца по отношению к тому предмету, который он вообразил, т.е. себя воплотил в этот предмет, "свои" (осуществляющие его) законы языка превратил в телесные закономерности и стал тем, кого (или что) они осуществляют. Ребенок оказывается в той самой ситуации по отношению к воображаемой величине, в которой пребывает Творец относительно него самого как

сотворенного, того, в кого превратил себя Творец и им стал. Это и есть ситуация, когда человек учится быть "образом и подобием" Бога.

Событие воображения – это событие бытия во всех своих "эпизодах": а) ребенок из телесного становится языковым; б) как субъект превращенно-языкового бытия он превращает себя в тот предмет, на который ему указывает взрослый (береза), и им становится; в) будучи этим предметом, ребенок тем самым является субъектом бытия, осуществляемого закономерностями, которые совершают событие существования березы. Законы языка для него являются онтологическими законами. Та же береза становится для него "родным" существом, а "звук" – таким, которому "без волнения внимать невозможно".

Возвратимся к ситуации нареkania Адамом имен, поскольку это фундаментальная ситуация. Воображаясь в животное, Адам становится единым в трех лицах: а) исходным Адамом; б) субъектом превращенно-языкового бытия; в) тем животным, в которое он себя вообразил.

Языковой Адам – внутренняя форма животного – тот, кто превратил себя в животное. Животное, будучи субъектом самоценного природного существования для себя, становится тем самым практической формой существования Адама.

Внутренняя форма Адама как воображающего актуализируется, приходит в активное состояние. Будучи в активном состоянии, она в такое же состояние приводит и внешнего (телесного, органического) Адама.

Активность внутренней формы Адама отражается на онтологической активности телесного Адама. Его языковое бытие, которое в одном плане приводит к появлению животного (воображаемого), в другом плане – в направлении к телесному Адаму – приводит к телесной *реакции* на свое внутреннее бытие. Активность внутренней формы Адама *отражается* на телесном Адаме. Его телесный состав приходит в состояние онтологической активности. Внешние формы его существования, совокупность телесных закономерностей, осуществляющая внешнего Адама, *все* формы его телесного существования, *вся* совокупность телесных (животных) закономерностей приходит в состояние некоторого возбуждения, активности онтологического (не "деятельностного") характера.

Конечно, телесный состав реагирует различным образом: анатомическое строение человека претерпевает, по-видимому, минимальные изменения (минимальную степень активности). Физиологический состав человеческого организма реагирует более чутко. Эти реакции суть события, являющиеся внутрителесными, т.е. могущими иметь и не иметь внешнего выражения, которые, следовательно, могут или не могут быть фиксированными. Один из способов реакции имел колоссальные последствия. Легкие и голосовые связки, взаимодействуя, производят акустический комплекс (акустическое событие). Языковое событие, преобразуемое телесными формами в телесное событие, приводят к разнообразным внутрителесным ситуациям (реагирует и сердце, и печень...). "Внутрителесное" событие, получившее внешнее (акустическое) выражение, образуют акустическое событие, которое является также по-своему правильным, обоснованным событием. Акустические закономерности суть закономерности, "изоморфные" внутренним.

То сочетание звуков, которое "издается" Адамом, есть одно из следствий события воображающего (авторского) бытия Адама, которое он осуществляет в ситуации нареkania животных. Это "звукосочетание" и есть "имя" животного (точнее, таковым оно станет впоследствии, но Библия описывает всю ситуацию, осуществляющуюся в течение, может быть, веков, в сжатом виде).

Таким образом, можно утверждать, что акустическая закономерность, осуществляющаяся в данном звукосочетании, является изоморфной тем законам, совокупность которых совершает воображающее (авторское) бытие Адама. Онтологическое состояние Адама в направлении к животному преобразуется в акт воображения (превращения Адама в нарекаемое животное); в направлении к телесному Адаму – в совокупность закономерностей, осуществляющих совокупность микрособытий, приводящих тело Ада-

ма в состояние онтологической (органической, биологической) активности. Эти события так же закономерны, как и событие превращенного бытия Адама, осуществляемое законам языка. Языковые законы преобразуются (превращаются) в совокупность телесных закономерностей во "внутрителесном" плане и совокупность акустических закономерностей – во внетелесном.

Телесные закономерности, осуществляющие в одной онтологической перспективе животное, в другой – акустический комплекс, суть два способа превращенной формы активности законов языка, осуществляющих Адама-воображающего (творца). С известными уточнениями и оговорками можно сказать, что закономерности, осуществляющие животное, и закономерности, осуществляющие акустическое событие ("имя" животного), суть изоморфные закономерности. Отсюда вывод: определенное основание для того, чтобы слово, означающее некий предмет, считать оправданным: у совокупности звуков, которая затем была ассоциирована с животным и осознана как его имя ("значение слова"), есть связь с обозначаемым животным (вообще "предметом"). Эта связь, конечно, не непосредственная: можно утверждать, что между ними вообще нет никакой связи в традиционном смысле слова, поскольку то, что в телесной действительности Адама есть звуковой комплекс, то же самое во внутреннем мире Адама (фабульной действительности, точнее) есть животное, о котором только мы знаем, что оно воображено. То, что в телесной действительности Адама превращается в звуковой комплекс, то в жизненной действительности, воображенной Адамом (воображенное им животное существует в некотором пространстве), превращаются в животное. Закономерности, осуществляющие то и другое, изоморфны, поскольку представляют два варианта превращения ("преломления") одних и тех же законов – законов языка, осуществляющих бытие Адама-автора.

Теперь мы можем ответить на вопрос: знает ли Адам те закономерности, в которые превращают себя языковые законы, его осуществляющие?

Мы полагаем, что знает, однако это знание не "локализовано" в сознании, не является знанием, отвлеченным от того, знанием чего оно является.

А.А.Потебня в свое время утверждал, что языковед должен ограничиться изучением языка как формы, способной воплотить любое содержание, но в отвлечении от содержания, поскольку в противном случае он должен стать ученым-энциклопедистом. Из ранее сказанного следует, что знание языка включает в себя знание всех тех величин, которые обозначаются отдельными словами. Можно возразить: а не слишком ли дешево достается человеку подобное знание? На этот вопрос мы попытаемся ответить в следующей статье.

РЕЗЮМЕ

У статті описується один з видів безпосереднього знання – знання «внутрішнє» або філологічне, яке протистоїть знанню раціональному або абстрактне.

SUMMARY

The specific kind of knowledge is investigated in the present paper. Such an internal (or philological) knowledge is opposed to the rational one.

Надійшла до редакції 21.11.2001 р.

УДК 82 : 1

**О ФИЛОСОФСКОМ СОДЕРЖАНИИ ПОЭТИЧЕСКОГО СОБЫТИЯ
В ПОВЕСТИ М.Ю.ЛЕРМОНТОВА «КНЯЖНА МЕРИ»***О.А. Чернышева*

Как известно, процесс самоопределения Печорина, «диалектический, смысловой процесс нравственного сознания» (М.Бахтин) в повести «Княжна Мери» наиболее интенсивен. Именно в этой части лермонтовского романа с максимальной остротой и напряжением утверждается идея значимости стремления человека познать цель и смысл своей жизни, высокий смысл права знать последнюю тайну своего бытия. В «Княжне Мери» получает очертания философская основа печоринского самосознания и самопознания.

Настойчивое обращение Печорина к понятию «судьба» заставляет думать, что цель и смысл своего земного бытия он ставит в прямую зависимость от высших субстанциональных сил: «И зачем было судьбе...» [1, с.252], «С тех пор, как я живу и действую, судьба как-то всегда приводила меня к развязке чужих драм, как будто без меня никто не мог ни умереть, ни прийти в отчаяние!.. Какую цель имела на это судьба?...» [1, с.291], «И с той поры сколько раз уже я играл роль топора в руках судьбы!» [1, с.310], «И теперь, здесь, в этой скучной крепости, я часто, пробегая мыслию прошедшее, спрашиваю себя: отчего я не хотел ступить на этот путь, открытый мне судьбою...» [1, с.326]. Подобное понимание смысла каждого своего поступка как предопределенного свыше дает основание говорить о фаталистическом мироощущении Печорина. Вместе с тем содержание дневниковой записи от 3-го июня позволяет утверждать, что убеждения его антифаталистические. По представлению Печорина, душа человека – это его духовная сущность, представляющая собой единство эмоциональных и интеллектуальных начал. Превалирование в зрелом возрасте рационального начала обуславливает рациональный подход человека к эмоциональным состояниям души, делает эмоциональную жизнь осознанным процессом: «...душа, страдая и наслаждаясь, дает во всем себе строгий отчет и убеждается в том, что так должно» [1, с.285]. Высшим моментом развития души человека является момент слияния рациональных и эмоциональных начал, и тогда «она проникается своей собственной жизнью», и «в этом высшем состоянии самопознания человек может оценить правосудие Божие» [1, с.285]. Печоринское освобождение человека из-под власти жесткой, неумолимой предопределенности свидетельствует о том, что лермонтовский герой признает за человеком возможность постижения им смысла своего земного назначения. Тем самым человек переставал быть игрушкой («топором») в руках судьбы, становясь, как обладающий тайной своего бытия, ее хозяином. В этом качестве он приобретал право принимать или отвергать «открытое ему судьбою». Цепь причин и действий размыкалась, признавалась возможность ее перенаправленности. Подобное убеждение Печорина делало его антифаталистом.

Поиски цели и смысла жизни, проникновение в промысел Божий составляют философский центр «Княжны Мери», а интонация вопрошания становится доминирующей интонацией дневника: «зачем я жил? для какой цели я родился?... А, верно, она существовала, и, верно, было мне назначение высокое, потому что я чувствую в душе моей силы необъятные» [1, с.310]. «Я был необходимое лицо пятого акта, невольно я разыгрывал жалкую роль палача или предателя. Какую цель имела на это судьба?... Уж не назначен ли я ею в сочинители мещанских трагедий или семейных романов – или в сотрудники поставщику повестей, например, для «Библиотеки для чтения»?.. Почему знать?... Мало ли людей, начиная жизнь, думают кончить ее, как Александр Великий или лорд Байрон, а между тем целый век остаются титулярными советниками?...» [1, с.291-292].

Последнее рассуждение Печорина особенно значимо, ибо в нем вырисовывается тот диапазон жизненных поприщ, в которых лермонтовский герой мыслит собственную жизнь. Имена Александра Великого и лорда Байрона символизируют исключительность жизненного деяния, высоту человеческих достижений и в таком качестве указывают на содержание, конечно, в отвлеченной форме, той жизни, которая мыслится Печориным как реализация его «назначения высокого». Образным выражением «титularный советник» характеризуется, скорее всего, наличная жизнь Печорина, которая посредством антонимичности смыслов (лорд Байрон, Александр Великий – титулярный советник) получает негативную оценку.

«Вопрос «лермонтовского человека» о цели равнозначен и равноценен вопросу о смысле жизни вообще и каждого заключенного в ней мгновения, – пишет Н.Осьмакова. – Ему нужна уверенность, что такая цель существует, что жизнь имеет хотя бы и недоступный смысл. Поэтому искание цели у Лермонтова имеет ценность не с точки зрения ответов: этим исканием лермонтовский герой утверждает высокий смысл самого стремления к познанию цели, право человека требовать и знать последнюю тайну мира и своего бытия» [2, с.635]. На наш взгляд, «искание» лермонтовским героем цели и смысла жизни имеет значение как раз с точки зрения нахождения ответов, ибо только они дают ему право утверждать, что он прожил свою жизнь в должных формах. Признанные еще В.Белинским «сила духа и могущество воли» Печорина направлены у него, прежде всего, на поиски ответов на поставленные им же вопросы. Сосредоточенность его на вопросах «зачем я жил? для какой цели я родился?» имеют для Печорина не отвлеченный общечеловеческий смысл, а глубоко личный, сокровенный. Личная жизненная заинтересованность лермонтовского героя в искомой истине своего бытия подчеркивается содержанием вопросов, встававших перед ним и воспроизведенных им в своем «Журнале».

В свое время В.Соловьев в статье «Лермонтов» к судьбе и творчеству поэта и писателя подошел со своеобразным нравственным императивом – «гений обязывает» [3, с.444]. Нечто подобное, на наш взгляд, наблюдается в лермонтовском герое. Ощущаемые Печориным «силы необъятные», воспринимаемые им как залог «назначения высокого», обязывали его «угадать» это «назначение». Но Печорин не выполнил обязательства, заменив выполнение «приманками страстей пустых и неблагодарных». Как следствие этой замены – «и с той поры сколько раз уже я играл роль топора в руках судьбы!». Говоря об этическом идеале М.Лермонтова, А.Гуревич подчеркивает: «Порыв к высшему, «небесному» составляет основной этической императив Лермонтова, определяющий, в сущности, комплекс утверждаемых им этических ценностей («Кто близ небес, тот не сражен земным»). Человек, в представлении Лермонтова, должен, прежде всего, сознавать, чувствовать, культивировать в себе это высшее начало, понять его соотношение с другими силами его души...» [4, с.633]. Содержательная особенность поэтического события в «Княжне Мери» дает основание утверждать, что, в представлении М.Лермонтова, человек, обладающий «высшим началом», обязан «угадать» смысл своего «назначения», тем самым реализовать свой потенциал.

В.Соловьев указывал как особенность гения М.Лермонтова на следующее: «Первая и основная особенность Лермонтовского гения – страшная напряженность и сосредоточенность мысли на себе, на своем я, страшная сила личного чувства» [3, с.445]. «Сосредоточенность мысли на себе, на своем я» – отличительная черта творения «Лермонтовского гения» – Печорина, нашедшая свое выражение в «Журнале». Она ставит его неизмеримо выше окружающих людей, объясняет печоринскую сосредоточенность на проблеме своего назначения в жизни. Вместе с тем философ отметил: «Сильнейшее развитие личного начала есть условие для наибольшей сознательности жизненного содержания, но этим не дается само это содержание, и при его отсутствии *сильное я остается пустым*» [3, с.446]. В Печорине «сильнейшее развитие личного начала» есть только условие для обретения созна-

тельного жизненного содержания, которым для него могла быть постигнутая судьба, оцененное «правосудие Божие». Только «угаданное» «назначение» обеспечило бы Печорину должную, истинную, искомую форму протекания его жизни.

Итак, по убеждению Печорина, судьба существует как объективная данность, которая представляет собой не нечто фатально неизбежное, но то, что человек может и должен «угадать» для достижения «наибольшей сознательности жизненного содержания». Угадавший свое жизненное назначение, тем самым осознавший свою необходимость на земле, осуществляет свою жизнь в должной форме. Таким образом, печоринское признание факта существования судьбы не лишает человека внутренней свободы. Только не сумевший «угадать» свою судьбу остается в плену предположений метафизически, а практически, эмпирически на таких жизненных поприщах, которые доказывают власть над ним судьбы. Как подвластный ей, человек становится игрушкой в ее руках, и как игрушка предстает «топором в руках судьбы», «необходимым лицом пятого акта, невольно разыгрывающим жалкую роль палача или предателя». Внутренняя целесообразность таких поприщ остается скрытой от человека: «Какую цель имела на это судьба?..» И вопрос, в сущности, остается риторическим.

«Сильное я» Печорина вследствие того, что не была «угадана» им своя судьба, «остается пустым». Эту пустоту он пытается заполнить событиями частной жизни: интригой с Мери, перипетиями отношений с Грушницким и т.д. Но и они, как свидетельствуют события фабулы, то есть события жизни автобиографического героя, не могут стать для Печорина «началом жизненного наполнения» (В.Соловьев). Причина этого кроется в характере «действия» Печорина. «Действование Печорина, поступок, совершаемый им относительно других людей, его окружающих, – пишет В.Асмус, – обычно продиктован не непосредственным интересом к этому лицу или его судьбе, но в первую очередь соображением о том значении, какое этот поступок может получить в деле испытания либо силы своей власти над чужой душой (Печорин – Бэла, Печорин – Мери), либо совершенства своего познания сил, управляющих чувствами других людей (Печорин – Мери, Печорин – Грушницкий), либо, наконец, в деле испытания собственной воли и судьбы (поступок Печорина в «Фаталисте»)» [5, с.92]. Анализируя подобный принцип своего отношения к людям, Печорин записывает в «Журнале»: «Я чувствую в себе эту ненасытную жадность, поглощающую все, что встречается на пути; я смотрю на страдания и радости других только в отношении к себе, как на пищу, поддерживающую мои душевные силы» [1, с.284].

Но эгоизм и эгоцентризм Печорина, будучи сознательно занятой нравственной позицией, оставляют печоринское «я» одиноким и пустым: «Моя любовь никому не принесла счастья, потому что я ничем не жертвовал для тех, кого любил: я любил для себя, для собственного удовольствия; я только удовлетворял странную потребность сердца, с жадностью поглощая их чувства, их нежность, их радости и страдания – и никогда не мог насытиться» [1, с.310]. Напряженность «нравственного рефлекса» Печорина над самим собой логично завершается признанием пустоты жизни, признанием, которое порождает горькое чувство неудовлетворенности: «Так, томимый голодом в изнеможении засыпает и видит перед собою роскошные кушанья и шипучие вина; он пожирает с восторгом воздушные дары воображения, и ему кажется легче; но только проснулся, мечта исчезает... остается удвоенный голод и отчаяние!» [1, с.310-311]. Эти слова – обобщающая оценка Печориным-автором «Журнала» собственной жизни, его эмоциональная реакция на замещение истинной, должной формы жизни, смысловое содержание которой осталось скрытым («не угадал»), ложными формами. Если пользоваться терминологией самого Печорина, то лорд Байрон и Александр Великий оказались замещенными «титularным советником». Процесс осознания и изображения этого факта, будучи процессом создания «Журнала Печорина», представляет собой поэтическое событие как событие возникновения архитектурной формы целого Печорина «целое души Печорина». Печорин-

ское признание факта замещения поприща лорда Байрона и Александра Великого поприщем «титularного советника» означает, что жизнь автобиографического героя (фабульного Печорина) порочна. Событие же рассказа о себе, будучи событием формирования целого Печорина, приобщает Печорина – фабульного персонажа к поэтическому целому, а стало быть, к героическому бытию. (В поэтическом мире романа «Журнал Печорина» является «Героем Нашего Времени»).

Создание «Журнала» – «это нравственный рефлекс» Печорина над самим собой. В сознание героя внесен момент «вины», наделенной *«смысловой силой»* нравственного самосуждения» [6, с.230], в силу чего целое души Печорина («Журнал Печорина») внутренне конфликтно. Художественный конфликт, будучи «диалектическим, смысловым процессом нравственного сознания», представляет собой протекающее в границах целого Печорина столкновение указанной архитектурной формы этого целого с Печориным фабулы: «Журнал Печорина» как «Герой Нашего Времени» сталкивается с Печориным, чья жизнь представляет собой пороки. Источник конфликта – вина Печорина, которую он сам признает: «но я не угадал этого назначения». «Неугаданность» превращает жизненные формы Печорина в недолжные формы. Ощущаемые «в душе силы необъятные», рассматриваемые Печориным как залог «назначения высокого», не дают возможности смириться с мыслью, что его «единственное назначение на земле – разрушать чужие надежды», быть «необходимым лицом пятого акта» и т.д., ибо все это – поприще «титularного советника».

Разрешением художественного конфликта может быть такая форма жизни Печорина, которая, с его точки зрения, соответствует «назначению высокому». Основное внимание в «Княжне Мери» сосредоточено на событиях взаимоотношений Печорина с Мери. Как известно, он намеренно грубо разрывает свое знакомство с Лиговскими, избегая тем самым возможного брака с Мери. Причина отказа от брака, отказа «ступить на этот путь, открытый мне судьбою, где меня ожидали тихие радости и спокойствие душевное» [1, с.326], Печориным объясняется следующим образом: «Нет, я бы не ужился с этой долею!..». Тем самым женитьба на Мери приобретает для него значение недолжной, неистинной формы жизни.

Печорин не сумел «угадать» свое «назначение», судьба осталась неизвестной, он не стал ее хозяином. Поэтому она, как сила свободная, не связанная обладанием ею, творит с человеком все, что хочет, ибо человек оказывается в ее руках. Так, она может «открыть» «путь», на котором ожидают «тихие радости и спокойствие душевное». Но Печорин догадывается, что этот «путь» – опять-таки уловка судьбы, ее игра с ним, что путь брака не является содержанием его судьбы, поэтому он отвергается им: «не ужился бы». Эта догадка в определенной степени освобождает Печорина от оков судьбы, делает его свободным в своем самоопределении.

Отказ от брака с Мери – поступок фабульного Печорина, но значение должной формы жизни ему придает признание Печорина-автора, завершающего эту часть своего дневника словами, передающими романтический порыв к постижению высокого смысла бытия.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується поетична подія повісті М.Лермонтова «Княжна Мери» як подія філософського самовизначення Печоріна.

SUMMARY

Poetic event of M.Lermontov's story «Knyazshna Mary» is analysed in the article as the event of Pechorin's philosophical identity.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени // Лермонтов М.Ю. Собр. соч.: В 4 т. – Правда. – М., 1969. – Т.4.

2. Осьмакова Н.И. Этический идеал. Цель жизни // Лермонтовская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1981.
3. Соловьев Владимир. Лермонтов // Соловьев Владимир. Стихотворения. Эстетика. Литературная критика. – М.: Книга, 1990.
4. Гуревич А.М. Этический идеал // Лермонтовская энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия. – 1981.
5. Асмус В. Круг идей Лермонтова / Литературное наследство. АН СССР. Ин-т лит. – М., 1941. – Т.43-44.
6. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Работы 1920-х годов. – К.: Next, 1994.

Надійшла до редакції 27.09.2001 р.

УДК 398.12

ФОЛЬКЛОР ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ РОМАНТИЧНОГО ТИПУ МИСЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ХАРКІВСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.)

Н.П.Смирнова

Зацікавлення усною народною творчістю, формування наукового підходу до її вивчення нерозривно пов'язане із становленням і специфікою українського романтизму. Невипадковим є те, що виокремлення української фольклористики та утвердження романтизму як напряму окреслюється в часі першою половиною ХІХ століття. Нова ідейно-естетична думка, що заповнила діяльність прогресивної інтелігенції, а також сприяла її новому національному формуванню, концентрувалась навколо Харківського університету і знайшла своє відображення на сторінках тогочасної періодики.

Уже в перших харківських журналах “Харьковский демокрит” (1816), “Украинский вестник” (1816-1819), “Украинский журнал”(1819-1824) з'являються етнографічні та фольклорні матеріали, а в газеті “Харьковский еженедельник” (1812) публікується переклад статті Ф.Шіллера “О предназначении лирического стихотворства”, яку М.К.Наєнко назвав першими в Україні повідомленнями про існування нової романтичної епохи в літературі та науці про неї [1, с.46].

Нові принципи художнього узагальнення знайшли своє відображення в критичних виступах Р.Гонорського на сторінках “Украинского вестника”. Так, у статті “Нечто о нашей живописной прозе и о нынешнем состоянии русской словесности вообще”[2, с.374] проголошувалась вимога до засвоєння “вірного смаку” українською літературою, яка розвивалась на той час лише в сатирично-гумористичному напрямі. Повернення української словесності в русло відображення життя у всіх його проявах становило один із принципів романтичного напряму, який підтримувався вслід за Р.Гонорським, П.Гулаком-Артемовським, Л.Боровиковським. Саме на сторінках “Украинского вестника” утверджувалась думка про важливість використання письменниками народної мови, за допомогою якої “у славі учених творів своїх, можливо, будуть змагатися з найбільш освіченими народами Європи” [3, с.50]. Надзвичайно важливою була думка автора цього дослідження про те, що письменство може успішно розвиватись із народних джерел. У згаданій статті Р.Гонорський, дотримуючись нових естетичних принципів, витлумачував поняття “малювничої прози”, тобто творчості, головна ознака якої – уміння зображати картини дійсності,

побудовані на зорових образах, з ефектом присутності читача на місці події, активізуючи його уяву. Таким чином, автор статті спонукав сучасних йому митців слова дотримуватись певних ідей, що мали новаторський характер, містили в собі нове естетичне світобачення, покликане зрушити класицистичні канони письменства.

Продовжуючи традиції “Украинского вестника”, “Украинский журнал” виявив ще яскравіший потяг до нових віянь часу. Опублікувавши розвідки про народну обрядовість, упорядники видання хотіли охопити вивчення “народного духу” у всіх його проявах, що було характерно для романтизму. Але найяскравіше на сторінках “Украинского журнала” засвідчила вияв романтичної естетики стаття І.Кульжинського “Некоторые замечания, касающиеся истории и характера малороссийской поэзии” [4, с.46]. Незважаючи на деякі вади цього дослідження, воно залишається вартим уваги. Його автор, розглядаючи відношення мистецтва до дійсності, вказував на неспроможність пізнання видимих речей, які є лише блідими відбитками абсолютного духу. Романтична ідеалізація поезії як однієї із форм пізнання, наштовхнула дослідника на думку про її безсмертність. Цілком у дусі романтичного мислення І.Кульжинський пов’язує “національний дух” народної пісні з характером героїчного минулого народу. Таким чином, звертаючись до аналізу народної творчості, він підійшов до розуміння неповторності духовної культури народу, усвідомлення її як самобутнього джерела національної літератури.

Виступи учасників Харківського гуртка любителів народної словесності, що сформувався в кінці 18-х років, можна вважати подальшим кроком в утвердженні романтичної естетики. Широта та енциклопедичність знань молодих харківських народознавців дозволяла їм бути в руслі загальноєвропейського романтичного руху. Виводячи за визначальне, сформоване у працях братів Грімм “Германські героїчні сказання”, “Німецька міфологія”, а також у дослідженнях Гердера, твердження про вищість народної поезії над авторською, про прихований у ній “дух нації”, харківські романтики перейшли від теоретичного осмислення нових ідей до широкіх фольклорних та етнографічних студій. Ідеї Й.Гердера мали особливий інтерес для українських романтиків. І.Срезневський у найплідніший час своєї фольклористичної діяльності (перебуваючи в селі Варварівка) ґрунтовно опрацьовував статті видатного дослідника. У листах до матері за 1832-1833 рр. він неодноразово зазначає, що у вільну хвилину “читає Гердера” [5, с.214]. Заклик ученого був прийнятий харківськими романтиками як керівництво до дії. Безумовно, відшукувати джерело поширення романтичної естетики з пильною увагою до усної народної творчості на Заході було б помилково. Варто зазначити лише про вплив ідей західноєвропейських романтиків на погляди українських діячів фольклористики та літератури.

У замітках, передмовах до фольклорних публікацій, окремих дослідженнях харківські народознавці наголошували на необхідності збирання усної народної творчості, чітко усвідомлюючи її особливу роль в утвердженні нових естетичних думок. Яскраво це простежується в А.Метлинського: “...поважаючи європейську освіченість і відчуваючи любов до людства загалом, не варто, однак, забувати ні себе самих, ні свій народ, ні сім’ю, ні вітчизну, якими зумовлюється коло й образ наших дій” [6, с.5].

Започаткована “Украинским вестником” постановка питання про потребу публікації будь-яких матеріалів, що стосувалися б України, через 28 років трансформується на сторінках “Молодика” в потребу осмислення й систематизації зібраного матеріалу. Так, К.Сементовський у своєму дослідженні “Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам” наголошує на необхідності “...зібрати і привести до ладу дорогоцінні залишки народної поезії – пісні і казки, всі різноманітні повір’я, що відносяться до малоросійської демонології, народної медицини, історії, різних тварин, птахів і гадів, описати звичаї, домашнє, сімейне життя малоросіян, піддати все це пильному критичному розбору і подати єдине ціле” [7, с. 86].

У 30-40-х роках посилюється увага до фольклору як до джерела розуміння прекрасного, тривалість і збереження в часі якого стає кращим тому доказом.

Історична свідомість, що виникла в епоху романтизму, формує в її діячів усвідомлення взаємозв'язків минулого та сучасного, а також розуміння динамічності всіх форм життя. Тому фольклор був для них неоціненною скарбницею, яка давала можливість пильному дослідникові розкрити становлення естетичної думки чи відображення історичної події в народній поезії. Яскравим прикладом розуміння фольклорних творів романтиками, як літопису найважливіших подій, є ілюстрування історичних розвідок піснями, думами. Такий підхід використаний Д.Бантиш-Каменським в "Истории Малой России", І.Срезневським у "Запорожской старине". М.Костомаров у "Молодику" завершує свою статтю "Первые войны малороссийских казаков с поляками" уривком з народної пісні про Наливайка. Тут же викладена ще одна цікава думка щодо цієї проблеми В.Каразіна в дослідженні "Взгляд на украинскую старину". Учений, дивуючись, чому давня українська земля залишається досі малодослідженою, виносить подяку Г.Квітці, як авторові повістей "о старине". Але при цьому також зазначає: "Але романи будуть підозрілі історикам тим самим, що вони романи" [7, с. 33]. Таким чином, народна творчість, на відміну від авторської, могла слугувати якщо не джерелом, то, принаймні, коментарем до історичних подій, що засвідчують ці публікації в згаданому альманасі. Дещо пізніше М.Костомаров викладе свої міркування стосовно цього питання в дисертаційному дослідженні "Об историческом значении русской народной поэзии".

Творчий осередок 20-50-х років XIX ст., що пізніше був названий харківською школою романтиків, синтезував видавничу, літературну та фольклористичну діяльність. Аналіз творчості його учасників, що публікувалася на сторінках тогочасної періодики, дає можливість простежити рівень осмислення нових романтичних ідей, їх творче використання.

Поетична творчість І.Срезневського, О.Шпигоцького, Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Костомарова стала свідченням особистісного, неоднакового за характером засвоєння духовної спадщини народу. Але саме звернення літератури до цих надбань дало підставу харківським романтикам висловити впевненість у виконанні нею високих естетичних завдань лише на підґрунті народної творчості. Фольклорні твори, доводив І.Срезневський, надзвичайно цінні для будь-якого літератора, бо вони мають "відбиток смаку, думок, звичок народу" і дають першорядний матеріал для відображення його внутрішнього й зовнішнього життя. Маючи за мету створення літератури, близької до народних проблем, зрощеної на національному світогляді, романтики сформували коло певних завдань. Одним із основних було пізнання народу, яке вирішувалося шляхом вивчення народнопоетичної творчості. Якщо філолог і поет, підкреслював О.Бодянский, хочуть достеменно пізнати народ, оцінити його як слід на основі його власних суджень, то повинні звернути увагу на народну поезію [8, с.27].

Склалася думка, що об'єктом дослідження в цей період найчастіше ставала лірична пісня. Аналіз періодики першої половини XIX ст. спростовує таке твердження. Уже в альманахах 40-50-х рр. постійно знаходить відображення сформована потреба в збиранні всіх жанрів усної народної творчості. К.Сементовський, говорячи про перекази та повір'я, стверджує, що "Багатий рудник цей майже нетронутий ще: рука досвіченого і уважного спостерігача до нього ще не торкнулась. А між тим, скільки цікавого в запевітних повір'ях народу, яке глибоке почуття в його піснях, яка розкішна грайлива думка в його казках, і скільки практичної філософії в прислів'ях!" [7, с.86]. Цю ж думку повторює і М.Костомаров на сторінках того ж видання: "Казок у нас ніхто не видавав, пісень існує чотири зібрання... Тисячі дорогоцінних пам'ятників народної поезії ще не видані і зовсім невідомі" [7, с.162]. Розширення меж збирання і дослідження в царині вивчення усної народної творчості збагатило нову українську літературу. Так,

М.Костомаров запропонував читачам дві казки: “Торба” і “Лови”, які фактично є переказами фольклорних творів. Власне, це був один із перших варіантів втілення художнього романтизму в українській прозі, прикметний великою залежністю автора від народнопоетичних джерел. Ще один із варіантів засвоєння й передачі прозових жанрів усної народної творчості був пов’язаний з іменем О.Корсуна. Видавець і упорядник альманаху “Сніп” опублікував там свої “Українські повір’я” [9, с.187]. Цікаво, що О.Корсун, поклавши в основу своїх власних творів прозові апокрифічні легенди та перекази, передав їх у віршованій формі. У них знайшов своє відображення бурлескний стиль, використаний автором. Ця публікація засвідчила різноманітність як творчого переосмислення художніх моделей фольклору, так і використання літературно-романтичних засобів. Але найважливішим є те, що романтизм виявив якісно нове розуміння фольклору як кодифікації естетичної вартості народної поезії і джерело літературної творчості. На сторінках періодики першої половини XIX ст. простежується виразне осмислення романтиками типологічної спорідненості усної народної творчості, її характерних структурних принципів із власне художньою діяльністю, яку вважали за безпосереднє продовження народної. Романтичним світобаченням позначена значна частина фольклористичних розвідок і художніх творів. Спираючись на народнопоетичну основу, українські літератори прагнули відобразити багатий внутрішній світ людини, її почуття, поривання до зміни в навколишньому світі. Витворені ними ідеали ставали стрижнем вибудови нового, досконалішого життя, а також до розуміння минулого. Ідеалізація козацьких часів сприяла поглибленому вивченню їх побуту, історії, джерелом до пізнання якої найчастіше ставали саме уснопоетичні пам’ятки. Уже з перших років своєї фольклорно-літературної діяльності І.Срезневський особливу увагу звертав саме на фольклор козацької доби. Із захопленням він пише до матері: “Цими днями у мене була розважина зпорізька, старий, років 80-ти, бандурист. Багато я розпитував його, багато дізнався. Записав кілька дум і пісень старовинних. Тепер, мамо, я знаю Запоріжжя не гірше абетки” [5, с.223]. Козацтво, як символ нескореності й волі, часто оповите глибоким сумом, чуже довкілля, ставало об’єктом творчого осмислення поетів-романтиків. Опублікований на сторінках “Украинского альманаха” “Козак” Л.Боровиковського став блискучим втіленням концепції романтичного типу героя. Степ, кінь, синій Дунай – образи-символи, запозичені автором з уснопоетичної творчості і надають його поезії глибокого народного звучання. Одночасно цей твір став ще одним свідченням можливості літературного втілення на українському матеріалі серйозних тем, проблематики. Л.Боровиковський сам неодноразово відзначав свою фольклористичну діяльність як таку, що давала можливість творчої реалізації нових романтичних ідей.

Загалом, аналіз періодики першої половини XIX ст. дозволяє стверджувати виникнення фольклористичного руху, що сприяв розвитку так званого фольклорного романтизму. Ідеї романтизму, які були суголосними із західноєвропейськими, все ж мали і власне національне підґрунтя.

Таким чином, можна підкреслити важливе значення харківської періодики у відображенні становлення української фольклористичної думки першої половини XIX ст., вплив на неї ідей романтизму та тісний зв’язок із утвердженням нової української літератури.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль и место устного народного творчества в формировании романтического типа мышления. На материале харьковской периодики первой половины XIX века прослеживаются генетические связи литературы с фольклором и бытием народа (его национальными особенностями), интерес науки к первоисточникам

устного народного творчства и генезиса художественного сознания. Уделяется внимание развитию основ романтической литературной критики.

SUMMARY

In this article the role and the place of folklore in formation of the romantic type of thinking are considered. On the material of Kharkov periodicals of the first half of the nineteenth century genetic connections of literature with folklore and existence of people (its national peculiarities), interest of science to sources of folklore and genesis of artistic confession are followed up. Development of foundation of romantic literature criticism is discredited.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Наєнко М. Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 320 с.
2. Гонорский Р. Нечто о нашей живописной прозе и о нынешнем состоянии русской словесности вообще // Украинский вестник. – 1816. – Ч.6. – С.362-377.
3. Украинский вестник. – Харьков, 1816. – Ч.8. – С.50-51.
4. Кульжинский И. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии // Украинский журнал. – 1825. – №1. – С.43-54.
5. Из переписки И.И.Срезневского 1829-1839 // Киевская старина. – 1901. – №6. – С.241-343.
6. Метлинський А. Предисловие // Южный русский Сборник. – Харьков, 1848. – С.5-8.
7. Молодик. – Харків, 1843. – Кн. 3. – 236 с.
8. Бодянский И. О народной поэзии славянских племен: Рассуждение на степень магистра философ. ф-та Моск. ун-та. – М., 1837. – 196 с.
9. Корсун О. Українські повір'я // Сніп. – Харків, 1841. – С.187-217.

Надійшла до редакції 27.09.2001 р.

УДК 82'06.08

МОРАЛЬНА АМОРАЛЬНІСТЬ (Три форми моралі у романах Володимира Винниченка 1911-1920 років)

І.О.Кошова

Перебудова людини, шлюбу, можливість досягнення щастя цікавили В.Винниченка-письменника. У свідомості митця переплелися і трансформувалися **філософські концепції** мислителів різних часів, **ідеї західноєвропейської літератури, соціалістична утопія**. Важко сказати, чого було більше. Саме життя змушувало шукати відповіді на болючі питання, щоразу “підсовуючи” Винниченкові варіанти нещасливих шлюбів, яскраві приклади лицемірства, чистоти і моральності напоказ.

Бурхлива капіталізація межі століть спричинила руйнування ханжівської патріархально-міщанської моралі, що за показовою оболонкою приховувала внутрішню огидну розбещеність. Людина постала перед вибором: повна аморальність (вседозволеність, мораль грошей) або пошук нової моралі (внутрішня переконаність, небажання вчинку). Винниченко показав **три форми моралі**: одна накладала табу, забороняла знати, обговорювати все, що стосувалося теми сексуальності (саме у обговоренні цієї теми панувало найбільше лицемірство). Вона замикала уста, але не припиняла роботу думки і не

знищувала еротичних позасвідомих бажань. Друга мораль дозволяла все і, підкріплена хотінням, демонструвала страхітливо-брудну аморальність. Лише третя форма моралі давала б змогу вільно розвиватися, свідомо робити вибір, слухати голос власного “я”, який і є справжньою мораллю. Не осуд суспільства, релігійні забобони, заборони батьків повинні служити керівництвом до дії, а вищий закон твоєї совісті.

Твори Винниченка найкраще демонструють першу і другу мораль. У “Заповіті батьків” лікар Петро Заболотько розкриває характерну рису “цієї милої моралі” [1, 173] такими словами: “Коли признати за проституцією послугу громадянству та поставити її в добрі умови, то не буде ні родини, ні кохання, нічого, сама розпуста, бо не будуть ні боятися, ні соромитись” [1, 173]. Отже, не власне бажання, свідомість, потяг до жінки, до дітей, а не до публічного дому тримають людей у родині, а страх перед покаранням чи перед хворобою. “Відніміть оцей страх – і всі так і шугнуть у публічні доми, і жінки, і чоловіки. ...Коли вони так думають, що всі побіжать туди, коли, на їхню думку, розпуста така приваблива, то вони самі розпусні. Та й годі!” [1, 174].

Третя форма моралі так і залишилася в ідеалі, метою, до якої ідуть сильні герої Винниченка, жертвуючи собою, долаючи осуд суспільства, навіть трупи і кров. Наведемо приклади. У романі “Чесність з собою” представниками і охоронцями старої святенницької моралі є родина Кисельських, у домі яких, до речі, часто збираються партійці, лунають прогресивні думки, готуються страйки. Лицемірство так запанувало над їхніми душами, що зазірання в очі правди їм просто шкодить. Семен Васильович, поважний голова сімейства, має нешлюбного сина, “придуркуватого” Омелька Підкидька, прижитого з московкою, а ще майже кожного вечора відвідує свою стару коханку [2, 222]. Жіночу ж фізичну зраду у шлюбі вважає гідкою розпустою, адже “мужчина – одне, а жінка – друге” [2, 182], позашлюбні стосунки є законним привілеєм чоловіків, природним явищем (за законами їхньої моралі “наслідки” можуть бути лише у жінки, чоловік – абсолютно чистий і невинний). Сергій, син Семена Васильовича і чоловік Дари, основою шлюбу вважає фізичну вірність (знову жінки!), зраду розцінює як “злочинство проти родини, проти своїх обіцянь, чистоти, ...моральності” [2, 183]. І зовсім не важить, що сам Сергій заразився у будинку розпусти і знає про любов Дари до Мирона. Головне, що Дара фізично не зрадила, вона – його, чиста, світла, а закохуватися, мріяти можна про кого завгодно, аби це не порушувало основи. Інстинкти, у його розумінні, – це “тяготіння до низького, звірячого”, а тому це огидно. Засуджує фізичні гідоти і сестра Сергія Віра. Але коли її власна придушена природа виявляє себе, тоді на світ виходить “безсоромність, ...жадна, одверта, просто одчаєнна безсоромність” [2, 203]. Для Віри найкращим варіантом є узаконені стосунки. І не важливо, що фізична потреба буде лише прикрита духовним потягом, головне – не буде осуду з боку морального суспільства.

Присуд цій аморальній моралі виносить Дара. “Паршивенька брехня” – так називає вона її. “Тіло, й тільки тіло, – от вся... душа, моральність, чистота, філософія, все! Не ті, що легко дивляться на фізичні відносини, суть неморальні, але ті неморальні, для котрих в них весь жах, мораль і всі родинні відносини. ...Збожеволій, помри, але не смій порушити право власності чоловіка. ...Або брешти, затуляйся душею...” [2, 186].

Питання перебудови шлюбу і стосунків між статями цікавили Винниченка у зв'язку з соціалістичною мораллю, тому що саме революціонери, які жертвували особистим заради суспільного, повинні були принести нову мораль. Так, на думку О.Коллонтай, активної діячки соціалістичного руху початку століття, революція мала відбутися не лише у галузі статевої моралі, а й у поглядах на жінку. З'являється образ т. зв. “нової жінки”, яка, на відміну від покірної, м'якої, емоційної, буде мати традиційно чоловічі якості. Вона переможе свої емоції, поставить на чільне місце шанобливе ставлення до своєї душі, стане самостійною, “відтіснить” любовні переживання на друге місце, подолає в собі “ревниву самицю”, оголосить бунт односторонній сексуальній моралі, яка вимагала приховувати свої емоції і бажання. Як нагадує цей образ “нової жінки”

героїнь романів В.Винниченка! Це ніби про них (Таню, Дару, Білу Шапочку, Ріну) пише О.Коллонтай. Вони бунтують проти “подвійної моралі” у стосунках з чоловіками, випробовують свої почуття, вимагають поваги і рівності. Недаремно романи Винниченка викликали особливу зацікавленість у соціалісток-емансипанток (згадаймо, що І.Арманд дуже сподобався роман Винниченка “Заповіт батьків”, хоча Ленін піддав твір критиці, назвавши його “архипоганим наслідуванням архипоганого Достоевського”) (детальніше про це – [3, 294]). Твори Винниченка, отже, стали відсвітом бурхливих подій епохи сексуального бунту.

Неабияку цікавість до безодень людської психіки і стосунків між статями виявляв і Лев Троцький. Революціонер, партійний критик, “прожектор революції”, у книзі “Література і революція” розглядає питання “психології еросу”(!). “Анархія статі, – пише він у міні-оповіданні під назвою “О смерти и об Эросе”, – це нова реабілітація життя, необхідна час від часу у суспільстві, яке, як павук, тче з себе павутину забобонів і брехливої моралі” [4, 209]. Навіть у назві оповідання автор зіставляє дві сили: одна – воля до життя – ерос, а інша – танатос – смерть, знищення. Статеве кохання Троцький називає силою, яку ми не можемо і не повинні заперечувати: “У справжній любові душа обгортає тіло... На стеблі статевого кохання вирости такі психологічні квіти, від яких ми не хочемо і не можемо відмовитися”(1908 р.)(підкреслено мною – І.К.) [4, 216]. Розглядаючи твори літератури, ми говорили про “питання статі”, у Троцького ж це називається “психологією статевого кохання”(!).

Не обминув увагою статевих питань, навіть пророкував революцію у сексуальній сфері, В.Ленін. У розмові з К.Цеткін він казав: “На жаль, ...на адресу багатьох наших товаришів можна сказати: “Пошкребіть комуніста – і ви знайдете філістера”. Звичайно, шкребти треба чутливе місце – його психіку у ставленні до жінки” [5, 57]. Але при усій зацікавленості соціалістів питаннями статі, яскраво помітною була несумісність слів і дій. Так званий ліберальний погляд на сексуальність містив у собі протиріччя. З одного боку – геть буржуазну моральність, а з іншого – та сама стара мораль, перелицьована на інший лад. “Я ставлюся з недовірою до теорій статі, – казав Ленін. – ...Я не довіряю тим, хто постійно і наполегливо захоплений питаннями статі, як індійський факір – спогляданням свого пупа. Мені здається, що багатство теорій статі, більшість яких є гіпотезами, до того ж часто вигаданими, випливає з особистих потреб. Саме, через прагнення виправдати перед буржуазною мораллю власну ненормальність або надмірне статеве життя і випросити терпимості до себе” [5, 44]. Замість занять коханням Ленін радив молоді заняття спортом, екскурсіями, плаванням. Але все це не вирішувало питання сексуального задоволення, і дію соціалістичних реформаторських проектів хотілося відчутти і у цій галузі життя. Популярною стала теорія “склянки води” (її авторство приписували О.Коллонтай, хоча прямих доказів не було), за якою задоволення сексуальних потреб у майбутньому комуністичному суспільстві відбуватиметься з легкістю випивання склянки води. Але якщо у чоловіка від “випитої склянки води” не залишалося наслідків, то жінка отримувала дитину (використання засобів для запобігання вагітності вважалося злочинним і гидким). Єдиним порятунком від появи небажаної дитини був аборт. І знову невідповідність теорії і практики: соціалізм оголосив бунт законам природи, намагався підкорити їх, сліпий випадок не повинен керувати дітонародженням, але на практиці материнство проголошувалося священним обов’язком жінки.

“Життя статі” було і до сьогодні лишається єдиною галуззю, у якій панує з надзвичайною силою консерватизм і лицемірство. М.Бердяєв писав, що найбільш передові революціонери виявлялися консерваторами, коли піднімалося питання про любов. “Революційна свідомість найменше зустрічалася у галузі статі і любові... Соціальні і вчені радикали та революціонери думають лише про соціальне і фізіологічне упорядкування статі, глибше ж ніколи не йдуть” [6, 421]. Чи не ці метаморфози соціалістичної теорії

відтворені у романах В.Винниченка?! З одного боку – пропаганда соціалізму, а з іншого повна підкореність “заповітам батьків”.

Революції у питаннях шлюбу та статевих стосунків так і не сталося. Марксистські теорії проблему статі докладно не розглядали і рекомендацій щодо створення нового вільного шлюбу не було. Проголошена теорія зміни у всіх сферах людського життя не переходила у площину практики. Так звані “нові люди”, проповідники соціалізму, будівничі світлого нового вільного майбутнього ладу брехали, відвідували публічні будинки, родили випадкових дітей, укладали шлюби, як і ті, проти кого вони боролися, чий погляд і спосіб життя заперечували і намагалися знищити. “Руйнівники старого” [1, 157] тільки “мозком і теоріями” були соціалістами, а життям, серцем залишилися “з батьками, з прадідами, з їхніми заповідями, скрижальми та всякими їхніми святощами” [1, 157].

“Цікава, справді, філософська проблема, – пише Винниченко у “Щоденнику”, – чи можна досягти перебудови морального світу людства, перебудови царства обману, насилля, брехні, експлуатації, несправедливості – засобами тої ж самої брехні, несправедливості, насилля та обману? Що є соціалізм? Тільки економічна проблема, чи й моральна? Коли тільки економічна, то навіщо обурюватися будь-чим, плямувати [когось] за зраду чийхось інтересів, жаліти, вступатися за когось і т.п.? Коли ж – моральна, то чи можна в результаті серії негативно-моральних дій чекати якихось позитивно-моральних наслідків? Хіба що – мінус на мінус дає плюс?” [7, 661].

Багатообіцяючі пророцтва соціалістів не збулися. Родина не зникла, а сфера обслуговування, що повинна була замінити домашнє господарювання, не була такою досконалою і привабливою. Тому “сексуальна революція”, яка по силі повинна була дорівнювати пролетарській, не викликала кардинальних змін у свідомості людей, не перетворила їх способу життя і думання.

Майже у кожному романі Винниченка є герої, які переживають момент прозріння, постають перед лицем жакливої, лицемірної сутності оточуючого суспільства. У “Чесності з собою” Мирон Антонович Кулченко нечесності та егоїзму протиставляє принцип “чесності з собою”. Інтелігенти, які проповіддю соціалістичного вчення намагаються допомогти гнобленим, є внутрішньо роздвоєними, живуть “мораллю та привичками”, що дістали “у спадщину від дідів” [2, 97]. “Учителів соціалізму” береться розвінчувати і робітник Тарас Щербина. Прокинувшись від гіпнозу соціалістичної релігії, він побачив, що його кумири вчать соціалізму, громлять пороки, розпусту і... пропагують партійним панночкам кульки проти вагітності(!)[2, 138]. А люди, ніби загінотизовані “курі з крейдяними лініями біля носів”, вірять своїм богам-вчителям і бояться підняти голови, розвіяти гіпноз.

Петро Заболотько, головний герой роману “Заповіт батьків”, також піддає критиці соціалістичне вчення і вчинки “передових людей”. “Я читаю тепер ті книжки (соціалістичні – І.К.) дуже уважно, – каже Петро Семенович, – та про мораль соціалістів, про поведження їх у житті щось досі не зустрів нічого. ...Я помітив: хочеш перевірити так звану “поступову людину” – зачепи з нею питання проституції, кохання, шлюбу, родини. І зразу побачиш, чи лишилися у неї скрижальні елементи світогляду, чи ні. А коли лишилися, то вся її поступовість – поверхова, мозкова, завжди готова на зраду, а суть життя її, буденного поведження, почувань її – стара” [1, 160].

Все це спостерігав Винниченко в житті. І виходило, що шлюб не можна перебудувати, як не можна перебудувати усе негативне в суспільстві, не перебудувавши внутрішньої сутності людини (тільки гармонійний мікрокосм створить гармонію макрокосму).

Петро Заболотько у своєму реформаторському запалі вирішує дійти до кінця. Його бунт проти “моралі прадідів” перетворюється на “форменну манію”[1, 164]. Почавши із допомоги хворим на сифіліс, Петро Семенович поступово приходить до глибокого аналізу негативних явищ у житті суспільства. Одним із таких явищ була родина. У поле зору Заболотька потрапляють (ніби навмисне) родини, внутрішньо зруйновані,

роз'єднані. “Женились вони всі, правда, “морально”, законно, але, як здавалось тепер Петрові, однобоко. Безглуздо, не знаючи одно одного, не маючи навіть можливості знати. Або з потягу самого тіла, або так, як Марта – з розрахунку. Траплялись і з “коханя”, та це був той самий, замаскований “душею”, фізичний потяг. Душі одно одного, своїх характерів, свого способу відношення до життя та людей – не знали. І коли, побравшись, починали разом жити, разом реагувати на життя, то виявилось, що вони цілком по-різному, а часто й суперечно роблять це. І через те ніякої згоди та любові нема, та й не може бути. А замість цього є діти, що вже не дозволяють думати про розходження. І були це не подружжя, а каторжани, засуджені на пожиттєву кару. Оце й зва-лося сучасним шлюбом та родиною”(підкреслено мною. – І.К.) [1, 166].

Укладаючи шлюб, люди не знають не тільки душі одне одного, навіть тіла свого вони не знають, адже мораль забороняє такі знання, “вважається в скрижалях моралі за ганебне та неморальне для дівчини навіть думати про це, не то що вимагати від майбутнього чоловіка свідомого та чесного відношення до цього боку шлюбу” [1, 166]. Заболотько розкручує тугий, загорнений брехнею вузол “найпоряднішої” родини. Незнання одне одного приводить людей до розчарування “коли не в душі, то в тілі” [1, 167], злості, породжує відчуженість і страждання. “Фізичні помилки заборонялось бачити, балакати про них, а тим паче ставити якісь вимоги. І через те невдоволення робилось брехливим, перенесеним на щось інше, переважно на духовне” [1, 167]. Все це штовхало чоловіків і жінок до зради, до походів у будинки розпусти, де свою внутрішню розпусту, приховану товстою стіною моралі і заборон, вони могли виявити (часто у найогидніших формах).

Отже, нещасливі родини, випадково народжені діти, зради, брехня, венеричні хвороби – все це були лише наслідки “морального” виховання, наслідки неправильного будування шлюбу, який, замість бути гармонією, перетворювався, за висловом Ф.Ніцше, на “вбогість душ у парі”, на “душевний бруд у парі”, “жалюгідне самовдоволення у парі” [8, 70]. І виявлялося, що у більшості так званих “шлюбів, укладених на небесах”, поєднувалися “обплутані небесними тенетами звірі” [8, 70].

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются типы морали, нашедшие отражение в произведениях В.Винниченко 1911-1920 годов. Проблемы семьи в романах писателя рассматриваются в контексте социалистической морали. Подчеркивается, что В.Винниченко стремился осмыслить их без лицемерия и фальши, убедить читателей в несостоятельности обеих типов морали: и старой буржуазной, и новой социалистической.

SUMMARY

The article analyses the types of morality which are depicted in V.Vinnichenko's works of the 1911-1920 years' period. The problems of a family in the writer's novels are investigated in the context of the socialist moral behavior. It is emphasized that V.Vinnichenko was enthusiastically interested in grasping their meaning without hypocrisy and falsehood. The writer aspired to persuade the readers of both morality types' unsoundness: either an old bourgeois or a new socialist one.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Винниченко В. Заповіт батьків. – К.: Київ-Друк, 1919. – 200 с.
2. Винниченко В. Чесність з собою/ Винниченко В. Твори: У 10 т. – Київ – Відень: Дзвін, 1919. – Т. 10. – 268 с.
3. Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание пятое. – Т. 48. Письма ноябрь 1910 – июль 1914. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 544 с.
4. Троцкий Л. Литература и революция. – М.: Политиздат, 1991. – 399 с.

5. Цеткин К. Воспоминания о Ленине. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 72 с.
6. Бердяев Н. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
7. Винниченко В. Щоденник 1921-1925. – Едмонтон – Нью-Йорк.: Канадський Інститут Українських Студій, 1983. – Т. 2. – 700 с.
8. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Так казав Заратустра; Жадання влади/ Пер. з нім. А.Онишка, П.Тарашука. – К.: Основи, Дніпро, 1993. – 415 с.

Надійшла до редакції 27.11.2001 р.

УДК 82-25

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ “ПРОРОЧОЇ” П’ЕСИ

О.В.Козут

Сучасник – людина далеко не релігійна в середньовічно-схоластичному розумінні цього слова. Людство вийшло за рамки “прописних” істин. Але природа людського інтелекту така, що він завжди прагне до пізнання й оновлення світу, рушієм якого є віра. Так, саме через віру (ритуал-магію-релігію) людина здатна досягти, відчути, осмислити світ. Пошук Людини в Абсолюті – вічний, цей час триває завжди. Віра стала ядром первісного синкретичного мистецтва, що на ній будувалися первинні релігійні культи.

Саме ритуал як первісна праклітина театру ліг у фундамент української релігійної драматургії. Дослідники не випадково нагадують: « можна сказати, що людство на архаїчній стадії розвитку не знало «мирської» діяльності: будь-яка дія, яка мала визначену мету, – мисливство, рибальство, землеробство, ігри, війни, статеві стосунки і т.п. – так чи інакше була сакралізована» [1, с.47]. Так, саме через сакралізацію таких, здавалося б, буденних явищ відбувається їх мистецьке осмислення, формується світобачення людини, яке знаходить свій вияв у творчості.

Михайло Грушевський, синтезуючи в своїй “Історії української літератури” знання історика та літературознавця, основну роль у формуванні людської творчості в цілому відводить ритму й гармонії, природного естетичного задоволення як первинного елементу мистецької творчості [2, с.62-63]. Ритм у процесі виконання обряду, ритуалу, а відтак і в первісному театрі посідає одне з чільних місць, саме він спричинився до появи пісенного тексту, зрештою, самої пісні [3, с.44].

Люди практично в усіх кінцях світу, перебуваючи на різних ступенях культурного та соціального розвитку, створили єдині в своїй психологічній основі колективні відправи, пантоміми, хороводи з музичним чи то криковим супроводом, де переважав елемент забави, гри. Зрештою, відколи людина усвідомила себе особистістю, вона здатна сприймати й осмислювати навколишній світ. Сприймання будить бажання повторити, наслідувати побачене, відчуте, що, власне, і є одним з необхідних факторів-передумов для виокремлення драматичного мистецтва.

Арістотель використовує принцип мімесису (наслідування: ритм, гармонія, метр, слово) як головний класифікаційний принцип – згідно з яким і розподіляє роди творчості [4, с.7]. Унікальність драми як різновиду літератури й виду мистецтва в тому, що вона містить у собі всі ці компоненти. І як слушно зауважує один із сучасних дослідників, драма – «як ядро й середохрестя-зародок не лише колишньої синкретичності, а й майбутнього синтезу різних видів мистецтва» [5, с.68].

Дохристиянський період нашої історії характеризується інтенсивним розвитком культових обрядів, ігрищ, танців, пісень, які становили не що інше, як сценічну виставу

в примітивній формі. Як показав у своїй “Історичній поетиці” О.Веселовський, “синкретичним джерелом літературних родів та обрядів був обрядовий хор, поєднаний різноманітними ритуальними діями, що передавали колективну емоційність. З обміну репліками учасників обрядового хору постала драма” [6, с.19]. Однак, слід зазначити, що подібність обрядово-культового «дійства» та «дійства театральних творів» більшою мірою формальне, аніж змістове явище: суть людської поведінки під час виконання обряду та на кону суттєво різняться [7, с.52]. З еволюцією обрядового дійства розіграні під час його відправи сцени виходять за межі первинної реальності – святкування – у сферу вигаданого, що і є початком творчості, появи власне театального мистецтва. І як слушно зазначають сучасні дослідники, «пракультурні, задані першоритуалом, ритми, і смислові суперпозиції ізоморфні природним, але не є тотожні їм... Розпад синкретизму починається з розпаду ритуалу» [8, с.271-272]. У зв'язку з цим слід вказати на перехід від початкової монолітної маси людей у складі обряду до їх розподілу на акторів і глядачів (у сценічному розумінні). На основі диференціації публіки виникає “дійство” нової, власне художньої якості, де вже є місце людській творчості, «акторській» грі.

Леонід Білецький іде в своїх дослідженнях ще далі і вказує на природний потяг українського народу до театру та театального мистецтва, який закладений у його життєвих основах та духовній вдачі – «все це вкупі витворило такий характер звичаїв, обрядів і розваг, що в основі своїй ховають велике багатство не тільки драматично-побутових сюжетів, але й драматизованого виявлення їх в тій чи іншій формі релігійно-побутового обряду, що символізує собою ті чи інші потреби народу» [9, с.1]. Так, в особах було показано зустріч літа, вигнання зими, свято Купала. Це стало однією із спонук у процесі зміни світогляду, де відтепер в його центрі постає більш сильна людська особистість. Разом з цим виникає потреба в певній “режисурі”, своєрідному корегуванні дійства.

Життя в гармонії з навколишнім світом спричинилося до утворення єдиної дохристиянської релігійної системи – річного календарного кола. Культ Роду і рожаниць – верховних божеств Неба і Землі, давніх землеробських божеств Всесвіту, що керували природними стихіями та опікувалися достатком і родючістю, – панував тривалий час у Київській Русі, незважаючи на введений князем Володимиром культ Перуна, а пізніше – християнства.

І як слушно зауважує Григор Лужницький, “дохристиянський театр створив український хлібороб силою свого вродженого драматичного таланту й усі свої чи то взаємовідношення, чи ставлення до оточуючих його демонів природи, всі свої пристрасті, почуття і настрої вдягнув у мистецьку сценічну форму й у цьому художньо-образному царстві жив сам і користав з нього” [10, с.210]. Обряд захоплював, вабив, наче давав змогу торкнутися до чогось Верховного, Досконалого, Всемогутнього, відчутти себе з ним єдиним і нерозривним цілим. Присутність живого драматичного елементу в язичницьких церемоніях та народних обрядах сприяла розвитку власне драми.

Людина і Бог чи боги виступають в українській дохристиянській традиції як взаємопов'язані, споріднені, дружні між собою начала. При цьому боги з власної доброї волі допомагають смертним у їх щоденних турботах. Мотив одвічної єдності людини й Абсолюту завжди був присутній у міфологічних, релігійних традиціях нашого народу. Так, у текстах язичницьких колядок знаходимо описи дій, де Бог чи боги (Ярило, Дажбог, Стрибог, Хорс, Перун, Лада) сидять за одним столом із господарем і “радіють раду”, беруть безпосередню участь у людському житті. Люди ж навзаєм віддячують за це заступництво встановленими обрядами та ритуалами.

Як бачимо, саме в цей первісний період існування драматичного мистецтва на Україні було закладено підвалини релігійної драми, тим паче, що традицію зображення спорідненості Людини і Бога, прагнення до пізнання сакральних цінностей знаходимо у твердженнях християнина Іларіона (у “Слові про Закон і Благодать”), ця ж парадигма

унаочнена і в думках Сковороди про внутрішню єдність людини і Бога; не кажучи вже про християнську молитву "Отче Наш", що підносить нас до рангу дітей самого Творця. Однак, це тільки припущення, бо реальних творів того часу, які б могли засвідчити та підтвердити їх, немає. І, як справедливо зауважував ще Михайло Грушевський, "від великої купальської містерії полишались переважно пародії, що не дають ніякого поняття про первісний її характер, від весняних циклів – самі дитячі та дівочкі забави" [2, с.172]. Проте не могли б виникнути на голому місці відповідні літературно-художні та мистецько-сценічні форми, без ментальної духовно-релігійної (християнської з огляду на подальше входження) моралі й світогляду, що сформували такі вірування та обряди. Візьмімо до уваги хоча б уповні цілісну народну драму – весілля, що збереглась донині і може засвідчити одну з сакральних моделей дохристиянського ритуалу.

Врешті-решт ми підійшли до головного культурного чинника, що став спонукою як до розвитку української культури в цілому, так і до основного етапу становлення та утвердження релігійної драми – християнства. Уже сам факт християнізації Русі став початком єднання української літератури з традиціями європейського культурного світу. І як свідчить «Літопис Руський» устами послів князя Володимира, що повернулися з Греків, "Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях" [11, с. 61]. Вірогідно, що саме цей факт відіграв вирішальну роль у прийнятті рішення на користь християнства як релігії, канонізованої державою. Учення найбільш прийняттого, органічного для русинів, що через свої духовно-моральні імперативи та обрядову видовищність дало змогу людській істоті долучитися до Бога-Творця. Саме візантійська служба, завдяки своїй видовищності, увійшла в нашу культуру, розчинивши в собі язичницькі ритуали разом з їх театральністю. Християнство стало єдиною (після державо-творницької ідеї) силою, що рухала тогочасним суспільством.

Зрештою, навіть після офіційного запровадження християнства на території Київської Русі, воно ще не мало того реального впливу, який закладено в основу державної, канонізованої релігії. Тривалий час коло впливу християнської церкви та візантійської культури не виходило за межі території великих міст та керівних верств населення. Нове віровчення повільно входило в народні обрядові традиції, поступово вживлюючи свої елементи до старих релігійних понять.

Степан Чорний, підсумовуючи свої дослідження про початки українського театру та драматургії, твердить, що в дохристиянський період нашої історії вже існував самостійний театр, "який на даному етапі культурного розвитку наших предків відповідав їх запотребуванням та задовольняв їхні духовно-естетичні вимоги" [12, с.8]. Християнству не вдалося докорінно знищити слов'янську міфологію, театр, народні традиції та обряди. Успіхи християнства "були чисто зовнішніми, бо ж під зовнішністю християн і навіть "христолюбців" жило язичество, запанувало двовір'я, коли старі поняття пристосовувались до нових ...на християнські свята переносились язичеські обряди, на християнські обряди – язичеські уявлення" [13, с.102]. Георгій Булашев, досліджуючи релігійні погляди та вірування українського народу в легендах, зазначає, що основна народна маса "приймала з християнського вчення головним чином те, що в уявленнях її зближалося з цією предківщиною" [14, с.41].

Власне кажучи, у цьому й приховано феномен української християнської культури, літератури та релігійної драми зокрема. Добре розроблені та структуровані старовинні народні ігри, обряди, свята незабаром могли б самостійно розвинути в оригінальні драматичні вистави, що лягли в основу праукраїнського театру. Однак християнство паралізувало еволюцію натурального, первинного театру-обрядів, як сила більш могутня з культурологічної точки зору, так і за своєю об'єднуючою ідеєю – вічного життя та спасіння душі людської.

У добу самостійної княжої держави, як ще один елемент пражристиянського театру, діє естрадний княжий театр (двірські театральні трупі на зразок візантійських та західно-

європейських [3, с.109]), що з двовір'я, своєрідного синкретизму старого натуралістичного культу та християнського обряду, вилився в дружинну поезію. Театр княжих часів в основі поклоніння та величання ставить не стільки сили вищі й творчі, як було це в народних обрядах, скільки сильну людську особистість – князя, головного господаря землі й держави. Для естрадного театру були характерні такі два елементи творчості: речитативне виконання твору та величання під музичний супровід, як правило, гудців, свирців [10, с.210]. Репертуаром для княжого театру слугували драматичні поеми.

“Слово о полку Ігоревім” – унікальний зразок української дружинної поезії, де тісно поєдналися складні й досить суперечливі світоглядні картини (поганство з його тілесно-чуттєвим світосприйманням, де людина “розчинена” в природі, та християнство з його закликом до відмови від грішного буття й спрямування людини до “вічних божественних”, духовних цінностей). Йдеться про конфліктне протистояння “тілесності” поганства та “духовності” християнізованої картини світу, дивовижне сплетіння язичницьких символів та обрядової поетики з новітньою християнською традицією.

І, як засвідчує Сергій Єфремов, досліджуючи зі “Слова” поета старих часів Бояна, це “представник тієї дружинної поезії княжих часів, що повинна була процвітати в старовину поміж освіченішим тодішнім громадянством. Свої твори він, очевидно, співав, пригравачи на якомусь струнному інструменті, на зразок пізніших кобзарів та бандуристів, або своїх сучасників у Західній Європі – труверів та міннезінгерів” [15, с.100]. До думки, що “Слово” – пісня типу речитативу з музичним супроводом, схиляється і Дмитро Чижевський [16, с.185]. Водночас наголошує і на сильно ритмізованій мові твору. Це підводить до висновку, про сліди особливого ритму – першопочатку театрального мистецтва, на якому наголошував Михайло Грушевський і який, на його думку, був наріжним каменем у будівлі праукраїнського театру-обрядів.

Дмитро Лихачов, у свою чергу, висуває цікаву гіпотезу про те, що “Слово” було розраховане на двох виконавців, мотивуючи це бінарним (подвійним) ритмом твору, де чергуються немов удари питання-відповіді, факти-узагальнення, що тільки наприкінці поеми зливаються в один сильний удар” [17, с.9-10]. Сліди “Слова” вчені знаходять в “Апостолі 1307 року”, у “Повісті про Акіра Премудрого”, у “Слові про Лазарево воскресіння”. Отже, як ми можемо судити, “Слово” увібрало в себе можливі традиції естрадного княжого театру, що на той час мав неабиякий вплив на культурне життя України; звичайно, що такий “світський” театр також зберіг у своїх глибинах зразки первинних релігійних відправ та ритуалів, що, трансформувались на ґрунті християнського обряду, стали одними із спонук формування української релігійної та побутової драми.

Княжий театр, як одна з гілок тодішньої театральної культури, значно розширив сюжетні обрії обрядової драми, упровадив нові мотиви, дав початок і сценічно відтворив монолог та діалог, однак, після занепаду самостійної княжої держави, він зникає зовсім. Відходить на другий план первісний театр народних обрядів, що тепер виявляється лише в глибинах збірного, тобто різного життя населення (пригадаймо послання наших митрополитів та єпископів).

Праукраїнський театр, розчинившись у народних обрядах, потрапив під заборону як вияв залишків поганської “бісівської” старовини, на які так завзято нападався Афонський чернець: “Коляди з міст і сіл виженіте...Купала на Крестителя утопіте і огненное скаканіє одсічіте” [18, с.236]. Спроба відновити будь-які публічні вистави та ігрища отцями церкви сприймалася, як бажання повернути назад до поганських звичок та ідолопоклонництва.

Однак не забуваймо про природну людську налаштованість до наслідування та споконвічне прагнення людини до єдності з Богом, що знову змушене було шукати свого чергового вираження. До певної міри воно було задоволене святковою літургією. Як стверджує Володимир Коряк, “драматизація церковної служби сталася через поділ читання літературних текстів поміж кількох осіб і хорів, поставлення статуй і декора-

цій. Це літургійна драма. Читання Євангеліє в страстний тиждень поділялося драматично між кількох осіб. У римських церквах і досі це відбувається у вигляді ораторії: слова Христа виконує тенор, Пілатові – бас, первосвященників, сторожі й народу – хор, мова євангеліста – речитатив” [19, с.173]. Таким чином, заклалися підвалини християнської релігійної драми.

Концепції виникнення жанру християнської релігійної драми в українській літературі та драматургії з церковно-обрядового, а відтак і літургійного дійства, дотримуються Леонід Білецький, Володимир Резанов, Григор Лужницький [9, с.2; 20, с.13; 21, с.140]. Леонід Білецький вказує на те, що “сама християнська релігія та міфологія ховали в собі драматичні елементи поганської релігії, зрозумілої для народу; і ці елементи лягли в основу християнського релігійного культу; крім того, такі твори, як Біблія, в якій надзвичайно багато переховуються в найліпшій мистецькій формі драматичні картини з життя патріархів, пророків, царів, з життя, діяльності й смерті Христа” [9, с.3]. Як показує подальший розвиток української релігійної драми, ці судження не позбавлені сенсу. Візьмімо до уваги переважну більшість творів, що становили репертуар шкільного театру XVII-XVIII ст. чи драми сучасних нам авторів – Василя Босовича “Ковчег перед другим Пришествям”, “Ісус, син Бога живого”, Лідії Чупіс “Страсті по Юродивому”, “Юда”, де так само, як і на початку становлення релігійної драми, за основу взято сакральні події Вічної Книги.

На думку дослідників, духовенство, прагнучи надати церковній службі більшої урочистості, вводить у звичний порядок богослужіння особливі додатки, гімни (у великодніх та різдвяних циклах), читання Євангелії про страсті Христові, діалоги біля ясел та гробу Господнього та дії – так звані “тропи” – своєрідні драматизовані сцени, коли в дії зображувався момент обмивання Христом ніг своїм учням на Тайній вечері, в особах розігрувалося “поклоніння пастирів” божому дитяті та ін.

Не остання роль відводилася безпосередній словесній акції в різдвяних, великодніх циклах, у життєвих, біблійних та есхатологічних дійствах. Саме в літургійній драмі слово стає головним, самодостатнім чинником драматичного дійства. Формування літургійної дії в самобутній літургійний театр відбувалося поступово, безпосередньо в процесі богослужіння. Це дало підстави вченим (Михайлу Возняку [22, с.44], Олександру Кисілю [23, с.39], Петру Руліну [24, с.207] та ін.) пов’язати генезу української релігійної драми безпосередньо з церковною службою і, як ми вже зазначали, природним виявом духовно-християнської моралі нашого народу, як доказ чого ними наводиться характеристика звичаїв полян, описаних літописцем Нестором, які були дуже схожі до введених пізніше християнських устоїв [11, с.8]. Цілісний психологічний аналіз етносу, зроблений Миколою Костомаровим в “Законі Божому (Книга буття українського народу)”, де він зазначав, що “істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам’ятати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею” [25, с.28], та розгляд світоглядної благодаті народу у “Слові” Блаженнішого Митрополита Іларіона тощо.

Безперечно, ці судження не позбавлені сенсу, разом з тим ми схилиємось до думки, що першопочатком релігійної драми в Україні, а відтак і “пророчої” п’єси як одного з її жанрів, була все-таки літургійна дія, літургійний театр. Дмитро Антонович, розглядаючи першу українську містерію – “Слово о збуренні пекла”, зазначив, що “...твір зложено з таким глибоким розумінням вимог сцени та сценічності, що, ясна річ, він не міг бути початком драматичної творчості, а мусив бути твором театру, що вже мав за собою вироблені традиції” [26, с.450]. Єдиним театром, що офіційно міг існувати та розвиватися в цей період був літургійний театр, тому цілком логічно припустити що саме під його безпосереднім впливом відбувався процес формування української релігійної драми.

Михайло Возняк був схильний вважати основою драматичного елементу в богослужінні, яке прийшло на Україну з Візантії, найдавнішу форму літургійної драми, “ко-

тра ні на йоту не відступала від євангельського тексту й була подібна до тих найдавніших західних служб (officia), котрі увійшли в склад драми Христових страждань” [27, с.151]. Окрім того, літургійна дія стала невичерпним джерелом містерії, що тою чи іншою мірою спричинилася до появи та розвитку світської (побутової на українському ґрунті) драми [28, с.34]. Звичайно, розвиток містерії в кожного народу відбувався по-своєму, залежно від того, яку участь у ній брав клір або мирянин. Пам’ятаймо й про різницю між містерією (як безпосередньою драматизацією усталеного біблійно-євангельського матеріалу) та власне релігійною драмою, що мала на меті виховувати у глядачів глибокі релігійно-патріотичні почуття, більш чи менш вдало еднаючи їх з основними сюжетами Святого Письма.

Іван Франко, говорячи про релігійну драму XVI століття, вважає її за “найплохіші зразки, правдиві карикатури драматичної штуки” [29, с.285], де замість драматичної акції виголошуються довгезні монологи, проводять розмови, що радше схожі на теологічні диспути. Водночас він високо оцінює “старі церковні містерії”, які внесли чималу лепту в загальний процес еволюції української драматичної культури та літератури загалом [22, с.71]. Однак не можна залишити поза увагою і той факт, що з утратою української державності церква на той час стала, по суті, чи не єдиним пристанищем українського театру, його хранителькою від цілковитого занепаду, гідним імпульсатором розвитку театру нової доби [30, с.162].

Судження Григора Лужицького про непростий шлях розвитку українського театрального мистецтва та драми видаються нам цілком слушними: “З театального, сценічного боку у богослуженнях ми вже не маємо першого основного театального елементу: мистецького вияву тіла (...), залишилися тільки жести. Значить, літургійна дія обмежила міміку, цілковито усунула танок в нашому обряді; в коптійському обряді процесії відбуваються при танках), але піднесла до найвищого ступеня цей елемент, який у модерному театрі став головним, основним: с л о в о . Коли ж слово в дохристиянському театрі базувалося на несподіванці, поєднанні чи навіть обмані, в літургійній дії воно ґрунтується на вірі. І воно є або 1) передачею влади (свячення), або 2) виявом влади (освячення), або 3) прощенням” [10, с.212]. Відтепер слово стає самодостатнім. Сферичність слова робить його всепроникним, всеосяжним, слово є гранично багатofункціональним, воно скеровує на драматичне, поетичне, зрештою, містерійне сприйняття інформації. Таким чином, відбулося народження словесного театру.

Сила слова є визначальною в християнстві, бо саме через слово ми приходимо до Бога. Літургійна дія, що лягла в основу розвитку релігійної драми, характеризується статикою, бо вона базується головним чином не на акції, а на слові [10, с.212]. Зрештою, Служба Божа – це і є своєрідне відтворення акції, що відбувається за допомогою слова. Окрім того, “пророча” п’єса бере свій початок не з літургійного співу, як інші жанри релігійної драми, а з церковного читання [31, с.106]. Так, XI-XII століттям датуються найперші записи про одну з різдвяних вистав – так званий Хід пророків, який виконувався першого січня в день Обрізання Господнього. Для поосібного читання (а не співу) використовували XI-XVIII глави “Проповіді про символ, супроти іудеїв, язичників та аріан”, написану невідомим автором в V-VI столітті. На доказ Христа як істинного месії автор застосував старозавітні та новозавітні пророцтва, до яких долучалися четверта Вергілієва еклога й пророкування Сивілли Еритрейської. Пророки виголошували свої свідчення один за одним, немов під час невимушеної бесіди, причому письменник адресує їх людині, а не книзі [31, с.106].

Хід пророків, що виник як інсценоване читання, набув чималого поширення в період активної життєдіяльності літургійної драми. М.Андреев віднайшов сліди пророчого дійства в Лоанському тропарії XII століття, у Регензбурзі в 1194 році та в Ризі в 1204 році, окрім того, цей сюжет присутній у фіналі новомовного “Дійства про Адама” та на початку Бенедіктбейренського різдвяного дійства [31, с.107].

Під час виголошення кожним з пророків своїх віщуваль, відбувався ще цілий ряд інсценувань, як от Благовістя, Стрітеня, урятування трьох юнаків з огненної печі (дійство про Даниїла). В українській драматургії, на жаль, не маємо повного твору, який би міг засвідчити нам аналогічну структуру, однак, зберігся уривок драми з темою Благовіщення (наявні тільки п'ята, шоста й сьома сцени). У сьомій сцені з'являється архангел Гавриїл з квіткою в руках перед Марією, і пророкує їй, що вона стане Божою Матір'ю. Володимир Резанов схильний вважати, що перші дві яви, які не збереглися, були сценами пророків, як маємо це у французьких різдвяних містеріях (поч. XV ст.), німецьких (XVIст.) та польських п'єсах першої половини XVIIст. в "Historia Nativitatis Jesu" [20, с.50]. Ще один уривок, т.зв. "Антипролог" з якоїсь великодньої драми, також зберіг пророцтва старозавітних праведників: Давида і Самійла про воскресіння Ісуса Христа та його перемогу над пекельними силами.

Пророкування Сивіли завершувало Хід пророків. Факт зарахування в "іудейські пророки" римського поета Вергілія та пророчиці Сивілли є доволі цікавим, і пояснюється тим, що вони були язичниками. Отож прирівнювалися до іудеїв, однак саме вони володіли прихованим знанням про прихід могутнього єдиного Бога.

Володимир Резанов твердить, що "З діалогічної вставки ("тропа"), запровадженої в X віці в святкову різдвяну службу божу, європейська різдвяна драма розвинулась спочатку в невелику літургійну драму про поклоніння пастирів новонародженому Христу; згодом вона ускладнилась, бо до неї потроху прилучувано мотиви про поклоніння волхвів, про Ірода та вигублення немовлят; як вступ, до неї додано пророкування про Христа, що їх висловлюють пророки, та сцену благовістя" [20, с.48].

Як бачимо, дійство пророків (їх розмови та віщування) як один з головних елементів української "пророчої" п'єси стоїть безпосередньо біля джерел становлення літургійної драми. Щоправда, композиційно пророче дійство виконує роль вступу, прологу, разом з тим, воно дає поштовх у розвитку дії, конфлікту як такого. В українській драматургії такий тип будови драм спостерігаємо в "Комическом дійствіі" Митрофана Довгалевського, де в пролозі виступає зі своїми пророцтвами вже відомий нам Валаам, фактично оповівши весь зміст твору. Припустимо, що його слова – уривок з т.зв. "віслючого дійства", яке з огляду на значний часовий проміжок між європейською (XI-XII ст.) та українською (XVIII ст.) драмами, скоротилося до промови віщуна та фінальної сцени, де виступає Давид з пророками і прославляють Господа. У драмі Іонікія Волковича "Размишления о муць Христа Спасителя нашего" другу частину твору також розпочинає пророкування Янгола про воскресіння Христове і його перемогу над ворогами.

Тому не виникає сумніву, що з розвитком літургійної драми дійство пророків поступово виокремилось з містерій різдвяного та великоднього циклу в самостійну драму. На переконання Михайла Возняка, "у генетичному зв'язку з шкільною драмою перебували сцени пастирів. З другої половини XVIII століття походить "діалог або розмова пастирів", де виступають два пастухи Свирид та Овдій" [25, с.172].

Однак нас цікавить насамперед процес формування та генеза пророчої п'єси на ґрунті української драматургії. Як ми вже зазначали, першоосновою була "театральність Візантійського Богослужіння". Григор Лужницький вказав на чималу кількість театральних елементів (переважно зовнішніх) літургійної дії, що їх і досі зберегла наша церква у своєму східному, візантійсько-слов'янському обряді. Використовуючи театральну термінологію, дослідник функціонально розподіляє приміщення церкви.

Так, "сцена відділена від глядача іконостасом, докладно зазначені просценіум (місце дяконів), гардероб (захристія), прототип картини (завіса, царські ворота), точно "згори" розплановано (режисура), де хто має стояти чи сидіти (єпископ), точно означені одяг, костюми, тощо" [10, с.212]. У Лоанському Ході пророків також є опис костюмів дійових осіб та найбільш характерних особливостей їх зовнішності. Даниїл – юнак в розкішному одязі, Мойсей – в ризах, з бородою та таблицями законів, Давид – в царській одежі, Аввакум –

бородатий, зігнутий, з горбом, Єлизавета – в жіночому одязі, вагітна, Іван Хреститель – в одязі з волоса, з нестриженою головою, з пальмовою гілкою в руках, Вергілій – з чорнильницею та каламарем, увінчаний плющем, Навуходоносор – виступає з погордою в царському одязі, Сивілла – немов божевільна з розпущеним волоссям, у жіночому одязі, Валаам – згорблений, бородатий, сидить на ослиці і б'є її п'ятою [31, с.107]. Леонід Білецький, аналізуючи дохристиянську обрядову драму, вказує на релігійне значення перевдягання [9, с.2]. Це підводить до висновку про перехід цієї традиції до християнської літургії, де окрема частина відводиться для приготування священика до відправи (одягання риз чи 12 перемін одягу на службі в Страсний Четвер).

Засобом, що доводить генетичну спорідненість жанру “пророчої” п'єси та релігійної драми, є об'єкт зображення – людина з її неперебутнім прагненням до єдності з Божественним Началом. Українська пророча п'єса, сформувавшись одночасно з літургійною драмою (що пізніше набрала форм містерії, міракло, мораліте), прагнула до пошуку шляху повноцінного поєднання людини з Богом як сили вищої, творчої, визначальної. Своїм завданням “пророча” п'єса вважала за необхідне відобразити в абстрактних (Раю, Пекла, Душі, Натури) чи то конкретних образах (як от Христа, Матері Божої, Олексія) рух, дію “вічних законів”, що керують життям і, якщо в релігійній драмі головними особами драматичної дії є Бог, Ісус Христос, Матір Божа, а сюжетом – Ласка Божа [10, с.212], то жанр “пророчої” п'єси робить домінуючою роль загальнолюдського синкретичного духовного Абсолюту, а сюжет – шлях людини, або ж особистості, обдарованої пророчим даром, до пізнання його, незнищенне бажання самореалізації.

Уже згадуваний нами Хід пророків, дійство й читання, виголошення пророцтв, під час якого беремо за початок формування власне “пророчої” п'єси, актор, що виконував роль старозавітного пророка Валаама, сидячи на вісліюку, міг уособлювати Христа, що в'їжджає на вісліюці до Єрусалиму [31, с.108].

Григор Лужницький поділяє літургійну дію (з огляду на сюжет) на дві групи: події, в яких суб'єктом виступає Ісус Христос, а об'єктом – людина, події, де головною є Ласка Божа, що освічує життя й долю людини, а сюди він відносить Службу Божу, Вінчання й Похорон. Друга група – події, в яких і об'єктом, і суб'єктом виступає Ісус Христос, – це Воскресна Утрення, яка є надзвичайно оригінальний та правдивий “зразок драматично-театрального твору слов'янсько-візантійського Богослуження” [10, с.212]. Але як у дійствах різдвяного, так і великоднього циклів, знаходимо віщування пророків, що різняться тематично щодо самого дійства. Однак сам факт їх присутності в цих циклах є доволі красномовним. З приходом національного пробудження в Україні відбулося об'єднання, органічне сплетіння розрізненого драматичного мистецтва. Княжий естрадний театр, що зберігав у собі елементи праукраїнського театру (ритм, танок, жести, нарешті, слово), злився в одне ціле з театральною формою наших церковних обрядів, унаслідок чого постав побутовий, етнографічний театр. Поруч з ним, але вже в руслі релігійно-християнської обрядовості, потім літургійної дії, пізніше – містерії, міраклів та мораліте, розвивається українська власне релігійна драма, одним із жанрів котрої є “пророча” п'єса. Безперечно, що шляхи та етапи розвитку її були далеко не простими та рівновартісними.

РЕЗЮМЕ

Рассматривается генезис украинской «пророческой» пьесы, определяется роль и значимость в ее возникновении дохристианских верований украинцев, на пути их трансформирования в по существу художественное измерение. Комментируется тезис об истоках украинского театра, его органическая связь с дохристианскими ритуальными действиями, ибо именно они естественно или искусственно влились в постхристианскую традицию, подтверждением чего является конфликтное противостояние «те-

лесности» язычества и «духовности» христианской картины мира. Удивительное сплетение языческих символов и обрядовой поэтики с новейшей христианской традицией в «Слове о полку Игореве». Одновременно генетическое единство жанра «пророческой» пьесы и религиозной драмы воплощено в самом объекте изображения – человеке с его неутолимым стремлением к целостности с Божественным Началом.

SUMMARY

The genesis of the Ukrainian "oracular" play is considered, the role and significance of Ukrainian pre-Christian beliefs of its appearance and trends of their transformation into proper art measuring are ascertained. The thesis of the beginning of the Ukrainian theatre and its fundamental connection with pre-Christian acts are commented because it was they that fundamentally or non-fundamentally joint the post-Christian tradition in corroboration. Of what there is the conflict opposition of paganism "corporeal" and "spirituality" of Christian world picture, astonishing combination of pagan symbols and ritual poetics with the newest Christian tradition in "The Song of Igor's Campaign". At the same time with the genetic relation of the genre of the "oracular" play and religious drama there is a description object – a man – with his aspiration for unity with the divine origin.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – СПб.: Алетейя, 1998. – 278 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. – Т.1. – К., 1993. – 392 с.
3. Білецький Л. Історія української літератури. Народня словесна творчість: Курс лекцій УТГІ.Ч.I – Регенсбург-Берхтесгаден, 1947. – 117 с.
4. Аристотель. Поэтика // Аристотель и антическая литература. – М., 1978. – 115 с.
5. Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): підручник для гуманітаріїв. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 448 с.
6. Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
7. Хализев В. Драма как род литературы (поэтика, генезис, функционирование). – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1986. – 260 с.
8. Пелипенко А., Яковенко И. Культура как система. – М.: Изд-во "Языки русской культуры", 1988.
9. Білецький Л. Українська драма. – Львів, 1922. – 23 с.
10. Лужницький Г. Праукраїнський театр // Вибране. – Івано-Франківськ, 1998. – С.201-216.
11. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
12. Чорній С. Український театр і драматургія. – Мюнхен – Нью-Йорк, Український Вільний Університет, 1980. – 468 с.
13. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – 408 с.
14. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Пер. з рос. Ю.Г.Буряка. – К.: Довіра, 1993. – 414 с.
15. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
16. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: МППІ Презент, 1994. – 490 с.
17. Лихачов Д. Предположения о диалогическом строении "Слова" // Исследования "Слова о полку Игореве". – Л., 1986. – С.9-10.
18. Вишенський І // Українська література XIV-XVI ст. – К., 1988. – 600 с.

19. Коряк В. Нарис історії української літератури. – Харків, 1927. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1994. – 434 с.
20. Резанов В. Драма українська (Старовинний театр український) // Збірник історико-філологічного відділу Української Академії Наук. Вип. 5. – К., 1926. – С.5-54.
21. Лужницький Г. Стара доба українського театру від XI до 1619 р. // ЗНТШ. Ч.I. – 1961. – 36. філол. секції. – Т.30. – С.135-190.
22. Возняк М. Нескінчена друком праця І.Франка з історії українського театру // ВУАН. Річник Українського театального музею. – 1930. – Вип.1. – С.41-75.
23. Кисіль О. Старий український театр // Український театр. – К. – 1968. – С.36-63.
24. Рулін П. Студії з історії українського театру // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. – 1925. – Кн.V. – С.201-249.
25. Костомаров М. “Закон Божий” (Книга буття українського народу). – К., 1991.
26. Антонович Д. Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
27. Возняк М. Історія української літератури. – Львів: Світ, 1994. Кн.2. – 560 с.
28. Франко І. Історія української літератури. Ч.I. Від початків українського письменства до І. Котляревського // Іван Франко. Зібр. творів: У 50-и т. – К., 1983. – Т.40. – 557 с.
29. Хороб С. Генеза і шляхи розвитку української релігійної драми // Українська драматургія: кризь виміри часу. Зб. ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 200 с.
30. Андреев М. Средневековая европейская драма. Происхождение и становление (X-XIII вв.). – М., 1989. – 215 с.
31. Misiewicz Janusz. Istota Dramatu. – Lublin, 1991. – S.31-36.

Надійшла до редакції 24.10.2001 р.

УДК 82'0: 821.111 “XIX/XX ст.”

ТЕНДЕНЦИИ МАНЬЕРИЗМА В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РУБЕЖА XIX-XX вв.

Л.В.Савегина

Переходные культурные эпохи из-за инерции восприятия часто рассматриваются как “негатив” истории и культуры, как время утраты цельности и стабильности, периоды дисгармонии и упадка – своего рода Хаос, пришедший на смену Космосу. Действительно, эпохи переходной культуры связаны с глубинными изменениями экономических механизмов и социально-классовой структуры общества, его идеологии и морали, а также неизбежными при этом кризисами и преимущественно трагическим восприятием подобных перемен современниками. Однако именно “хаос” переходных эпох является необычайно продуктивным в плане обновления культуры и искусства: открытия его новых форм, образов, языков, из которых должен “восстать” новый культурный “космос”. Используя терминологию Ф.Ницше, одного из наиболее влиятельных философов рубежа XIX-XX вв., переходные эпохи можно рассматривать как время господства дионисийского начала, сменяющего аполлоническую доминанту стабильных периодов. Возможно, именно плодотворность дионисийского хаоса “повинна” в том, что периоды общественного, экономического и социального упадка сопровождаются порой истинным расцветом искусства и литературы, примером чему могут служить испанское барокко, немецкий романтизм или французский декаданс.

Все вышесказанное совершенно справедливо в отношении рубежа XIX-XX вв. в Англии. “Сумеречные” настроения [1, 24] английской интеллигенции были вызваны к жизни глубинными, поистине тектоническими сдвигами в экономической, социальной,

культурной и иных сферах жизни, которые действительно приведут к концу ту форму общественного бытия, которая формировалась и совершенствовалась на протяжении многих веков. Речь идет о переходе от аристократической цивилизации к цивилизации демократической, о вытеснении религиозного мировоззрения материалистическим, о смене аграрного уклада жизни урбанистическим, в результате чего на культурной арене появляется новая сила – “масса”, которая вызовет к жизни популярную, тривиальную разновидность культуры и приведет к драматическому размежеванию между культурой элитарной и культурой массовой.

Трагический разрыв сознания по-своему воплотится в поляризации идейно-философских исканий эпохи, где с одной стороны – позитивизм и дарвинизм с их биологизацией человека и общества, с другой – идеалистические философии (Шопенгауэр, Ницше) с их порывом к трансцендентному. И материализм, и идеализм по-разному воплотятся в литературе этого времени. По словам английского исследователя Малькольма Бредбери: “Модернистское движение началось в действительности целой волной движений, колеблющихся между социологией и психологией, прогрессивным и декадентским, объективным и субъективным, детерминированным и неопределимым” [2, 10]. Эта “волна движений” будет представлена реализмом и натурализмом, символизмом и эстетизмом, неоромантизмом и модернизмом – направлениями конфликтующими, отталкивающимися, но в то же время пересекающимися и влияющими друг на друга. Можно сказать, что в отношении стиля переходные эпохи в целом и рубеж XIX-XX вв. в частности представляют собой своего рода “вавилонские башни” после великих эпох мощных языков. Здесь царит разностилие и эклектика, раздробленность и разветвленность литературного процесса, культ экспериментаторства и “индивидуальной манеры”, что в целом дает картину более пеструю и усложненную по сравнению с предыдущим периодом.

В соответствии с концепцией М.Л.Гаспарова и М.Е.Грабарь-Пассек, рубеж XIX-XX вв. можно трактовать как эпоху маньеризма после эпохи классики, т.е. “культ крайностей после культа гармонии, культ индивидуальности после культа общей нормы” [3, 398]. Парадигму “классика-маньеризм” исследователи прослеживают в отношениях аттического и эллинистического периодов древнегреческой литературы, Ренессанса и барокко, классицизма и романтизма, реализма и модернизма. Конечно, каждая переходная эпоха в силу объективных историко-культурных и национальных особенностей развития порождает свой вариант маньеризма. Однако они отмечены и рядом общих типологических черт. Среди них – космополитизм и элитаризм, разрыв с литературной традицией, проявляющей себя как культ новаторства и эксперимента, пересмотр и выдвижение новых жанров и стилей, обновление тематики, поиск новых художественных средств.

Отличительной особенностью переходных эпох можно считать и искусствоцентризм. “Искусство порой сосредоточивается на самом себе”, – считает В.Е.Хализев [4, 51], и происходит это как раз в периоды расцвета маньеризма. Показательно, что самоценность и свобода искусства были обоснованы немецкой эстетикой (Кант, иенские романтики) именно на рубеже XVIII-XIX вв. Тогда же будет создан романтический миф о всеилии искусства, о его “превосходстве над иными формами культуры, жизнью в целом” [4, 83]. На рубеже XIX-XX веков этот миф оживает с новой силой, и прежде всего в эстетизме и символизме. Маньеристский искусствоцентризм – это, с одной стороны, потребность “переосмысления изнутри целей и задач искусства в связи с изменившейся социально-исторической перспективой” [5, 209]. С другой стороны, актуализация проблем искусства, а тем более его возвышение над всем и вся несут в себе критический заряд неприятия дегуманизирующей реальной действительности, противопоставления ей некой альтернативной реальности. Это своего рода эскапизм, достигший своего апогея в декадентской концепции “искусства для искусства”.

Одним из основных маньеристских средств переосмысления литературной традиции на рубеже XIX-XX веков становится игра стилями, образами и художественными формами как методологический принцип. Гипертрофированность игрового начала, имманентного искусству и творческому процессу, – тоже своего рода “крайность” маньеристской эпохи. Одним из проявлений игрового искусствоцентризма можно считать, по мнению Хализева, появление произведений стилизационного и пародийного характера, “которые были весьма влиятельны в первые десятилетия нашего века” [4, 51]. Стилизация и пародия – старые формы литературной игры, цели которых прежде всего внутрилитературны: это опять-таки переосмысление традиции, стремление к ее обновлению. Одной из самых известных у нас пародий в английской литературе конца XIX века станет “Кентервильское привидение” О. Уайльда, воспринимаемое современниками как пародия на романы Джеймса, где столкновение двух культур было одной из определяющих тем, английскую театральную мелодраму, которая едва ли обходилась без образа призрака, а заодно высмеивающая американский прагматизм, английский мистицизм и известное аристократическое чванство. На рубеже веков появится даже особый жанр – пастиш (роман-стилизация), в котором будет создан роман “Бегство влюбленных” К.Маккензи, где “игра на конструкциях и формулах” [4, 51] станет средством иронического сопряжения “чужого духа и собственного” [5, 419].

Игра повлечет новую актуализацию представления о жизни как о театре, карнавале, маскарade как литературной темы. Жизненное лицедейство прикрывает ущербность и дисгармонию бытия. Можно утверждать, что метафора жизни-игры – это один из литературных архетипов, актуализирующихся в кризисные, переходные эпохи, обнажающие “сбои” в человеческом обустройстве мира. Особую популярность образ жизни-игры приобретает в литературе переходных или кризисных периодов: например, в период кризиса гуманизма и барокко (Шекспир, Тезауро), в эпоху романтизма (Гофман) и на рубеже XIX-XX вв., где тема жизни-игры войдет в творчество таких английских писателей, как Р.Л.Стивенсон, О.Уайльд, Г.Джеймс, К.Маккензи и многих других.

Одним из проявлений “сосредоточенности искусства на самом себе” станут “литературные произведения о художниках и их созданиях” [4, 51]. В.Е.Хализев отмечает, что к этой теме настойчиво обращались писатели эпохи романтизма: Гете и Гофман, Пушкин и Гоголь, что породит особый жанр – *Künstlerroman* (роман о художнике). Актуализация темы искусства и художника в творчестве представителей самых разных литературных направлений английской литературы – Уайльда, Стивенсона, Мура, Голсуорси, Джеймса, Джойса, Лоуренса, Маккензи, – хотя и решаемая по-разному и разными средствами, – тоже дань искусствоцентричным устремлениям времени, признания особой роли искусства и художника в мире.

В мировой литературе тема искусства и художника часто сплетается с темой “молодого человека”, т.е. *Künstlerroman* – это зачастую и *Bildungsroman* (роман воспитания), например: “Вильгельм Мейстер”, “Дэвид Копперфилд”, “Сыновья и любовники”, “Портрет художника в юности”. Для рубежа XIX-XX веков этот синтез особенно характерен в связи с новым всплеском интереса к теме “молодого человека”. Можно говорить о возникновении своеобразного культа молодости, который в определенной мере также несет в себе критический заряд по отношению к действительности. В противовес стремлению молодого человека викторианской поры к взрослению, к достижению определенного социального статуса, признанию со стороны “взрослого” внешнего мира, молодой человек переходной поры не столь социально-ориентирован. Он скорее сосредоточен на самопознании и разрешении проблем своего внутреннего “я” (Дориан Грей, Пол Морел, Стивен Дедалус, Морис Холл, Майкл Фейн). Таким образом, обновление данной темы на рубеже веков идет в плане углубления ее интроспективности и психологизма, тем более что этому способствуют открытия, сделанные в области психоанализа (Фрейд): прежде всего, теория подсознательного и учение о сексуальности.

На рубеже веков в художественной литературе молодость становится и категорией этической, воплощающей лучшие человеческие качества (например, отвага, гуманизм, бескорыстие и прочие прекрасные душевные качества Джима Хопкинса и других юных героев Стивенсона), и эстетической, ассоциирующейся с красотой, (т.е. высшим благом в эстетизме, отсюда – нежелание Дориана Грея стареть) и творчеством. По словам Д. Урнова, *“Portrait of the Artist as a Young Man”* (“Портрет художника в юности”) означает, что “лишь по этому признаку распознается художник, между тем как все другие признаки проблематичны, не гарантированы” [6, 192]. Желание как можно дольше продлить прекрасную пору юности является еще одним средством эскапизма – дистанцирования от проблем “взрослого мира” (крайним выражением станет созданный Барри образ Питера Пэна – ребенка, не желающего взрослеть). Культ молодости – это своего рода проявление инфантильной усталости *fin de siècle*, пришедшей на смену викторианской эпохе серьезности, долга и ответственности.

Еще одним направлением обновления тематики станет феминизация темы “молодого человека”, ее трансформация в тему “молодой женщины”. Популярность женского образа в качестве главного действующего лица является отличительной особенностью романа рубежа веков. Исследование женской судьбы и женского характера станет одной из главных тем творчества Т.Гарди, Г.Джеймса, Дж.Мура, Д.Г.Лоуренса, Э.М.Форстера, А.Беннета, К.Маккензи и ряда других английских писателей. Феминизация темы “молодого человека” будет в определенной степени связана с тенденцией к драматизации и психологизации романа, так как появление “новой женщины” на рубеже веков открывало новые стороны драматизма современной жизни, обусловленного социальными, национальными и психологическими причинами. Феминизация романа и искусства в целом станут знаменем эпохи, поставившей на повестку дня необходимость пересмотра места женщины в мире, ее социально-экономической, политической и культурной роли. Социальным аспектом феминизации литературы станет массовое вхождение в нее женщин-писательниц, чей диапазон творчества был достаточно широк – от “высокоболой” литературы (В.Вулф) до массовой (М.Гаркнесс, А.Левerson). Но и феминизация тематики, и феминизация творчества как такового являются внешними аспектами проявлениями внутреннего, глубинного сдвига в мировоззрении и идеологии эпохи, связанного с актуализацией на рубеже веков тех категорий, которые традиционно связывают с женским началом: “чувственного – телесного – греховного – природного” [7, 395], иррационального, интуитивного и др., т.е. к XIX – н. XX века с точки зрения гендерной теории можно считать фемининно-ориентированной эпохой. Глубинной феминизации культуры будет способствовать и ослабление традиционных “мужских” рационалистических оппозиций (добра и зла, высокого и низкого, мужского и женского), что приводит к “размыванию граней” и стремлению к синтезу, соединению несоединимого (показателен в этом плане интерес эпохи с одной стороны к мифотворчеству и синтезу искусств, которые также станут важными маньеристскими способами переосмысления традиции и обновления языка искусства, с другой – к андрогинности и гомосексуальности, по своему воплотившим синкретические устремления времени).

С феминизацией романа и искусства будет связан радикальный пересмотр и столь значимой для английской литературы темы, как дом и семья. На рубеже веков эти образы перестают быть символами уюта и убежища от одиночества, приобретая черты разлада и дисгармонии, которыми отмечен внешний мир. Распад патриархальной семьи будет во многом связан с деградацией “патриарха”, т.е. отца. Образ ничтожного слабовольного отца, не способного служить ни хранителем нравственных устоев семьи, ни ее кормильцем, станет знаковым для литературы рубежа (см. “Путь всякой плоти”, “Тесс из рода д’Эрбервилей”, “Сыновья и любовники”, “Портрет художника в юности”, “Карнавал”). Расшатывание семейных устоев воплотится и в теме сиротства, отсутствия отца: тема появляется в романах Гарди, Джеймса, Форстера, Маккензи.

Таким образом, рубеж XIX–XX веков, представляя собой переходную культурную эпоху, обнаруживает ряд маньеристских тенденций, среди которых – искусствоцентризм и усиление элитарных тенденций, актуализация игры, мифотворчества и стремления к синтезу искусств, культ молодости и феминизация, что дает некоторые основания для сближения этого периода с другими кризисными или переходными культурными эпохами – например, барокко и романтизмом, но, безусловно, подчеркивает самобытность, историческое и национальное своеобразие, которые на рубеже XIX–XX веков ознаменуют грандиозный переход к искусству Новейшего времени – искусству современности.

РЕЗЮМЕ

Стаття є спробою виділити певні риси маньєризму в англійській літературі межі XIX–XX ст., серед яких – мистецтвоцентризм та елітарні тенденції, актуалізація міфотворчості та гри, прагнення до синтезу мистецтв, культ молодості і фемінізація, що складають національно-історичну своєрідність англійської літератури перехідної доби.

SUMMARY

The article is an attempt to single out certain features of mannerism in the English literature at the turn of XIX to XX century. They include art-centrism and elitist tendencies, actualisation of myth-creation and play, inclinations to the synthesis of arts, the cult of youth and feminisation, which constitute national and historic peculiarities of the English literature of the transition period.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нордау М. Вырождение. – М., 1995.
2. Bradbury M. The Modern British Novel. – Lnd., 1994.
3. История всемирной литературы в девяти томах. – М., 1983. – Т. 1.
4. Хализев В. Е. Теория литературы. – М., 2000.
5. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
6. Урнов Д. Другая книга Джеймса Джойса // Иностранная литература. – 1976. – № 12. – С. 187–196.
7. Философия / Под ред. В.Д.Губина, Т.Ю.Сидориной, В.П.Филатова. – М., 1997.

Надійшла до редакції 15.09.2001р.

УДК 82'06.08

АНТРОПОЭТОНИМЫ РОМАНА В.НАБОКОВА «ПРИГЛАШЕНИЕ НА КАЗНЬ»

Э.А.Кравченко

Специфика романа В. Набокова «Приглашение на казнь» находит отражение и в своеобразной индивидуально-авторской системе онимов, функционирующих в качестве поэтических имен. Нами было предложено рассматривать онимное пространство романа на трех уровнях [1, с.77–78]. Первый уровень – антиутопический, где Набоков обращается к проблеме подавления личности в тоталитарном обществе. Второй уровень был нами обозначен как литературный, поскольку характерным приемом Набокова в «Приглашении» является выбор аллюзийных имен из разных культурных и языковых контекстов (*Цитиру-*

нат, Цецилия, Марфинька, Эмочка, Родион, Delalande и др.). Онимия романа может быть рассмотрена и на третьем уровне – метатекста, так как особенностью поэтики «Приглашения на казнь» является употребление некоторых имен (далее – СИ) (*Pierre Delalande* / *Пьер Делаланд*, «*Discours sur les ombres*» / «Трактат о Тенях» и др.) в общем тексте творчества Набокова.

На литературном уровне и на метауровне следует рассматривать большинство поэтонимов набоковских произведений. Аллюзийные СИ писателей, литературных героев, произведений и т.д. используются В.Набоковым в контекстах оценочного характера. Вводя такие СИ в свои тексты, писатель выражает отношение к культурному наследию предшественников, создает возможность литературно-пародийного прочтения своих произведений. Одна из существенных особенностей игровой поэтики Набокова – употребление имен-автоаллюзий, отсылающих читателя к текстам самого Набокова и/или указывающих на присутствие автора в произведении. Можно выделить, по крайней мере, две основные группы таких автоаллюзийных имен. Прежде всего это поэтонимы, заимствованные Набоковым из предыдущих текстов: *Пнин* («*Pnin*») в «*Pale Fire*» («Бледный огонь»), *Лужин* («Защита Лужина») и *Подтягин* («Машенька») в «Даре», *Джон Шейд* («*Pale Fire*») в «*Ada*» и т.д. Иронические отсылки Набокова к прежним своим произведениям можно расценивать как автопародию на собственное творчество. Ко второй группе СИ следует отнести поэтонимы, которые являются очевидными знаками авторского присутствия в тексте. Большинство таких автоаллюзийных имен – полные или частичные анаграммы имени, фамилии (псевдонима) писателя. Ср.: *Baron Klim Avidov*, *Vivian Darkbloom* («*Ada*»), Вивиан Дамор-Блок («Полита»), *Adam von Librikov* («Просвечивающиеся предметы»), *В. Ирисин* («*Look at the Harlequins*») и др. К таким зашифровкам, вероятно, относится и личная номинация с онимным компонентом «библиотека имени д-ра Синеокова» из «Приглашения на казнь» – анаграмма от *Набоков-Сирин*. Однако в произведениях Набокова иногда встречается и прямое использование СИ писателя: *Владимир Владимирович* и *Сирин* в романе «*Pnin*». Все эти автоаллюзийные имена создают «авторскую персону» и должны рассматриваться на метауровне – уровне общего набоковского текста.

В данной статье основное внимание уделяется интерпретации поэтонимов романа В. Набокова «Приглашение на казнь» на втором – литературном уровне.

Аллюзийное имя *Марфинька* отсылает читателя к роману Гончарова «Обрыв». Об отрицательном отношении к традиционной пафосной литературе и о неприятии стиля И.А.Гончарова В.Набоков пишет в «Даре», где оценка творчества Гончарова как писателя «второго плана» приводится в вымышленном диалоге Годунова-Чердынцева и Кончеева [2, с.66]. В автобиографическом романе «Другие берега» Набоков рассказывает о гувернере Ленском, который «... жаловался моей матери, что мы с братом – иностранцы, барчуки, снобы, и патологически равнодушны к Гончарову, Григоровичу, Мамину-Сибиряку, которыми нормальные мальчики будто бы зачитываются» [3, с.229]. В «Приглашении на казнь» свое пренебрежение к слащавой приторности романтических героинь русской литературы XIX века Набоков выражает «вторичным» использованием имени героини «Обрыва». В романе «Приглашение» поэтоним *Марфинька* обнаруживает семантические компоненты аллюзийного происхождения, своеобразно эксплицированные автором. Ср.:

И.Гончаров. «Обрыв»

1. «... большие темно-серые глаза, кругленькие здоровые щеки...; ничто не закрывало белой шеи (*Марфеньки* – Э.К.)....» [4, с.158–159].

В.Набоков. «Приглашение на казнь»

1. «... лицо Марфиньки: кукольный румянец, ... брови вверх, высоко над круглыми карими глазами, ... на мягкой, сливочной белизны, шее...» [5, с.11].

2. «... она (*Марфенька* – Э.К.)... приподняла край платья и вышитой юбки и... из-под платья вытягивалась круленькая, точно выточенная, и крепкая небольшая нога, в белом чулке...» [4, с.181–182].

3. «Марфенька будет примерная хозяйка, да молода: нужды нет, что замуж давно пора, а понятия у ней детские...» [4, с.125].

4. «– Какой идеал жены и матери! Милая Марфенька – сестра! Как счастлив будет муж твой!» [4, с.178].

4. «– Какой идеал жены и матери! Милая Марфенька – сестра! Как счастлив будет муж твой!» [4, с.178].

5. «...Марфенька, чистая, безупречная...» [4, с.210]; «...перл, ангел чистоты...» [4, с.268].

6. «У ней (*Марфеньки* – Э.К.) есть шкаф, где всегда спрятан изюм, чернослив, конфеты...» [4, с.237]; «... ждет с нетерпением лета, поры плодов, любит, чтобы много вишен уродилось и арбузы вышли большие...» [4, с.238].

7. «Марфенька до свадьбы не дала ему (*Викентьеву* – Э.К.) ни одного поцелуя, никакой почти лишней против прежнего ласки – и на украденный им поцелуй продолжала смотреть как на дерзость и грозила уйти или пожаловаться бабушке» [4, с.513].

8. «... Марфенька сахарная куколка...» [4, с.294].

2. «... (*Марфинька*) проворно откинув с колена подол, поставила на стул полненькую ногу в белом чулке...» [5, с.113].

3. «... Марфинька, ... в непригоднейшем с виду углу находила, где и как развесить белье для сушки» [5, с.67]; «Ее (*Марфиньки* – Э.К.) мир состоит из простых частиц, просто соединенных... Но откуда ... злость и упрямство...» [5, с.35].

4. «... Марфинька в первый же год брака стала ему (*Цинциннату* – Э.К.) изменять; с кем попало и где попало... Скоро она забеременела – и не от него...» [5, с.17].

5. «Сосчитать, сколько было у нее (*Марфиньки* – Э.К.)... Вечная пытка: говорить за обедом с тем или другим ее любовником...» [5, с.35].

6. «Поцелуй, которые я (*Цинциннат* – Э.К.) подглядел. Поцелуй ваши, которые больше всего походили на какое-то питание... Или когда ты, жмурясь, пожирала прыщущий персик... «Марфиньке всякие фрукты полезны», – с какой-то сладкохлюпающей сыростью в горле говорила ты...» [5, с.81].

7. «Там, там – лепет Марфиньки, ее ноги в белых чулках..., холодная грудь и розовые поцелуй со вкусом лесной земляники» [5, с.15].

8. «... пойми, что меня (*Цинцинната* – Э.К.) убивают, что мы окружены куклами, и что ты (*Марфинька* – Э.К.) кукла сама» [5, с.81].

Реминисцентный каприз Набокова состоит в том, что, пародируя идеальных романтических героинь XIX века, автор превращает невинную, по-детски целомудренную *Марфеньку* И.Гончарова в развратную и пошлую жену *Цинцинната*. Таким образом, СИ *Марфенька*, обладающее традиционным набором коннотаций (характерных для русской литературы XIX века), в «Приглашении на казнь» приобретает новые индивидуально-авторские созвучия. Набоковская *Марфинька* имеет сходство и с другой героиней «Об-

рыва» – Ульяной Андреевной, женой учителя древней словесности Леонтия Козлова. Бесстыдная «рыжая Клеопатра», подобно Марфиньке, изменяет доверчивому супругу, бесконечно влюбленному в свою «Уленьку».

Отметим также, что среди отсылок в «Приглашении на казнь» к романам Ф. Достоевского Ю. Левин указывает и на пародийную связь Марфиньки с Грушенькой из «Братьев Карамазовых» [6, с.359]. В этой связи укажем еще на одну набоковскую аллюзию к роману Достоевского «Братья Карамазовы». «С какой-то сытой улыбочкой» Марфинька простодушно объясняет Цинциннату причину своих многочисленных измен: «Я же, ты знаешь, добренькая: это такая маленькая вещь, а мужчине такое облегчение» [5, с.17]. Оправдание развратной жены Цинцинната является пародийным отголоском истории, рассказанной Ивану Карамазову «навязчивым чертом»: «Приходит к старику патеру блондиночка, норманочка, лет двадцати, девушка... Нагнулась, шепчет патеру в дырочку свой грех. «Что вы, дочь моя, неужели вы опять уже пали?... – восклицает патер. – O Sancta Maria, что я слышу: уже не с тем. Но доколе же это продолжится, и как вам это не стыдно!» – «Ah mon père (Ах мой отец (франц.)), – отвечает грешница, вся в покаянных слезах. – Ga lui fait tant de plaisir et à moi si peu de peine!» (Это доставляет ему такое удовольствие, а мне так мало труда! (франц.))» [7, с.161].

Рассматривая СИ *Марфинька* в общем тексте произведений Набокова, можно обнаружить и некоторую соотнесенность образа жены Цинцинната с *Ольгой Сократовной* из «Дара». На их сходство указывают многие мотивы и детали романов: неверность *Ольги Сократовны* и *Марфиньки*, неискренняя любовь к детям, сюсюканье, ревность Цинцинната и Чернышевского к женам. Пародийная переключка образов содержится в описании внешности героинь «Дара» и «Приглашения». Ср.:

«Дар»

«Гладко причесанная, с открытыми ушами, слишком для нее большими и с «птичьим гнездом» чуть пониже макушки ...» [2, с.263].

«Приглашение на казнь»

«... чтобы ты (*Марфинька* -- Э.К.) зажала уши, – свои тонкокожие, обезьяньи уши, которые ты прячешь под прядями чудных женских волос...» [5, с.81].

В то же время образ жены Чернышевского имеет тонкую смысловую связь с образом *Цецилии Ц.*, матери Цинцинната. «Внутринабоковские» сопоставления позволяют обнаружить детали и ситуации, указывающие на пародийное сходство персонажей. Ср.:

«Дар»

1. «... вот она (*Ольга Сократовна* – Э.К.) опять с нами (привезла из Саратова конфет, котят)» [2, с.263].
2. «... молодые люди, окружавшие жену (*Ольгу Сократовну* – Э.К.) и находившиеся с ней в разных стадиях любовной близости, от аза до ижицы» [2, с.211].

«Приглашение на казнь»

1. « – Вот, – я (*Цецилия Ц.* – Э.К.) вам принесла ... Вот. Конфеток. Сосите на здоровьице» [5, с.75].
2. «... мне (*Цецилии Ц.* – Э.К.) все трын-трава, у меня любовники ...» [5, с.77].

Такая тройная связь – *Марфиньки*, *Цецилии Ц.*, *Ольги Сократовны* свидетельствует о взаимовлиянии контекстов произведений Набокова, что подтверждает возможность и необходимость изучения поэтонимов в общем дискурсе творчества писателя.

На уровне общего набоковского текста образ *Цецилии Ц.* соотносится также с эпизодическим персонажем романа «Король, дама, валет» – *Эрикой*, бывшей возлюб-

ленной Курта Драйдера. Пародийное сходство героинь обнаруживается при сопоставлении контекстов этого романа и «Приглашения на казнь». Ср.:

«Король, дама, валет»

1. «... проговорила она (Эрика – Э.К.) ... хрипловатым, скорым голоском...» [8, с.220]; «... продолжая быстро-быстро говорить» [8, с.223].
2. «— ... Ведь ты (Драйер – Э.К.) все тот же, – лепетала Эрика...» [8, с.222].
3. «... черты ее (Эрики – Э.К.) подвижного, умного, птичьего лица» [8, с.220].
4. «... ее (Эрики – Э.К.) маленькую руку в тугой белой перчатке» [8, с.220].
5. «Эрика, постельная попрыгунья...» [8, с.223].

«Приглашение на казнь»

1. «... (Цецилия Ц. – Э.К.) сказала скорым, дробным своим говорком» [5, с.74]; «... быстро заговорила она» [5, с.76].
2. «— Ай-я-яй, тут тоже следовало бы ... – пролепетала она (Цецилия Ц. – Э.К.)...» [5, с.75].
3. «... смотря на ее (Цецилии Ц. – Э.К.) востроносое личико...» [5, с.74].
4. «... (Цецилия Ц. – Э.К.) проворно стянула черные нитяные перчатки с маленьких подвижных рук...» [5, с.74].
5. «... у меня (Цецилии Ц. – Э.К.) любовники...» [5, с.77] и др.

Кроме того, СИ *Цецилия* появляется в набоковской «Лолите» в контексте автоаллюзийного характера: «В день, назначенный для казни (курсив наш – Э.К.)... Я сел на мраморную скамью (дар некой Цецилии Рамбль)...» [6, с.243]. Сохранив звуковой комплекс имени (*Цецилия*), несколько видоизменив (опущен криптоним *Ц.*) и дополнив (фамилия *Рамбль*), Набоков использует поэтоним *Цецилия Рамбль* для именования промежуточного персонажа «Лолиты». Тем не менее сходство звучания имен и упоминание о казни позволяют соотнести СИ *Цецилия Ц.* и *Цецилия Рамбль*, чего, собственно, и добивается автор. Возможно, в англоязычной «Лолите» Набоков обыгрывает созвучие фамилии *Рамбль* с английским глаголом *ramble* «бродить», «перескакивать от мысли к мысли», намекая на «вторичность» имени *Цецилия*, которое следует интерпретировать как «бродячее», «блуждающее» СИ, восходящее к «Приглашению». Безусловно, основная функция СИ *Цецилия Рамбль* – аллюзийная, отсылающая «внимательного читателя» к роману «Приглашение на казнь». Несмотря на разное смысловое «наполнение», поэтонимы *Цецилия Ц.* и *Цецилия Рамбль* следует рассматривать как автоаллюзийные имена. Такие СИ встречаются практически во всех произведениях Набокова и являются одним из важных средств поэтики писателя. Имена-автоаллюзии отсылают читателя ко всему дискурсу набоковских произведений и представляют собой своеобразные знаки авторского присутствия в тексте.

Для литературного уровня интерпретации «Приглашения на казнь» существенной представляется и пародийная соотнесенность *Цецилии Ц.* с женскими образами Чехова. По мнению А. Долинина, мать Цинцинната, акушерка, живущая в поселке Докторском, должна вызывать ассоциацию с Чеховым [10, с.461]. Очевидными намеками на аллюзийный характер набоковского персонажа являются некоторые детали внешнего облика Цецилии Ц. (пенсне, «профессиональный саквояжик»), а также название поселка – *Докторский*. Кроме того, образ матери Цинцинната явственно несет на себе отблеск целой плеяды чеховских героинь. Пародийная переключка с Чеховым содержится в

описании внешности Цецилии Ц., которая напомнит «проницательному читателю» и чеховскую Анюту («Анюта»), и Христиану Дмитриевну, «пожилую, глуповатую девицу в *pinse-nez*» («Случай из практики»). Набоковская героиня «заимствует» трогательную и смешную манеру обращения Душечки из одноименного рассказа Чехова (Ср.: «— Ах, постель, — *миленький мой*, (курсив наш — Э.К.) в каком у вас виде постель!» [5, с.74]), живость и бойкость Оленьки Скворцовой («Драма на охоте»). Очевидным представляется наличие некоторых общих деталей в облике Ольги Ивановны Дымовой («Попрыгунья») и Цецилии Ц. Так, например, «широкополая шляпа» и «ватерпруф» Ольги Ивановны иронически преображаются в «черный макинтош» и «непромокаемую шляпу с опущенными полями» героини «Приглашения» (в контексте, где описывается тюремное посещение Цецилией Ц. сына). Соответствие в деталях одежды становится почти полным, когда Марфинька рассказывает мужу о приходе к ней Цецилии Ц.: «...приходит ко мне как ни в чем не бывало такая мадамочка, вроде *докторши*, что ли, ... в ужасном *ватерпруфе*...» (курсив наш — Э.К.) [5, с.113]. Данный контекст содержит еще одно косвенное указание на сходство Цецилии Ц. с героиней Чехова — номинацию «докторша» (напомним, что муж Ольги Ивановны — врач «Осип Степаныч Дымов»). Рассматриваемых нами персонажей сближает также своеобразная хозяйственность и домовитость. Так, чеховская «попрыгунья» вьет уютное супружеское гнездышко, «необыкновенно художественно» украшает дом, придавая спальне сходство с пещерой, устраивая в гостиной «красивую тесноту из китайских зонтов, мольбертов, разноцветных тряпочек...» [11, с.214]. Набоковская героиня, едва войдя в тюремную камеру Цинцинната, начинает озабоченно «стелить, стелясь как бы сама, постель наново» и «со смутным вожделением» глядит на паутину вверх [5, с.74–75].

Выше была отмечена пародийная связь *Цецилии Ц.* («Приглашение на казнь») с *Эрикой* («Король, дама, валет»), названной у Набокова «постельной попрыгуньей». Очевидная аллюзия к Чехову, использованная при ироническом именовании бывшей любовницы Драйера, позволяет соотнести Ольгу Ивановну Дымову («Попрыгунья») и набоковских персонажей. Ольга Ивановна, которая изменяет добродушному мужу с художником Рябовским, Эрика, которая «устраивает жизнь», находя богатых покровителей, и Цецилия Ц. с ее, очевидно многочисленными, любовниками — особы поверхностные и порочные. Кроме того, Цецилия Ц., задуманная автором как пародийно сконтаминированный образ чеховских героинь, имеет сходство с Оленькой Скворцовой, поэтической «девушкой в красном» («Драма на охоте»), которая после замужества заводит почти одновременно двух любовников. Подобно экзальтированной Оленьке, Цецилия Ц. также не лишена некоторой поэтичности: «— Сейчас васильки во ржи, ... и все так чудно, облака бегут, все так беспокойно и светло. Я живу далеко отсюда ... — и когда приезжаю к вам в город, когда еду полями, в старом шарабанчике, (в шарабане едет на ярмарку и Оленька Скворцова — Э. К.) и вижу ... этот холм с крепостью и все, — мне всегда кажется, что повторяется, повторяется какая-то замечательная история, которую все не успеваю или не умею понять, — и все ж таки кто-то мне ее повторяет — с таким терпением!» [5, с.76–77]. В «Приглашении на казнь» театрально «поставленная» летняя гроза, которая предшествует появлению матери Цинцинната, — еще одна набоковская аллюзия к «Драме на охоте».

В образе Цецилии Ц. пародийно обыгрывается судьба Аркадиной («Чайка») и Раневской («Вишневый сад»): как и чеховские героини, мать Цинцинната не отличается добродетелью: «...у меня любовники...» — сообщает она сыну. Общий мотив смерти мужа сближает образы Аркадиной, Раневской и набоковской Цецилии. Пародийное отличие заключается в том, что отец Цинцинната навсегда остается неизвестным: узнав о его гибели, Цецилия Ц. так никогда и не узнает «ни кто он, ни откуда». Моложавость и напускное лихачество Аркадиной («Я никогда не думаю ни о старости, ни о смерти. Чему быть, того не миновать... (Подбоченься, прохаживается по площадке.) Вот вам, —

как цыпочка. Хоть пятнадцатилетнюю девочку играть» [12, с.444-445]) характерны и набоковской Цецилии. Ср.: «... (Цецилия Ц.) на мгновение подбоченясь...» [5, с.74]; «Она (Цецилия Ц. – Э. К.) была моложавая...» [5, с.74]; «... (Цецилия Ц.) стала уверять меня, что она твоя мать, хотя, по-моему, даже с возрастом не выходит...» [5, с.114] (замечание Марфиньки, обращенное к Цинциннату). Кроме того, Цецилия Ц. представляет собой как бы женский двойник врача Евгения Сергеевича Дорна («Чайка»). В пьесе Чехова Дорн вспоминает: «Лет десять-пятнадцать назад ... во всей губернии я был единственным порядочным акушером» [12, с.437]. В «Приглашении на казнь» директор тюрьмы Родриг Иванович, поспешно выпроваживая мать Цинцинната, говорит: «... эта акушерочка нам совершенно не опасна» [5, с.78]. Отметим, что аллюзийная фамилия Дорн возникает в набоковской «Машеньке»: хозяйку русского берлинского пансиона, где живет Ганин, зовут Лидия Николаевна Дорн.

Важную роль для интерпретации образа Цецилии Ц. выполняет аллюзия к пьесе «Три сестры». Судьба матери Цинцинната в некоторой степени пародийно отражает судьбу Маши Прозоровой. Чеховскую героиню «выдали замуж когда... (ей) было восемнадцать лет» [13, с.494], Цецилия Ц. зачала Цинцинната «ночью на Прудах, когда была совсем девочкой» [5, с.12]. Маша чувствует себя глубоко несчастной с недалеким и неумным мужем, полюбив женатого Вершинина, страдает от необходимости брать «счастье урывочками»; постоянно переходит от смеха и мнимой удачи («Эх-ма жизнь малиновая, где наша не пропадала!» [13, с.490]) к «мерлехлюндии» и рыданиям. «Щебечущая» и бодренькая Цецилия Ц. неожиданно жалуется Цинциннату: «... я сижу у вас и не знаю, почему сижу и почему реву...» [5, с.77]. Стремление «трех сестер» к красоте, к творческому труду, к высокому смыслу жизни (страстно и взволнованно говорит об этом Маша) – все это остается неосуществленным. Важный мотив «Трех сестер» – печаль неосуществления пародийно снижается у Набокова. Ср.:

«Три сестры»

«Приглашение на казнь»

Маша Прозорова: «Мне кажется, человек должен быть верующим или должен искать веры, иначе жизнь его пуста, пуста ... Жить и не знать, для чего журавли летят, для чего дети рождаются, для чего звезды на небе ... Или знать, для чего живешь, или же все пустяки, трын - трава» [13, с.498].

Цецилия Ц.: «Я работаю целый день в нашем приюте, мне все трын - трава, у меня любовники, я обожаю ледяной лимонад, но бросила курить...» [5, с.77].

Параллельность образов Цецилии Ц. и чеховских героинь, которая прослеживается в «Приглашении на казнь» («заимствованные» у Чехова детали, мотивы, ситуации), свидетельствует о необходимости изучения поэтонимов романа с учетом фактора аллюзийных контекстов.

В статье «Онимное пространство романа В. Набокова «Приглашение на казнь»» нами было отмечено пародийное сходство двойников-оборотней *Родрига*, *Романа*, *Родиона*, которому помогает начальное «Р», созвучие имен и звукоподобие антропонимной триады. Трехкомпонентная антропонимная формула «Приглашения на казнь» (*Родион* – *Роман* – *Родриг*), которая способствует отождествлению цинциннатовых мучителей и «перевоплощению» их имен, значима на антиутопическом уровне толкования произведения [1, с.82–83]. Не менее содержательны СИ *Родион*, *Роман*, *Родриг* на литературном уровне интерпретации «Приглашения». Прежде всего поэтонимы *Родион*, *Роман Виссарионович*, *Родриг Иванович* имеют аллюзийный характер, отсылая читателя к роману Ф.Достоевского «Преступление и наказание». А. Злочевская определяет заглавие «Приглашение на казнь» как анаграмму «Преступления и наказания», а сам роман называет пародией на героев Достоевского: «... Цинциннат Ц., окру-

жен карикатурными «осколками» от героя Достоевского: Родион (тюремщик) – Роман (адвокат) – Родриг Иванович (директор тюрьмы). Воспроизведена тройная рычащая анаграмма Родиона Романовича Раскольникова» [14, с.6]. На самом деле Набоков создает имена тюремщиков Цинцинната как сложную контаминацию литературных героев и исторических лиц. Антропонимная формула *Родион Романович* в художественном пространстве «Приглашения на казнь» «раскалывается», преобразуясь в ономапозитической системе набоковского романа в личные имена «балаганных» персонажей. Имя главного героя «Преступления и наказания» превращается в СИ сторожа (*Родион*), а отчество Раскольникова – в СИ адвоката (*Роман*). Полемический по отношению к Достоевскому реминисцентный каприз Набокова проявляется в том, что убийца Родион Романович Раскольников превращается в жестоких мучителей Цинцинната.

Аллюзийные имена тюремщиков, их взаимозаменяемость вписываются в контекст русской темы двойничества (Достоевский, Белый), пародийно сниженной у Набокова.

Однако отсылками к Достоевскому не ограничивается литературная интерпретация поэтонимов. А. Долинин указывает: «По-видимому, директор тюрьмы Родриг вкупе с лермонтовскими реминисценциями должен вызывать ассоциацию с романтической поэмой (...), его двойник-оборотень, бородатый Родион (Родя) – с Достоевским, адвокат Роман Виссарионович – не только с «усатым диктатором» (Сталиным – Э.К.), но и с русской критической традицией, восходящей к «неистовому Виссариону» ...» [10, с.461].

Очевидно, СИ *Роман Виссарионович* представляет собой своеобразную амальгаму, в которой сочетаются: личное имя *Роман*, образованное от отчества литературного героя Достоевского, и отчество *Виссарионович*, возникшее из имени русского критика Виссариона Белинского.

Один из вариантов набоковского поэтонима Родриг Иванович – *Родриго* – иронически перекликается с именем испанского рыцаря *Родриго Диас де Бивар*, прозванного Сидом (его подвиги воспеты в «Песне о моем Сиде», в пьесе Гильена де Кастро «Юность Сида», в трагедии П. Корнелья «Сид»). Кроме того, в СИ *Родриго* можно усмотреть шекспировскую аллюзию: поэтоним пародийно соотносится с именем одного из персонажей «Отелло» – венецианского дворянина Родриго, влюбленного в Дездемону. Авторская ирония скрыта в контаминации, соединяющей романтическое испанское имя *Родриг* и традиционное русское отчество *Иванович*.

Вполне вероятно, что и варианты СИ Роман Виссарионович – *Рома*, *Ромка*, неоднократно встречающиеся в контексте «Приглашения на казнь», являются отголоском имени героя шекспировской трагедии «Ромео и Джульетта». Возможность пародийной связи имен *Рома*, *Ромка* – *Ромео* подтверждается и контекстом набоковской «Лолиты». Так, Гумберт Гумберт называет своего комического двойника Клэра Куильти (не распознанного Гумбертом сыщика - беса, который охотится за Долли Гейз) «толстеньким Ромео» и отмечает: «... ведь не забудем, что ты был жирноват, Ромка...» [9, с.234].

Таким образом, в каламбурной игре аллюзийных имен (*Родион*, *Роман Виссарионович*, *Родриг Иванович*) происходит карикатурное соединение реалистических, романтических и литературно-критических традиций. Вообще контаминация русского с европейским в «Приглашении на казнь» предвосхищает другие «фантастические романы» Набокова, например, «Bend Sinister» и «Ada».

Аллюзийного происхождения и имя дочки директора тюрьмы *Эммочки*, «мнимой» спасительницы Цинцинната, с которой он напрасно связывает надежду на освобождение из темницы. Отношение главного героя «Приглашения на казнь» к маленькой танцовщице отличается от его отношения к другим куклам и призракам, хотя дочка директора подготавливает узнику самые безжалостные ловушки. СИ *Эммочка* прежде всего указывает на присутствие флоберовского подтекста. Такая точка зрения высказывалась и А. Долиным: «... едва ли случайно юная Эммочка – тезка героини Флобера» [10, с.461]. Кроме того, Пекка Тамми, отмечая полигенетические связи текстов Набокова, указывал на роман

Флобера «*Madam Bovary*» как на один из пародируемых источников в произведениях писателя [15, с.521]. Действительно, упоминание об Эмме Бовари есть в «Даре» [2, с.180], «Других берегах» [3, с.249], флоберовский подтекст присутствует в англоязычных романах «*Ada*» и «*Lolita*». Так, например, Гумберт Гумберт придумывает имя для учительницы, которая дает Лолите уроки рояля, - мисс *Ламперер*, и указывает на аллюзийное происхождение имени: «...как мы, знатоки Флобера, можем ее для удобства назвать...» [9, с.192], после чего вымышленная «*мисс Ламперер*» сообщает Гумберту о пропущенных Долли Гейз занятиях и интересуется, «приедет ли ... Эмма – то бишь Лолита – в следующий вторник ...» [9, с.193]. Рассказ Гумберта Гумберта о мисс Ламперер заключает в себе флоберовский подтекст: вместо того, чтобы брать уроки музыки у «мадмуазель Ламперер», Эмма Бовари встречается с любовником Леоном Дюпюи. Пародийное отождествление набоковской «нимфетки» с героиней Флобера – авторское указание на измену Лолиты и, безусловно, на трагическую судьбу персонажа.

В набоковском «Приглашении на казнь» также пародийно представлена флоберовская тема обмана и измены. Подобно Эмме Бовари, Эммочка предает Цинцинната, «изменяя» его надежде на спасение: «... все обмануло – все это театральное, жалкое, – посулы *ветреницы*, влажный взгляд матери...» [5, с.118]. Авторский намек на связь Эммочки с Эммой Бовари содержится в контексте описания «фотогороскопа» дочки директора, составленном м-сье Пьером. «Фотогороскоп» Эммочки является пародийным отражением судьбы флоберовской героини: замужество, ранняя смерть и т.д. [5, с.98]. Так, например, Эммочка умирает в возрасте сорока лет – в расцвете молодости и красоты умирает и героиня Флобера.

В контексте «Приглашения» имя Эммочка позволяет также соотнести данный персонаж с Эммой Гамильтон. О портрете Эммы Гамильтон говорится в набоковском «Подвиге», где она – «пример неотвратимости и превратности судьбы» [16, с.442].

Исследователи творчества Набокова отмечали и возможные отсылки к произведениям русской литературы, на которые указывает образ Эммочки. По мнению Норы Букс, дочка директора тюрьмы – пародийная аллюзия к образу центрального персонажа сказки Ю. Олеши «Три толстяка», маленькой танцовщице Суок [17, с.164]. Справедливость подобной интерпретации подтверждается тематическими и сюжетными перекличками произведений. Так, в сказке Олеши Суок, притворяясь куклой, помогает бежать из темницы оружейнику Просперо. В «Приглашении» Набокова Цинциннат считает Эммочку своей единственной спасительницей. Для общей темы произведений «освобождение из темницы» значительной представляется и реплика м-сье Пьера, которая относится к мыслям Цинцинната о побеге: «Это только в детских сказках бегут из темницы» [5, с.65]. Источником этой фразы вполне могла послужить «детская сказка» Олеши «Три толстяка». Одним из важных моментов при сопоставлении образов Суок и Эммочки является их двойственность. Суок исполняет роль куклы наследника Тутти, умеющей стоять, сидеть, улыбаться, танцевать. Бездушная кукла Эммочка, маленькая циркачка-балерина из «Приглашения на казнь», подобна всем иным «балаганным» персонажам: м-сье Пьеру, Родиону, Роману Виссарионовичу и т.д. В то же время Цинциннат отличает ее от других тюремщиков-мучителей. Считая Эммочку возможной спасительницей, главный герой «Приглашения» признает в ней некоторую человечность. Таким образом, раздвоенность героини сказки Олеши получает своеобразную набоковскую интерпретацию: двойственность образа Эммочки.

По мнению С. Сендеровича и Е. Шварц, Эммочка выступает в роли немой Невесты Петрушки (м-сье Пьера) [18, с.103]. В мысленном обращении Цинцинната к дочке директора: «...напоила бы сторожей, выбрав ночь потемней...» [5, с.26] исследователи усматривают отсылки к произведениям Лермонтова («Соседка») и Стендаля («Пармская обитель») [18, с.108].

Безусловно, богатая сеть ассоциаций, возникающих при толковании СИ *Эмочка*, позволяет отнести данный поэтоним к разряду аллюзийных имен, значимых для литературного уровня прочтения «Приглашения на казнь».

Кроме того, поэтоним *Эмочка* должен рассматриваться и на метауровне. Для обоснования этого обратимся к роману Набокова «Look at the Harlequins», который традиционно считается автопародией писателя на собственную жизнь и собственные книги. Очевидность такой интерпретации подтверждается автоаллюзийными именами романа, отсылающими к какому-либо произведению/произведениям Набокова. Так, например, названия книг писателя Вадима Вадимовича из «Look at the Harlequins» вызывают однозначные ассоциации с книгами Набокова. Ср.: «Тамара» – «Машенька», «See under Real» – «The Real Life of Sebastian Knight» («Истинная жизнь Себастьяна Найта»), «Ardis» – «Ada», «The Red Tophat» («Красный цилиндр») – «Приглашение на казнь», «Pawn Takes Queen» («Пешка берет королеву») – «Защита Лужина» и «Король, дама, валет» и др.

Изыщной «двусмысленной утешительницей приговоренного к смерти» в «The Red Tophat» становится *Эми*, *Эмочка*. Связь имен «Приглашения» и «Look at the Harlequins» очевидна. Маленькая циркачка-балерина из «Приглашения на казнь» предваряет появление *Эми* в последнем романе Набокова. Сперва она становится безымянной внучкой Степановых в «романной реальности» «Look at the Harlequins», затем – *Эми* в художественном пространстве произведения Вадима Вадимовича «The Red Tophat» («Красный цилиндр»): «Она (внучка Степановых – Э.К.) приближалась, опустив глаза, осторожно переставляя ноги в белых чулках и синих теннисных туфлях, почти совсем застывая, когда начинал колыхаться чай, и вновь подвигаясь медленными шажками механической куклы. У нее были соломенные волосы и веснушчатый нос, и я подобрал для нее льняное платье и глянцево-черный ремень, когда заставлял ее продолжить загадочное продвижение в «Красном цилиндре», где она стала грациозной маленькой *Эми*...». В набоковском «Приглашении на казнь» у куклы *Эмочки* «веснушчатый нос» [5, с.26] и «пыльные доконы» [5, с.42] («белые чулки» и «теннисные туфли» *Эми* в «Look at the Harlequins» должны, очевидно, напомнить читателю о маленькой Долли Гейз). Заимствованные из ранних произведений СИ следует рассматривать как автоаллюзии: явные, как *Эми*, *Эмочка*, или скрытые, как «The Red Tophat», представленные писателем в автопародийном плане. Кроме того, в романе «Look at the Harlequins» находим следующую отсылку к «Приглашению на казнь»: «По-русски она (*Эми* – Э.К.) говорила бегло, но с парижскими вставками и вопрошающими звуками, эти птичьи ноты что-то страшенькое сообщали ответам, которые я получал... на обычные вопросы, задаваемые ребенку; потом она вдруг выворачивалась у меня из рук посреди разговора и бежала к дверям, словно кто-то ее позвал...». Ср. в «Приглашении»: «Она (*Эмочка* – Э.К.)...смотрела на дверь... Вдруг, оскалась, сверкнув балеринными икрами, бросилась к двери, – разумеется, запертой... Цинциннат задал ей два обычных вопроса. Она ужимчиво себя назвала и ответила, что двенадцать...» [5, с.25]; «Она (*Эмочка* – Э.К.), как поднятая вихрем, вскочила с пола и, опять кинувшись к двери, застучала в нее...» [5, с.26]. Очевидная перекличка текстов рассматриваемых романов свидетельствует о пародийной связи «Приглашения» и «Look at the Harlequins». Отметим также, что семантика имени *Эмочка* («Приглашение на казнь») дополняется контекстом «Look at the Harlequins», что дает возможность изучения указанных поэтонимов в общем дискурсе Набокова.

«Внутринабоковские» сопоставления позволяют обнаружить пародийную связь *Эмочки* («Приглашение на казнь») с *Эмми* («Король, дама, валет»). В романе «Король, дама, валет» поэтоним *Эмми* используется Набоковым для именования эпизодического персонажа – родной сестры Франца (СИ дважды встречается в тексте произведения). Выбор имени у Набокова никогда не бывает случайным. Помимо почти идентичного звукового комплекса СИ (*Эмми* – *Эмочка*) на автоаллюзийный характер поэтонима *Эмочка* указывает и пародийное обыгрывание одного из мотивов романа «Король, дама, валет». По нашему мнению, скрытая отсылка к образу *Эмми* («Король, дама, валет») содержится в

«Приглашении», где описывается «фотогороскоп» дочери директора тюрьмы. На одном из снимков рядом с Эммочкой стоит жених «с кругленькой физиономией м-сье Пьера» [5, с.98]. Как указывает Н. Букс, оговорка тюремщика Родиона «шарфик/фаршик» обыгрывает навязчивый вопрос Цинцинната о палаче, «рубшике», т.е. м-сье Пьере [17, с.161]. Напомним, что во время первого «свидания» Цинцинната с м-сье Пьером директор тюрьмы отнимает «шерстяной шарф» у библиотекаря и отдает его палачу. В обращенной к Цинциннату пошлой речи м-сье Пьера о прелестях «земной жизни», которая является сниженной параллелью искушения Фауста Мефистофелем, палач отмечает «гастрономические наслаждения»: «...вот – мясник и его помощники влекут свинью, кричащую так, как будто ее режут...» [5, с.88]. Пародийный ряд контекстных «синонимов» к СИ м-сье Пьер – «роковой мужик», «кат», «палач» (т.е. «рубшик») может быть дополнен номинацией «мясник», в которой проявляется сущность м-сье Пьера, готовящегося сделать из узника «фаршик». «Мясник» Петр Петрович, выступающий в роли жениха Эммочки в составленном им «фотогороскопе», – пародийная отсылка Набокова к роману «Король, дама, валет». Один из главных героев романа, Франц, неоднократно вспоминает о женихе Эмми – «мяснике, почтеннейшем господине в белом жилете» [8, с.166], а затем мать Франца сообщает, что «Эмми выходит замуж через год» [8, с.251].

Кроме того, можно отметить и внешнее сходство героинь набоковских романов. Ср.:

«Король, дама, валет»

«Приглашение на казнь»

«Сестра Франца, такая бледная в этот ранний час,...в клетчатой пелерине...» [8, с.115].

«... Эммочка: бледная, заплаканная...» [5, с.60];

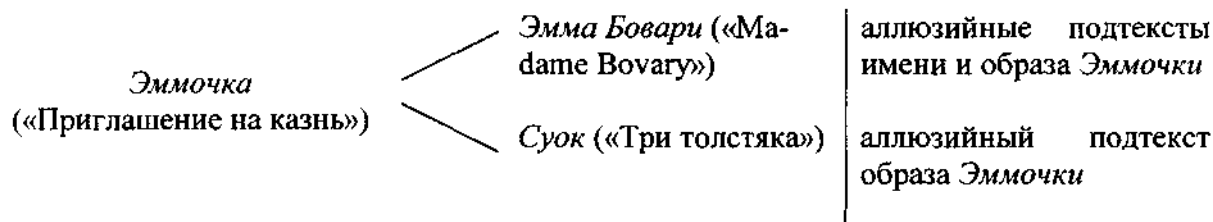
«... Эммочка, в сияющем клетчатом платье ...» [5, с.23].

Дочка директора тюрьмы «заимствует» бледность Эмми, а «клетчатая пелерина» сестры Франца превращается в «клетчатое платье» маленькой танцовщицы Эммочки.

Рассматривая поэтонимы Эмми и Эммочка на уровне общего набоковского текста, можно утверждать, что СИ Эмми («Король, дама, валет»), почти без изменений, переносится Набоковым в роман «Приглашение на казнь», а новой обладательнице имени приписывается некоторое сходство с предшественницей (детали внешнего облика, мотив замужества).

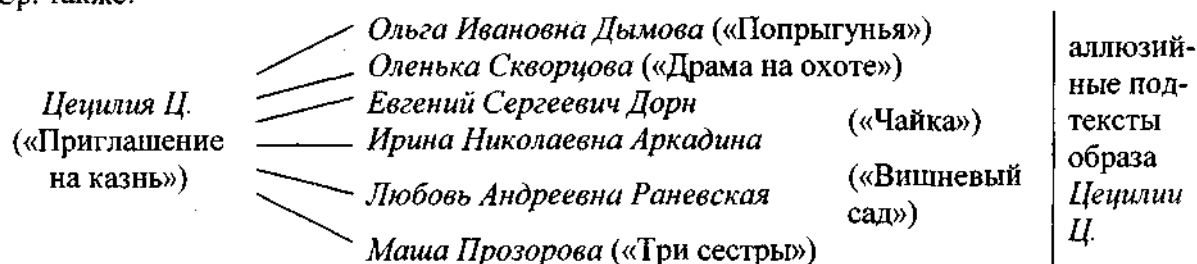
Итак, нами были установлены пародийные связи некоторых персонажей «Приглашения на казнь» с героями произведений русских и зарубежных писателей (Гончарова, Чехова, Олеси, Флобера и др.), а также с персонажами иных набоковских романов. Эти связи могут быть обусловлены как авторским выбором СИ (аллюзийное/автоаллюзийное), так и контекстами аллюзийного/автоаллюзийного характера, т.е. аллюзийная/автоаллюзийная природа поэтонима проявляется в каком-либо фрагменте «Приглашения», источником которого является либо произведение русской/мировой литературы, либо соответственно произведение Набокова. Очевидно, что для проникновения в смысл поэтонимов следует учитывать и разграничивать подтексты (т.е. литературные источники) имени и образа персонажей (т.е. смысла, понятийной стороны имени). Так, например, для литературного уровня интерпретации поэтонимов (обозначим его здесь как I уровень) наиболее существенной является параллель Эммочка – Эмма Бовари. Поэтоним Эммочка имеет аллюзийное происхождение и отсылает читателя к имени флоберовской героини, что свидетельствует о наличии аллюзийного подтекста (источника) СИ Эммочка. Кроме того, персонажей Флобера и Набокова сближает общая тема обмана и измены, своеобразно представленная в «Приглашении на казнь»; в контексте описания фотогороскопа дочери директора тюрьмы пародийно обыгрывается судьба Эммы Бовари и т.д. В этом случае следует говорить о наличии

аллюзийного подтекста (источника) образа Эммочки. Очевидная «двойственность» Эммочки, ее «кукольность» позволяют соотнести данный персонаж с образом Суок из сказки Олеша «Три толстяка» (в данном случае вновь речь идет об аллюзийном подтексте образа Эммочки). Следовательно, на I уровне:

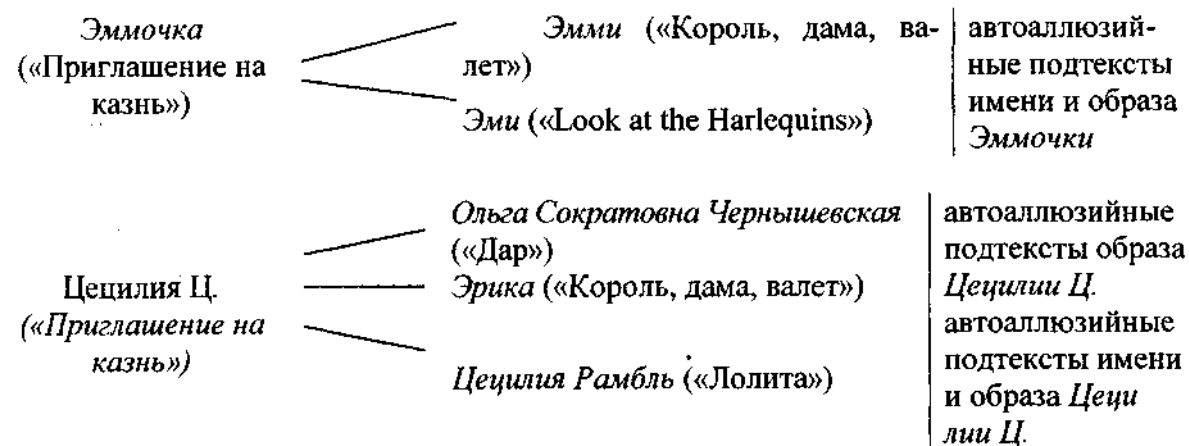
Отметим, что соединенные подтексты имени и образа Эммочки происходят из разных культурных и языковых контекстов: русской и французской литератур (Флобер и Олеша).

Ср. также:

В приведенном примере подтекстами образа Цецилии Ц. являются сочинения одного автора (Чехова).

Следующий уровень обозначен нами как уровень общего набоковского текста. На метауровне автор производит выбор подтекстов имени и/или образа персонажей из собственных произведений. Следовательно, на II уровне:

Отметим, что как автоаллюзийные СИ следует, очевидно, квалифицировать поэтонимы Эми («Look at the Harlequins») и Цецилия Рамбль («Лолита»), которые хронологически возникают позднее СИ «Приглашения на казнь». Однако, рассматривая поэтонимы Эммочка и Цецилия Ц. на уровне метатекста (общего текста произведений Набокова), уместно говорить о взаимовлиянии текстов и поэтонимов романов «Приглашение на казнь», «Лолита» и «Look at the Harlequins».

В известном смысле интертекстуальная связь СИ Эммочка и Цецилия Ц. с подтекстами имени и образа указанных персонажей может быть названа полигенетической,

поскольку в «порождении» имени и создании образа персонажей участвует не один, а большее количество источников.

Особый интерес представляют межуровневые смысловые связи поэтонимов, когда в отдельном фрагменте «Приглашения на казнь» актуализируются несколько подтекстов имени и/или образа персонажа, взятых из произведений Набокова (метауровень) и из сочинений другого автора (литературный уровень).

РЕЗЮМЕ

У статті пропонується аналіз поетонімів з точки зору багаторівневого підходу до інтерпретації роману В. Набокова «Запрошення до страти». Основна увага приділяється особливостям використання алюзійних і автоалюзійних ВІ, актуалізуючих літературний рівень твору.

SUMMARY

It is offered to analyse the poetonyms of Nabokov's novel "Invitation to the Beheading" in view of multilevel method of approach. The main stress is given to the peculiarities of using of allusive and autoallusive proper names, actualizing the literature level of the work.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кравченко Э. Онимное пространство романа В. Набокова «Приглашение на казнь» // Вісник Донецького університету. – Вып.2. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – С.76-85.
2. Набоков В. Дар // В. Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.3. – С.5-330.
3. Набоков В. Другие берега // В. Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.4. – С.133-302.
4. Гончаров И. Обрыв // И.А. Гончаров. МСС. – М., 1972. – Т.5. – 541 с.
5. Набоков В. Приглашение на казнь // В. Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.4. – С. 5-130.
6. Левин Ю. Биспациальность как инвариант поэтического мира Набокова // Левин Ю. Избранные труды. – М., 1998. – С.323-391.
7. Достоевский Ф. Братья Карамазовы // Ф.М.Достоевский. СС в 12-ти томах. – М., 1982. – Т.12. – С.5-312.
8. Набоков В. Король, дама, валет // В.Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.1. – С.115-280.
9. Набоков В. Лолита. – Краснодар, 1991. – 303 с.
10. Долинин А. Цветная спираль Набокова // Набоков В. Рассказы. Приглашение на казнь. Роман. Эссе, интервью, рецензии. – М., 1989. – С.438-469.
11. Чехов А. Попрыгунья // А.П.Чехов. Избранные сочинения. – М., 1988. – С.212-232.
12. Чехов А. Чайка // А.П.Чехов. Избранные сочинения. – М., 1988. – С. 431-475.
13. Чехов А. Три сестры // А.П.Чехов. Избранные сочинения. – М., 1988. – С.476-530.
14. Злочевская А. Традиции Достоевского в романе В.Набокова «Приглашение на казнь» // Филологические науки, 1995. – №2. – С.3-12.
15. Тамми П. Заметки о полигенетичности в прозе Набокова // В.В.Набоков: pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей / Сост. Б.Аверин, А.Долинин, М.Маликова. – СПб., 1997. – С.514-528.
16. Дарк О. Примечания // В. Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.2. – С.435 – 446.
17. Букс Н. Эшафот в хрустальном дворце. О романе «Приглашение на казнь» // Звезда, 1996. – №11. – С.157-167.
18. Сендерович С. и Шварц Е. Вербная пгучка // Новое литературное обозрение, 1997. – № 24. – С.93-109.

Надійшла до редакції 25.09.2001 р.

УДК 81'373.42

О ТРАДИЦИЯХ И ИННОВАЦИЯХ В НОМИНАЦИИ МОРСКИХ СУДОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ НАЗВАНИЙ БУКСИРОВ)

Е.Э.Гринингер, К.В. Першина

Наблюдения над принципами именования судов в русском (в том числе советском) и британском морских флотах позволяют говорить о наличии достаточно четко различаемых номинационных традиций, формирование которых осуществлялось в разных социально-исторических условиях. Сам обычай давать судам проприальные названия идет из глубокой древности [11, с.3]. В этой связи исследователи отмечают названия мифического корабля древних греков «*Арго*», на котором Ясон отправился в Колхиду за золотым руном, трехмачтовой «*Александрии*», построенной по приказу царя Гиерона II коринфским мастером Архисом, александрийского судна для перевозки пшеницы «*Изис*» [2, с.18]. Однако практика присвоения собственного названия каждому отдельному судну устанавливается значительно позже. Сведения о появлении названий на корме кораблей появляются в хрониках XVII в., и относятся они лишь к флотам западноевропейских стран. Можно полагать, что к этому времени на данной территории в языках народов, имевших морской флот, в основном сложились определенные правила проприального именования судов. Одним из доказательств данного положения является то, что в период строительства Азовского флота Петр I часто заимствовал названия из западноевропейских эмблематических сборников, в частности из популярной в Голландии книги «Символы и эмблемата», изданной в Амстердаме в 1705 г. Кроме того, создавая названия строившихся для Азовского флота кораблей, Петр I использовал и тот опыт, который он приобрел во время своего заграничного путешествия в Голландию и Англию, где увлекался эмблемами, символами, аллегориями и девизами, через которые раскрывалась мотивировка названий кораблей. В.Дыгало приводит, например, следующие заимствованные названия, толкуемые с помощью соответствующих девизов: «*Мяч*» («Коль вящ биен бываю, толь вяще поднимаюся»); «*Струя*» («Сила сокрушает крепость»); «*Камень*» («Над водами силу имеет»); «*Слон*» («Злым лих») и др. [2, с.68].

Рассматривать номинацию гражданских судов в русской традиции нельзя без учета тех особенностей, которые имели место во время становления русского военного флота. Поэтому остановимся на некоторых моментах названного процесса.

Практика присвоения каждому судну отдельного названия окончательно устанавливается в России к концу правления Петра I. Что же касается формирования самого принципа такого именования, то он начинает складываться еще в допетровское время. Считается, что первым в России морским судном, которое получило онимное обозначение, был корабль «*Фредерик*», построенный в 1636 г. в царствование Михаила Федоровича и названный в честь герцога Голштинского. А первый русский боевой военный корабль получил название «*Орел*». Присвоение данного названия осуществлялось специальным указом царя Алексея Михайловича, в котором в частности предписывалось: «Кораблю, который в селе Дединове сделан, прозвание дать Орлом. Поставить на носу и на корме по орлу и на знаменах вышить орлы же». Согласно предписанию, название корабля подкрепили геральдически: на корме и на носу корабля укрепили деревянных резных двуглавых орлов, окрашенных под золото. Со временем данные геральдические символы власти стали традиционным украшением всех военных судов [2, с.27]. Приведенный факт свидетельствует о том, что с самого начала своего формирования рус-

ская наутонимия (наутоним – это собственное имя судна) оказалась введенной в русло искусственной номинации, контролируемой государством.

Как известно, становление регулярного русского флота неразрывно связано с деятельностью Петра I. Он придавал большое значение не только строительству кораблей, но и их номинации. Об этом свидетельствует тот факт, что он лично называл большинство кораблей. К первым таким названиям относятся названия трех военных галер – «Принципиум», «Святой Марк», «Святой Матвей» – и двух парусно-гребных 36-пушечных кораблей – «Апостол Петр» и «Апостол Павел».

Петр I заложил основы упорядоченного и контролируемого государством названия кораблей. Выразилось это в том, что названия судам присваивал и утверждал сам царь, который мог доверять это наследнику престола, генерал-адмиралу. В редких случаях это делала Адмиралтейств-коллегия, а с 1827 года – Адмиралтейств-совет.

Анализ названий кораблей, появившихся при жизни Петра I, с точки зрения их производящей базы позволяет говорить, что с самого начала создание данных номинационных единиц осуществлялось с установкой на выработку в этой сфере определенных правил. Суда получали названия в соответствии с рангом и назначением. Такая регламентация и государственный контроль процесса номинации судов, как военных, так и гражданских, сохранились и в Советском Союзе. Так, согласно Кодексу торгового мореплавания СССР, утвержденному Верховным Советом СССР и имевшему статус закона, названия судам присваивались Коллегией Министерства Морского флота СССР по представлению специальной номинационной комиссии или, в отдельных особо важных случаях, только Правительством и Верховным Советом. Регламентация названия в совокупности с государственным контролем делали возможным удерживать номинационный процесс в определенных рамках и реализовать через него определенные цели, которые условно можно разделить на политические, воспитательно-пропагандистские, мемориальные, отражающие преемственность исторических традиций и некоторые другие [1, с.60; 5, с.22].

Один из главных принципов сложившейся номинационной системы состоит в стремлении присвоить каждому судну особое неповторяющееся на синхронном уровне название при одновременном соблюдении требования: однотипные суда должны иметь однотипные наименования. Таким образом, онимное обозначение судна должно быть не просто знаком, выделяющим данный объект из совокупности однородных, но одновременно должно четко и однозначно показывать, к какому классу судов принадлежит данное судно, а также к какой серии внутри этого класса [8, с.350].

В мировом торговом флоте существует общепринятая классификация судов, отражающая их назначение. Она действовала в Советском Союзе, продолжает действовать в России и Украине. Номинация судов разных классов имеет свои особенности. Так, некоторые типы наутонимов связаны только с отдельными классами судов. Поэтому представляется оправданным рассмотрение данных онимов в соответствии с референтной отнесенностью.

В данной статье представлены результаты анализа около 400 названий, извлеченных из «Регистровой книги Регистра СССР за 1985 год» и принадлежащих буксирным судам¹. Буксиры – это класс вспомогательных судов, предназначенных для буксировки судов и других плавающих средств. Специально оборудованные мощные буксиры представляют собой особые подклассы спасательных и пожарных судов. В 1985 году на учете Регистра СССР состояло 400 обычных буксиров, принадлежащих Министерству Морского флота и другим ведомствам. Основная масса названий этих судов отвечает требованию неповторимости – к неповторяющимся относится 357 названий. Исключений из этого правила

¹ Выбор данного источника обусловлен тем, что в нем зафиксировано наибольшее количество судов.

ничтожно мало. К ним относится наутоним *«Антей»*, который в эти годы оказался закрепленным за 6 различными судами, что объясняется, скорее всего, несогласованностью в деятельности, в том числе и номинационной, разных ведомств.

С точки зрения производящей базы все названия буксиров делятся на две группы. Первую группу составляют названия, образованные от онимов различных классов, вторую – созданные на основе апеллятивных единиц. Среди онимных производящих единиц наиболее продуктивными в словообразовательном плане являются топонимы и антропонимы. Реже используются мифонимы, астронимы и хрононимы.

При назывании буксирных судов отмечается использование следующих видов топонимов: ойконимы – *«Кронштадт»*, *«Тихвин»*, *«Бирюсинск»*, *«Клайпеда»*, *«Херсон»* и др.; инсулонимы – *«Березань»*, *«Таймыр»*, *«Малый Таймыр»*, *«Кижы»* и др.; лимнонимы – *«Байкал»*; хоронимы – *«Поморье»*; потамонимы – *«Днепр»*, *«Яуза»*; пелагонимы – *«Беломор»*; оронимы – *«Митридат»*. Оттопонимные наутонимы составляют 13,4%, среди них наибольший удельный вес принадлежит отойконимным единицам. Несколько меньшим количеством представлены отантропонимные производные. Основная антропонимная единица, которая используется в качестве производящей, – фамилия. Она выступает обязательной структурной частью названия и выделяется в подавляющем большинстве рассматриваемых наутонимов. Второй характерной особенностью использования фамилии является введение ее в формулу именования лица, т.е. отантропонимные наутонимы формально совпадают с формулами именования лица в русской антропонимной традиции. Выделяются следующие разновидности таких наутонимов:

- а) «личное имя - фамилия»: *«Василий Кириллов»*, *«Владимир Гусаров»*, *«Никита Поярко»*, *«Николай Иванченко»*, *«Михаил Мандриков»*, *«Степан Шаумян»*;
- б) «звание - фамилия»: *«Адмирал Корнилов»*, *«Адмирал Литке»*, *«Адмирал Макаров»*, *«Капитан Берингов»*, *«Капитан Гусич»*, *«Лейтенант Шмидт»*;
- в) «должность - фамилия»: *«Лоцман Хибилов»*, *«Механик Сердюк»*;
- г) «прозвище»: *«Спартак»*, *«Ослябя»*, *«Пересвет»*.

Следует заметить, что однословных наутонимов в рассматриваемой группе очень мало, а те прозвища, которые используются, по своей функциональной значимости фактически равны фамилиям, под ними их носители вошли в историю. Нельзя не заметить, что выбор антропонимов носит четко мотивированный характер: судам присваиваются имена людей, профессионально связанных с морем, а также героев освободительной борьбы русского и других народов. Буксиры *«Пересвет»* и *«Ослябя»* получили названия в честь героев Куликовской битвы Александра Пересвета и Андрея Осляби. Данные наутонимы традиционны; так назывались еще первые корабли Балтийского флота, и их названия входили в ряд названий паракорветов и парусно-винтовых корветов *«Илья Муромец»*, *«Олег»*, *«Дмитрий Донской»*, *«Александр Невский»*, *«Ослябя»*, *«Пересвет»* [2, с.108]. Называние корабля в память героического корабля-предшественника – это одно из правил номинации, установленное Петром I. Имя Спартак использовано как обладающее не только соответствующей коннотацией, но и высокой номинационной популярностью в русской онимии. В совокупности отантропонимные единицы составляют около 33%. Используются главным образом фамилии известных моряков.

В меньшей степени называние судов данного класса связано с использованием мифонимов. В названиях буксиров оказались отраженными единицы, относящиеся к античной (греческой и римской), библейской и славянской мифологиям. Последняя отражена в меньшей мере, чем предыдущие, что объясняется ориентировкой номинации на коннотативные значения мифонимов. В русской культурно-языковой и литературной традиции наиболее известными оказались античные и библейские мифонимы, их переносные значения вошли в номинационный фонд русского языка. Обращает на себя внимание, что использование данных единиц в рассматриваемой сфере практически во всех случаях либо опирается на тот коннотативно-символический компонент их содер-

жательного объема, который в русской традиции связан с выражением идеи большой физической силы, мощи, выносливости, либо актуализирует соответствующий номинационный компонент в референтно-энциклопедическом содержании языковой единицы. К наутонимам первого из этих видов можно отнести названия *"Антей"*, *"Геркулес"*, *"Геракл"*, *"Гектор"*, *"Самсон"*, *"Прометей"*. Они мотивируются прежде всего предназначением именуемого класса судов, которые должны обладать и обладают значительной мощностью. Во вторую группу можно включить такие наутонимы, как *"Гермес"*, *"Гелиос"*, *"Дедал"*. Использование мифонима Гермес для названия морского судна мотивируется, скорее всего, тем, что этот бог у древних греков считался покровителем путешественников, путников, дорог, торговли. Использование имени бога Солнца Гелиоса может базироваться на "вычленении" из его маршрута той части, которая связана с движением по воде¹. Название *"Дедал"* может быть связано со стремлением выразить идею высокого профессионализма, приравняемого к творчеству. Во всяком случае, такая идея не может быть чужда экипажу, работающему на спасательном судне, где от уровня профессиональной подготовки зависит очень многое. Не исключено также, что создатели данного наутонима актуализировали ассоциативную связь, могущую возникнуть между мифонимами *Дедал* и *Гелиос* через звено *Икар* (Икар был сыном Дедала). В содержательном объеме мифонима *Дедал* есть более глубокие пласты, которые позволяют подключить его к понятийному полю 'море, океан'², однако весьма сомнительно, чтобы именно они были использованы в качестве опоры номинации. Вполне мотивированным является наутоним *"Садко"*, отражающий имя русского былинного богатыря, включенного в мифологические представления о морском царстве.

Развитием принципа наименования «от мифонимов» можно считать создание названий на базе имен героев литературных произведений сказочно-фантастического характера. К таким наутонимам относятся *«Руслан»*, *«Рогдай»*, *«Ратмир»* (использованы имена героев поэмы А.С. Пушкина *«Руслан и Людмила»*). Последний из этих наутонимов опирается не на референтную основу антропонима (у Пушкина это хазарский хан), а на внутреннюю форму личного имени, хотя нельзя исключать и возможности объединения того и другого, поскольку Ратмир в поэме – это сильный человек, достойный противник. Ср. *Сидят три витязя молодые... Один - Рогдай, воитель смелый, Мечом раздвинувший пределы Богатых киевских полей; Другой – Фарлаф, крикун надменный, В пирах никем не побежденный, Но воин скромный среди мечей; Последний полный страстной думы, Младой хазарский хан Ратмир...*

В анализируемом материале встречаются, правда, в небольшом количестве, названия, соотносящиеся с астронимами различных групп. Особенностью большинства таких наутонимов является наличие в них мотивационной связи второго плана – с мифонимами, отразившимися в астронимах. Ср. *«Марс»*, *«Меркурий»*, *«Плутон»* [2], *«Сатурн»*, *«Уран»*, *«Юпитер»*, *«Центавр»*, *«Орион»*. Такая связь отсутствует лишь у названия *«Вега»*, поскольку название звезды *Вега* представляет собой результат заимствования европейцами ее арабского названия *ал-Ваки* < *ан-Наср ал-Ваки* [11, с.64]. Рассматриваемая группа названий создана в соответствии с традицией, которая сформировалась еще во время парусного флота при наименовании судов среднего уровня иерархии [6, с.51].

Хрононимы при назывании буксиров использованы всего три раза: *«50 лет Советской власти»*, *«40 лет ВЛКСМ»*, *«Сто лет Красноводску»*. Первые два названия

¹ По представлениям древних греков Гелиос каждое утро выезжает из восточной части Океана на колеснице, едет по небу и спускается вечером в западную часть Океана, а ночью объезжает Землю в обратном направлении на лодке, чтобы вернуться на восток [9, с.61].

² Первоначально имя Дедал использовалось как эпитет Гефеста, в жизни которого имел место эпизод спасения его в море Фетидой и Евриномой и воспитание в гроте океанид [9, с. 81-82].

носят четко воспринимаемый мемориально-идеологический характер, отражая важные идеологемы советского периода истории страны. В плане же мотивационно-номинационной традиции они должны рассматриваться как продолжающие и одновременно содержательно противопоставленные использованию православной хрононимии, которая достаточно широко отражалась в дореволюционной русской наутонимии. Например, в царствование Екатерины II среди названий линейных кораблей и фрегатов эскадры Черноморского флота имели место *«Рождество Христово»*, *«Преображение Господне»*. Среди названий военных кораблей встречались также *«Покров Богородицы»*, *«Сошествие Святого Духа»* [6, с.54].

В целом использование онимной лексики в качестве производящей при назывании буксиров вписывается в традицию, которая складывалась в XVIII – XIX вв.

Разносторонне отразилось в рассматриваемой группе названий и апеллативная лексика. Ее содержательные характеристики свидетельствуют о наличии двух основных тенденций: 1) сохранить преемственность в выборе производящих апеллативов; 2) отразить актуальные для советского периода представления и идеи. Реализация первой тенденции обуславливает использование следующих лексических групп:

- названия различных свойств и качеств;
- названия природных явлений;
- названия драгоценных и полудрагоценных камней;
- названия животных и птиц;
- названия реалий и понятий, связанных с водной средой.

Названия буксиров, в которых отражены апеллативные обозначения различных свойств и качеств, составляют наиболее многочисленную группу: они закреплены за 104 объектами, их в 2 раза больше, чем оттопонимных и в 3 раза больше, чем отантропонимных. Этот факт можно квалифицировать как яркое подтверждение установки на сохранение номинационной преемственности. Использование данной лексики имело место еще в эпоху парусного флота при назывании судов высокого уровня иерархии (фрегаты, корветы, бомбардирские суда, бриги, шхуны, пароходы, канонерские лодки, яхты). Обращались к прилагательным, выражавшим представления о быстроте, дерзости, смелости, воинственности, силе. Уже в то время это была весьма многочисленная группа названий [6, с.51]. Эта традиция была перенесена и в гражданский флот. Отмеченные лексемы позволяют выразить через название судна важные характеристики, связанные с его предназначением. Подавляющее большинство производящих прилагательных в прямом своем значении называют качества, присущие людям, например, *«Бдительный»*, *«Беззаветный»*, *«Беспощадный»*, *«Верный»*, *«Волевой»*, *«Дерзкий»*, *«Дружный»*, *«Напористый»*, *«Смелый»*, *«Суровый»*, *«Удачливый»* и др. Так, на уровне конкретной содержательности производящего слова проявляется одна из общеономасиологических особенностей номинации морского судна – название создается для судна и экипажа, которые мыслятся при этом как единое, нераздельное целое. (Ср. *Там, среди шумного моря, вьется андреевский стяг, бьется с неравной силой гордый красавец «Варяг»*). В этих названиях в их совокупности на уровне номинационной традиции сохраняется отношение к кораблю как к живому существу, идущее от древних кораблестроителей [10, с.191].

Семантика производящих слов в этой группе достаточно разнообразна: отражаются представления об энергичной, дружной, спорой, быстрой, умелой, упорной, качественной работе – *«Безукоризненный»*, *«Дружный»*, *«Задорный»*, *«Напористый»*, *«Оперативный»*, *«Сноровистый»*, *«Совершенный»*, *«Старательный»*, *«Предприимчивый»*, *«Терпеливый»*, *«Ударный»*, *«Усердный»*, *«Упорный»*; о положительных качествах характера и поведения – *«Бдительный»*, *«Строгий»*, *«Бойкий»*, *«Бодрый»*, *«Веселый»*, *«Волевой»*, *«Выносливый»*, *«Героический»*, *«Гордый»*, *«Горячий»*, *«Дерзкий»*, *«Неотразимый»*, *«Озорной»*, *«Преданный»*, *«Резвый»*, *«Смелый»*, *«Сильный»*, *«Отважный»*, *«Умный»*, *«Уравновешенный»*, *«Участливый»*, *«Учтивый»*, *«Могучий»*. В своей сово-

купности данные названия вполне очевидно манифестируют жизненные ценности и приоритеты народа, во всяком случае той его части, которая связана с морем.

Редко используются прилагательные, отражающие ходовые качества судна – «Проворный», «Расторопный».

В основной своей массе прилагательные используются в свободных значениях. Именно поэтому не совсем удачными следует признать наутонимы «Осанистый», «Статный», «Тороватый», возникшие на базе фразеологически связанных значений. Не вписываются в общий семантико-парадигматический контекст и наутонимы «Бухтовый», «Причалный», «Ковшовый», «Пенный», «Популярный», «Стабильный», «Технический», «Послушный», «Робкий», «Придирчивый» и некоторые другие. Сложившаяся традиция в данном номинационном звене очень чутко реагирует на новшества и заставляет следовать общепринятым канонам, согласно которым прилагательные должны использоваться в свободных значениях, иметь широкую сочетаемость, нейтральную стилистическую окраску.

Остальные лексические группы обладают значительно меньшей продуктивностью. Продолжением традиции является использование названий природных явлений, животных и птиц, драгоценных камней, реалий и понятий, связанных с морем. Названия, отражающие апеллятивные обозначения грозных явлений природы, получали в парусном флоте суда высокой степени иерархии. Со временем так стали называть канонерские лодки и мониторы, строившиеся уже в эпоху парового флота. Ср. «Буря», «Смерч», «Ураган», «Гром». Количество таких наутонимов было незначительным. Среди анализируемых названий буксиров к таким относятся названия «Буран», «Борей», «Вихрь», «Вьюга», «Пурга», «Смерч», «Тайфун», «Ураган», «Циклон» и некоторые другие. В этой группе наутонимов наблюдается некоторое расширение круга производящих лексем за счет включения в него тематически связанных, но не являющихся названиями грозных природных стихий: «Туман», «Муссон», «Бриз».

Названия драгоценных камней стали использоваться в XIX веке при номинации винтовых клиперов – «Яхонт», «Алмаз»; крейсеров 2-го ранга – «Жемчуг», «Изумруд». Буксиры, построенные в XX веке, получили названия «Агат», «Алмаз», «Аметист», «Бриллиант», «Рубин», «Топаз», «Янтарь», которые свидетельствуют о вовлечении в номинацию новых лексем данной тематической группы. К ним близки наутонимы, соотносящиеся с апеллятивами, содержащими сему 'камень' – «Базальт», «Гранит».

Еще в эпоху парусного флота стали использоваться в русской наутонимии и апеллятивные лексемы, связанные с флорой и фауной. Их использовали при назывании судов низкого уровня иерархии – транспортов, лоций, флашкоутов. В эпоху парового флота такие названия стали присваивать винтовым корветам, например, «Вол», «Медведь», «Волк», «Зубр», «Рысь», «Вепрь», «Буйвол», «Удав», «Сокол», «Ястреб», «Креchet», «Львица». Были они присущи и подводным лодкам времен I-й мировой войны – «Барс», «Пантера», «Леопард», «Львица», «Тигр», «Ягуар», «Вепрь», «Волк», «Гепард», «Рысь», «Тур» и др. [3, с.67]. Военный характер судов обуславливал выбор названий сильных и хищных зверей. Среди буксиров имеют место следующие названия: «Зубр», «Бизон», «Тигрис», «Мамонт», «Ягуар», «Тюлень», «Альбатрос», «Дельфин», «Краб». Значение производящих апеллятивов свидетельствуют, что при номинации ориентируются на названия животных и птиц, связанные с представлениями о силе, мощи, а не хищности. Привлечение названий обитателей моря и морских птиц – это развитие рассматриваемой номинационной модели.

К сфере инноваций следует отнести те названия буксиров, которые соотносятся с апеллятивными обозначениями лица: а) по идеолого-политическим взглядам – «Комсомолец», «Коммунар», «Ленинец»; б) по этнической принадлежности – «Узбек», «Туркмен», «Бурят», «Калмык», «Абхазец», «Адыгеец», «Мингрелец»; в) по профессии – «Кузнец», «Литейщик», «Мартеновец», «Металлург», «Моторист», «Полярник»,

«Прокатчик», «Путеец», «Шахтер», «Штурман», «Сварщик» и другие. Названия, соотносящиеся с катойконимами, можно рассматривать как дальнейшее развитие принципа именовать канонерские лодки, опираясь на региональные именованья казаков – «Черноморец», «Донец», «Запорожец», «Кубанец», «Терец», «Уралец». С катойконимами соотносятся следующие названия буксиров: «Выборжец», «Днестровец», «Измаилец», «Калининградец», «Крымчанин», «Ленинградец», «Новороссиец», «Севастополец», «Северодвинец» и другие.

В процесс номинации судов оказались вовлеченными и названия отвлеченных понятий, актуальных для советского периода и вообще XX века – «Прогресс», «Рекорд», «Салют», «Темп», «Авангард», «Новатор», «Ударник», «Труженик», «Труд», «Передовик», «Энтузиаст», а также понятий, связанных с морской сферой – «Океан», «Прибой», «Рейд», «Маяк», «Айсберг», «Торос», «Утес».

Обращает на себя внимание наличие мотивационно-содержательных связей между отонимными и отапельлятивными названиями буксиров. Так, названия оттопонимного происхождения связаны с откатойконимными. Ср. «Калининград» – «Калининградец», «Беломорск» – «Беломорец». В своей совокупности данные наутонимы отражают широкую географию страны, особенно если к ним присоединить отэттонимные образования. Аналогичные сопряжения характерны и для наутонимов, соотносящихся, с одной стороны, с антропонимами, а с другой, с названиями лица, особенно лица по профессии. А со всеми этими отапельлятивными единицами так или иначе связаны наутонимы, образованные от прилагательных, поскольку многие из них называют свойства и качества, присущие человеку.

Проведенные наблюдения показывают, что номинационные процессы в сфере названий морских судов развиваются во многом в рамках тех традиций, которые складывались в XVIII – XIX вв. Вместе с тем в наутонимии, как и других частях онимии, нашли отражение изменения в социальной жизни, новые формы политической организации общественной деятельности, смена идеологических установок и ориентиров. При этом ведущей является тенденция использовать в качестве производящих такие новые лексемы, которые входят в состав уже освоенных в номинационном плане групп лексики.

РЕЗЮМЕ

Виявляються групи лексики, що використовуються при номінації зазначеного класу суден.

SUMMARY

The groups of lexicon come to light that are used at nomination of the designated class of courts.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Григорьев М. Гордое имя корабля // Морской сборник. – 1977. – №10. – С.60-63.
2. Дыгало В.А. Флот государства Российского. Откуда и что на флоте пошло. – М., 1991. – 148 с.
3. Дыгало В.А. Так повелось на флоте. – М.: ДОСААФ, 1985. – 142 с.
4. Дьяконова В.Б., Домрачева Н.И. Лексико-семантические группы названий волжских пароходов // Вопросы ономастики. №8-9. – Свердловск, 1974. – С. 85-87.
5. Каланов Н.А. Корабельные имена. – М., 1990. – 85 с.
6. Крючков Ю.С. Имя на борту. – М.: Транспорт, 1989. – 157 с.
7. Крючков Ю.С. Названия кораблей русского парусного флота // Судостроение. – 1983. – №1. – С.50-51.

8. Старостин Б.А. Пограничные проблемы ономастики // Ономастика Поволжья. 2. Материалы II Поволжской конференции по ономастике. – Горький, 1971. – С.347-352.
9. Словник античної міфології. – Київ: Наукова думка, 1989. – 237 с.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 367 с.
11. Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
12. Чекуров М.В. Так гласил морской закон: Очерки истории морской службы в эпоху парусного флота. – М.: Транспорт, 1998. – 168 с.

Надійшла до редакції 19.09.2001 р.

УДК 81'367.622.21

О РЕЛЕВАНТНОСТИ КОННОТАЦИИ В ОМОРЕФЕРЕНТНОМ РЯДУ ФОРМ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА И СОБИРАТЕЛЬНОСТИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Т.В. Тукова

В ходе исследования грамматической категории числа лингвисты неоднократно подчеркивали семантическую и функциональную близость форм числа и собирательности имен существительных. Назывались факты перерождения форм собирательности в формы множественного числа, фиксировались случаи трактовки собирательных при помощи форм множественного числа, описывалась близость их синтаксического поведения [4; 3; 5] и контекстуальных значений [11]. Функциональный подход позволил установить характер и виды синонимии (омореферентности) форм числа и собирательности [7; 13]. Омореферентность [8] форм множественного числа и собирательности основана на сходстве грамматической семантики: их объединяет инвариантное значение множества. Однако плюративные формы называют множество дискретное, а формы собирательности – совокупное. Различаются они и дополнительными семами считаемости/несчитаемости, конкретности/отвлеченности и др. [7]. Ср.: *Я обрадовалась, увидев большую березу над ямой, вырытой для могилы. Она тут будет шелестеть листвою в летние ветреные дни и ронять сухие листья на могильный холм осенью* [Н.Ильина]; *Агджа давал бесконечные показания о «болгарской агентуре»...Поздние поездки в Софию дали ему возможность плести небылицы о встречах с агентами болгарской разведки* [Комс. правда].

Проанализированный обширный языковой материал тем не менее показывает, что семантические различия между формами множественного числа и собирательности могут быть сведены к минимуму. «Нейтрализация, – по определению Ю.С.Степанова, – заключается в том, что какие-либо слова или формы, противопоставленные друг другу на абстрактном уровне, – в системе наличных слов и форм, – в определенных позициях (контекстах) перестают различаться по форме или значению, или, хотя и различаются, но это различие делается излишним (избыточным)» [10, с.5]. Однако Т.В.Булыгина считает, что «ни различие, ни тождество двух объектов не может быть абсолютным, т.е. совершенно безусловным, с какой бы точки зрения мы эти объекты ни рассматривали» [1, с.177]. И действительно, при наличии семантической нейтрализации выбор формы множественного числа или собирательности может быть обусловлен эмоциональной, оценочной или стилистической окраской языковой единицы, т.е. ее коннотацией [6, с.236]. Обычно это сопряжено с соответствующими ресурсами самого слова, контекстуальным окружением, стилевыми особенностями текста, требованиями эстетики или языкового чутья автора.

Будучи связанной со всеми эмотивно-прагматическими аспектами текста, коннотативное значение «несет те или иные элементы информации о субъекте речи, о его принадлежности к определенной социальной группе, о его позиции в речевой структуре общения, о его отношении к предмету и адресату речи» [2, с.43]. Коннотативные свойства некоторых форм собирательности могут стать условием, определяющим выбор именно этих форм, а не форм множественного числа соответствующих существительных. Так, ряд собирательных имен, имеющих в БАС пометку «устар.», в контекстах исторического плана преобладают над гомогенными плюральными формами: – *Передай, говорит, солдацству, чтобы до времени попусту не чесали языков. Нужно будет – объявим через капральство* [Г.Данилевский]; *Еще бы высшее лакейство, нет, какой-нибудь оборванный мальчишка, посмотреть – дрянь, который копается на заднем дворе, и тот пристанет* [Н.Гоголь]. Или, например, третье значение существительного *молодняк* квалифицировано в БАС как просторечное, что ограничивает сферу его употребления контекстами типа: *Бригада у него – молодняк, в среднем по двадцать три года* [Правда].

Взаимозаменяемость плюративов и собирательных может быть осложнена в том случае, когда главным становится манифестация не характера множества, а скорее всего тех дополнительных стилистических оттенков, которые передаются собирательными. Так, пейоративная эмоциональная окраска собирательных стала, как представляется, ведущим признаком при выборе формы существительных, обозначающих лиц, в таких, например, случаях: *И то, что наполняло его каменной ненавистью – офицерье, – теперь оказалось крохотным пустяком* [А.Серафимович]. – Ср.: *...хоть бы и у нас вот тут, в бригаде из казаков вся разведка конная?* [Д.Фурманов]; *С солдатьем гулять ходила, с юнкарьем теперь пошла* [А.Блок]. – Ср.: *Изолированно описывается режим в военном училище, отношения между юнкерами и училищным начальством.* [Р.Лилин]. Если попытаться заменить данные формы собирательности с экспрессивным суффиксом формами множественного числа, то исчезнет оттенок разговорности, пренебрежительности и эмоционально-отрицательной окрашенности. Сохранится лишь ядерная сема множества. Определенная степень пренебрежительности будет поддерживаться только предметным содержанием анализируемых существительных: *Такие у них фулиганы – ну, спасу нет! Бабья у них в кажинном городе по три штуки* [В.Пикуль]. – Ср.: *Баб у них в кажинном городе по три штуки; А как прикажете с ним разговаривать? Ведь это босячье!* [И.Эренбург]. – Ср.: *Ведь это босяки!* ; *Над ворьем, над зверьем я за руку твою осторожно берусь.* [Е.Евтушенко]. – Ср.: *Над ворами, над зверями я за руку твою осторожно берусь.*

Оттенок пренебрежительности и разговорности подчас диктует выбор формы собирательности, а не множественного числа у существительных, обозначающих неодушевленные предметы: *Но под спудом его сознания давило, грызло: почему конопатая, редкозубая, с неземного цвета волосьем девка жива, а его Тайка-краса погибла?* [В.Астафьев]; *Все на счетах высчитывая, нас, как деток больших, покупает вещицками компромисс-вербовщик. Покупает квартирами, мебелишкой, тряпьем, и уже не задиры мы, а шумим – если пьем.* [Е.Евтушенко]. Сравните в предложениях с формами множественного числа этих же имен существительных: *Этот темно-коричневый кафтан..., длинные, валившиеся по плечам охлопьями черные волосы; башмаки; надетые на босые ноги, – все это, казалось, приросло к нему и составляло его природу.* [Н.Гоголь]; *Бог с ними, с вещами, с мебелью, с тряпками, нажитыми таким трудом* [Ю.Буряковский].

При сопоставлении параллельных форм множественного числа и собирательности становится очевидным, что многие собирательные содержат дополнительные эмоционально-экспрессивные конотации, чаще – пейоративные (*офицерье, солдатня, белогвардейщина*), иногда мелиоративные (*детвора, ребятня*), которые поддерживаются

не только лексическим значением слова, но и суффиксами – *j* – (*ворье, зверье*), – *n* – (*матросня, шоферня*), – *щин* – (*военищина, эсеровщина*) и др. Подобная оценочность не составляет смыслового ядра собирательных, как на то указывает, например, Д.И.Руденко [9], связывающий смысл собирательных со значением «важно» (студенчество, человечество), «плохо» (офицерье, волчье, солдатня) и «много» (листва, камень, вишенья). Эксплицируемая оценка формы собирательности – это не основной структурный элемент денотативного значения слова, а компонент факультативного коннотативного порядка, манифестация которого часто выявляется не только на уровне слова, но и поддерживается контекстом. Языковое окружение усиливает степень того или иного эмоционального отношения к предмету. Контекстуальные средства сниженного характера, стоящие в пре- или постпозиции по отношению к собирательному имени, могут выражаться:

– прилагательными: *Подружилась с твоими селами скуломордая татарва* [С.Есенин]; *Либеральный интеллигент прогрессивных убеждений оказался пленником реакционной военищины* [В.Овчинников]; *В городской секции самбо он бросал через голову взрослых парней из комбината – бог мальчишек, гроза шпанистой ребятни из пригородного поселка* [В.Тендряков].

– местоимениями: *Первую ночь семья провела под ясным небом на огороде; спали на соломе, мама кой-каким старьем укрыла младших детей* [М.Залюбовская]; *Да, так вот, протискиваясь сквозь всю эту солдатню и показывая знаками, что ему нужно со мной поговорить, Росселини, наконец, подошел и стал у меня за спиной* [Ф.Феллини];

– глаголами: *С некраденной, Добытой споровкой Спецу я мир мир открыть слепым словам, А ворье Густой татуировкой Размалевало небо по краям* [С.Поликарпов]; *Мало нонче по дорогам варначья шатается?* [Г.Марков]; *Соседний совхоз гонял коров через наши сады. хулиганье по ночам громило домишки* [А.Никитин];

– устойчивыми сочетаниями: *Так это ты знаешь да я, – сказал Андрон. – А у бабья язык без костей* [А.Иванов]; *Пришлось в другой раз быть дурнем, и чертанье пошло снова драть горло: Дурень, дурень!...* [Н.Гоголь]; *От рева трелевщиков, пил и сучкорезных агрегатов дикое зверье едва успевает уносить ноги* [В.Хотунцев].

Отрицательно-эмоциональное отношение к субъекту действия можно, очевидно, в ряде случаев связывать с общим негативным тоном всего дискурса: *В результате столкновений, которые были спровоцированы американской военищиной, погибло за минувшие дни около 20 ливанцев* [Комс.правда]; *Израильская военищина ужесточает репрессии на оккупированном Западном берегу реки Иордан* [Комс.правда]. Стилистически сниженная окраска некоторых собирательных налагает ограничения на их функционирование в текстах нейтрального характера. Естественным в таких случаях представляется выбор гомогенных форм множественного числа: *Действовал великолепный чиновничий аппарат, проводились новые и новые рекрутские наборы, патриотически настроенные военные готовились к решительным боям* [В.Чивилихин].

Как видим из примеров, формы числа и собирательности могут в тексте использоваться параллельно. Плюральный характер объекта передается как формой множественного числа, так и формой собирательности, причем один и тот же объект может именоваться и гомогенными, и гетерогенными существительными. При наличии в языке омореферентных форм множественного числа и эмоционально окрашенных форм собирательности последние могут быть предпочтительнее в тексте в силу своего оценочного характера: – *Вы понимаете, очень трудно было одеть настоятелей. Они ведь дурачье, в них есть эта баранья тупость* [В.Петелин]; *На самом же деле вещи властвуют над ними. Повелевают их душами, знающими лишь одну нравственную муку: зависть к тому, у кого имотье «поинтереснее»* [Собеседник]; *Отец сказал что-то по-*

хвальное о прищипленных к обоям рисунках. – *Тряпье!* – отмахнулся Врубель [К.Паустовский]. Подобное употребление собирательных имен, очевидно, связано с необходимостью создания определенных художественных образов. Например, на месте обычной формы плюратива существительного *лист* в значении 'тонкий кусок материала' автором сознательно употребляется гомогенное собирательное существительное: *Деревья шумели наперебой, Тасуя страницы – мешая Деревьям шуметь, Я спорил с собой – Журналов листва шуришала* [Н.Тихонов]. Этот прием (сравнение листов журнала с листвой деревьев), как нам кажется, создает эффект зримости помех, вызываемых шумом деревьев, которые не позволяют герою сосредоточиться.

Степень воздействия на читателей может возрасти при построении текста на противопоставлении «отрицательное – положительное»: *Американская военищина стремиться задушить нашу революцию, подчеркнул он* [Комс.правда]; *Израильская военищина использовала взрыв в качестве предлога для нанесения удара по ливанским национально-патриотическим силам* [Комс.правда].

Особая степень экспрессии может возникать в том случае, когда формы собирательности, обладающие эмотивной окрашенностью и употребленные в переносном значении, подаются на фоне нейтральных плюративов как однородные члены. Это касается таких, например, существительных, как *воронье* и *зверье*, которые в переносном значении обозначают людей с определенными отрицательными качествами: *Перед всем миром спрашиваю я вас, проклятые убийцы, воронье, сидящее на падали...* [Л.Андреев].

На фоне нейтральных гетерогенных форм множественного числа при помощи стилистически маркированных собирательных существительных может манифестироваться коннотация презрительности, пренебрежительности: *Кубинские товарищи по учебе рассказали мне, как их родители одержали в 1961 году победу над американскими наемниками. Вьетнамцы рассказали о своей борьбе против американской солдатни* [Комс. правда]; – *Флотилию комплектуют из шулеров и пьяниц. А матросня – сплошь бунтари и революционеры* [В.Пикуль].

Обычно стилистически нейтральные существительные в определенном контекстуальном окружении также могут приобретать сниженную коннотативную окраску, поддерживаемую не только всем дискурсом, но и конкретными языковыми средствами, например, прилагательными и наречиями: *Наша знать эстрадная России важно, снисходительно кивала на «сороковые-роковые» и на что-то про царя Ивана* [Е.Евтушенко]. Подобным образом нейтральные собирательные формы иногда функционируют в тексте со специальным заданием, указывая на нарочитое подчеркивание совокупности лиц, иногда с ироническим оттенком: – *Утром нет ничего важнее умывания, сударь. Разве не так, если этим занимается все человечество?* [В.Бушин]; – *Что такое купечество?... Купцы пожертвовали в пользу деток по двести рублей* [И.Ильф, Е.Петров]. Этот оттенок в последнем случае особо выделяется на фоне нейтральной формы множественного числа. Ирония, пренебрежение может поддерживаться и семантикой управляющих глагольных форм: *В те дни немецкое командование принялось втемняивать своему приунывшему воинству, что «Ленинград сам себя сожрет»* [Ю.Нагибин].

Только индивидуальными критериями отбора языковых средств отдельными авторами можно подчас объяснить употребление определенной формы. Для примера рассмотрим использование существительного *человечество*, а не *люди* в предложениях, где замена формы собирательности формой множественного числа, не влекущая за собой никаких семантических и стилистических изменений, в принципе возможна: *Когда я говорю слово «человек», то не для того, чтобы делить человечество на категории, а, напротив, чтобы выявить общее, то есть открыть сильные и слабые стороны каждого из нас* [Ж.Сименон]; *В человечестве всегда как-то интуитивно живет стрем-*

ление к уничтожению всего прекрасного и полезного. Люди благодаря своей близорукости не могут думать об общей пользе [А.Зурабов].

Отсутствие актуализации дифференцирующих сем приводит к тому, что оморферентные формы могут использоваться для избежания повторов. Выполняя эстетическую функцию, такие имена помогают авторам достичь разнообразия в использовании языковых средств. Ср. в примерах: Анонимный восточный автор составил по материалам VIII века «Книгу пределов мира» и в «Рассуждении о стране Рус» пишет про **воинство** наших предков: «Одна часть их **рыцарство**... Там изготовляют очень ценные клинки и булатные мечи. Все руссы вооружены такими мечами, их **рыцари** всегда носят броню». [В.Чивилихин]; Массовая демонстрация **студентов** состоялась в ирландском городе Голуэй. Более 3 тысяч ее участников – учащихся местного университета – потребовали улучшения материального положения **студенчества** [Комс.правда]; Они послужат всему **человечеству**, ибо каждый наш взлет на орбиту совершается во имя мира и прогресса, на благо всех людей Земли [Известия].

Выбор оморферентной формы плоратива или собирательности может быть обусловлен стилем изложения. Так, стилистическая маркированность ряда собирательных становится главным условием их отбора при построении текста публицистического характера, так как одним из ведущих признаков этого стиля является эмоциональность, которая заключена в анализируемых собирательных именах: *Немигающий взгляд убитого президента в последнем эпизоде фильма словно испепеляет ворвавшуюся в его кабинет солдатню* [Комс.правда]; *Пиратские действия распоясавшейся вашингтонской администрации и солдати не могут остановить равнодушными людей доброй воли* [Комс.правда]. Стилистическую окраску обнаруживают и такие, например, собирательные, как **детвора**, **мошкар**, что становится причиной их употребления при описании обыденных явлений в художественной речи, использования в эпистолярном жанре, разговорной речи и т.п. В официально-деловых документах они вообще нами не зарегистрированы. Более уместным в нейтральном или торжественно приподнятом стиле изложения являются формы множественного числа гомогенных существительных как стилистически неокрашенные: *Сыновья, шоферы городского хлебозавода, такие же плечистые, кряжистые, усаые, как старик, пили пиво* [В.Василевский]; *Вся команда чинит паруса не покладая рук, из чего я заключаю, что мужественные матросы кое-что знают о наших планах* [К.Паустовский]; *Выходило по ее рассказу, что город этот, собственно, и совсем «не тот» Орел, который получил свое название от речки, еще в войне с татарами, бывший пограничный, горел и отстроился в другом месте при Дмитрие* [Б.Вадецкий].

Далеко не все формы собирательности имеют пейоративную коннотацию. Прежде всего это связано с лексической семантикой слова. Хотя наблюдается зависимость и от формообразовательных особенностей. Так, собирательные существительные с суффиксами -ство (**духовенство**, **студенчество**, **крестьянство**), -ур- (**адвокатура**, **профессура**), -итет- (**генералитет**), -ат- (**пролетариат**, **старостат**) и др. фиксировались нами в основном в текстах официально-делового, научного или нейтрального характера: *Газета появилась в Лукке первоначально у духовенства, а потом попала и к музыкантам* [А.Виноградов]; *Профессор А.И.Абрикосов, – продолжает газетный отчет, – от имени московской профессуры полностью солидаризировался со словами наркома и этим как бы признал вопрос исчерпанным* [В.Вересаев]; *Верховный суд над Миновичем был объявлен из членов сената, синода, президентов коллегий, генералитета и особ первых трех классов* [Г.Данилевский]; *Чтобы в точности понять интерес бедноты и пролетариата – самому бедняком быть даже полезно* [С.Залыгин]. Не исключено, однако, использование собирательных форм этих формообразовательных типов с уничижительной, неодобрительной, иронической окраской: *А нынче утром, доложу вашей чести, как этот генералитет и вся чиновная орава проснулись разом...* [Г.Данилевский].

Отсутствие коннотативной маркированности некоторых форм собирательности может приводить к более регулярному их использованию по сравнению с синонимичными им гомогенными формами множественного числа. Например, существительное *молодежь* (а не *молодые люди, юноши и девушки* и проч.) закрепилось в официальных наименованиях партий, союзов, движений, учреждений, объединений, официальных титулов. Ср. его последовательное использование в лозунгах, транспарантах, призывах: *...прикреплен транспарант – «Молодежь против ракет»* [Комс. правда]; *В работе съезда, который проходит под девизом «Остановить угрозу ядерной войны!», «За права шведской молодежи!», принимают участие многочисленные зарубежные гости* [Комс. правда].

Экспрессивный характер некоторых собирательных в ряде случаев становится причиной того, что именно эта форма, а не гомогенная форма множественного числа употребляется чаще всего в разговорной речи: – *Но такие случаи крайне редки, – как бы успокаивает меня В.Дюдюкин. – Хоть хулиганье и знает нас в лицо* [Известия]; – *Эй, бабье, налетай, подешевело!* [В.Пикуль]; – *Та це кулачье ж сдалось* [А.Серафимович]; – *Французские колонизаторы – сплошь меркантильная сволочь* [В.Пикуль]; – *Нары Параша выстроила прибытка ради, – объяснил Миша. – Вся районная шоферня ночует* [В.Василевский]; – *И пока бабы будут нянчить малышню, можно будет и самим чуток пожить* [И.Друцэ]. А такое существительное как *солдатство*, квалифицированное в БАС как «устар. и простореч.», употребляется преимущественно в текстах, которые передают разговорную речь персонажей в произведениях, отображающих прошлое народа: – *Барабаничик ударит тревогу, – строго продолжал, точно отдавая приказ целой армии, Мирович, – солдатство и народ соберется* [Г.Данилевский]. И хотя в авторском тексте возможны собирательные подобного типа, такие случаи довольно редки: *В восьмидесятые годы общенациональный опрос показал, что 62 процента американцев считают ветеранов войны во Вьетнаме людьми, которые участвовали в никому не нужной войне, в никому не нужном месте и были просто дурачьем* [Комс. правда]. В разговорной речи традиционным употреблением обычно считается форма собирательности (как более экспрессивная), в авторском же тексте – множественное число. Ср.: *Месяц назад у Медвежьего болота бандиты убили Александра Дементьевича, председателя сельского Совета. Бандитов не поймали. – Кулачье, – говорил Маленький по этому случаю на собрании. – Ихнее дело!... и он стал думать о Вальке, потому что думать о ней было приятно. Забыл о кулаках* [А.Кончиц]; – *Да и какие рабочие? На заводах полно бабья и подростков* [Г.Марков] – *Бабы, старики и старухи метались возле окошка, за которым лежал мертвый Пилюгин* [А.Иванов]; – *Где уж нам до Андрианополя дойти! Сухарей и тех нет – интенданство не заготовило. (...) Ну а сухарей хватило, несмотря на небрежение и воровство интендантов* [Д.Жуков].

Следовательно, омореферентные формы множественного числа и собирательности, объединенные инвариантным значением множества, отличаются не только грамматическими признаками дискретности/совокупности, считаемости/несчитаемости, конкретности/отвлеченности, но и, благодаря заключенному в них коннотативному потенциалу, наряду с другими лексическими и грамматическими единицами русского языка могут активно использоваться в качестве средств образности, помогая носителям языка и художникам слова в создании образов, способных вызвать у слушателя/читателя определенные ассоциации.

РЕЗЮМЕ

Форми збірності та множини іменників відрізняються не лише граматико-семантичними, але й різноманітними емоційними та стилістичними особливостями. У статті описуються конотативні фактори, що зумовлюють вибір синонімічної форми.

SUMMARY

Collective and plural of the noun are distinguished not only by grammar and semantic peculiarities, but also by diversity of emotional and stylistic colouring. Connotation factors causing selection of synonymic form described in this article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции: К постановке вопроса // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968.
2. Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л., 1978.
3. Дегтярев В.И. Категория числа в славянских языках: /Историко-семантические исследования – Ростов-н/Дону, 1982.
4. Еселевич И.Э. Из истории категории собирательности в русском языке: Очерки. – Казань, 1979.
5. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. – К., 1988.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
7. Лихошвай Т.В. Синонимия форм числа и собирательности имен существительных русского языка: Автореф... канд.филол.наук. – Днепропетровск, 1986.
8. Мигирин В.Н. Синонимия как лингвистическая, семиотическая логико-философская проблема // Языковая семантика и речевая деятельность. Вопросы русского языка и литературы. Межвуз.сборник – Кишинев, 1985.
9. Руденко Д.И. Имя в парадигмах «философии языка» – Харьков, 1990.
10. Степанов Ю.С. Структура французского языка. – М., 1965.
11. Тукова Т.В. Контекстуальные значения форм собирательности имен существительных русского языка // Семантика имени, глагола, предложения: Сборник науч. трудов. – Донецк, 1993.
12. Тукова Т.В. Омореферентность форм собирательности и единственного числа имен существительных русского языка // Филологические науки. – 1992. – № 4.
13. Тукова Т.В. Характер синонимии форм числа и собирательности имен существительных // Лінгвістичні студії: Збірник наук. праць. Вип. 2. – Донецьк, 1996.

Надійшла до редакції 19.09.2001 р.

УДК 413.13-415.412

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ КОНОТАТИВНИХ ОНІМІВ

Є.М.Бєліцька

Лексико-семантичний процес у підсистемі власних імен (далі – ВІ) має своїм результатом появу в онімах поняттєвих співзначень, зумовлених референтними властивостями імені, та стилістичних співзначень, що можуть супроводжувати перші або набуватися ВІ автономно. Зміни в смисловій структурі ВІ впливають на лексико-семантичні зв'язки онімів та характер граматичних значень їх форм.

Семантика ВІ – одне з базових у колі питань ономастики. Можна стверджувати, що кожний спеціаліст, який серйозно вивчає проблеми пропріальних одиниць, неодмінно стикається з необхідністю відповісти на питання про семантичну або асемантичну сутність ВІ. Слід зауважити, що результати дослідження здебільшого залежать від витлумачення таких загальних понять, як адекватне розмежування мовленнєвої діяльності, значення мовних одиниць, відношення значення до мовної структури. Отже, вважаємо за доцільне визначитись щодо цих питань.

Сьогодні в теоретичному мовознавстві майже аксіоматичною є думка про подвійний характер мовленнєвої діяльності. Вирізняється рівень мови (системи) та мовлення (функції) при можливому виділенні рівня норми (узусу), що трактується або як складова частина рівня мови, або як окремий рівень мовленнєвої діяльності. Тому при визначенні сутності мовних явищ, зокрема, семантики пропріальних одиниць, треба орієнтуватися відповідно на структурний чи функціональний рівень.

У мовній структурі, де базовим для одиниць є поняття значимості, ВІ існують, оскільки вони належать до ономастичного поля. Тобто значимість ВІ дорівнює самому поняттю “власне ім’я” [17, с.257, 10, с.99, 7, с.169]. На рівні мовлення ВІ набувають певних характеристик, що завдяки тривалості, усталеності використання формують певну семантичну наповненість імені. Ці характеристики з часом можуть скласти значення ВІ на рівні узусу. Проблема в тому, чи є ця семантична наповненість значенням у загальному смислі. Відповідь на це питання залежить у першу чергу від підходів щодо інтерпретації поняття значення. Є декілька тлумачень значення. Його визначають як співвіднесеність слова з відповідним поняттям (що складає ядро лексичного значення слова) та його місцем у лексичній системі мови (тобто різноманітними зв’язками певного слова з іншими словами) [16, с.89]. Згідно з іншою точкою зору, значенням слід вважати “...концепт, який актуалізується в свідомості людини як інформаційна функція іншого концепта, що актуалізує перший” [11, с.163]. Як бачимо, значення може трактуватися вузько або широко. При вузькому тлумаченні значення ВІ практично дорівнює його сигніфікативному аспекту та значущості. При широкому тлумаченні концепт, що інформує про інший концепт (у нашому випадку це ВІ), є семантично наповненою субстанцією, більшою за обсягом, ніж поняття. Значенням при цьому вважається думка, що виникає у свідомості мовця при використанні тієї або іншої одиниці мови. Відомо, що навіть при першому використанні ВІ мають характеристики, які формують його поняттєву основу (термін запропоновано В.Б.Дорогою [6, с.15]), отже, набувають значення згідно з широкою концепцією, що належить М.В.Нікітіну. Він розглядає значення як структуру, яка складається з двох частин: інтенціонала (ядро значення) та імплікаціонала (периферія значення). Імплікаціонал у складі значення не є однорідним. Вирізняється сильний, слабкий та негативний імплікаціонал. У ВІ інтенціональну частину значення складає концепт “власне ім’я”, що, на нашу думку, гносеологічно дорівнює концепту “одиночність”, як обов’язковому у семантичній структурі пропріальних одиниць. Імплікаціонал ВІ складається з декількох частин. Це, по-перше, ознаки онімів, що є найбільш імовірними в певних мовах, тобто сильний імплікаціонал. Різні розряди онімів мають свій сильний імплікаціонал. Так, сильний імплікаціонал антропонімів складають семи “жива істота”, “стать”, “рік”, “національна приналежність”, “соціальні ознаки” [6, с.15]. Топонімічний сильний імплікаціонал складають ознаки “неживий об’єкт”, “локальність” [7, с.164]. Для хрононімів це семи “проміжок часу”, “подія” [15, с.89-97] і т.д. Висока ймовірність ознак, що належать до сильного імплікаціонала, є результатом їхньої узуальної релевантності, тобто їх соціальної значущості. Крім того, існують ознаки, що є результатом позамовних (енциклопедичних) характеристик онімів. Тривалість використання, фактор відомості цих ознак робить їх частиною сильного імплікаціонала значення. У мовленнєвому використанні також актуалізуються певні ознаки, що формують слабкий або негативний імплікаціонал значення ВІ.

Із сказаного видно, що оніми, по-перше, це одиниці, які мають концепт одиночного як основу значення імені, тобто це одиниці з денотативним значенням. У мовленні зміст імені семантично наповнюється за рахунок сем, що характеризують його денотат. У складі значення оніма виділяється:

- 1) семантичне ядро, інтенціонал, що дорівнює структурній значущості одиниці, – “приналежність до пропріального поля”;

2) сильний імплікаціонал, який складається з узуальних ознак імені, що релевантні в межах окремої мови, та деяких усталених характеристик, що виходять з енциклопедичної інформації про ВІ;

3) слабкий імплікаціонал, тобто семи, що можуть реалізуватися в мовленнєвому використанні;

4) негативний імплікаціонал, або семи, що не можуть характеризувати денотат позначення ВІ.

У мовленні структура денотативного значення ВІ може зазнавати семантичних модифікацій, коли будь-яка ознака оніма відчувається мовцем як суб'єктивне відображення навколишньої дійсності. Результатом цього є поява конотативного значення пропріальної одиниці.

Конотативні співзначення, не змінюючи сутності віртуального знака, існують у ньому як конотеми (В.І.Говердовський). ВІ з конотативними співзначеннями – це "...завжди власне ім'я, ...у якому його денотативне значення співіснує із загальномовними або індивідуальними конотаціями" [12, с.186]. Отже, лексико-семантичні зміни в складі ВІ є в тому числі й наслідком конотації.

У лінгвістичних дослідженнях останнього часу конотація не має чіткого й однозначного трактування. Її розуміють як "стилістичне співзначення" (Ш.Баллі), "лексичний фон" (С.М.Верещагін, В.Г.Костомаров), "стилістичне значення" (Т.Г.Винокур, Ю.М.Скребньов), "потенційні ознаки" (В.Г.Гак), "емотивне значення" (Л.О.Новиков), "прагматичне значення" (Л.О.Кисельова, В.М.Комісаров), "емоційне нашарування" (Д.М.Шмельов) і под. Існує кілька різних теорій щодо конотації: семіотична (Р.Барт), стилістична (Є.С.Азнаурова, К.О.Долінін), психологічна (О.О.Леонтьєв), філософська (В.Алстон), лінгвістична (Л.Блумфільд, В.М.Телія, В.І.Говердовський, В.І.Шаховський та ін.). Здається, єдиною тезою в теорії конотації, яку ніхто не заперечує, є визнання системної організації її компонентів за умови загального віднесення цих компонентів за межі предметно-логічної частини значення. Згідно з відомою точкою зору, конотація не виражається експліцитно (М.Г.Комлев). Це семантична модифікація значення, що складається з сукупності семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак. На думку деяких дослідників (О.О.Потебня, М.Г.Комлев, В.І.Говердовський та ін.), ступінь відображення конотацією навколишньої дійсності мінімальний, її компоненти "...прив'язані до психіки мовця" [4, с.135]. Отже, конотація утворюється при суб'єктивному відображенні об'єктивних явищ та завжди суб'єктивно орієнтована [18, с.39], що дозволяє говорити про сумірність конотації і картини світу мовця. Конотація кваліфікує те, що описано в семантиці мовної одиниці як клас об'єктів (денотація) разом з оцінкою означального [18, с.120]. У мовній системі, таким чином, конотація посідає периферійне місце при ядрі – денотації (термін "денотація" в цьому випадку використовується в широкому розумінні, як "...сфера значення, орієнтована на відображення об'єктивної дійсності" [3, с.20]), хоч у деяких роботах підкреслюється, що "...поняттєво-логічне і конотативне в мовній одиниці є рівноправними з погляду мови, як дійсної свідомості, та становлять єдність у її смисловій структурі" [8, с.9], а це залежить від типу слів. Так, значимість конотативного аспекту в семантиці експресивно забарвленої лексики вища, ніж у нейтральної [18, с.60]. У процесі мовленнєвої діяльності схема: центр (денотація) – периферія (конотація) порушується з можливою нейтралізацією традиційної діархії або висуванням на домінуючу позицію конотативного аспекту значення [9, с.25; 21, с.73; 23, с.62]. Як зазначає В.І.Шаховський, співвідношення конотації та денотації є "...відносною діархією... з перевагою того чи іншого боку залежно від намірів мовця" [22, с.17].

У сфері конотації, у відповідності з функціональною спрямованістю конотатів (на внутрішній світ людини, на мову та на зовнішню по відношенню до мови дійсність), виділяють такі типи: емоційний, оцінний, образний, експресивний [20, с.66-71; 4, с.78-136].

Емоційність трактується як мовний аналог психологічної категорії, що проектується у свідомості мовця на висловлювання щодо формування емотивних зв'язків з іншими одиницями у відповідності з його (мовця) перлокутивними намірами. Серед засобів вираження емотивності відзначимо звуконаслідування та звуко символізм, внутрішню форму та стилістичну маркованість [5, с.327].

Оцінний компонент визначається як імплікація позитивних або негативних конотем значенням знака. Оцінність, як різновид номінативно-оцінної функції слова, є функціональною категорією, що відрізняє її від емоційності та експресивності [20, с.67]. На думку деяких вчених, оцінність у семантичній структурі слова є суто денотативним елементом (у широкому розумінні – Є.Б.), що невід'ємний від його поняттєвого змісту [19]. І.В.Арнольд вважає, що оцінний компонент тісніше пов'язаний з предметно-логічним значенням слова, ніж інші компоненти [1]. Упродовж дії лексико-семантичного процесу можливе варіювання знака оцінки навіть до зміни його на протилежний, що призводить до утворення мовленнєвої енантіосемії, наприклад: "Ах ты, Гамлет, Гамлет! Ха-ха, Замарашкин!" (Есенин. «Страна негодяев»). Пор. також відзначений Є.С.Отіним конотонім Моцарт зі значенням "поганий військовий диригент" [13, с.172].

Образність, як компонент конотації, стосується, за концепцією О.О.Потебні, що набула поширення, одного з трьох елементів слова в момент утворення – його внутрішній знак (уявлення). Наявність такого уявлення зумовлює наявність у слові образності [14, с.123]. Образність є суттєвою ознакою самого конотативного значення. Так, метафора, що є одним із засобів утворення в слові конотативних співзначень, — це "...засіб непрямого й образного вираження смислу" [2, с.7].

Експресивність можна розглядати як порушення мовних стандартів, сталих моделей існування слів та значень, наприклад, невідповідність твірного слова похідному за семантичними параметрами при спільній зовнішній формі, що спостерігається в семантичному словотворі. Стосовно онімів мова може йти про порушення соціального стандарту вживання імені (уживання імені, соціально та/або законодавчо незакріпленого за денотатом, уживання імені "чужого" ономастикону). Експресія конотонімів (далі – КО) полягає також у невідповідності характеризуючої функції таких онімів номінативно-ідентифікуючій функції, властивій всім ВІ. Відзначимо, що поняття експресивності, як "...прорив емоційного, суб'єктивного, особисто зацікавленого відношення в семантику слова" [18, с.56], інтерпретується багатьма вченими як техніка набування словом експресивного значення без експліцитного вираження цього значення.

Отже, КО має значення, що має складну багатопланову структуру континуумного характеру.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу современной концепции значения собственных имен в свете традиционной теории Ч.Пирса и современных подходов к решению данной проблемы М.В.Никитина. В статье рассматривается вопрос о коннотативном значении собственных имен, его структуре и основных характеристиках.

SUMMARY

The article discusses the problem of proper names' meaning. It suggests the possible treatment of this problem through the so-called traditional approach (Ch.Pierce) and modern analysis (M.Nikitin). The connotational meaning of proper names in its structural aspect is also analysed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арнольд И.В. Эмоциональный, экспрессивный, оценочный и функционально-стилистический компонент лексического значения // XXIII Герценовские чтения: Иностранные языки. Материалы межвузовской конференции. Л.: ЛГПИ, 1970 – С.17-26.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С.5-32.
3. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. – Свердловск: Изд-во Урал.ун-та, 1989. – 184 с.
4. Говердовский В.И. История понятия коннотации // Филол.науки. – 1979. – № 1. – С.78-136.
5. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики: Дис. ...докт.філол.наук. – К., 1996. – 500 с.
6. Дорогая В.Б. Имя собственное и нарицательное в системе именованій персонажа (роман М.Горького «Жизнь Клима Самгина»): Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Л., 1985. – 22 с.
7. Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк, Юго-Восток, 1999. – 408 с.
8. Кожина М.Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики. – Рн/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – С.8-17.
9. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). – Новосибирск: Наука, 1986. – 230 с.
10. Мозговий В.І. Чи є значення у власних назв // Структура і функції ономастичних одиниць: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонДУ. – 1992. – С.95-101.
11. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
12. Отин Е.С. Развитие коннотонимии русского языка и его отражение в словаре коннотонимов // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 186-191.
13. Отін Є.С. Вторинна топонімізація конотативних географічних назв // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 2. – Донецьк: ДонГУ, 1996. – С.218-232.
14. Потебня А.А. Поэзия. Проза. Сгущение мысли // Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – С.124-158.
15. Реммер С.А. К вопросу об определении хрононимов // Восточноукраинский лингвистический сборник: Выпуск второй: Сборник научных трудов. – Донецк: ДонГУ, 1996. – С.89-97.
16. Русский язык. Энциклопедия/Под ред. Ф.П.Филина. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
17. Суперанская А.В. Структура имени собственного: фонетика и морфология. – М.: Наука, 1969. – 207 с.
18. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
19. Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – 1978. – №1. – С.57-63.
20. Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова // Русский язык в школе – 1976. – №3. – С.66-71.
21. Шаховский В.И. Семантические особенности мифолексем как разряда экспрессивной лексики // Лексическая и грамматическая семантика. – Новосибирск: НГУ, 1986. – С.72-82.
22. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.
23. Шестопалова Л.С. Эмоционально-оценочный компонент значений и их функционально-стилевое распределение // Вопросы германской филологии. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1982. – С. 57-67.

Надійшла до редакції 15.09.2001 р.

УДК 811.111: 81'373.233

КОНЦЕПТИ “ЖІНОЧЕ” І “ЧОЛОВІЧЕ” В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ (МАТЕРІАЛ ЕКСПЕРИМЕНТУ)

О.Л.Бессонова

1. Вступні зауваження

Лінгвокультурологічний аналіз функціонування гендерного фактору є актуальним, зокрема у контексті опису особливостей концептуалізації мужності та жіночості у різних мовах. Результати вивчення жіночості та мужності як культурних концептів дозволяють підвищити обґрунтованість та валідність результатів інших напрямків лінгвістичної гендерології, а також виявити ступінь використання запропонованої методики опису матеріалу експерименту, проведеного із носіями англійської мови у порівнянні, до інших мов. Метою дослідження було виділити набір ознак, що входять до семантичної структури концептів “жіноче” та “чоловіче”, пояснити різний ступінь виявлення гендерного аспекту категорії оцінки в досліджуваних культурних концептах.

2. Методика експерименту

У межах дослідження проводився лінгвістичний експеримент в усній та письмовій формі. Усього в експерименті брало участь 100 носіїв англійської мови різної статі віком від 16 до 65 років, які належали до достатньо однорідної соціальної групи. Більшість авторів, які працюють у галузі гендерних досліджень, зазначають, що основний масив даних щодо гендерної проблематики отримано на матеріалі німецької, французької мов, а також американського варіанту англійської мови. У зв'язку з цим до участі в експерименті крім респондентів-американців були залучені носії британського й канадського варіантів англійської мови. Серед них жінки складали – 60%, чоловіки – 40%. Представники вікової групи від 16 до 30 років – 80 осіб, від 30 до 50 років – 15 осіб, від 50 та старші – 5 осіб. 40% респондентів мають вищу освіту, 60% – мають середню освіту, перебувають у шлюбі – 20%. Учасників експерименту попросили охарактеризувати десятьма найбільш частотними словами поняття “жіноче” та “чоловіче”. Отримані результати описані з урахуванням гендерного принципу.

3. Результати експерименту

3.1. Концепт “жіноче”

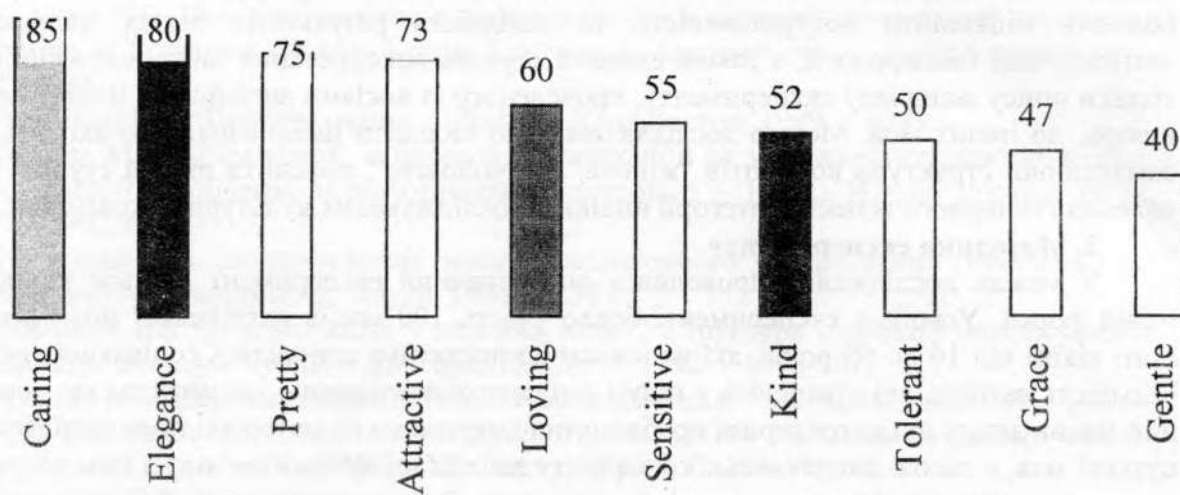
Для опису концепту “жіноче” інформанти використали 220 лексичних одиниць. Кількісна характеристика концепту за частинами мови подана у таблиці 1.

Таблиця 1. Кількісна характеристика за частинами мови концепту “жіноче”

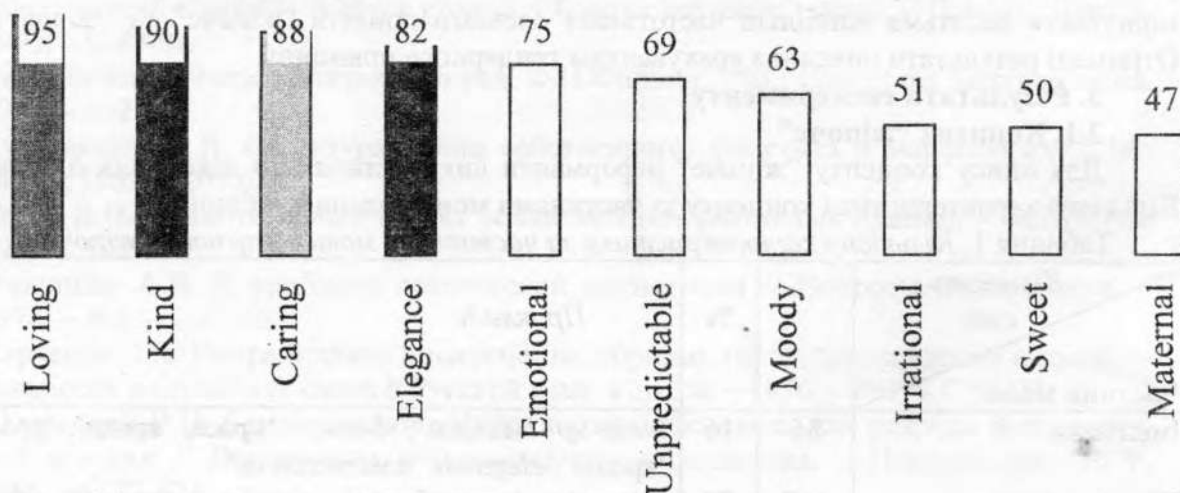
Кількість слів		%	Приклади
Частини мови			
Іменники	36	16	<i>make-up</i> ‘макіяж’, <i>beauty</i> ‘краса, врода’, <i>grace</i> ‘грація’, <i>elegance</i> ‘елегантність’
Прикметники	160	73	<i>attractive</i> ‘приваблива’, <i>slender</i> ‘струнка’, <i>affectionate</i> ‘любляча, ніжна’, <i>devious</i> ‘хитра, нещира’ <i>endure</i> ‘терпіти’, <i>submit</i> ‘підкорятися’
Дієслова	9	4	<i>like to look after themselves</i> ‘люблять доглядати за собою’, <i>dress smartly</i> ‘одягатися витончено’, <i>aesthetic looks</i> , <i>speech</i> , <i>voice</i> ‘естетичний вигляд, мовлення, голос’
Словосполучення	15	7	
Всього	220	100	

Загалом семантика цього концепту відрізняється позитивною оцінною забарвленістю. Проте ряд інформантів для характеристики концепту використав лексичні одиниці негативного плану, наприклад: англ. *unpredictable* 'непередбачувана', *devious* 'хитра, нещира', *snotty* 'протівна, зла, дратівлива, нахабна', *irrational* 'нерациональна'. Слід зазначити, що негативна оцінка простежується лише у відповідях респондентів-чоловіків. Десять найбільш частотних лексичних одиниць, що характеризують поняття "жіноче" і зафіксованих у відповідях респондентів обох статей, представлені у вигляді діаграми, в якій крім власне лексичних одиниць вказана і частотність їх вживання (враховувались лексичні одиниці, відмічені не менш, ніж 40% інформантів).

Діаграма 1. Концепт "жіноче" у сприйнятті жінок, %

Діаграма 2. Концепт "жіноче" у сприйнятті чоловіків, %

Лексичні одиниці – компоненти концепту, що співпадають у чоловіків та жінок, виділені у діаграмах однаковим кольором (англ. *caring* 'турботлива', *elegance* 'елегантність', *loving* 'любляча', *kind* 'добра').

Цікавим може бути співставлення наведених у словниках характеристик семантичних компонентів цього концепту з тими, що були вказані інформантами. Розглянемо словникове визначення.

Feminine 'жіночий' – 1. Having qualities that are considered to be typical of women, especially being gentle, delicate and pretty.– 'що має риси, які вважаються типово жіночими, а саме, м'якість, ніжність, краса.' [LDCE].

Femininity 'жіночість' – qualities that are considered to be typical of women, especially qualities that are gentle, delicate, and pretty - 'риси, властиві жінкам, особливо м'якість, ніжність, краса.' [LDCE].

Feminine 'жіночий' - of or having the qualities of a woman, esp. those regarded by men as desirable in a woman - 'про риси або про людину, що має риси, наявність яких, на думку чоловіків, бажані для жінок.' [LLCE].

Feminine 'жіночий' – 1. pertaining to a woman or girl. 2. having qualities traditionally ascribed to women, as sensitivity or gentleness. 3. effeminate, womanish. 4. belonging to the female sex. – '1) Той, що стосується жінки або дівчини; 2) той, що має риси, які традиційно приписують жінкам, наприклад, чутливість, м'якість; 3) жінкоподібний, випещений, надмірно чутливий, тендітний; 4) той, що належить до жіночої статі.' [WEUD].

Feminine 'жіночий' – 1) Something that is feminine relates to or is considered typical of women, in contrast to men. e.g. *Society hasn't regarded science or engineering as feminine occupations. He had feminine handwriting*; 2) Someone or something that is feminine has qualities that are considered to be characteristic of women, especially in terms of being delicate, pretty, or gentle. e.g. *She became very coquettish and feminine... I dress my daughter in feminine clothes and she wears ribbons in her hair* '1) Те, що є жіночим, що належить жінкам та вважається типово жіночим, у протилежність чоловікам. Наука, а також інженерні професії не вважаються жіночими заняттями. У нього був жіночий почерк. 2) Дехто або дещо, що називається жіночим, має ті якості, що характерні для жінок, зокрема витонченість, красу, м'якість. Вона стала дуже кокетливою та жіночою... Я одягаю мою доньку у жіночий одяг, і вона зав'яже у волосся бантики.' [CCELD].

Femininity 'жіночість' – *Femininity* is 1) The fact of being a woman. *Masculinity has certain characteristics and femininity has others*. 2) qualities that are considered to be feminine, especially those qualities that are considered to be attractive to men. *The fashion industry responded to the new mood of femininity by creating a new look*. 'Жіночість – це 1) бути жінкою. Мужність має одні риси, а жіночість інші. 2) Якості, які вважаються жіночими, особливо ті, які є привабливими для чоловіків. Мода відреагувала на нові настрої жіночості, створивши новий образ.' [CCELD].

Аналіз словникових дефініцій показує, що *feminine* належить до якостей чи поведінки, які, на думку суспільства і у відповідності з культурою, властиві або асоціюються з жінками та дівчатами. В американській та західноєвропейській культурі до поняття «жіночість» включаються також такі риси, як *delicacy* 'витонченість, ніжність', *gentleness* 'м'якість', *gracefulness* 'граціозність', *patience* 'терпіння', наприклад: *to dance with feminine grace* 'танцювати з жіночою грацією', *a feminine sensitivity to moods* 'жіноче сприйняття настроїв'. *Feminine* також; хоч і рідше, належить до фізичних якостей: *a lovely feminine figure* 'чарівна жіноча фігура', *small, feminine hands* 'маленькі жіночі ручки'. Синонім слова *feminine effeminate* 'жінкоподібний, випещений, чутливий' в основному вживається призначено стосовно чоловіків чи хлопчиків, яким властиві жіночі риси характеру чи притаманна жіноча поведінка: *an effeminate speaking style* 'жінкоподібна манера мовлення'. Таким чином, *effeminate* стає семантичним антонімом поняття «жіноче». Очевидно, що уявлення інформантів щодо поняття «жіноче» не збігаються із словниковими визначеннями. У словникових визначеннях домінуючими семами є *delicacy* 'витонченість, ніжність', *gentleness* 'м'якість', *gracefulness* 'граціозність'. Як видно у діаграмах, поняття *gracefulness* 'граціозність' та *gentleness* 'м'якість' входять до переліку основних характеристик концепту і введені в нього відповідно 47% і 40% респондентами-жінками. Стосовно чоловічого погляду на проблему, інформанти-чоловіки не включають зазначені ознаки до переліку 10 основних

характеристик концепту. Таким чином, жіноче сприйняття концепту «жіноче» співпадає зі словниковими визначеннями більшою мірою, ніж чоловіче.

3.2. Концепт “чоловіче”

Поняття “чоловіче” описано інформантами за допомогою 210 лексичних одиниць, характеристику яких за частинами мови подано у таблиці 2.

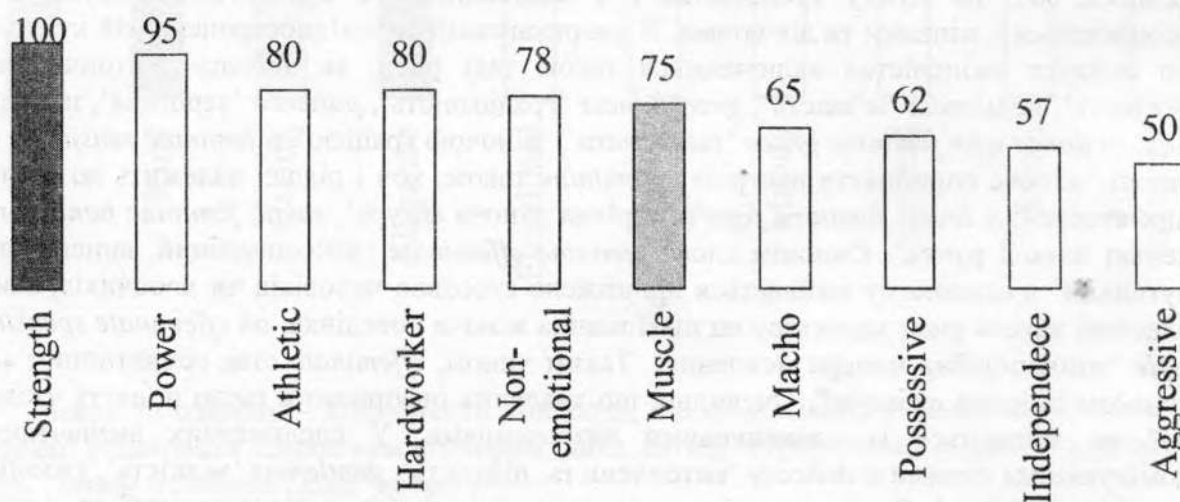
Таблиця 2. Кількісна характеристика за частинами мови концепту “чоловіче”

Частина мови	Кількість слів	%	Приклади
Іменники	57	27	<i>drunks</i> ‘п’яниці’, <i>slobs</i> ‘ледарі, розбишаки’, <i>power</i> ‘влада’, <i>muscle</i> ‘м’язи, сила’, <i>vigour</i> ‘сила, міць’, <i>strength</i> ‘сила’
Прикметники	134	64	<i>brawny</i> ‘сильний, з міцними м’язами’, <i>callous</i> ‘безсердечний, черствий’, <i>obstinate</i> ‘впертий’
Дієслова	-	-	-
Словосполучення	19	9	<i>not good listener</i> ‘не вмів слухати’, <i>deep voice</i> ‘низький голос’, <i>foul mouth / words</i> ‘лихослів’я’
Всього	210	100	

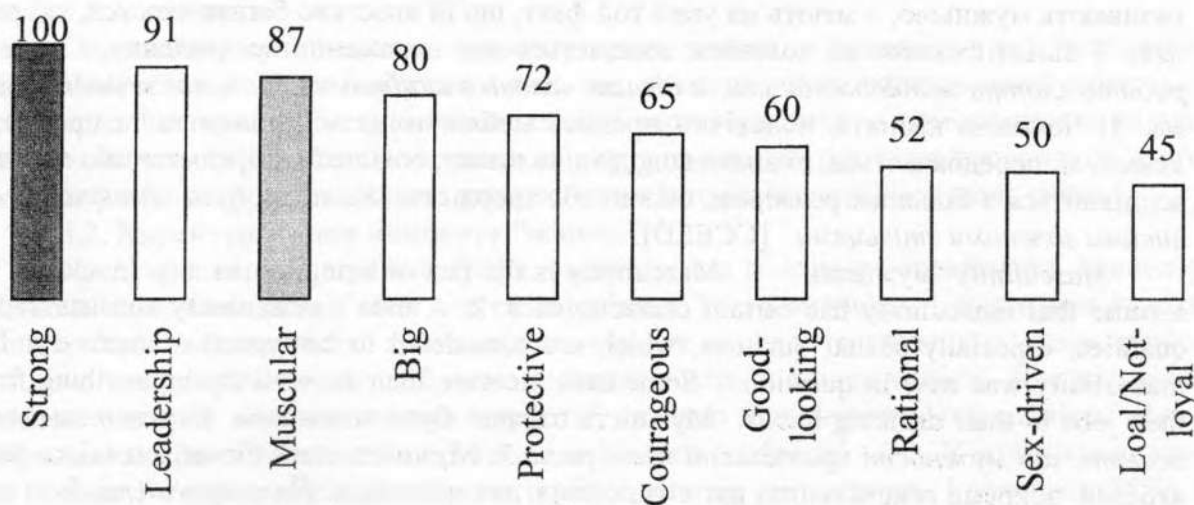
Аналіз матеріалу доводить, що концепт “чоловіче” у більшій мірі негативно забарвлений, ніж концепт “жіноче”, при цьому жінки характеризують це поняття у більшій мірі позитивно, ніж самі чоловіки. Лише 20% лексичних одиниць, що використані респондентками для характеристики концепту “чоловіче”, мають негативну оцінку семантику, у той час як 40% характеристик від загальної кількості слів, що використовують чоловіки, негативно забарвлені. Наприклад: *aggressive* ‘агресивний’, *bully* ‘розбишака’, *impatient* ‘нетерплячий’, *arrogant* ‘пихатий’, *rude* ‘грубий’, *power fuck*.

Десять найбільш частотних лексичних одиниць, що характеризують поняття “чоловіче / мужнє” та зафіксованих у відповідях респондентів обох статей, представлені у діаграмах 3 і 4 із зазначенням частотності їх вживання (враховувались лексичні одиниці, що відмічені не менш, ніж 40% інформантів).

Діаграма 3. Концепт “чоловіче” у сприйнятті чоловіків, %

Діаграма 4. Концепт "чоловіче" у сприйнятті жінок, %

Лексичні одиниці – компоненти концепту, що збігаються у чоловіків і жінок, виділені в діаграмах однаковим кольором: *strength* 'сила' (100% чоловіків) – *strong* 'сильний' (100% жінок), *muscle* 'м'язи, сила' (75% чоловіків) – *muscular* 'той, що має міцні м'язи, сильний' (87% жінок).

Цікавим є зіставлення характеристик, наведених інформантами, з визначенням цих понять у тлумачних словниках.

Masculine 'чоловічий, мужній' - 1. Belonging to men, done by men, or considered to be typical of men: *a masculine approach to the problem, traditionally masculine subjects such as physics, a dark masculine face*. 2. If a woman's appearance or voice is masculine, it's like a man's. '1) Той, що належить чоловікам, виконується чоловіками, типовий для чоловіків: чоловічий підхід до проблеми; традиційно чоловічі предмети такі, як фізика; темне, мужнє обличчя. 2) Про жінку, чия зовнішність або голос нагадує чоловічі зовнішність і голос.' [LDCE].

Masculine 'чоловічий, мужній' – *of, or having the qualities suitable for, a man*: She says she likes his masculine appearance. Some women look more masculine than feminine. 'Про те або того, кому притаманні чоловічі якості: Вона говорить, що їй подобається його мужня зовнішність. Деякі жінки виглядають у більшій мірі чоловікоподібно, ніж жіночо.' [LLCE].

Masculine 'чоловічий, мужній' – 1. pertaining to or characteristic of a man or men: *masculine attire* 2. having qualities traditionally ascribed to men, as strength and boldness... 4. (of a woman) mannish. '1) Той, що стосується чоловіка або чоловіків: чоловічий одяг. 2) Той, що має якості, які традиційно приписуються чоловікам, такі, як сила і хоробрість... 4) (про жінку) чоловікоподібна.' [WEUD].

Masculine 'чоловічий, мужній' – 1. Something that is masculine relates to or is considered typical of men, in contrast to women. e.g. *I think it must have something to do with masculine pride... ...the traditionally masculine language of the political intelligensia... She said the atmosphere was too masculine*. 2. If you describe a woman as masculine, you mean that she has a lot of qualities which make her seem more like a man; used showing disapproval. e.g. *The system makes boys effeminate and girls masculine... ...a rather masculine-looking lady*. 3. A room, piece of furniture, etc which is masculine is of the type that people expect men to have, for example because it is large, strong, and solid. e.g. *This boardroom is very masculine, with great heavy chairs*. '1) Те, що вважається чоловічим, мужнім, стосується або вважається типовим для чоловіків на відміну від жінок: Я думаю, що це має відношення до чоловічої гордості... ...традиційно чоловіча мова

політичної інтелігенції... Вона сказала, що атмосфера надто чоловіча. 2) Якщо жінку називають мужньою, – мають на увазі той факт, що їй властиво багато якостей, які роблять її більш схожою на чоловіка; вживається для вираження несхвалення. Система робить хлопців жінкоподібними, а дівчат чоловікоподібними... ... чоловікоподібна дама. 3) Чоловіча кімната, чоловічий предмет меблів тощо – це поняття та предмети, якими, як передбачається, повинні володіти чоловіки, оскільки ці предмети або поняття асоціюються з більшим розміром, силою або твердістю. *Кімната була чоловічою з великими важкими стільцями.* [CCELD].

Masculinity ‘мужність’ – 1. Masculinity is the fact of being a man. e.g. In society we assume that masculinity has certain characteristics. 2. A man’s masculinity consists of the qualities, especially sexual qualities, which are considered to be typical of men. e.g. His masculinity was now in question... Some men measure their masculinity by anything from their jobs to their drinking habits. ‘Мужність означає бути чоловіком. У суспільстві вважають, що мужності притаманні певні риси. 2. Мужність передбачає наявність ряду якостей, зокрема сексуальних, що є типовими для чоловіків. Його мужність була тепер під сумнівом... Деякі чоловіки визначають ступінь своєї мужності, починаючи з роботи, яку вони виконують, і закінчуючи алкогольними уподобаннями.’ [CCELD].

Як свідчать результати порівняльного аналізу словникових дефініцій і даних експерименту, співпадання семантичного наповнення концепту з відомостями словників спостерігається у жінок. Згідно з даними авторитетних лексикографічних джерел, базовими семами концепту є *strength* ‘сила’, *boldness* ‘хоробрість, сміливість’, *masculine appearance* ‘мужня зовнішність’, *masculine sexual qualities* ‘чоловічі сексуальні якості’. 100% учасниць експерименту включили до набору ознак *strength* ‘силу’, 87% – *muscular* ‘той, що має міцні м’язи, сильний’, 80% – *big* ‘великий’, 50% – *sex-driven* ‘сексуально стурбований’. Що стосується чоловіків, то збіг з даними словника простежується лише у випадку з *strength* ‘сила’ (100% інформантів), *athletic* ‘атлетичний, сильний, той, що має міцні м’язи’ (80%), *muscle* ‘м’язи, сила’ (75%). Таким чином, спостерігається розходження у сприйнятті концепту «чоловіче» у осіб обох статей. Однак уявлення жінок про це поняття на відміну від чоловіків збігається за основним семантичним обсягом зі словниковими тлумаченнями.

4. Розгляд результатів експерименту

4.1. Характеристика концептів “чоловіче” і “жіноче” за частинами мови

Як показує аналіз матеріалу, для характеристики концептів “чоловіче”, “жіноче” інформанти використовували переважно прикметники (73% від загальної кількості слів при характеристиці концепту “жіноче” і 64% від загальної кількості слів при характеристиці концепту “чоловіче”). Іменники використовувались у більшій мірі для характеристики поняття “чоловіче” (27% від загальної кількості слів при характеристиці концепту “чоловіче” і лише 16% від загальної кількості слів при характеристиці концепту “жіноче”). Дієслова для опису концепту “жіноче” використовувалися рідко (лише 4% від загальної кількості слів), для опису поняття “чоловіче” не використовувалися зовсім. Частиномовна характеристика концептів, що розглядаються, показує, що опитувані в ряді випадків використовували у своїх відповідях словосполучення (7% від загальної кількості слів при характеристиці концепту “жіноче” і 9% при описі поняття “чоловіче”), серед яких переважали структурні типи V+ Adv і Adj + N. У зв’язку з цим є цікавою праця А.А.Вейлєрта “Про залежність кількісних показників одиниць мови від статі особи, що говорить” [5]. У роботі на матеріалі німецької мови досліджується вживання особами обох статей різних частин мови. Визначаючи дієслово, іменник, прикметник, прислівник як частини мови з “необмеженим” інвентарем, автор доходить висновку, що одним із найбільш важливих критеріїв у виборі слів є мовленнєва культура мовця у широкому розумінні [5, 140]. Автор також стверджує, що словниковий запас

жінок більший, ніж у чоловіків, що особливо помітно на прикладах вживання прикметників і прислівників.

Перевага в результатах експерименту прикметників та іменників при описі поняття “чоловіче” може бути пов’язана з тим, що, визначаючи це поняття, носії мови апелюють до фактами, найменуваннями, якісної характеристики, а домінування в тлумаченні концепту “жіноче” прикметників свідчить про те, що лексичне наповнення цього концепту є більш різноманітним і експресивним із перевагою найменувань ознак.

4.2. Характеристика концепту “жіноче”

Представлені в діаграмах графі свідчать, що в цілому сприйняття концепту “жіноче” представниками обох статей збігається. Так, і чоловіки, і жінки пов’язують поняття “жіноче, жіночість” з такими ознаками, як *elegance* ‘елегантність’, *care* ‘турбота’, *love* ‘кохання’, *kindness* ‘доброта’, проте варіюють їх пріоритетність. Для жінок основною ознакою жіночості є *care* ‘турбота’, за якою йде *elegance* ‘елегантність’. *Love* ‘кохання’ посідає 5-е місце на цій шкалі, а *kindness* ‘доброта’ – 7-е. У чоловіків кохання посідає 1-е місце, далі йде доброта, турбота, а потім елегантність. І чоловіки (75%), і жінки (55%) вважають, що ознака емоційності є релевантною в цьому концепті (*sensitive* ‘чутлива’ – у жінок, *emotional* ‘емоційна’ – у чоловіків). Відмінності в семантичній структурі цього концепту стосуються перш за все того, що жінки вважають пріоритетною ознакою гарну зовнішність (*pretty* ‘симпатична’, *attractive* ‘приваблива’ – 3-є і 4-є місце відповідно). Друга відмінність стосується того, що чоловіче концептуальне сприйняття допускає деякі ознаки “жіноче і жіночість”, які ніяк не можна назвати позитивними, зокрема чоловіки вважають, що “жіноче” – це *unpredictable* ‘непередбачуване’, *moody* ‘те, що легко піддається змінам настрою’, *irrational* ‘нерозумне, нерациональне’. Відмінності стосуються також й інших ознак набору: жінки вважають себе *tolerant* ‘терплячими, терпимими’, *graceful* ‘граціозними’, *gentle* ‘м’якими’. Цікаво, що 47% опитуваних чоловіків включає до концепту ознаку *maternal* ‘материнський’, таким чином, віддаючи належне основному життєвому призначенню жінки – бути матір’ю. Ознака “зовнішність” не є, на думку чоловіків, релевантною для цього концепту.

Цікавим є пояснення подібного факту Д.Міллем. Він вважає, що чоловіки хвалять материнську любов тільки тому, що вона дає їм владу над дружиною. Аналізуючи працю Мілля, М.Страхов закликає своїх читачів звернути увагу на чисто англійський характер роздумів автора “Про підлеглість жінок”: “Треба бути англійцем, треба дуже любити владу і мати у грудях дуже холодне серце, щоб розмірковувати подібним чином”, – пише Страхов. Це, вважає він, демонструє, що жіноче питання – явище запозичене і нам чуже: в Росії інші закони і, що особливо важливо, інші жінки [7, 37]. Таким чином, жіночість розглядається не як іманентний природний фактор, а як концепт культури. У праці Дж.Моссе показано, яким чином протиставлення жіночих образів різних націй включається в пропаганду [8]. В.Шубарт зазначає, що Німеччина – це країна, де ввічливе ставлення до жінки засуджується як нечоловіча якість. Німецька жінка неприваблива, але саме такою, ймовірно, її хоче бачити німецький чоловік [9, 184]. Національний образ жінки – це один із важливих елементів національної ідентичності. Оскільки в будь-якій структурі гендерних стереотипів поруч із рисами, спільними для будь-якої культури, є й специфічні, то національний образ жінки є одним із факторів, який слід брати до уваги під час дослідження специфіки гендерних відносин у суспільстві. І якщо подібні уявлення справді широко розповсюджені у масовій свідомості, то можна передбачити деякі наслідки цього для сучасної ситуації у галузі гендерних стосунків у нашій країні. З одного боку, це підвищує самооцінку жінки – тому ідеї західного фемінізму щодо прихованих та явних форм сексизму іноді не зустрічають в Україні розуміння. Разом з тим, існування окресленої культурної норми змушує жінку бути головою сім’ї і постійно брати відповідальність не тільки за себе, але й за всіх домашніх; так разом з владою українська “супержінка” отримує “подвійний тягар”.

Характеризуючи так звану “патріархатну” парадигму мислення (а саме вона була домінуючою за останні кілька тисячоліть), багато дослідників, зокрема, підкреслюють, що їй властиві жорстка дихотомічність та ієрархізм. Говорячи простіше, це сприйняття світу як певної структури, елементи якої чітко диференційовані, більше того – є полярними щодо один одного: об’єкт – суб’єкт, верх – низ. Таким чином, “чоловіче” і “жіноче” сприймаються, згідно з цією парадигмою, як опозиція і описуються через полярні категорії. “Чоловіче” ототожнюється з духом, логосом, культурою, активністю, силою, раціональністю, світлом і т.і. “Жіноче” – з матерією, хаосом, природою, пасивністю, слабкістю, емоційністю, пільмою [10]. Природно, що ці концептуальні особливості відображаються й у мові. О. Дарк зауважує, що в жіночій прозі існують деякі вічні риси: “Якщо звернутися до класичного розподілу чоловічого та жіночого начал, то чоловік – це людина денна, явна, суспільна, а жінка – нічна, таємнича, природня. У чоловіка є стихійне, в жінці – суспільне, історичне. Але стихійне, природнє у ній максимально виявлене – і цим вона цікава літературі” [11, 257]. С. де Бовуар показала, що образ жінки як іншого в андроцентричній культурі обов’язково передбачатиме амбівалентні риси. На думку С. де Бовуар, лише стосовно жіночої статі поняття гендер потребує особливого розгляду, універсальна особистість і належність до чоловічої статі зливаються одна з одною, і тому жінки визначаються в термінах статі під час вихвалювання чоловіків як носіїв трансцендентного тіла – універсального особистого начала [12].

4.3. Характеристика концепту “чоловіче”

Сприймання концепту “чоловіче” представниками двох груп співпадає лише частково. Всі респонденти (100%) одностайно включили до семантичної структури концепту компонент *strength* ‘сила’ / *strong* ‘сильний’. Також це поняття й у чоловіків і у жінок асоціюється зі словами *muscle* ‘м’язи, сила’ / *muscular* ‘той, що має міцні м’язи, сильний’. Проте жінки ставлять це поняття на 3 місце, а чоловіки на 6. Інформанти обох статей виводять на 2 позицію поняття *power* ‘влада’ (95% чоловіків), *leadership* ‘керівництво’ (91% жінок), які є синонімічними. “Чоловічий” перелік концепту «чоловіче» також містить слово *athletic* ‘атлетичний, сильний, той, що має міцні м’язи’, яке асоціюється із заняттям спортом. Дослідники феміністичної орієнтації довели, що спорт є для чоловіків усіх прошарків суспільства таким засобом підвищення соціального статусу, який недоступний жінкам. Спорт, таким чином, служить чоловічим інтересам, допомагаючи створити і закріпити їх домінуючу роль у суспільстві і стосовно жінок. У вивченні цього феномену видається корисною концепція гендерної стратифікації (*gender order*) Коннелла [13]. Виходячи за межі теорії статевих ролей і концепції патріархату, яка розглядає чоловіків як недиференційовану групу, яка придушує жінок, Коннелл вважає, що у будь-який період історії є конкуруючі типи маскулінності: пануючі, маргіналізовані, ізгої. Маскулінність як спосіб домінування конструюється у взаємозв’язку з різними формами чоловічої субординації та жіночої самосвідомості. Домінування чоловіків над жінками пов’язує їх, але можна по-різному ставитись до цієї переваги і по-різному користуватися її плодами [13].

Англомовні інформанти-чоловіки включають до поняття «чоловіче» такі компоненти, як *hardworker* ‘труженик’ або *workaholic* ‘трудоголик’ (80%), *non-emotional* ‘не-емоційний’ (78%). Видається цікавим, що 65% чоловіків згадують слово *macho* ‘мачо’. Ось як визначають цю лексичну одиницю словники:

Macho ‘мачо’ – *informal*, *macho behaviour emphasizes a man’s physical strength, lack of sensitive feelings, and other qualities considered to be typical of men: Jim likes to pretend he’s macho but he’s actually quite a vulnerable guy. He’s so concerned with his macho image* ‘неофіц. поведінка мачо підкреслює фізичну силу чоловіка, відсутність у нього почуттів, а також інші якості, властиві справжньому чоловіку: Джиму подобається вважати себе мачо, але насправді він є дуже чутливою людиною. Його так турбує власний імідж мачо.’ [LDCE].

Macho 'мачо' – Adj. 1. Having or characterized by qualities considered manly, esp. when manifested in an assertive, self-conscious, or dominating way. 2. Having a strong or exaggerated sense of power or the right to dominate. – n. 3. Assertive or aggressive manliness; machismo. 4. An assertively virile, dominating, or domineering man. 'прикм. 1. Той, що характеризується якостями, які вважаються чоловічими, особливо, коли вони виявляються дуже наполегливо або є домінуючими. 2. Той, що характеризується сильним або перебільшеним почуттям влади або права домінувати. – ім. 3. Наполеглива чи агресивна мужність, мачизм. 4. Наполегливо мужній, владний, деспотичний' [WEUD].

Аналіз цих словникових дефініцій, що взаємодоповнюють одна одну, показує, що базовими семами цього поняття є *assertive* 'наполегливий', *manliness* 'мужність', *dominate* 'панувати, домінувати', *domineer* 'безмежно панувати'. Видається, що семантичний обсяг однієї цієї лексичної одиниці передбачає домінуючі семи таких слів, як *power* 'влада', *leadership* 'керівництво', *strength* 'сила', *non-emotional* 'неемоційний', *possessive* 'власницький' (62% респондентів – 8 місце у переліку ознак), *independent* 'незалежний' (57% респондентів – 9 місце в ієрархії ознак), *aggressive* 'агресивний' (50% респондентів – 10 місце у переліку ознак). Таким чином, можна передбачити, що концепт "чоловіче / мужне" асоціюється у свідомості носіїв англійської мови з образом мачо-трудоголіка – сильного, владного, незалежного, холодного, агресивного чоловіка.

Англомовні інформантки сприймають концепт "чоловіче" в більш позитивному ракурсі, ніж самі чоловіки. Жінки включають до переліку ознак слова *big* 'великий, величезний' (80% - 4 місце у переліку ознак), *protective* 'той, що покровительствує, захищає' (72% - 5 місце), *courageous* 'сміливий' (65% - 6 місце), *good-looking* 'гарний, цікавий' (60% - 7 місце), *rational* 'раціональний' (52% - 8 місце). 50% інформанток висловили думку, що до структури концепту входить слово *sex-driven* 'сексуально стурбований'. Стосовно 10-ї позиції у переліку ознак концепту "чоловіче", думки жінок кардинально розійшлися: 45% вважають за необхідне включити ознаку *loyal* 'вірний, відданий', інші 45% - ознаку *not-loyal* 'невірний, невідданий'. Інтелектуальна діяльність не підкреслюється. Вказівка на сему "розумний" у досліджуваному матеріалі не зустрічається.

3. Висновки

4.1. Семантика концепту "жіноче" відрізняється більшою позитивною оцінкою забарвленістю, ніж концепту "чоловіче". Слід зауважити, що негативна оцінка прослідковується, в основному, у відповідях респондентів-чоловіків як щодо своєї, так і протилежної статі.

4.2. Чоловіче сприйняття концепту "чоловіче" є більш реалістичним і відбиває внутрішню сутність чоловіків як статі більш сильної, жорсткої і суворой, вводячи слова, що номінують незалежність, самостійність, владу. Жіноче сприйняття є здебільшого ідеалізованим і являє собою імпліцитне бажання бачити чоловіка у кращому світлі, ніж він є у реальному житті, тому чоловік співвідноситься з красою, сексуальністю, сміливістю, захистом, раціональністю.

4.3. Жіноче сприйняття концептів "жіноче" та "чоловіче" співпадає зі словниковими визначеннями більшою мірою, ніж чоловіче.

4.4. Лексика, що входить до складу концептів "жіноче" та "чоловіче", а також найменування жінок та чоловіків виявляються як "жіночий" чи "чоловічий" оцінний тезаурус, який є емоційно-оцінною смисловою домінантою "жіночого"/"чоловічого" дискурсу в межах його психолінгвістичної типології. Використовуючи цей тезаурус, можна передбачити можливу аудиторію "жіночого"/"чоловічого" дискурсу, а також ступінь впливу компонентів тезаурусу як на жінок, так і на чоловіків.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется семантическая структура гендерных концептов “женское” и “мужское”, которые рассматриваются как культурные концепты. Материалом исследования являются результаты эксперимента, который проводился в устной и письменной форме с носителями английского языка.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the semantic structure of the gender concepts “femininity” and “masculinity”, which are treated as cultural concepts. The research is based on the data obtained in the course of the experiment held with the native speakers of the English language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Longman Dictionary of Contemporary English. Third edition. – Longman Group Limited, 2000. – 1696 pp. [LDCE]
2. Longman Lexicon of Contemporary English. Ed. by T.McArthur. Longman Group Limited, 1998. – 913 pp. [LLCE]
3. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. – Gramercy Books. New York. Avenel, 1996. – 2230 pp. [WEUD]
4. Collins Cobuild English Language Dictionary. – London; Glasgow: Collins; Stuttgart: Klett: HarperCollins Publishers, 1994. – 1704 pp. [CCELD]
5. Вейлерт А.А. О зависимости количественных показателей единиц языка от пола говорящего лица // Вопросы языкознания. – 1976. – № 5. – С. 138-143.
6. Страхов Н. Женский вопрос: Разбор сочинений Джона Стюарта Милля “О подчинении женщин”. – СПб., 1871.
7. Рябов О.В. Миф о русской женщине в отечественной и западной историософии // Филологические науки. – 2000. – № 3. – С. 28–37.
8. Mosse G.L. Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe. – L., 1985.
9. Шубарт В. Европа и душа Востока. – М., 1997.
10. Бессонова О.Л. Оценочные стереотипы в контексте гендерных исследований. // Нова філологія. – 2001. – № 1 (10). – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – С. 41-57.
11. Дарк О. Женские антиномии // Дружба народов. – 1991. – № 4. – С. 257-266.
12. Бовуар С. де. Второй пол. – М. – СПб., Т.1 и 2. – 1997. – 832 с.
13. Месснер М. Маскулинность и профессиональный спорт. // Сост. А.Дворкин Антология гендерной теории. – Минск: Пропилеи, 2000.

Надійшла до редакції 10.09.2001р.

УДК 81'373.2: 821.111

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЗВИЩ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. ДИККЕНСА “ОЛИВЕР ТВИСТ”, “ДОМБИ И СЫН”, “КРОШКА ДОРРИТ”

В.А.Бондарь

Прозвища составляют особую категорию вымышленных имен, являясь при этом самой древней антропонимической единицей. Прозвище – это “дополнительное неофициальное имя, данное человеку окружающими людьми в соответствии с его характерной чертой, сопутствующими его жизни обстоятельствами, по какой-либо аналогии, по происхождению и т.д.” [1, 59]. Именно прозвище явилось источником имен личных, фамилий и других антропонимических категорий. Прозвища присваивались человеку не при рождении, а в разные периоды его жизни, и творцами их были не родители, а общество, среда, коллектив, так как имя, данное родителями, было лишено значения и не сообщало достаточно информации о реальных свойствах лица. Именно такого рода антропонимы прекрасно выполняли свою основную функцию – называть человека, обозначая при этом его реальные признаки. В художественном произведении функция прозвищ претерпевает изменения: в них не только отмечаются отличительные качества лиц, но, прежде всего, на первый план выдвигается коннотативный элемент. В прозвищах дается положительная или отрицательная оценка называемого, что создает широкие возможности их использования для личного именования в акте номинации.

Целью данной работы является анализ структурной организации прозвищ, а также выявление стилистико-коннотационных особенностей функционирования прозвищ в произведениях классика английского реализма Ч. Диккенса.

В анализируемых романах было выявлено 19 прозвищ, представляющих собой разнообразные с точки зрения структуры и семантики способы именования персонажей. Наибольшее количество прозвищ представлено в романе “Домби и сын” – 8 прозвищ. В романах “Крошка Доррит” и “Оливер Твист” – 7 и 4 соответственно. Подобный факт, с нашей точки зрения, объясняется концептуальными особенностями данных романов.

Анализ структуры прозвищ позволил выделить две основных группы:

1. Прозвища, состоящие из одного слова:

а) в основе прозвища лежит апеллятив, выраженный именем существительным – Jew (“Oliver Twist”), Grinder, Biler, Ogress (“Dombey and son”), Tip, Pet, Bust (“Little Dorrit”);

б) в основе лежит апеллятив, состоящий из двух компонентов – глагол + имя существительное: Spitfire (“Dombey and son”);

2. Прозвища, состоящие из нескольких слов:

а) в основе прозвища лежат два слова – главное, выраженное именем существительным, и определяемое слово в атрибутивной функции, выраженное прилагательным, существительным или глаголом в форме причастия: Wooden Midshipman, Warming Pan, The Game Chicken (“Dombey and son”), The Artful Dodger, Conkey Chickweed (“Oliver Twist”), Little Dorrit (“Little Dorrit”);

б) прозвища, в структуре которых посессивность выражена предлогом “of”, а также окончанием “-s”, указывающих на принадлежность данных людей к каким либо лицам или предметам: Heart's Delight (“Dombey and son”), The Father of Marshalsea, The Child of Marshalsea (“Little Dorrit”).

Прозвища выступают как особая категория имен собственных (ИС), которая по правилам английского языка не допускает наличия детерминантов в виде артиклей. Однако перед некоторыми прозвищами в романах употребляется определенный артикль "the". Так, в прозвищах *The Artful Dodger*, *The Farther of Marshalsea*, *The Child of Marshalsea*, *The Game Chicken* определенный артикль используется для выделения характерных качеств персонажей, подчеркивая их неординарность, уникальность и исключительность в восприятии тех, кто наделяет этих людей подобными прозвищами. Характерной особенностью является и тот факт, что все эти прозвища принадлежат к возвеличивающим или шутливым, в которых прослеживается положительное отношение как самого автора, так и персонажей романа. Тем самым положительный коннотативный аспект в этих прозвищах усиливается за счет явных грамматических изменений.

Поскольку в прозвищах большое значение приобретает оценочный элемент, приносимый в прозвище со стороны называющего, то это, в свою очередь, ведет к возникновению различных категорий прозвищ. В зависимости от отношения называющего к называемому они подразделяются на:

а) возвеличивающие прозвища (мелиоративы) – именованья, в которых отразилось желание называющего отметить особые достоинства или заслуги человека: *The Artful Dodger* – Ловкий Плут, *Heart's Delight* – Отрада Сердца, *Little Dorrit* – Крошка Доррит;

б) уничижительные прозвища (пейоративы) – именованья, в которых отразилось желание называющего унижить, выразить презрение к тому или иному человеку: *Ogress* – Людоедка, *Warming Pan* – Постельная грелка, *Bust* – Бюст;

в) насмешливые прозвища – именованья, в которых косвенно содержится насмешка или издевка над человеком. Однако, при этом отношение называющего к называемому остается положительным: *Spitfire* – Задира, *The Game Chicken* – Бойцовый Петух.

В целом, в романах преобладают шутливые прозвища – 10 единиц. Возвеличивающих и уничижительных – 5 и 4 соответственно. От романа к роману соотношение возвеличивающих, уничижительных и насмешливых прозвищ изменяется. Так, например, роман "Оливер Твист" представлен, в основном, пейоративами. Прозвища здесь наряду с фамилиями персонажей служат для изобличения отрицательных сторон жизни общества. Ведь цель книги, по словам Диккенса, – "...одна суровая и голая истина" [2, 70]. В романах "Домби и сын" и "Крошка Доррит" количество пейоративов намного меньше – 2 и 1 соответственно. Употребляются они для номинации персонажей, имена которых носят нейтральный характер или, вообще, неизвестны: *Warming Pan*, *Ogress* (Mrs. Pipchin), *Bust* (Mrs. Merdle). Таким образом, сатирическую функцию на себя в этих романах, в основном, принимают фамилии. Прозвища же здесь выполняют либо юмористическую функцию (шутливые прозвища), либо дают положительную оценку персонажу (мелиоративы).

В анализируемых романах представлены все вышеперечисленные категории прозвищ. К насмешливым относятся прозвища, данные Робину Тудлю, одному из персонажей романа "Домби и сын", а именно *Biler* (Байлер) и *Grinder* (Точильщик). Первое дано этому герою в честь паровоза "Biler" (искаженное "boiler" – паровой котел). Очевидно, что Робин Тудль получил это прозвище как первенец и наследник, поскольку отец его всю жизнь работал кочегаром на паровозе. Второму прозвищу он обязан своим пребыванием в школе "Charitable Grinders", куда его определил мистер Домби. Школа названа так в честь лондонского "Почетного Благотворительного общества", основанного цехом точильщиков и шлифовщиков в середине XVIII века. Данное прозвище можно отнести к профессионально-должностным, отражающим род занятия, профессию Робина Тудля.

К шутливому прозвищу относится прозвище *Spitfire* (Задир), носительницей ко-

торого является персонаж романа “Домби и сын” Сьюзен Ниппер, няня Флоренс Домби. Данное прозвище она носит не случайно. Это была невысокая смуглая девушка, кажущаяся старше своих 14 лет, с вздернутым носиком и черными глазками, так похожими на бусинки агата. Всем своим внешним видом она была похожа на взъерошенного воробья, готового вступить в бой с любым противником, будь то миссис Пипчин или даже сам мистер Домби, если дело касалось ее хозяйки. Она налетала на противника, не давая ему опомниться, была так резка и язвительна, что, казалось, могла довести человека до слез. “Spitfire made use of none but common pauses; shooting out whatever she had to say in one sentence, and in one breath, if possible” [3, 48]. Это прозвище относится к разряду описательных, характеризующих носителя по внешним физическим качествам и характерным высказываниям.

Полная противоположность *Задире* – ее хозяйка, хорошая маленькая леди. Рано потеряв самого дорогого ей человека – мать, не испытывая любви и ласки со стороны своего отца, этот заброшенный ребенок был самым благородным маленьким созданием в мире. Неудивительно, что капитан Каттль, “один из немногих диккенсовских героев, которые будят в душе читателя чувство умиротворения” [4, 223], сумел увидеть в кротком, обаятельном создании то, что долгие годы не хотел замечать ее отец. Для Каттля она воистину стала отрадой сердца, отсюда и ее прозвище – *Отрада Сердца* (*Heart's Delight*). Данное прозвище является описательным, характеризующим Флоренс по ее моральным качествам, а именно доброте, преданности искренней любви, что, собственно, согревает, лечит израненное сердце капитана, потерявшего одного из своих лучших и близких друзей. Отрада Сердца – возвеличивающее прозвище, поскольку в нем прослеживается попытка автора устами капитана Каттля убедить читателя, что только такие люди, как Флоренс Домби, нежные, любящие, всегда верные своим друзьям и близким могут на деле изменить жестокий мир, полный ненависти, холода и равнодушия.

Прозвище Джека Даукинса – *Ловкий Плут* (*The Artful Dodger*) также является возвеличивающим, описательным (по характерной черте в поведении), хотя и принадлежит, на первый взгляд, отрицательному герою – мелкому карманному вору из шайки Фэджина, старого “джентльмена”, который относился с особой любовью и покровительством к Плуту. Внешне невзрачный, небольшого роста, с кривыми ногами, развязный и самоуверенный молодой “джентльмен” поражал своими глазами, острыми и пронизательными. Достаточно было только посмотреть на него, чтобы понять, что перед тобой – настоящий плут, непревзойденный мастер своего дела. Этот персонаж, однако, покоряет читателя не только своим блестящим, искрометным юмором, но и отчаянной смелостью, умом, ораторским талантом. Будучи кровью и плотью того общества, в котором он вырос, Джек Даукинс не смиряется с издевательствами высших мира сего. Он находит в себе силы выступить против того мира, который развратил и испортил его, пытаясь отомстить, таким образом, обществу за то, что оно сделало его таким.

К группе возвеличивающих прозвищ принадлежит и прозвище Эми Доррит – *Крошка Доррит* (*Little Dorrit*). В этом прозвище все: и внешние данные девушки (в свои 22 года она оставалась невысокой, похожей на маленькую девочку), и любовь обитателей долговой тюрьмы Маршалси, продолжавших видеть в ней слабенькое, беспомощное, маленькое существо, которое хотелось защитить и уберечь от горестей, напастей, выпавших на ее долю. Наряду с данным прозвищем, Эми носит и другое прозвище – *Дитя Маршалси* (*The Child of Marshalsea*), в котором отразилась судьба персонажа: рожденная в долговой тюрьме, Эми Доррит провела все свое детство и юность в стенах этого мрачного учреждения.

В анализируемых романах присутствуют также и уничижительные прозвища, в которых проявилось негативное отношение автора к персонажам. Прозвище миссис Пипчин как нельзя лучше определяет сущность этой “воспитательницы детей” (“great manager of children”). Это была старая зловредная леди “with mottled face, like bad marble, a hook nose

and a hard grey eye, that looked as if it might have been hammered at an anvil without sustaining any injury...”, для которой “... Peruvian mines had been the death, but his <her husband's> relict still wore black bombazine of such a lusterless, deep, dead, somber shade, that gas itself could not light her up after dark, and her presence was a quencher to any number of candles” [3, с.98]. От замка этой “людоедки” и укротительницы детей становилось жутко даже взрослому, не говоря уже о воспитанниках этой леди. И если в первой книге романа “Домби и сын” автор только сравнивает миссис Пипчин с людоедкой (*ogress*), (в данном случае это слово функционирует как имя нарицательное), то уже во второй книге автор попросту дает ей прозвище, называя ее не просто *Ogress*, а *excellent Ogress*.

В этой группе интересным является прозвище *Постельная Грелка* (*Warming Pan*, *W. P.*). Его носит Адамс, который, по словам кузена Финикса, представлял в парламенте некое графство. Необходимо отметить, что этим прозвищем называли человека, временно замещающим лицо, не достигшее совершеннолетия и, соответственно, не имеющего права быть членом парламента. В этой связи необходимо обратить внимание на сокращенную форму данного прозвища – *W. P.* Графически оно вызывает у читателя ассоциации с другой аббревиатурой – *MP Member of parliament* (член парламента). Таким образом, используя аббревиацию *W.P.*, Диккенс сатирически намекает на непрофессионализм и политический инфантилизм некоторых английских парламентариев, с которыми сам автор сталкивался в годы юности, работая в английском парламенте в качестве стенографа. Данный пейоратив относится к профессионально-должностным прозвищам.

Подводя итог, можно сказать, что, в целом, большинство прозвищ, используемых писателем в романах, по своим семантическим особенностям относятся к разряду описательных (78,9 %).

Следует также отметить, что анализируемые прозвища оформляются либо как постоянные наименования (*Patriarch*, *Biler*), либо же как апеллятивы (*beak*, *chatterbox*). Первые в художественном произведении представляют собой особую категорию антропонимов, которая образуется в результате онимизации апеллятива, лежащего в основе именования (“*pet*” – любимец, баловень > прозвище *Pet*) или же путем трансонимизации, то есть благодаря переходу онима из одного разряда в другой (“*Charitable Grinders*” – эргоним, то есть имя собственное делового объединения > *Grinder*). Прозвища, оформленные как апеллятивы, являются, в основном, единичным актом наименования. При этом они, сохраняя апеллятивную основу, не функционируют в качестве ИС. Однако в них сохраняется оценочный элемент наряду с описательностью персонажа, что и сближает подобного рода апеллятивы с категорией прозвищ.

Яркие примеры прозвищ, оформленных как апеллятивы, прослеживаются в романах “Оливер Твист” и “Домби и сын”. Так, например, в беседе с Оливером Твистом Ноя Клэйпол, желая любым образом унижить Оливера, показать свое “неизмеримое превосходство” над бедным беззащитным ребенком, прибегает к именованию Оливера не иначе как приходской щенком (*Work'us*): “Noah attempted to be more facetious still; and in this attempt, did what many small wits, with far greater reputations than Noah, sometimes do to this day, when they want to be funny. He got rather *personal*. 'Work'us, said Noah, how's your mother?'... 'Work'us, don't be impudent.'” [5, 34]. Слово *Work'us*, которое, по нашему мнению, предстает как разговорный вариант слова “work-house” – рабочий дом (тем самым Ноя Клэйпол пытается унижить Оливера, указав на его социальное положение) в данном случае является прозвищем, оформленным как апеллятив. В романе “Домби и сын” в диалоге между мистером Каркером и миссис Браун последняя именуется “старой каргой” (*Beldamite*) – “What was that you said, Beldamite?” [5, 225]. При этом подобное наименование поддерживается описанием миссис Браун, где она предстает перед читателем не иначе, как старуха (*the old woman*).

Четкой границы между прозвищами, оформленными как постоянные наименова-

ния и как апеллятивы, нет. Поскольку апеллятив лежит в основе прозвища, это приводит к тому, что прозвища, оформленные как апеллятивы, в результате закрепления их в речи персонажей приобретают статус неофициального имени, то есть прозвища как постоянного именования. Примером подобного явления может стать прозвище миссис Пипчин – Людоедка (Ogress). Оценочный элемент и описательность апеллятива “людоедка” перерастают в описательное прозвище, характеризующее моральные качества персонажа, ее отношение к детям.

Таким образом, прозвища в анализируемых романах Ч.Диккенса представляют собой разнородный структурно-семантический комплекс, характеризующий персонажи с различных сторон, тем самым способствуя созданию ярких незабываемых образов персонажей.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу структурно-семантичних особливостей прізвиськ в романах класика англійської літератури Ч. Діккенса. Запропоновано класифікацію, яка була розроблена на основі структурних та конотаційних особливостей прізвиськ. Встановлено, що між внутрішнім світом, моральними властивостями героїв романів та їх прізвиськами існує тісний взаємозв'язок.

SUMMARY

The present article deals with the analysis of structural and stylistic peculiarities of nicknames presented in the novels by a classic of the English literature Charles Dickens. The given classifications of the nicknames have been made up on the basis of their structural and connotative properties. The structural and semantic analysis of the nicknames helps to reveal the closest relationship between the characters' nicknames and their inner world, as well as moral qualities of the personages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
2. Сильман Т. Диккенс. – М.: Художественная литература, 1958. – 421 с.
3. Dickens Charles Dombey and Son, – London: Wordsworth Editions, 1995. – P. 769
4. Пирсон Х. Диккенс. – М.: Молодая гвардия, 1963. – 509 с.
5. Dickens, Charles The Adventures of Oliver Twist. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1953. –P. 420

Надійшла до редакції 05.09.2001р.

УДК 81'373.46

ДО ПИТАННЯ ПРО СУФІКСАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ СУБСТАНТИВНИХ СУФІКСІВ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ІНФОРМАТИКИ ТА ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ)

І.М. Нікуліна

Народження нових галузей науки і техніки вимагає формування певної термінологічної системи, яка складається з відповідних понять. Відомо, що поняття передаються мовними засобами, а саме – за допомогою *термінів*: слів, які є найменуванням наукового або промислово-технологічного процесу.

Поява нового терміна зумовлюється двома факторами: по-перше, – *потребою*, що диктується рухом наукового знання, по-друге, – *можливостями* мовного потенціалу.

На відміну від словотвору, *термініотворення* є усвідомленим, творчим цілеспрямованим процесом. При цьому спостерігається певний *вплив* термінологічної системи, оскільки саме вона творить особливий логіко-поняттєвий простір. У такому контексті можливе трактування *терміна* як *засобу* й, водночас, *способу* перманентного епістемологічного руху, а, отже, і розвитку мовного потенціалу.

Таким чином, презентація концептуально-лінгвістичних основ термініотворчої підсистеми загальнонаціональної мови стає основною проблемою сучасної лінгвістики [1, 142]. *Термініотворча підсистема* вирізняється високою мобільністю й відкритістю. Вона є специфічним автономним субконтинуумом, що розвивається самостійно, але згідно з правилами загального мовного континууму, і віддає перевагу певним дискретним одиницям дериваційного потенціалу. Це простежується у тісному взаємозв'язку між логіко-поняттєвим простором, що термінується, й вибором морфемно-лінгвістичних термініотворчих компонентів, які складають дериваційну систему науково-технічного мовного субконтинууму.

Дослідження у галузі термініотворення спрямовані на опис загального дериваційного потенціалу, який складається з різних термініотворчих типів.

Одним із способів морфологічного типу термініотворення виявляється *суфіксація*, процес, завдяки якому, продукуються деривати, здатні матеріалізувати необхідні семантичні ознаки.

Детальне вивчення суфікса як компонента правобічної деривації дозволяє дійти висновку, що йому притаманні певні функції:

- *лексико-граматична функція* виявляється у здатності суфіксних дериватів переходити з одного лексико-граматичного класу в інший. Як правило, суфікси пов'язані з різними частинами мови. Існують субстантивні, ад'єктивні, дієслівні суфікси [2, 24; 3, 24; 4, 71];

- *функція угруповання* відбивається у здатності суфіксів класифікувати деривати за семантичними ознаками [5, 91-92];

- *співвідносна функція*, що реалізується через суб'єктно-об'єктні відносини між твірною основою й похідним словом.

Суфікси термінологічних систем виявляються матеріальними класифікаторами спеціальних семантичних категорій. Кожна термінологія демонструє свої певні тенденції, щодо регулярності передачі однотипних понять за допомогою однотипних термініотворчих засобів через однотипні моделі.

Тому при вивченні суфіксального потенціалу термініотворення враховується: а) продуктивність суфікса, б) його семантична навантаженість, в) валентні можливості.

Французька, українська та російська мови у процесі формування термінологічної системи інформатики та обчислювальної техніки використовують певні субстантивні суфікси, а саме:

ф: - *ment*, -(a)*tion*, - *age*, - *eur*, - *trice*, - *euse*, - *iste*, - *ette*, - *ité*, - *isme*, - *ing*, - *cien*;

у: - (a)*ція*, - *інн* -, - *анн* -, - *енн* -, - *тт(я)*, - *ач*, - *ник*, - *тор*, - *ість*, - *ізм*, - *к* -, - *аж*;

р: - (a)*ція*, - *ан* -, - *ен* -, - *ств(о)*, - *чик*, - *щик*, - *тор*, - *тель*, - *изм*, - *к* -, - *аж*.

Принагідно наголосимо, що вибір певних суфіксів і їхній обмежений список зумовлені специфікою термінологічної системи.

Водночас кількість субстантивних суфіксних дериватів у кожній з мов, що зіставляємо, складає 6-7% від повного термінологічного субконтинууму інформатики та обчислювальної техніки.

Відповідно до здатності *суфіксів* сполучатись з певними частинами мови поділяються на такі *валентні* типи: 1) привербальні, 2) присубстантивні, 3) приад'єктивні,

4) приномеральні. Водночас, певні частини мови здатні приєднувати певні суфікси внаслідок чого породжуються відвербальні, відад'єктивні, відсубстантивні, віднумеральні деривати. Таким чином, у творенні субстантивних дериватів беруть участь суфікси, які класифікуються за двома типами: привербальні й приад'єктивні, що зумовлює добір термінотворчих основ і моделей. Зазначимо, що у французькій, українській та російській мовах функціонують однакові термінотворчі субстантивні моделі, а саме: *oV+s*; *oAdj+s*. Реалізація моделей у цих мовах різна (табл. 1).

Таблиця 1. Віддієслівна субстантивна модель

<i>oV+s</i>		
Французька мова	Українська мова	Російська мова
-tion	-(а)ція	-(а)ция
-ment	-(а)тор	-(а)тор
-age	-ач-	-чик
-eur	-ни(я)	-щик
	-тт(я)	-тель
	-ник	-није
	-к	-к

Через зазначену модель утворюють терміни-іменники:

ф: *décentralisation, délimitation, disparition, actualisation, aimantation, centralisation, dépilement, défilement, centrage, câblage, chiffage, asservissement, ajournement, abrègement, déclencheur, déchargeur, chiffreur, compteur, communicateur*;

у: *адаптація, буферизація, грануляція, апроксиматор, індексатор, ідентифікатор, давач, вирівнювач, обчислювач, лічильник, профілювальник, добуття, розбиття, виробка, згортка, розробка, галуження, збурення, відновлення*;

р: *ассимиляция, верификация, девиация, децентрализация, аппроксиматор, вариатор, демодулятор, восстановление, вхождение, вырождение, дрожание, наладчик, включатель, обработчик, наполнитель, блокировка, изолировка, кодировка*.

Відад'єктивна модель менш активна. Вона реалізується через один суфікс (табл. 2).

Таблиця 2. Відад'єктивна субстантивна модель

<i>oAdj+s</i>		
Французька мова	Українська мова	Російська мова
-ité	-ість	-ость

Наприклад:

ф: *changeabilité, chargeabilité, colatérabilité, correctibilité, augmentabilité, expansibilité, irréductibilité, obliquité*;

у: *аналітичність, можливість, загальність, ймовірність, обчислюванність, конкретність, модульність, інформативність, дуальність, жорсткість*;

р: *ацикличность, безграничность, вложенность, дуальность, замкнутость, звездообразность, доступность, затруднительность, компактность, изобретательность*.

Ступінь продуктивності субстантивних суфіксів неоднорідний, коливається від 20% до 1%, що також обумовлюється досліджуваною терміносистемою (табл. 3).

Таблиця 3. Продуктивність субстантивних суфіксів

№ п/п	Французька мова			Українська мова			Російська мова		
	Суфікс	Кількість	%	Суфікс	Кількість	%	Суфікс	Кількість	%
1.	<i>-eur</i>	150	25	<i>-(а)нн-</i>	202	28	<i>-(а)н-</i>	146	22
2.	<i>-tion</i>	122	20	<i>-ість</i>	140	19	<i>-ость</i>	125	19
3.	<i>-age</i>	116	19	<i>-(а)ція</i>	112	15	<i>-(а)ція</i>	112	17
4.	<i>-ité</i>	89	15	<i>-(е)нн-</i>	101	14	<i>-(е)н-</i>	96	15
5.	<i>-ment</i>	68	11	<i>-(а)тор</i>	66	9	<i>-(а)тор</i>	67	10
6.	<i>-euse</i>	15	2,5	<i>-ач</i>	49	7	<i>-тель</i>	40	6
7.	<i>-ette</i>	12	1,9	<i>-ник</i>	14	1,9	<i>-к-</i>	33	5,7
8.	<i>-isme</i>	11	1,8	<i>-(я)нн-</i>	8	1,1	<i>-чик</i>	10	1,5
9.	<i>-ing</i>	9	1,5	<i>-ер</i>	7	1	<i>-ер</i>	7	1,1
10.	<i>-trice</i>	7	1,1	<i>-ізм</i>	7	1	<i>-щик</i>	6	0,9
11.	<i>-cien</i>	3	0,5	<i>-к-</i>	7	1	<i>-изм</i>	6	0,9
12.	<i>-iste</i>	2	0,3	<i>-інн-</i>	5	0,7	<i>-аж</i>	2	0,3
13.				<i>-тн(я)</i>	3	0,4	<i>-ств(о)</i>	1	0,1
14.				<i>-аж</i>	2	0,3			
15.				<i>-цтв(о)</i>	1	0,1			
разом		604	100		724	100		651	100

За значенням субстантивні суфікси умовно розділяються на три групи, у яких матеріалізуються певні поняття через певні суфікси, здатні відбити спеціальні типові значення (таблиця 4).

Таблиця 4. Семантика субстантивних суфіксів

№ п/п	Поняття	Суфікс		
		Французька мова	Українська мова	Російська мова
1.	nomina actionis	<i>-tion, -age, -ment</i>	<i>-(a)ція, -(a)нн-, -(e)нн-, -к-, -тт(я)</i>	<i>-(a)ція, -(a)н(ие), -(e)н(ие), -к-,</i>
2.	nomina agentis	<i>-eur, -iste, -trice, -euse, -ette</i>	<i>-ач, -ник, -ер, -(a)тор</i>	<i>-чик, -щик, -тель, -(a)тор, -ер</i>
3.	nomina capacitatis	<i>-ité</i>	<i>-ість</i>	<i>-ость</i>

Таким чином, сучасний етап вивчення термінології відзначається підвищеною зацікавленістю термінознавців до термінологічної деривації, а саме до вивчення типів та засобів термінотворення, оскільки цей процес передбачає раціональний підхід у доборі термінотворчого потенціалу.

Суфіксальний тип термінотворення виявляється не зовсім продуктивним, але достатньо ілюстративним, бо він зумовлюється термінологічною системою, що складається й функціонує.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається питання термінотворення як усвідомленого, творчого цілеспрямованого процесу. При цьому наголошується, що суфікс, як компонент правобічної деривації, виконує притаманні йому функції. Раціональний вибір й обмежений список суфіксів зумовлюється специфікою термінологічної системи інформатики та обчислювальної техніки. Продуктивність субстантивних суфіксів пов'язана з певною семантичною навантаженістю.

SUMMARY

The main concert of this article is the problem of term-information as a creative, confident and purposeful process. It is also stressed that suffix as a component of right-side derivation fulfils its characteristic functions. Rational choices of suffixes are conditioned by specification of the terminological system of information science and computing technology. Productivity of substantive suffixes is constrained with some semantic commitments.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буянова Л.Ю. Терминологическая деривация в современном русском языке (мета-языковой аспект). – Краснодар: Краснодарск. книжн. изд-ние, 1996. – 252 с.
2. Штейнберг Н.М. Аффиксальное словообразование во французском языке: Суффиксация и префиксация. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 203 с.
3. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1998. – 187 с.
4. Grévisse M., Goose A. Nouvelle grammaire française: Deuxième tirage. – Paris: Gemblaux, Duculot, 1980. – 352 с.
5. Каде Т.Х. Словообразовательный потенциал словообразовательных суффиксальных типов русских существительных. – Майкоп: Адыгейск. республ. книжн. изд-во, 1993. – 166 с.

Надійшла до редакції 10.09.2001р.

УДК 811.133.1: 81'37

РОЛЬ ЭТИМОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ ФРАНЦУЗСКИХ ГЛАГОЛОВ ГОВОРЕНИЯ)

Е.Г.Микина

Изучение семантики было и остается одним из основных направлений в развитии лингвистической науки. Старые и новые семантические школы, представляющие различные точки зрения на те или иные проблемы, связанные с семантикой, решают, в итоге, одну и ту же задачу – проникновение в суть семемы, поиск значения и его составляющих, определение стилистических оттенков одного и того же значения. Одним из актуальных направлений семантических исследований является выделение в языке тематических, лексико-семантических групп (ЛСГ), синонимических рядов и т.д. Необходимость и полезность этой работы не вызывает сомнений. Так, отражение парадигматических связей слов в ЛСГ является прекрасной возможностью в изучении семантической структуры языка. Однако, на наш взгляд, анализ ЛСГ, основанный лишь на синхронном подходе, при всей стройности и системности полученных результатов страдает определенной поверхностностью. Констатировать принадлежность слова к конкретной лексико-семантической или тематической группе, не проследив путь семантического развития данной лексической единицы, значит обречь свою работу, в лучшем случае, на простое описание очевидных вещей. Но чаще выводы, основанные лишь на синхронном анализе, могут оказаться субъективными. Так, значение, которое, на первый взгляд, выглядит необычным, контекстуальным, стилистически оправданным и обусловленным, на самом деле и может быть исконным, первичным, уходящим в традиции языка других эпох. По словам О.Н.Трубачева “само понятие синхронности, эти идеи никогда не достижимой одномоментности и прочие атрибуты строгости и стройности производят бесспорно сильное впечатление на сторонних людей и начинающих лингвистов. Однако по мере того как мы вникаем в специальные исследования, впечатление строгости постепенно уступает место пестроте суждений и оценок...” [1, 149]. Напрашивается банальное сравнение: как человек, восторгающийся морской гладью, цветом воды, бликами солнца на волнах, не может претендовать на роль исследователя моря, так и лингвист, не проникший в глубины семантики, не может быть назван исследователем семантики. По нашему мнению, такими семантическими глубинами является этимология. “Знание эволюции значения небезразлично для понимания его нынешней природы и структуры, поэтому суждение этимологии должно интересовать, и оно так или иначе интересует, специалиста по современной лингвистической семантике, в противном случае проигрывает лингвистическая семантика” [1, 148].

Безусловно, здесь важно уберечься от крайней точки зрения и не прийти к полному отрицанию самой идеи синхронного парадигматического анализа лексики. По нашему мнению, он необходим и, более того, является отправной точкой при составлении семантической картины языка или тематического отрезка. Наглядность этого положения можно увидеть на примере анализа конкретной лексико-семантической группы. Непрерывное развитие языка неминуемо вносит изменения как в семантическую структуру каждого отдельного слова, так и целой ЛСГ. Семантическая структура лексемы, представленной в той или иной лексико-семантической группе, может подвергаться изменениям в процессе исторического развития. Так, второстепенная сема может выходить на первый план, в результате чего происходит перегруппировка сем; может появляться новая сема, меняя общее значение лексемы; сема может исчезнуть, и подобная дезагрегация может исключить слово из одной ЛСГ и спровоцировать его переход в

другую. Поэтому составление синхронной семантической структуры ЛСГ той или иной части речи несомненно интересно и полезно, т.к. помогает проанализировать продвижение лексем внутри ЛСГ, перемещение от ядра к периферии и наоборот, вхождение новых слов в ЛСГ, выпадение тех, которые традиционно в нее входили. Таким образом, составление структуры ЛСГ в диахронии, основанное на сопоставлении синхронных срезов, – иллюстрация эволюции лексической семантики.

Проследим динамику развития внутренней организации лексико-семантической группы на примере глаголов говорения французского языка. Базовыми здесь являются глаголы *dire* – *говорить* и *parler* – *разговаривать*. Поскольку общее количество глаголов говорения в любом языке, в том числе и французском, огромно, для выделения анализируемого материала ограничим себя некоторыми синонимами глаголов *dire* и *parler*, предлагаемыми словарем синонимов Bordas [2].

Так как мы заранее сводим свой анализ к современному состоянию данной лексико-семантической группы, поскольку именно оно представлено в словарях, подобных названному, то из него исключаются те глаголы, которые либо исчезли из языка вообще в процессе семантической эволюции, либо на том или ином этапе перешли в другую ЛСГ. В этом отношении наглядной является история самих базовых глаголов, поэтому представляется целесообразным, отклоняясь от заданных рамок исследования, проследить динамику ядерной зоны на завершенном историческом отрезке – от классической латыни до современного французского языка, привлекая для анализа необходимые словари [3; 4; 5]. Так, если *dire* является прямым наследником латинского *dicere* с полным сохранением значений и роли наиболее общего глагола, то *parler* становится базовым глаголом лишь в процессе долгой эволюции. Его истоки – религиозная христианская латынь, в недрах которой возникает глагол *parabolare* на основе существительного греческого происхождения *parabola* со значением “притча”. Благодаря расширению значения до семемы “божественное слово”, существительное *paraula* и образованный от него глагол, стянувшийся в народнолатинском произношении до *paraulare*, получают распространение, достаточное для того, чтобы их значение ослабло до семем “слово” и “говорить” [6, 132]. Старофранцузский язык закрепил за глаголом *parler* значение “говорить”, “беседовать”, что подтверждают как словари [5, 443], так и тексты. И именно глагол *parler*, обладавший в исходном положении узким функциональным диапазоном, становится одним из базовых в ЛСГ глаголов говорения, сохраняя за собой этот статус до наших дней.

Ядро лексико-семантической группы глаголов говорения латинского языка в его классическом варианте представлено уже упомянутым *dicere*, глаголами *orare* (со значением “говорить, просить, молить”) и *loqui*, обозначающим “говорить” (в обиходно-разговорном смысле, в отличие от литературных *dicere* и *orare*) и “разговаривать” (в этом значении глагол употребляется в литературном языке). Но отложительный глагол *loqui*, неправильный и неудобный для формирующейся в недрах народной латыни системы аналитизма, был вытеснен синонимом *fabulare*. Любопытно, что и сам глагол *fabulare*, предпочтенный языком в силу внутренних законов, не всегда доступных для понимания, приобрел форму правильного первого спряжения лишь в рамках народной латыни, будучи изначально также отложительным глаголом *fabulāri*. Таким образом, на роль ядерных глаголов говорения в народной латыни выходят *dicere*, *orare*, *fabulare* и уже проанализированный глагол *parler*.

Старофранцузский язык внес свои коррективы в группу базовых глаголов говорения. *Dire* и *parler* сохраняют за собой позиции наиболее общих, т.е. базовых глаголов, но в то же время два других глагола претерпевают определенные семантические сдвиги в структуре значений. Так, *orere*, развившийся из *orare* (от *os*, *oris* – *рот*), расширяет свои значения до “просить, обращаться с просьбами, молить, молиться, умолять, желать” [5, 427], но и с этим, изменившимся по сравнению с латынью, диапазоном значе-

ний глагол *oer* исчезает из языка бесследно. В то же время французский язык сохранил некоторые глаголы, включающие *oer* в качестве корня слова, например, *r  rer*. Что касается старофранцузского *fabler*, то уже в средние века наряду со значением “разговаривать, рассказывать” в семантическую структуру этого глагола проникает сема “сочинять, обманывать”, что вызывает существование двух значений у этого глагола, одно из которых остается в пределах ядра, а другое отодвигается на периферию. Последующие этапы развития французского языка приводят к утрате этого глагола, так как ни один из словарей современного французского языка не дает его в своих списках [7; 8; 9; 10]. Но вместо него в XV веке появляется другой глагол – *fabuler* с уже знакомым значением “выдумывать, придумывать, сочинять”. Форма глагола *fabuler* с сохранившимся срединным безударным *и* говорит о научном, книжном происхождении этого слова, т.е. в случае с *fabuler* речь идет о заимствовании из латинского языка. Видимо, основой для него в этом случае послужило существительное *fab  la*.

Анализ передвижений базовых глаголов говорения в течение длительного исторического отрезка подтверждает вывод В.В. Макарова: “Романские языки показывают многочисленные примеры того, как семантическое взаимодействие основного и дополнительного лексического средства, имевшее место в историческом прошлом, завершилось потерей некогда основного обозначения в результате “давления” со стороны дополнительного” [11, 195].

Переходя к основной части нашего исследования, рассмотрим некоторые из синонимов современных базовых глаголов говорения *dire* и *parler* не сточки зрения их места в ЛСГ, а исходя из путей вхождения в данную лексико-семантическую группу.

Большое количество французских глаголов говорения не меняли своего значения с эпохи классической латыни. Они составляют часть исконного фонда французского языка. К ним относятся: *articuler* – *артикулировать, четко произносить*, *murmurer* – *шептать, бормотать*, *balbutier* – *заикаться, запинаться, бормотать* и другие. Но они являются, скорее, исключением, несмотря на большое их количество, в постоянно развивающейся и находящейся в динамике семантической системе.

Многие глаголы расширили свое значение, потеряв ряд специфических дифференциальных сем. Так, глагол *crier*, развившийся из народнолатинского *cr  tare*, представляющего собой стянувшийся классический глагол *qu  r  tare*, приобрел более общее по сравнению с предыдущими эпохами значение. Сегодня это – “кричать”, в то время как *qu  r  tare* означал “звать граждан (*quirites*) на помощь”.

Французский глагол *prononcer* – *произносить, выговаривать; постановлять, объявлять* может быть с полным основанием признан базовым в подпарадигме глаголов, обозначающих внешнюю сторону речи, произнесение звуков, слов и т.д. Вместе с тем, латинский глагол *pronunti  re*, прямым наследником которого является *prononcer*, восходит к существительному *nuntius* – *весть, известие, сообщение, новость* [4, 607]. Очевидно, что сема “новость, новое сообщение” перестала быть существенной для современного глагола. Интересно, что, кроме *pronunti  re*, в латинском языке был и безпрефиксный глагол *nunti  re* с теми же значениями. Он имел достаточное распространение, чтобы быть принятым системой формирующегося романского языка и войти в основной его фонд. В старофранцузском языке он продолжает существовать в форме *poncier* со значениями “объявлять, рассказывать, провозглашать”, однако современный французский язык не знает этого глагола, он вышел из узуса в среднефранцузский период.

Латинский глагол *perorare*, образованный от *orare* – *говорить*, употреблялся в значении “заканчивать речь, говорить в заключение; обстоятельно, подробно высказываться”. Этот глагол часто использовался в юридической лексике. Семный набор для него можно представить следующим образом: говорить + в заключение + обстоятельно. Во французском языке он фиксируется в конце XIV века, до этого встречается лишь существительное *perore* со значением “дискуссия” [5, 453]. Но глагол *perorare*, вновь во-

шедший в употребление на французской почве в форме *réroger*, в качестве важной дифференциальной семы приобретает элемент значения “с пафосом, претенциозно”. Сегодня он понимается как “разглагольствовать”.

В Средние века во Франции получает широкое распространение синтетический тип словообразования, образующий при помощи приставок и окончаний глагол от существительного. Так, в конце XII века появляется глагол *goler*, образованный при помощи окончания *-er* (латинского суффикса *-re* с конечной гласной основы *a*) первой группы глаголов от существительного *gole*, основные значения которого – “глотка, рот, пасть животного”. Восходит это существительное к латинскому *gūla* – *горло, глотка*. В старофранцузском языке существительное *gole* через метонимию присоединяет к своему диапазону значений сему “слово”. Именно это периферийное для *gole* значение легло в основу глагола *goler*, которое в Средние века означает “кричать, орать” [5, 294]. Современный глагол *gueuler*, изменивший фонетическую и графическую оболочку в силу внутренних языковых законов, сохранил именно эти значения.

Интересные трансформации формы и значения предшествовали возникновению глагола *bavarder* – *болтать*. В недрах народной латыни на базе ономотопии возникает существительное *baba* – *лепет ребенка*, дальнейшее развитие которого приводит через ассоциацию к появлению у него двух значений – “слюна” и “болтовня”, что и фиксирует словарь старофранцузского языка [5, 60] (форма слова трансформируется следующим образом: *baba* → *bave* → *beve*). В XIV веке в языке появляется глагол *baver* с соответствующими значениями – “пускать слюну” и “болтать”, которые сохраняются до конца столетия. Дальнейшие деривации приводят к появлению в XV веке существительного *bavard* – *болтун* (с заимствованным германским суффиксом *-ard*), от которого и происходит глагол *bavarder*. Параллельно с ним язык сохраняет и глагол *baver*, который утрачивает сему речи и в качестве основного значения имеет “пускать слюну”. Лишь с пометкой *argo* словари фиксируют за ним значение “болтать”.

Среди слов, представляющих исконный фонд французской лексики, большое количество составляют слова германского происхождения. Поскольку германский суперстрат сыграл огромную роль в формировании французского языка во всех его сферах – в фонетике, лексике, грамматике, – некорректно считать германский лексический элемент заимствованным. Проникновение германских племен на территорию Галлии, их участие во многих сферах жизни исконного населения вызвали появление большого числа германизмов среди французских слов. Большую часть германизмов принесли франки в северной Франции. Бургунды оставили небольшой вклад на востоке, где большинство германизмов происходит из франкского и аллеманского языков. Вестготы оставили свой след в лексике на юге. Наивысший процент германизмов проник через Нормандию, где к общему франкскому и к особому саксонскому пласту присоединился, начиная с нормандской колонизации, значительный норманский элемент [6, 133]. Есть германизмы и среди глаголов говорения. Далее рассмотрим некоторые из них.

Широкораспространенный французский глагол *débiter* среди нескольких своих значений имеет следующие, относящиеся к речи: “декламировать; рассказывать, выкладывать; говорить скороговоркой, выпаливать; детально излагать”. Интересно проследить семантическую эволюцию этого глагола. Произойдя при помощи приставки *de-* от *bitte* (на нормандском *bitter* означает “затыкать, заделывать, закупоривать”; на староскандинавском *bita* – “кусать”), впервые зафиксированный в 1387 году [7, 539], глагол *débiter* входит в язык со значением “разрезать, разделять, разделявать (дерево или другой материал) на куски, готовые к использованию”. Очевидно, что изменение значения до, практически, противоположного обусловлено приставкой *de-*. Словарь Robert до сих пор фиксирует первичное значение для *débiter* как основное (в качестве синонимов он предлагает *diviser*, *partager* – *разделять*). Второе значение – “продавать в розницу” – появляется в 1464 году [7, 539]. И лишь в XVII веке фиксируется интересующее нас

значение “рассказывать”. Кстати, нельзя путать это слово с другим *débitier* – *дебетовать, заносить в дебет*, возникшим еще позже, в XVIII веке от латинского *debitum* – *долг*. Глагол *débitier* наглядно показывает развитие значения от прямого к переносному: первоначальное “разделение материальных предметов на части, детали” через метафору приводит к “детальному изложению в речи”.

Еще один глагол германского происхождения *haranguer* – *обращаться с торжественной речью* является дериватом от *harangue* – *торжественная речь*, в основе которого позднелатинское *harenga*, от франкского *hari-hring* – *собрание войска*. На примере этого глагола мы наблюдаем формирование предиката от латинского существительного, основанного на базе переосмысленного благодаря метонимии германского слова.

Примером адаптации германского глагола является известный еще в XI веке глагол *radoter* – *говорить вздор, повторяться, заговариваться*. Он создан при помощи префикса *re-* на основе германского корня *dot-*. Его значение в средние века совпадает со значением средненидерландского *doten* – *впадать в детство*. Интересно, что английский глагол *to dote* сохранил именно это значение до сих пор. Германского происхождения и глагол *bégayer* – *заикаться, запинаясь, говорить запинаясь, бормотать*, который происходит от нидерландского *beggen* – *болтать*.

Одним из основных явлений жизни языка являются заимствования. Они проникают во все слои языка-реципиента, но, прежде всего, в лексику. Самым простым случаем заимствования можно считать заимствования из соседнего языка. Традиционно близкими народами на протяжении всего периода формирования французской нации и французского языка были германцы, оставившие мощный суперстрат в языке. Однако после распада империи Каролингов связи Франции с германским миром ослабли. Французский язык стал окончательно непонятным для восточных соседей, так же как и немецкий язык для французов. Первые заимствования из немецкого языка появляются во Франции в период Столетней войны и продолжают в последующие века. Касаются они, преимущественно, военной терминологии, продуктов питания и предметов, распространившихся из Германии. Нам не удалось найти французского глагола говорения, заимствованного из национального немецкого языка.

Другим ближайшим соседом для французского языка является провансальский. Его вклад в развитие словарного запаса французского языка значителен, что отразилось и на развитии лексико-семантической группы глаголов говорения. В качестве примера можно привести глагол *badiner* – *шутить, шутливо говорить*. Впервые он фиксируется в 1549 году [4, 66], как дериват от существительного *badin*, ассимилированного провансальского существительного *badar* со значением “тот, кто стоит с открытым ртом”. Сема “глупый, простоватый” присутствует в существительном *badin* и глаголе *badiner* до XVII века, потом она уступает место другой – “шутник, весельчак”. Но компенсаторные свойства языка не позволили образоваться брешу в семантическом континууме, и вместо *badiner*, получившего новые семы, французский язык сохранил другой глагол, *badauder*, производный от *badaud*, синонима *badin*. *Badaud* происходит от того же провансальского *badar* и закрепляет за собой значение “ротозей, зевака, фланер, праздношатающийся”. Таким образом, второй глагол остался в рамках первоначальной семемы – “ротозейничать, зевать, фланировать, гулять”. В случае с заимствованиями интересно обращать внимание и на словопроизводство, благодаря которому иностранное слово гармонично ассимилируется языком-реципиентом. Это – широко применяемое французским языком словопроизводство по аналогии, которое на каждом этапе развития языка “принимало” чужое слово, оформляя его суффиксами из собственного арсенала.

Многие французские глаголы вошли в ЛСГ говорения благодаря образным выражениям, например, метафорам. Некоторые из них мы уже рассматривали. Еще один глагол – *répliquer* – *отвечать, возражать* восходит к латинскому *replicare* – *отгибать назад, обращать назад*. Сема “возвращения обратно” в абстрактном значении еще в

классической латыни легла в основу юридического термина *выступать с возражением*. Впоследствии произошло так называемое изнашивание метафоры, в результате чего глагол *répliquer* уже в старофранцузском языке теряет первоначальное значение “отгибать” и имеет прямое значение “напоминать, повторять; отвечать”. Сегодня для носителя французского языка метафора, послужившая приобретению переносного значения глаголом *replicāre*, полностью утрачена, и глагол *répliquer* несет в качестве основной семы “отвечать”. Подобных примеров в истории французской семантики много, и отражают они сложные психологические и социальные явления, которые формируют систему языковых значений в процессе длительной эволюции. А.Доза пишет, что “это явления сложные, очень тонкие, иногда трудно уловимые, легко ускользающие от анализа; они связаны с действием многочисленных факторов, в которых много неизвестных величин, и сочетаются или сменяют друг друга в самых разнообразных соотношениях” [6, 194-195].

Рассмотренные примеры семантических трансформаций внутри лексико-семантической группы глаголов говорения наглядно демонстрируют действие двух разнонаправленных тенденций внутри ЛСГ. Первая – стремится к сохранению внутренней структуры группы, которая удерживает прочные связи между подпарадигмами. Благодаря этому язык всегда находит средства для выражения мельчайших оттенков значений. Но такой стабильной, упорядоченной, симметричной ЛСГ предстает лишь в синхронном срезе. На любом этапе развития языка исследователь семантики может выявить ядро, периферию, абсолютно очевидные базовые глаголы как для всей лексико-семантической группы, так и для ее подпарадигм. Но сопоставление результатов подобных исследований для разных исторических отрезков наглядно демонстрирует вторую тенденцию внутри ЛСГ. Это тенденция к мобильности, динамике, постоянному развитию, которая приводит к подвижкам в стройной системе значений. С чем связаны подобные изменения, какими путями идет поиск языком новых лексем для выражения тех или иных значений, – все это можно увидеть и изучить только в диахроническом аспекте исследования. Отсюда и основной вывод работы: глубокий и объективный анализ семантики, которая лишь в синхронии имеет вид завершенной, упорядоченной системы, возможен в том случае, когда исследователь сопоставляет выводы по историческим отрезкам, прослеживает динамику и развитие внутри стабильной и “застывшей” в рамках синхронии системы.

РЕЗЮМЕ

У статті обґрунтовується необхідність вивчення семантики мови з історичного погляду, з позицій етимології. На прикладі аналізу конкретної лексико-семантичної групи показано, що безперервний розвиток мови неминує вносити зміни як у семантичну структуру кожного окремого слова, так і цілої лексико-семантичної групи (ЛСГ). Семантична структура лексеми може підлягати змінам у процесі історичного розвитку, тому виявлення структури ЛСГ у діахронії, що базується на зіставленні синхронних зрізів і є найкращою ілюстрацією еволюції лексичної семантики.

SUMMARY

The present article substantiates the necessity to study language semantics from the historical point of view, in terms of etymology. The analysis of a definite lexico-semantic group shows that constant development of the language leads to changes both in semantic structure of each particular word and that of the whole LSG. Since semantic structure of a lexeme may undergo changes in the process of historical development, diachronic study of LSG structure based on the comparative analysis of synchronic layers is the best illustration of lexical semantic evolution.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С.147-179.
2. Dictionnaire Bordas des synonymes analogies antonymes. – P.: Larousse – Bordas, 1997, 930 p.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, – 1998. – 1096 с.
4. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterand. Nouveau Dictionnaire étymologique et historique. – P.: Larousse, 1973. – 814 p.
5. Greimas A.J. Dictionnaire de l'ancien français. Le Moyen Age. – P.: Larousse, 1994. – 630 p.
6. Доза А. История французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 471 с.
7. Le Nouveau Petit Robert Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – P., 1994, – 2490 p.
8. Le Petit Larousse illustré. – P., 1999. – 1785 p.
9. Le Maxidico Dictionnaire encyclopédique de la langue française. – P., 1996. – 1718 p.
10. Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1998. – 1195 с.
11. Макаров В.В. Проблемы лексико-семантической дифференциации романских языков. – Минск: МГПИИЯ, 1972. – 383 с.

Надійшла до редакції 06.09.2001р.

УДК 821.112.2: 81'367.63

МОРФОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА СКЛАДНИХ ТРАНСЛОКАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ ТА СТРУКТУРА СИСТЕМИ ТРАНСЛОКАЛЬНИХ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ ІЗ ДОЦЕНТРОВОЮ СКЕРОВАНІСТЮ ДІЇ

О.Р.Курилас

Систему транслокальних відношень утворюють транслокальні прислівники чи прислівники наряду, що є похідними від *her*. Прислівник *her* позначає в загальному напрям (вектор). В семантиці *her* присутня суб'єктивна величина (об'єктивно мовець), відносно якої існують вектори [1, 102]. Другими компонентами складних транслокальних прислівників виступають давні прислівники, а тепер прийменники (*ab, an, auf, aus, ein, nieder, über, unter, vor*) із різною просторовою семантикою. Незмінним є мовець, експліцитно виражений в семантиці *her*. Джерелом для розгляду семантики прийменників та транслокальних прислівників послужили словникові статті із словників Duden "Deutsches Universalwörterbuch" [3, 687-702] та Duden "Bedeutungswörterbuch" [4, 330-335].

Найпростішим вектором є прислівник *heran*. Прийменник *an* позначає напрям до чогось, а у сполученні із *her* позначає напрям до місця, де знаходиться мовець. Результатом накладання двох векторів є один складний вектор із семантикою „сюди, в напрямку до мовця чи якоїсь речі“. Кінцевий пункт, місцезнаходження мовця, експліцитно виражається семантикою *her*. Крім векторної семантики елемент *an* виявляє сему наближення. Тому вектор *heran* експлікує напрям руху і наближення до мовця чи якоїсь речі.

Відносно синонімічним до прислівника *heran* виступає прислівник *herbei*. На відміну від *an*, що позначає процесуальність близькості, тобто наближення, *bei* експлікує стан близькості когось чи чогось до якогось місця чи речі. Сема неконкретного перебування поблизу чогось, що її виявляє прийменник *bei* переходить у сему конкретного місця мовця у прислівника *herbei*. У прислівнику *herbei* *bei* під впливом векторної семантики *her* розвиває сему віддалі між певним місцем і мовцем. Накладання семантики окремих елементів результується у значенні „із якогось віддаленого місця до місця мовця“.

Синонімом до *herbei* виступає прислівник *herzu*. Першим значенням прийменника *zu* є позначення напрямку до якоїсь певної цілі. Крім векторної характеристики прийменнику *zu* властиве просторове значення позначення місця, в якому щось перебуває чи відбувається. Напрямок до мовця (*her*) і напрям до якоїсь цілі (*zu*), накладаючись, експлікують цілеспрямований напрям „до місця мовця“.

Протиставлення двох місць у різних просторах знаходить експліцитне вираження у семантиці *herüber*. Крім неекторної семи положення на протилежній стороні чогось у семантиці *herüber* імпліцитно наявна сема руху в горизонтальному напрямку із пересіканням якогось місця з метою кудись дістатись, властива прийменнику *über*. Пересікання простору чи місця, що супроводжує рух, стає проходженням відстані між двома протилежними сторонами, по одну з них знаходиться місце початку руху, а по другу – місце мовця, і в кінцевому результаті досягнення місця мовця. Отже, семантика прислівника *herüber* характеризується таким чином : *звідти (по той бік) сюди*.

Результативна сема місцезнаходження в межах якогось простору, властива прийменнику *in* реалізується в семантиці *ein*. Переміщення з одного простору в інший і досягнення певного місця в межах другого простору складають семантику *ein*. При сполученні із прислівником *her* векторна семантика прислівника *ein* взаємодіє із семантикою прислівника *her*. Напрямок руху чи дії до мовця стає напрямом із зовнішнього простору, де не знаходиться мовець, у простір, де він перебуває. Кінцевим формулюванням семантики *herein* буде значення „зназовні всередину“.

Основною просторовою семою прийменника *aus* є позначення напрямку зсередини назовні. При переміщенні, що експліцитно виражене в *aus*, суб'єкт чи об'єкт виходить за межі окресленого простору. Нове місцезнаходження суб'єкта чи об'єкта лише імпліцитно присутнє у семантиці *aus*, тоді як для *ein* саме цільовий простір, в межах якого опинялися суб'єкт чи об'єкт, був релевантним. При сполученні із прислівником *her* неконкретний напрям назовні конкретизується спрямованістю на місце, де перебуває мовець. Отже, рух чи дія відбувається у напрямку до мовця „зсередини чогось назовні“.

Локальність прийменника *vor* виражається семою місцезнаходження спереду чогось або перед чимось. Ця ж сама сема, видозмінена у векторну сему, позначає напрям наперед. Різниця між векторами *hervor* та *vor* полягає в експліцитному вираженні семантикою *hervor* початкового місця руху чи дії (*von dort hinten*). Суб'єкт чи об'єкт перед початком руху чи дії перебувають позаду чогось або у місці віддаленому від мовця, а в результаті опиняються спереду якогось предмета, у місці, де перебуває і сам мовець. Мовець, що знаходиться спереду, спостерігає рух чи дію у напрямку „ззаду наперед“. Другим значенням прислівника *hervor* є позначення напрямку „із, з-поміж, з-під чогось назовні, на поверхню“.

Вживання прислівника *ab* у значенні напрямку руху „згори вниз“ дуже обмежене в сучасній німецькій мові. Це значення передається прислівником *herab*. Наявність суб'єктивного моменту ставить прислівник *herab* в один ряд із прислівниками транслोकальної семантики. Семантика прислівника *ab* передбачає наявність двох точок на вертикальній осі: верхньої і нижньої. У прислівника *herab* кінцева точка руху збігається із місцем мовця, який перебуває внизу і до якого здійснюється рух, беручи свій початок у місці, розташованому вище від місця мовця.

Просторова сема прийменника *unter* "позначення дистанції у вертикальному напрямі і нижчого положення порівняно із іншим названим предметом" є релевантна для семантики прислівника *herunter*. Дія чи рух відбуваються у вертикальному напрямі до місця мовця, яке розташоване нижче за те місце, звідки бере свій початок рух чи дія. Для прислівника *herunter* характерне ще одне значення, а саме „з якогось певного місця, якоїсь поверхні геть“. Суб'єктивна орієнтація на мовця тут нівельована як і сема напрямку до місця внизу.

Третім із синонімічного ряду лексичних одиниць, що експлікують напрям руху „згори вниз“, є прислівник *hernieder*. Вихідна точка руху не конкретизована. Кінцевим пунктом руху чи дії є якесь місце на поверхні землі. У сполученні із прислівником *her* кінцевий пункт, де завершується рух чи дія, співпадає із місцем на поверхні землі, в якому знаходиться мовець.

Прислівник *auf*, який експлікує напрям вгору реалізує це значення і у сполученні із прислівником *her*. Кінцева точка руху чи дії збігається із місцем мовця. Рух бере свій початок із нижньої точки і завершується у верхній точці, в якій перебуває мовець.

Для встановлення семантики складних транслокальних прислівників було необхідно визначити релевантні для цього семи прийменникових елементів на основі семантики відповідних прийменників.

Таблиця 1. Реалізація прийменникових сем прийменниковими елементами у складі транслокальних прислівників

прийменникові елементи	-ab	-an	-auf	-aus	-bei	-ein	-nieder	-über	-unter	-vor	-zu
семи прийменників											
напрямок до якогось місця		+									
наближення до якогось місця		+									
близькість до якоїсь речі чи місця					(+)						
віддаль між якимось місцем і мовцем					(+)						
цілеспрямованість руху											+
перебування у яко-мусь місці, в межах якогось простору						(+)					
положення на проти- лежній стороні чогось								(+)			
пересікання якогось місця в горизонталь- ному напрямку з ме- тою кудись дістатись								+			
переміщення з одного місця в інше, з одного простору в інший						+					

Продовження таблиці 1

позначення цілі, з орієнтацією на яку відбувається рух						+				+	
пронкнення всередину обмеженого простору						+					
покидання обмеженого простору				+							
напрямок зсередини простору за його межі				+							
напрямок наперед										+	
напрямок згори вниз	+										
позначення дистанції у вертикальному напрямі та нижчого положення									(+)		
перебування внизу									(+)		
напрямок до місця, що розташоване під іншим місцем									+		
напрямок вниз, до землі							+				
напрямок знизу вгору			+								

Позначення: + – реалізація семи, () – неекторна сема

Отже, транслокальні прислівники у самостійному вживанні, тобто у адverbіальній функції, виражають різноманітні напрямки певного руху чи дії у межах конкретного трьохвимірного простору. Різні просторові значення прийменникових компонентів в сполученні із значенням напрямку до мовця, яке є єдиним значенням прислівника *her*, формують ті цілісні значення, що їх виявляють транслокальні прислівники, які у своїй сукупності дають підстави стверджувати про наявність системи транслокальних відношень між явищами чи предметами дійсності.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сложные наречия направления с наречием *her* в роли первого компонента. Совокупность всех сем, которые реализуют предложные элементы в наречных образованиях с *her*, дает возможность установить семантику транслокальных наречий. Направительные наречия на основе их семантики, которая обозначает разные пространственные отношения в динамике, следует считать векторами трехмерной системы пространства.

SUMMARY

The article deals with compound adverbs of direction with the adverb "her" as the first component. Set of all semes realized by preposition elements in adverbs with "her" enables us to establish semantics of translocal adverbs. Adverbs of direction on the basis of their semantics denoting various space relations in dynamics should be considered vectors of three-dimension space system.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Афонькин Ю.Н. О некоторых способах выражения направленности движения в немецком языке // Ученые записки ЛГУ, № 318. Серия филологических наук, – Ленинград, – Вып. 65. – 1962.
2. Шмелев В.И. О сущности наречий // Вестник Московского университета. Серия 10, Филология – № 6 – 1966.
3. Duden “Bedeutungswörterbuch”. – 2., völlig neu bearb. u. erw. Auflage. – 1985, Mannheim; Wien; Zürich. (Der Duden; Bd.10).
4. Duden Deutsches Universalwörterbuch / hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion. 3., völlig neu bearb. u. erw. Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1996.

Надійшла до редакції 15.09.2001р.

УДК 81'373.46

КАРТИНА СВІТУ В ЇЇ ПОДАННІ МЕТАФОРОЮ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ТЕРМІНІВ)

С.М.Кришталь

Метафора належить до явищ, вивчення яких не обмежується рамками якої-небудь однієї дисципліни. Метафора викликає інтерес у представників філософії, лінгвістики, фольклористики, психології, логіки. Це явище феноменальне; приклади метафори можна знайти практично в усіх мовах і в усі часи. Наведемо лише декілька висловлювань про метафору з великої кількості робіт, що існують з даної теми.

Д.Бергтрен заявляє, що метафора “завжди була однією з центральних проблем філософії” [1, 237].

Справді риторичною фігурою вважав метафору Арістотель. Саме під впливом його робіт сформувався погляд на метафору як на засіб, функція якого зводиться до створення образності та експресивності мовленнєвого твору. До цього ж в багатьох роботах підкреслюється виключна роль метафори для художнього твору. Так, О.І.Федоров називає метафору найбільш активним засобом збудити розумову діяльність і уяву читача [2, 43].

Є.О.Опаріна характеризує метафору як один з найбільш розповсюджених способів поповнення лексичного і фразеологічного інвентаря мови і, тим самим, вказує на її номінативну функцію [3, 65].

Учені відзначають не тільки здатність метафори утворювати нові слова, але, що більш важливо, і нові поняття; здатність метафори бути знаряддям мислення. В акті метафоризації утворюється не тільки нове слово, але й формується і саме поняття, що отримало ім'я. Метафора є вираженням властивості свідомості пізнавати об'єкти на основі аналогії за принципом *als ob* (“як коли б”). Це дозволяє їй об'єднувати в цілісний образ різного роду явища, олюднювати предмети і поняття – тобто переступати в уподібненнях через межі природного категоріального членування дійсності. Матеріалізуючи невидимий світ, роблячи його предметним, метафора вивчає складні сутності, у тому числі об'єкти, недоступні безпосередньому спостереженню, при цьому чим далі об'єкт теорії від середовища людської життєдіяльності, тим більше він потребує метафоричного позначення [4, 41]. Цю точку зору поділяють зарубіжні дослідники метафори: “Метафора потрібна нам не тільки для того, щоб, завдяки отриманому найменуван-

ню, зробити нашу думку доступною для інших людей; вона необхідна нам самим для того, щоб об'єкт став доступним нашій думці" [5, 70].

Останнім часом з'являється все більше досліджень, присвячених аналізу метафори як одному з більш важливих способів створення мовної картини світу.

Загальноприйнятим вважається положення про те, що картина світу – це цілісний глобальний образ світу, який є результатом усієї духовної активності людини. Концептуальна картина світу проектується на мовну картину світу, зреалізовану у своєрідній матеріальній формі – у формі мовних знаків. Оскільки мовна картина світу є вторинним утворенням, результатом чуттєвого відображення, світосприйняттям крізь призму нагромадженого досвіду і його творчим переосмисленням, вона (мовна картина світу) є важливим компонентом національної культури. Здатність метафори поєднувати в собі абстрактне і конкретне, тобто логічні сутності різних порядків, і синтезувати такого роду відомості в нові концепти, може розглядатися як механізм, який призводить до взаємодії і пізнавальні процеси, і емпіричний досвід, і культурне надбання колективу, і його мовну компетенцію. Таким чином, вважає В.М.Телія, метафора допомагає “відобразити в мовній формі об'єкти, які чуттєво не сприймаються, і зробити наочною невидиму картину світу – створити її мовну картину...” [6, 180].

Метою цієї статті є ілюстрація ролі метафори у створенні мовної картини світу на прикладі англійських та українських фінансових термінів.

Дослідження англійських та українських фінансових термінів свідчить про те, що метафора відіграє значну роль серед способів поповнення термінологічного лексикону мов, що розглядаються. Відзначимо, що це ще раз підтверджує думку про особливо важливу роль метафори як засобу номінації і створення нових концептів саме в тих сферах відображення дійсності, яких не задано в безпосередньому відчутті. Як відомо, здійснюючи фінансову діяльність, людина у більшості випадків змушена оперувати абстрактними поняттями (аккумуляція коштів, акцизи, амортизація боргу, дотування, лізинг, ціна і т.ін.). Фінансові терміни в англійській та українській мовах яскраво відображають найбільш характерний для метафори параметр – її антропометричність. Саме антропометричність дозволяє метафорі подавати навколишній світ за аналогією до людини. Моделями при цьому служать тіло людини, її житло і взаємини. Свідомість людини, антропоцентрична за своєю природою, організує непередметну дійсність за аналогією з простором і часом світу, даного у безпосередніх відчуттях. Так, просторові координати осмислюються як високе або низьке в людині, те, що попереду усвідомлюється як майбутнє, а те, що залишилося позаду, – як минуле; орієнтація вправо уявляється як “істинний” шлях, вліво – як неправильний шлях; верх сприймається як кульмінація деякого приємного стану, а низ – як символічний простір падіння і т.д. На принципі антропометричності ґрунтується вісім груп термінів-метафор, які виділилися в англійській та українській мовах. Назвемо їх:

– власне антропоморфна метафора, яка може спиратися на аналогії сімейних відносин: англ. parent company (*материнська компанія*) – укр. товариство дочірнє; аналогії соціальних відносин: англ. refugee capital (*капітал-біженець*) – укр. репатріація прибутків; аналогії до психологічних характеристик: англ. idle money (*ледачі гроші*) – укр. папери *цінні агресивні*; біологічні характеристики людей: англ. dead stock (*мертві активи*) – укр. цикл товару життєвий;

– побутова метафора: англ. money laundering (*відмивання грошей*) – укр. ножиці цін;

– військова метафора: англ. intervention mechanism (*механізм втручання*) – укр. блокада валютна;

– орієнтаційна метафора: англ. back door method – front door method (*метод передніх дверей – метод задніх дверей*) – укр. витрати прямі – витрати непрямі;

– зооморфна метафора: англ. shark repellents (*відлякування акул*) – укр. бики;

– кольорова метафора: англ. greenmail (*зелений шантаж*) – укр. чорний ринок;
 – географічно-національна метафора: англ. chinese wall (*китайська стіна*) – укр. аукціон голландський;

– група абстрактних фінансових понять, що наділяються фізичними характеристиками: англ. elastic currency (*еластична валюта*) – укр. валюта м'яка.

Для ілюстрації ролі метафори у створенні мовної картини світу найбільш актуальним виявляється розгляд третьої групи виділених термінів – метафори “військової”. “Військова” метафора відображає осмислення і переживання деяких явищ фінансової діяльності в термінах явищ війни і, таким чином, найяскравіше відбиває специфіку цієї галузі людського знання.

Низка термінів цієї групи характеризують тактику фінансистів, що виявляється аналогічною до військової. Наведемо приклади англійських термінів з їх дослівним перекладом українською мовою: burn-out turnaround (*вихід з вогню*), corporate raider (*нальотчик на компанії*), cross-firing (*перехресний вогонь*), creeping takeover (*повзуче поглинання*), dawn raid (*рейд на світанку*), intervention mechanism (*механізм втручання*), surrender value (*сума / ціна капітуляції*) та багато інших.

Фінансова діяльність, подібно до війни, часто супроводжується втратами і невдачами. Невдачі та збитки уподібнюються до поранень і страждань, неминучими під час військових операцій. Про це яскраво засвідчує група терміносполучень, в яких один з компонентів утворений від дієслова зі значенням “завдати фізичних пошкоджень”. Серед них то break (*ламати*) → breaking a leg – *ламання ноги*; broken account – *зламаний рахунок*;

to crunch (*роздавлювати*) → credit crunch – *роздавлювання кредиту*;

to squeeze (*стискати*) → credit squeeze – *стиснення кредиту*;

to mutilate (*нівечити, калічити*) → mutilated banknotes – *понівечені банкноти*.

Інтерес викликає третя підгрупа “військової метафори” у фінансовій термінології. Вона ілюструє приховану від сторонніх, закулісну діяльність фінансистів, яка, як і війна, не завжди здійснюється винятково чесними і прямими методами. Сюди належать терміносполучення, які своїм компонентом мають слово зі значенням “дещо таємниче, зрадницьке, або покликане неприємно здивувати кого-небудь”. Наприклад: poison pill (*отрусна пілюля*), poverty trap (*пастка убогості*), hidden tax (*прихований податок*), bill leak (*вексельна лазівка*).

Українська термінологія пропонує аж ніяк не спокійнішу і мирну картину. Приклади з української фінансової термінології також свідчать про те, що багато (до того ж серед них більшість – ключові фінансові поняття) явищ фінансової активності уподібнюються до військових дій.

Наведемо лише деякі приклади: **інтервенція** біржова / валютна / товарна / банківська / економічна; **війна** валютна / економічна / кредитна / митна / торгівельна, війна цін; **блокування** рахунку / цін / експорту / валюти; **блокада** кредитна / митна / валютна; а також **набїг на банк**, **паніка фінансова**, **вексель мораторний** та інші. Однак слід зауважити, що у кількості подібних прикладів та у їх експресивності, образності українська термінологія дещо поступається перед англійською. Обмежена кількість прикладів терміносполучень із компонентами, які мають значення “завдавати фізичних пошкоджень” та “дещо таємниче, зрадницьке” не дозволила виділити окремі підгрупи “військової” метафори, як то було зроблено в англійській мові. Очевидно, що це відбиває загальну тенденцію в термінології – українські терміни більш регламентовані, типізовані та стримані як порівняти з англійською. У зв'язку з цим хотілося б також навести звернути увагу на зауваження В.Г.Гака щодо межі між науковим та розмовним стилями у французькій мові у порівнянні з російською. У російській мові – зазначає В.Г.Гак, різниця між науково-технічним стилем і нейтральним мовленням більш відчуття, ніж у французькій. Французькі мовні засоби, на відміну від російських, характе-

рижуються більш яскраво вираженою тенденцією до стилевої нейтралізації [7, 51]. Це твердження здається слушним і для мов, що розглядаються і у цій статті.

Незважаючи на різницю, яку ми відзначили, можна з повною впевненістю констатувати, що подані терміни є яскравим виявом того, що діяльність людини, спрямована на отримання грошей, завжди була невіддільною від такого поняття як боротьба, а часто і від таких понять як насильство і підступність. Метафора тут виконує роль призми, здатної забезпечити розгляд того, що знову пізнається, через вже пізнане, зафіксоване у вигляді значення мовної одиниці. Образ, який лежить в основі метафори, відіграє роль внутрішньої форми з характерними саме для цього образу асоціаціями. Подібний семантичний розвиток термінів в англійській та українській мовах свідчить про єдність закономірностей мислення і досвіду в народів, що говорять на різних мовах. Проте, тут можливе заперечення, що у більшості випадків мова може йти про просте калькування з англійської термінології, роль якої у поповненні терміносистем багатьох мов не підлягає сумніву. Видається більш правильним, що за наведеними прикладами метафоричного переосмислення стоять не тільки мовні контакти, але й незалежна творчість мов, що пояснюється схожістю психології, реалій, культурного життя народів. Думка про неможливість зведення шляхів становлення інтернаціональної термінології тільки до запозичення простежується, наприклад, в роботах В.В. Акуленка [8, 39].

Висновки

1. Мовна картина світу – факт національно-культурної спадщини; метафора є одним із засобів її створення.

2. Антропометричність – ключовий параметр метафори. Вона привносить у метафоризацію той етно-, соціо-, психолінгвістичний комплекс, який дозволяє їй поєднувати і синтезувати різного роду сутності.

3. У межах фінансової термінології в англійській та українській мовах здатність метафори відображати специфічне світосприйняття найбільш яскраво виявляється на рівні групи “військових” термінів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается метафора как универсальный способ создания языковой картины мира. На примерах английских и украинских метафорических терминов из области финансов показана способность метафоры фиксировать в языке типичные ассоциации и особенности мировосприятия языковой личности.

SUMMARY

The article studies metaphor as a universal means of forming language picture of the world. English and Ukrainian metaphoric terms from the sphere of finance are analyzed to illustrate ability of metaphor to fix in the language typical associations and specific features of world perception.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Berggren D. The use and abuse of metaphor. – Review of metaphysics. – 1962.
2. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка. – Новосибирск: Наука, 1969.
3. Опарина Е.О. Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 65-78.
4. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. – М.: Наука, 1987.
5. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 68-82.
6. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании картины мира // Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.

7. Гак В.Г. О сопоставительной стилистике // Методы сопоставительного изучения языков. – М.: Наука, 1988. – С. 48-53.
8. Акуленко В.В. Лексические интернационализмы: итоги, перспективы, методы исследования // Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Х.: Вища школа, 1980. – С.10-42.

Надійшла до редакції 02.09.2001р.

УДК 81'367.51

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ НАПРАВЛЕННОСТИ ДЕЙСТВИЯ ВВЕРХ В НЕМЕЦКОМ, УКРАИНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Л.С.Кошкарева

Система синтаксических средств выражения направленности действия вверх в сравниваемых языках представлена предложно-именными группами направительной семантики, устойчивыми словосочетаниями направительной семантики и комбинациями средств разных уровней для выражения данного значения. Проведенный анализ словообразовательных и лексических средств выражения направленности вверх в сравниваемых языках показал, что данное пространственное значение реализуется, как правило, с помощью комбинации средств различных уровней. Каждая из лексем с названной пространственной семантикой обладает способностью сочетаться с другими средствами, т.е. имеет парадигму синтаксических связей (набор пространственных распространителей, реализующихся при наличии определенных условий).

Одними из основных синтаксических средств являются предложно-именные группы направительной семантики. Предлоги как аналитические служебные элементы выражают синтаксические связи и семантико-синтаксические отношения. "Предложно-именные группы представляют собой сложное единство лексико-семантических характеристик, морфолого-синтаксических функций и формально-грамматических показателей" [1, 23 - 24].

Предлоги самым тесным образом связаны с наречиями. Уже в древнейшие времена обозначился процесс специфической ассимиляции наречия и имени существительного, базирующийся на их определенном семасиологическом родстве [6, 34]. Соотнесенность предлогов и морфологизованных наречий выявляется также в их семантике и синтаксических позициях. Взаимосвязь предлогов и наречий прослеживается в двух направлениях: во-первых, предлоги в конструкциях с именами существительными формируют подкласс аналитических наречий, во-вторых, новые предлоги могут формироваться на основе наречий. Предлог в конструкции с именем существительным функционально (синтаксически) является одним словом. Функция предлога в данном случае заключается в переводе имени существительного из субстантивной в адвербиальную позицию. Особенностью функционирования предлога является также тот факт, что предлог как специфическая морфема в определенной степени не зависит от имени существительного. Эта независимость выявляется прежде всего в том, что в предложно-именные конструкции в позицию между предлогом и именем существительным могут быть вставлены другие самостоятельные атрибутивные члены синтаксической группы, доминантой которой является имя существительное [6, 40]. Предлог объединяет в себе собственно семантические функции в случаях, когда обозначает различные отношения между предметом и явлениями объективной действительности, и

служебные конструктивные функции в случаях, когда служат оформлению компонентов предложения.

Предлоги подразделяются согласно своего происхождения и функциям в синхронном плане на производные и непроизводные (или первичные и вторичные: первичные – происходящие не от слов, вторичные – произошедшие от слов). Из предлогов интересующей нас семантики к первичным относятся предлоги *в(у), від(од), до, з (із, зі), к, на, над (наді, надо), по, під (піді, подо), з-понад, понад, понад* в украинском языке, *в, из, из-под, до, , к, на, над, от, под, с* в русском языке, *an, auf, in, gegen, über, von, zu* в немецком языке. К вторичным относятся *вище, зверху, поверх, повище* (соотносимые с морфологизованными наречиями) и *у напрямі, у напрямку* (образованные от адвербиализованных субстантивных форм) в украинском языке, *поверх, выше* - в русском языке.

Более развитая система падежей и флексий в славянских языках обусловила наличие развитой системы предлогов, выражающих пространственные отношения вообще и направленность вверх в частности в русском и украинском языках, и ее существенное отличие от системы пространственных предлогов, обозначающих данное значение в немецком языке. Система предлогов, обозначающих данное значение в русском и украинском языках, семантически более дифференцирована и обозначает различные виды ориентации направленности относительно соотносимого объекта.

Среди предложно-именных конструкций со значением направленности во всех трех языках можно выделить в соответствии с их семантическими особенностями 4 семантические группы:

1. Предложно-именные группы, обозначающие начальную точку направленности.
2. Предложно-именные группы, обозначающие траекторию направленности.
3. Предложно-именные группы, обозначающие конечную точку направленности.
4. Предложно-именные группы, обозначающие промежуточный пространственный ориентир, относительно которого происходит ориентация направленности.

Многие префиксы и предлоги в сопоставляемых языках характеризуются общностью семантических признаков. Очевидным является наличие глагольных сочетаний, которые комплексно, с помощью пространственных префиксов, пространственных предлогов и глаголов определенных семантических групп (субъектного движения, объектного перемещения) обозначают разновидности пространственной направленности действия, где префикс и предлог являются основными маркерами выражаемой направленности. В конструкциях “предлог – префикс – глагол” прослеживаются определенные предложно-префиксальные корреляции (определенным префиксальным глагольным образованиям соответствует определенный предлог/предложно-именная группа). Для данных предложно-префиксальных корреляций очевидным является и наличие симметричности их значений: *внутри – наружу, вверх – вниз* и т.д. В сочетаниях предлог – префикс – глагол возможны следующие предложно-префиксальные отношения:

- а) формальная и семантическая тождественность префикса и предлога:
- в украинском языке: *в-(у-) + в(у), від- + від, до- + до, з-(з-) + з, під- + під*;
 - в русском языке: *в-/во- + в, от- + от, до- + до, под- + под, вы- + из*;
 - в немецком языке: *heraus-/hinaus- + aus, heran-/hinan- + an, herein-/hinein- + in*;

- б) формальное отличие и семантическая тождественность:
- в украинский языке: *в- + на, ви- + на; з- + на*;
 - в русском языке: *вз-/вс- + на, за- + на, под- + к*;
 - в немецком языке: *auf-/herauf-/hinauf- + in, aus-/heraus-/hinaus- + von, an-/heran-/hinan- + zu*.

Семантическими дифференциальными признаками предлогов пространственной семантики, которые обозначают направленность, являются: начальная точка направленности, пространственный ориентир направленности, траектория направленного

движения/перемещения, цель направленности, наличие/отсутствие контакта с поверхностью соотносимого объекта.

Специфика выражения направленности действия вверх с помощью **синтаксических средств** выглядит следующим образом:

а) предложно-именных групп, выражающих направленность вверх, в немецком языке это прежде всего предлоги *auf* и *über*, в украинском языке направленность вверх выражается, прежде всего, с помощью предлогов *на*, *над*, *понад*. (*i*)*з-під*, (*i*)*з-піднад*, *поверх*, *зверх*, *вище*, *повище*, в русском языке значение направленности вверх может быть обозначено с помощью предлогов *на*, *над*, *из-под*, *поверх*, *сверх*, *выше*;

б) предложно-приставочных конструкций со значением направленности вверх: в немецком языке к таким конструкциям относятся следующие:

- 1) *entgegen*-+ глагол движения/перемещения, (*sich*) *heben*, *steigen* + *aus*, *von*, *zu*;
- 2) *heraus*-/*hinaus*-+ глагол движения/перемещения, (*sich*) *heben*, *steigen* + *aus*, *von*, *zu*;
- 3) *heran*-/*hinan*-+ глагол движения/перемещения, (*sich*) *heben*, *steigen* + *aus*, *von*, *zu*;
- 4) *herein*-/*hinein*-+ глагол движения/перемещения, (*sich*) *heben*, *steigen* + *in*, *aus*, *von*, *zu*;
- 5) *hervor*-+ глагол движения/перемещения, (*sich*) *heben*, *steigen* + *aus*, *von*, *zu*;

В украинском языке направленность вверх может быть обозначена с помощью следующих приставочно-предложных конструкций:

- 1) *в*- + глаголы движения/перемещения + *на*;
- 2) *ви*-+ глаголы движения/перемещения + *з*, *на*, *назустріч*, *з-під*, *поверх*, *вище*;
- 3) *до*- + глаголы движения/перемещения + *к*, *до*;
- 4) *за*- + глаголы движения/перемещения + *на*;

В русском языке к приставочно-предложным конструкциям, которые могут обозначать направленность вверх, относятся:

- 1) *в*-/*во*- + глаголы движения/перемещения + *на*;
- 2) *вы* - + глаголы движения/перемещения + *из*, *на*, *навстречу*, *из-под*;
- 3) *до*- + глаголы движения/перемещения + *до*;
- 4) *за*- + глаголы движения/перемещения + *на*;

В немецком языке в системе синтаксических средств выражения направленности вверх имеются наречно-предложные группы, наличие которых объясняется присутствием в языке синсемантических наречий направительной семантики (*bis hinauf in...*, *bis oben hin*, *von unten ...hin*, *von unten ...her*).

Выводы. Главное отличие предложно-именных групп в сравниваемых языках состоит в особенностях семантики и функционирования. Чаще всего (94 % от всех случаев употребления в немецком языке, 83,2 % - в украинском языке, 85,6% - в русском языке) предложно-именные группы направительной семантики выступают в предложениях не как самостоятельные средства выражения значения направленности вверх, а в комбинации со средствами других уровней и чаще всего со словообразовательными средствами выражения данного значения. Различия в функционировании предложно-падежных групп в сравниваемых языках обусловлены различиями в строе этих языков. Более развитая система падежей и флексий, наличие развитой системы пространственных предлогов названной семантики в украинском и русском языках определило тот факт, что предложно-именные группы в сочетании с глагольными конструкциями с пространственными приставками (*вз*-, *воз*-, *з*-, *під*-, *под*-, *в*-, *вы*-, *ви*-, *за*-, *от*, *від*-) в этих языках являются основными средствами выражения направленности. В немецком языке предложно-именные группы являются дополнительными пространственными уточнителями для основных средств выражения данного значения – словообразовательных компонентов.

Сопоставительный анализ семантики предлогов, имеющих значение направленности вверх позволил выявить целый ряд отличий, касающихся следующих семантиче-

ских дифференциальных компонентов: направленность вверх, направленность на верхнюю поверхность объекта, контакт с верхней поверхностью объекта, ориентированность на цель/конечную точку направленного действия, контакт/отсутствие контакта с верхней поверхностью объекта, направленность в пространство над верхней поверхностью объекта, направленность, ориентированная относительно определенного объекта.

Таблица 1. Сопоставительная таблица семантических особенностей предлогов, обозначающих направленность вверх, в немецком, украинском и русском языках

Значения	Языки											
	Немецкий		Украинский					Русский				
	auf	über	на	над	із- під(над)	вище	поверх	на	над	из-под	выше	поверх
Направленность вверх	+		+					+				
Направленность на верхнюю поверхность		+				+	+	+				
Контакт с верхней поверхностью	+											
Ориентированность на цель												+
Направленность в пространство над верхней поверхностью				+					+			
Направленность из-под нижней поверхности					+					+		
Направленность из-под нижней поверхности в пространство над верхней поверхностью					+							
Ориентированность относительно иного объекта		+		+	+	+	+		+	+	+	+

Благодаря наличию широкого спектра значений у предлога *über* в немецком языке, он является эквивалентным соответствием сразу для нескольких предлогов в русском и украинском языках. Предлогам *из-под* в русском языке и *(i)з-під* и *(i)з-піднад* в украинском языке эквивалентного соответствия нет. Данное пространственное отношение, выражаемое этими предлогами, можно передать в немецком языке только описательным способом, например: *unter* (дательный падеж)...*hervor*. Для предложно-именных групп, где значение направленности вверх обусловлено семантикой имен су-

ществительных, на основе анализа текстов художественной прозы нами установлены следующие соответствия:

Таблица 2. Эквивалентность значений предлогов
в немецком, украинском и русском языках

немецкий язык	русский язык	украинский язык
auf	на	на
über	над	над, понад
эквивалента нет	поверх, сверх	поверх, зверх
эквивалента нет	выше	вище
эквивалента нет	из-под	(і)з-під, (і)з-піднад

Среди предложно-именных групп направительной семантики также можно выделить определенные соответствия согласно их семантики.

Таблица 3. Эквивалентность значений предложно-именных групп направительной семантики в немецком, украинском и русском языках

немецкий язык	русский язык	украинский язык
наречный аккузатив: имена существительные, обозначающие траекторию направленности (die Treppe, die Straße ...) в ви- нительном падеже	- по + имя существитель- ное, обозначающее тра- екторию направленности в дательном падеже (по лестнице, по улице.) - имя существительное, обозначающее траекторию в творительном падеже (лестницей, улицей)	- по + имя существитель- ное, обозначающее тра- екторию в дательном па- деже - имя существительное, обозначающее траекторию в творительном падеже
in, an, bis in ...	к, в	к, в
bis in die Höhe...	к	к, до
'gen, gegen...	к	к, ген
aus, von ...	из	из

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі особливостей вираження дії, спрямованої вгору, в німецькій, українській і російській мовах за допомогою синтаксичних засобів: німецькій мові це прийменниково-іменникові, прислівниково-прийменникові та префіксально-прийменникові конструкції, в українській мові це прийменниково-іменникові та префіксально-прийменникові конструкції, в російській мові це прийменниково-іменникові та префіксально-прийменникові конструкції семантики напрямку.

SUMMARY

The meaning "direction upward" can be expressed by means of the syntactic units: in German they are prepositional-nominal, adverbial-prepositional and prefixal-prepositional constructions, in Ukrainian – prepositional-nominal and prefixal-prepositional

constructions, in Russian – prepositional–nominal and prefixal-prepositional constructions in the meaning of direction.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Болдырев Р.В. Предложно-падежное функциональное взаимодействие в русской разговорной речи. – К.: Наукова думка, 1982. – 241 с.
2. Болдырев Р.В. Предложно- падежный параллелизм в славянских языках // Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками. – Симферополь: Таврия, 1973. – С. 70-74.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – Київ: Наукова думка, 1980. – 286 с.
5. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій. – Мовознавство, 1978. – N 3. – С. 13-22.
6. Кононенко В.І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису. – Мовознавство, 1978. – N3. – С. 3-12.
7. Собинникова В.И. Предложные и предложно- падежные формы в русском языке в сопоставительном аспекте с другими славянскими языками. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1977. – 112 с.
8. Степаненко Н.С. Функціонування дієслвно-іменникових конструкцій с просторовим значенням: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1996. – 24 с.
9. Фурдуй М.И. Предложные конструкции пространственного значения в современном литературном украинском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Киев, 1981. – 24 с.
10. Blank, Georg. Verhältniswörter im Kontext räumlicher Gliederung: Analyse und Vergleich des Russischen, Französischen und Deutschen. - Frankfurt a. M.: Lang, 1993. -- 474 S.
11. Desportes, Yvon. Das System der räumlichen Präpositionen im Deutschen -Heidelberg: Winter, 1984. – 134 S.
12. Engelen, Bernhardt. Das Präpositionalobjekt im Deutschen und seine Entsprechungen im Englischen, Französischen und Russischen. – Tübingen: Narr, 1973. – 132 S.
13. Harweg, Roland. Lokale Präpositionen // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. - Berlin: Akademie-Verlag, 1990. – H.43. – S. 370 – 396.
14. Kaufmann, Ingrid. Direktionale Präpositionen //Raumkonzepte in Verstehensprozessen.Linguistische Arbeiten. 223. Hrsg. von Christopher Habel. – Tübingen: Niemeyer, 1989. – S.128-149.
15. Lang, Ewald. Zur Semantik von Richtungspräpositionen. Vortrag auf dem Linguistischen Kollegium Präpositionen. – Buchgesellschaft Wuppertal, 1988. – S. 115-130.
16. Reiter, Norbert. Die Semantik deutscher und russischer Präpositionen.- Wiesbaden:Harrasowitz, 1975. – 522 S.
17. Schröder, Jochen Lexikon deutscher Präpositionen. – Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1990. – 268 S.

Надійшла до редакції 09.09.2001р.

УДК 811.112.2: 81'367.625

НЕМЕЦКИЕ РЕФЛЕКСИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ш.Р.Басыров

1. В статье рассматриваются рефлексивные глаголы (РГ) немецкого языка, образованные посредством присоединения к исходной основе сложного форманта (конфикса), состоящего из рефлексивного элемента (РЭ) *sich*, приставки и/или суффикса. Например: (1) *lesen* 'читать' → *sich einlesen* 'вчитаться'

(2) *die Lust* 'радость' → *sich verlustieren/erlustieren* 'развлекаться'.

РГ типа (1), (2) называются здесь конфиксными РГ, а предложения с этими РГ в качестве сказуемого рефлексивными конструкциями (РК). Конфиксным РГ противостоят в морфологическом отношении неконфиксные РГ, которые образуются путем присоединения к производящей основе одного лишь РЭ. Например: (3) *waschen* мыть → *sich waschen* мыться, (4) *die Suhle* 'топь, трясина' → *sich suhlen* 'охотн. ворочаться в грязи (о животных)'.

2. **Материалом** для данной статьи послужили прозаические произведения 10 немецких писателей (общим объемом 2357 стр.) и текущие немецкие журналы "Spiegel", "Fokus", "Stern" (11 журналов, общим объемом 2339 стр.).

3. **Конфиксные и неконфиксные РГ в немецкой художественной прозе.** Конфиксные и неконфиксные РГ обладают в языке немецкой художественной прозы неодинаковой частотностью. На 100 страницах художественного текста, взятых выборочно у 10 современных немецких писателей, встречаются в среднем 413 неконфиксных РГ и 12 конфиксных РГ. С целью определения степени распространенности конфиксных и неконфиксных РГ в художественной литературе вводится индекс частотности, который определяется как отношение общего числа РГ данного типа к объему текста. Для неконфиксных РГ данный индекс в среднем составил 1,9 (4540: 2357), а для конфиксных РГ – 0,06. Количество конфиксных и неконфиксных РГ, зарегистрированных в прозаических произведениях, у каждого писателя различные, равно как и индексы частотности каждого из типов РГ. В целом эти данные зависят от индивидуальных особенностей автора, от стиля и жанра произведения. Приведем сводную таблицу данных по неконфиксным и конфиксным РГ для произведений 10 немецких писателей (см. табл. 1).

Из табл. 1 видно, что художественная проза Г.Гессе, Р.Вернер и М.Фриша имеет наибольшие процентные показатели среди неконфиксных РГ, хотя индекс их частотности ниже средней величины (1,9) по сравнению с остальными немецкими писателями. Конфиксные РГ чаще встречаются в прозе Р.Шнейдера, Ю.Брежан и П.Хандтке, у которых (за исключением П.Хандтке) и индекс частотности почти в 2 раза выше среднего.

Таблица 1. Частотность неконфликтных и конфликтных РГ в прозе немецких писателей

№	Автор	Объем текста, стр.	Всего РГ в тексте, %	Кол-во неконф. РГ, %	Индекс частотности неконф. РГ	Кол-во конфликт. РГ, %	Индекс частотности конф. РГ
1.	R.Schneider	196	100 (379)	94,7 (359)	1,8	5,3 (20)	0,1
2.	M. Frisch	395	100 (596)	98,3 (586)	1,0	1,7 (10)	0,02
3.	P.Handtke	98	100 (204)	95,9 (200)	2,0	4,1 (4)	0,04
4.	P.Süskind	410	100 (833)	97,3 (810)	2,0	2,7 (23)	0,06
5.	G.Hesse	271	100 (352)	98,9 (348)	1,3	1,1 (4)	0,01
6.	R.Musil	192	100 (595)	97,8 (582)	3,0	2,2 (13)	0,07
7.	J.Becker	276	100 (692)	96,8 (670)	2,4	3,2 (22)	0,08
8.	W.Weller	165	100 (321)	96,6 (310)	1,9	3,4 (11)	0,07
9.	R.Werner	170	100 (315)	98,4 (310)	1,8	1,6 (5)	0,03
10.	J.Brežan	184	100 (384)	95,1 (365)	2,0	4,9 (19)	0,1
	Всего:	2357	100 (4671)	97,2 (4540)	1,9	2,8 (131)	0,06

Наиболее часто в немецкой художественной литературе встречаются следующие конфиксные РГ: sich umsehen (24 раза), sich entsinnen (9 раз), sich verlaufen (6 раз), sich umblicken/besinnen (по 5 раз каждый РГ). Проиллюстрируем эти РГ примерами из художественной литературы:

(5) ... er sieht sich nach Mischa um (J.Becker, 37) ... он оглядывается на Мишу.

(6) Elias ... entsann sich des Schwurs ... (R.Schneider) Элиас ... вспомнила клятву.

(7) ...aber solche Käuze wie du ... verlaufen sich leicht in eine Verzauberung ... (H.Hesse, 140–141) Но подобные тебе чудаки легко поддаются колдовству.

(8) ... du blickst dich um (J.Becker, 37) ... ты оглядываешься.

По 4 раза встретились такие конфиксные РГ: sich anschauen, sich ausschlafen, sich entäussern, sich ausschweigen. Например:

(9) Er solle sich nur gewissenhaft ausschlafen (R.Schneider, 192) Ему нужно лишь как следует выспаться.

(10) Er wollte ein Mal im Leben sein wie andre Menschen und sich seines Innern entäussern (P.Süskind, 306) Он хотел хоть раз в жизни быть таким, как другие люди и высказаться, что у него наболело.

(11) Aber Schwock schweigt sich aus... (J.Becker, 91) Но Швок отмалчивается ...

Трижды на страницах художественной прозы появляются конфиксные РГ sich verraten, sich verlieben. Например:

(12) Ich habe mich nur verraten (M.Frisch, Montauk, 156) Я лишь проговорился.

(13) Auf diese Weise verliebte er sich in eine der Schauspielerinnen (R.Musil, 130) Таким образом он влюбился в одну из актрис.

По два раза отмечены в немецкой художественной литературе следующие конфиксные РГ: sich verrennen, sich betrinken, sich entledigen, sich verirren, sich verplauschen, sich verhören, sich ereifern, sich umtun, sich bedanken. 36 конфиксных РГ встретились по одному разу. Среди них, в частности, представлены такие глаголы: sich schlängeln, sich aussprechen, sich versehen, sich verschätzen, sich verflüchtigen, sich versprechen, sich vergaffen, sich einarbeiten.

4. Конфиксные и неконфиксные РГ в немецких журналах. В немецких журналах процентное число неконфиксных РГ колеблется от 97% до 99% и в целом немного превышает средний показатель неконфиксных РГ в художественной литературе (ср.: 98% : 97,2%). Напротив, конфиксные РГ встречаются в журнальных текстах реже, чем на страницах художественной литературы (2% : 2,8%). По индексам частотности как неконфиксных РГ, так и конфиксных язык художественной литературы доминирует над языком периодической печати (ср. соответственно соотношения этих показателей: 1,9 : 1,5 и 0,06 : 0,03). Следует однако заметить, что на фоне журналов “Штерн” и “Фокус” показатели индексов и число конфиксных РГ в журнале “Шпигель” заметно выше (см. табл. 2).

Таблица 2. Частотность неконфиксных и конфиксных РГ в немецких журналах

№	Название журнала	Объем журнала, стр.	Всего РГ в журнале, %	Кол-во неконфиксных РГ, %	Индекс частот. неконф. РГ	Кол-во конф. РГ, %	Индекс частот. конф. РГ
1.	Spiegel	706	100 (1619)	97,2 (1573)	2,2	2,8 (46)	0,07
2.	Stern	853	100 (1208)	99 (1196)	1,4	1 (12)	0,01
3.	Focus	780	100 (845)	98,2 (830)	1,1	1,8 (15)	0,02
	Всего:	2339	100 (3672)	98 (3599)	1,5	2 (73)	0,03

Список конфиксных РГ, обнаруженный в немецких журналах, в целом уступает списку данных РГ в произведениях немецких писателей (36:52). Наибольшее число раз

встретился конфиксный РГ *sich verirren* (6 раз). Трижды отмечен на страницах журналов РГ *sich verflüchtigen* и по два раза употребляются конфиксные РГ *sich umsehen*, *sich umschauen*, *sich verlieben*, *sich ereifern*, *sich vertiefen*, *sich einpendeln*. Например:

(14) Aber ich dachte, die Leute verlieben sich nun mal, heiraten, und bekommen Babys (Focus, 20/2001, S. 236) Но я полагал, что люди влюбляются, женятся, и у них появляются дети.

(15)... dürften sich die Renditen hier in den kommenden Jahren eher bei den langfristig üblichen acht bis 12% pro Jahr einpendeln (Focus, 20/2001, S.261) ... дивиденды для долгосрочных акций в текущие годы скорее установятся на уровне обычных годовых размером 8 – 12 %.

(16) ... das frühe Glück aber hat sich im Gewirr des Seinszweifel ...längst verflüchtigt ("Spiegel", 36/1997, S.119) ... но преждевременная радость давно улетучилась в хаосе сомнений существования

По одному разу встречаются в журналах 30 конфиксных РГ и среди них, в частности: *sich verheben*, *sich entpuppen*, *sich verkrachen*, *sich verspäten*, *sich versprechen*, *sich durchschlagen*, *sich auslaufen*.

5. Оказиональные конфиксные РГ. Новые слова, как известно, образуются преимущественно в пределах определенных словообразовательных типов. Однако, некоторые слова появляются в языке с нарушением тех или иных законов действия словообразовательного типа. Такие слова обычно тесно связаны с контекстом и нередко бывают непонятны вне породившего их контекста. Н.И.Фельдман справедливо замечает по поводу таких слов: "Тесная связь слов – самоделок с контекстом, из которого они как бы вырастают, делает их уместными, и особо выразительными на своем месте, однако вместе с тем, как правило, препятствует им оторваться от контекста и обрести жизнь вне его" [1, 66]. Подобное okazjiональное словообразование представлено часто в языке газет, журналов и художественной литературы. В этих сферах они часто сознательно создаются авторами в целях экспрессивности и эстетической выразительности. Однако, между okazjiональными и узуальными словами нет непреходимой границы. Первые обычно образуются по известным словообразовательным типам и моделям с использованием известных языку словообразовательных аффиксов. Среди конфиксных РГ, извлеченных из произведений немецкой художественной литературы и текстов журнальных статей, обнаружены 10 okazjiонализмов, не зарегистрированных наиболее репрезентативными немецкими словарями Дудена, Варига, Кюппера. Приведем модели их образования и контекстуальное употребление:

1) V + (**ver** = + РЭ) (4 РГ):

(17) Und andere – Limettenöl, Bergamotte, Narzissen- und Tuberosenextrakte und viele Blütendüfte – verhauchen sich schon nach wenigen Stunden (P.Süskind, Parfum, S.245) А другие – лиметтовое масло, бергамот, экстракты нарцисса и туберозы и многие цветочные ароматы – выдыхаются уже через несколько часов, если выставить их на воздух в чистом виде.

(18) Was noch vor einem Jahr sich zart verspenkelt und vertröpfelt hatte (P.Süskind, Parfum, S.241) То, что еще год назад искрилось брызгами и каплями.

(19) Immerfort verpotenzierte sich sein Gehörkreis und wurde immer pittoreskerer Klänge ansichtig (R.Schneider, Schlafes Bruder, S.37) Звуки, которые он воспринимал, все более усиливались и становились все более живописными.

2) S + (**be** = + РЭ) (один РГ):

(20) Endlich beherzte sich der Michel und stimmte den Choral an (R.Schneider, Schlafes Bruder, S.113) Наконец Михель сжалился и затянул хорал.

3) S + (**ver** = + РЭ + **Suf.**) (один РГ):

(21) Ihr jungen Dinger von heutzutage meint immer, ihr müsstet euch vermaulieren (J.Brežan, Christa, S.166) Вы, современные девицы, всегда считаете, что вам можно нахально возражать.

4) **S + (ein = + PЭ)** (один PГ):

(22) Man kann mit dem Lehrer übers Netz kommunizieren, mit Klassenkameraden chatten oder sich einfach als Gast einloggen und zuschauen (Focus; 20/2001, S.200) Можно пообщаться с учителем через сеть интернета, поболтать с однокашниками или просто поваляться как гость в кресле и посмотреть.

5) **Adj + (ver = + PЭ)** (один PГ):

(23) Voller Hoffnung beobachtete der BH – Fabrikant, wie sich Nippons Alltag verwestlichte ("Spiegel", 32/1998, S.85) Полный надежд наблюдал фабрикант по производству бюстгальтеров за тем, как будни Ниппона все больше становились западными.

6) **V + (ein = + PЭ)** (один PГ):

(24) Ein neuer Louis Armstrong oder Dave Brubeck werde sich kaum in die Musikgeschichte einklicken. "Mit so einem Ding kann man keinen Jazz spielen, kein Jazz Solo improvisieren. Das muss man schon mit dem Klavier machen" ("Spiegel", 3/1998, S.129) – Новый Луис Армстронг или Дэви Брубек вряд ли войдут в историю музыки. "На таком [инструменте] вряд ли сыграешь джаз, симпровизируешь соло в джазе. Это надо делать на фортепьяно".

7) **Sb + (PЭ + Suf)** (один PГ):

(25) Bei Angeboten von 24 oder 25 Mark würden wir uns selbst kannibalisieren ("Focus", 25/1999, S. 206) Если бы нам предложили 24 или 25 марок, то мы съели бы самих себя подобно каннибалам.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються рефлексиви, утворені від основ за допомогою складного форманту (рефлексивного елемента, суфікса і/або префікса). Автор встановлює частотність вживання цих дієслів у художній та публіцистичній літературі, подає їх кількісну характеристику та розглядає деякі оказіональні рефлексиви.

SUMMARY

The reflexive verbs which are built from stems with the complex formant (reflexive element, suffix or prefix) are regarded in present article. The author of the article defines the frequency of the use of these verbs in belles – lettres and publicistic writings, the provides their quantitative characteristics and regards some occasional reflexive verbs.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Фельдман Н.И. Оказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. – 1957. – № 4. – С. 66-70.
2. Becker, Jurek. Jakob der Lügner. Suhrkamp, 1982. – 276 S.
3. Brežan, Jurij. Christa. Verlag Neues Leben. Berlin. 1989. – 190 S.
4. Focus, № 25/1999, 2/2001, 20/2001.
5. Frisch, Max. Montauk. Eine Erzählung. Suhrkamp. 1981. – 207 S.
6. Frisch, Max. Homo faber. Ein Bericht. Suhrkamp. 1975. – 203 S.
7. Hesse, Hermann. Der Steppenwolf. Suhrkamp. 1975. – 271 S.
8. Handtke, Peter. Wunschloses Unglück. Erzählung. Suhrkamp. 1974. – 105 S.
9. Musil, Robert. Die Verwirrungen des Zöglings Törless. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH. Hamburg. 1998. – 192 S.
10. Schneider, Robert. Schlafes Bruder. Roman. Reclam Verlag Leipzig. 1992. – 204 S.
11. Spiegel, №№ 36/1997, 3/1998, 11/1998, 32/1998.

12. Stern, №№ 6/1998, 15/1999, 28/1999.
13. Süskind, Patrick. Die Taube. Diogenes Taschenbuch Verlag 2/846. 1991. – 95 S.
14. Süskind, Patrick. Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders. Diogenes. 1994. – 315 S.
15. Weller, Walter. Sommerfahrt. Erzählung. Mitteldeutscher Verlag . Halle (Saale). 1972. – 171 S.
16. Werner, Ruth. In der Klinik. Verlag Neues Leben. Berlin. – 177 S.

Надійшла до редакції 02.09.2001р.

УДК 811.112.2: 81'367

СКЛАДНІ МОВЛЕННЄВІ АКТИ В СИТУАЦІЇ ПИТАННЯ

А.М. Приходько

1. Слова Руді Конрада про те, що питальним речення є тоді, коли воно використується в ситуації питання [1, 348], стали майже аксіоматичними в германістиці. Однак, це визначення не може бути задовільним уже тому, що поняття ‘питання’ визначається в ньому через поняття ‘питання’. Не навів Р. Конрад й дефініції концепту ‘ситуація’. Якщо виходити з комунікативно-філософського розуміння феномену ситуації як “некогого фрагмента, виділеного в життєвому світі применительно к той или иной теме” [2, 201], то логічно говорити про її співвіднесеність з умовами використання [3, 90] у параметрах ‘предмет’, ‘мотив’, ‘мета’, ‘учасники’.

Предметом питання є деякий об’єкт інформаційного інтересу, пов’язаний з темою спілкування, а мотивом – бажання мовця (*M*) зменшити ентропію інформації щодо цього предмета. Основною метою питання є встановлення /міри/ істинності, яка впливає з епістемічної презумпції ‘Мовець впевнений, що володіє неістинним знанням стосовно певного стану речей, а адресат (*A*) – істинним’ (пор.: “адресат знает то, что желает знать тот, кто спрашивает” [4, 261]). Ситуація питання (еротетична, інтерогативна ситуація) – це певний контекст когнітивної взаємодії комунікантів, де здійснюється “трансфер знання” [5, 103]. Власне питання постає в еротетичній ситуації як мовленнєвий акт (МА) спонукального типу, який здійснює запит щодо деякої суттєво важливої інформації для заповнення епістемічної лакуни [6, 50]. Зрозуміло, що будь-який питальний МА здійснюється в режимі очікування, оскільки передумовою його успішності буде відповідь – форма інформаційної реакції співрозмовника.

Питання може бути описаним у вимірах синтактики, семантики й прагматики. У першому випадку говорять про загальне, спеціальне й диз’юнктивне питання, у другому – про пропозиційний зміст (*P*) питання, тобто про імпліцитно присутню в ньому інформацію щодо його предмета, а в третьому – про питання як мовленнєвий акт-квеситив.

Як відомо, мовленнєвий акт є одиницею комунікативної діяльності (соціодискурсивної поведінки) людини і характеризується в параметрах інтенціональності, інтенціональності, конвенціональності, адресат/н/ості, пропозиційності, ситуативності тощо [3, 412; 7, 168; 6, 36f]. За своєю структурою МА можуть бути простими (елементарними), складними, полікомпонентними, а також утворювати комунікативні блоки. В окресленій системі нас будуть цікавити лише складні МА – “двоактові” (“двоіллокутивні”) висловлення [8].

Складними вважаються такі мовленнєві одиниці, які, будучи оформленими одною синтаксичною структурою, поєднують у собі шляхом прагматичної контамінації два й більше елементарних МА. Серед них розрізняють щонайменше три види – комплексні,

комполитні та сполучені. Частини (МА-функції) комплексного мовленнєвого акту (КлМА) знаходяться в субординативному прагмасемантичному зв'язку, співвідносячись між собою як головний і підпорядкований МА, а комполитного (КзМА) – у координативному семантико-прагматичному зв'язку з рівноправністю МА-функцій; у сполучених МА іллокуції перебувають у відношеннях специфічного сприяння [9, 13]. Будучи співвіднесеним на синтаксичному рівні з двома кон'юнктами, а на семантичному з двома пропозиціями, складний МА чітко вказує на дискретне застосування своїх складових, де кожна іллокуція дотримується строго окреслених рамок свого інваріантного мовленнєвого смислу.

У цій статті ми зупинимося на розгляді випадків лише комплексного та комполитного вживання іллокуцій в ситуації питання. Подальшим кроком у обмеженні об'єкта дослідження буде зосередження уваги тільки на тих складних МА, що оформлюються в мовленні розділовим (диз'юнктивним) паратаксистом. Не дивлячись на досить широкі комбінаторні можливості використання квеситивів у німецькому мовленні, їх функціонування в складних МА, обмежується чотирма базовими іллокутивними моделями, три з яких репрезентують КлМА (II, III, IV) і лише одна – КзМА (I):

I. КВЕС ↔ КВЕС (1) *Hast du Brötchen gekauft? Oder hast du keinen Hunger?*

II. КОНСТ → КВЕС (2) *Da vorne werden Brötchen verkauft, oder hast du keinen Hunger?*

III. КОМІС ← КВЕС (3) *Ich kaufe dir ein paar Brötchen, oder hast du keinen Hunger?*

IV. ДИР ← КВЕС (4) *Kaufe dir ein paar Brötchen, oder hast du keinen Hunger?*

Іллокутивні моделі I-IV відбивають такі інтегральні риси складного МА: підтримка програми ефективної реалізації перлокутивної мети за рахунок синтезу двох різних мовленнєвих кроків, неперформативність (мовець спеціально не оголошує своєї інтенції) і відкритість (мовець не приховує своєї інтенції) мовленнєвої дії, прив'язаність до комунікативної ситуації (є елементом мовленнєвої взаємодії), детермінованість вибору дискурсивного маркера пропозиційним змістом елементарних МА; неізоморфність ієрархії граматичних відношень ієрархії прагматичних відношень, детермінованість синкретизму мовленнєвого значення прагмасемантичною дискретністю компонентів.

Разом з тим, складні квеситиви мають і деякі суто специфічні риси: а) розділовий паратаксист виступає тут у якості загального або спеціального питання і не є власне диз'юнктивним питанням; б) дискурсивний статус головної й підпорядкованої МА-функцій визначається в КлМА не позицією, а мовленнєвою реакцією співрозмовника (на який МА очікується відповідь, той і буде головним); в) підпорядкований МА (←) може мати вигляд як загального, так і спеціального питання, а головний (→) – тільки загального.

2.1. Іллокутивна модель КВЕС ↔ КВЕС репрезентує комполитний тип складних МА (МА-1 + МА-2), інтегральний мовленнєвий смисл яких може модифікуватись як: а) отримання інформації стосовно невідомого мовцю фрагменту життєвого світу, б) підтвердження / спростування істинності знань стосовно вже відомого фрагменту. Першому з них може відповідати висловлення (1), а другому – (1b) *Warum hast du keine Brötchen gekauft? Oder hast du gespielt?*. В обох випадках в основі КзМА лежить інтенція на з'ясування істини. У цілому застосування комполитних квеситивів детермінується наявністю або відсутністю спільної епістемічної бази – знання комунікантів [10] щодо *P*, від якого відштовхується *M* при отриманні наступного кванту інформації. Інформація стосовно *P* може розміщуватись або в МА-1, або в передтексті. Іншим кроком мовця буде акт висунення версії щодо причин виникнення *P*. Оскільки версія не є істиною, а лише варіантом у тлумаченні чогось, то висунення версії – це

тактика запуску механізму інтеракційного обміну, у ході якого, на думку *M*, має бути встановлена істина.

Якщо квеситивний МА-1 містить у собі відсилку до *P*, то мовець має в своєму розпорядженні, як правило, лише одну версію. У цьому випадку МА-1 змикається з констативом, оскільки виражає не власне питання, а здійснює репрезентацію *P*. Власне питання міститься в МА-2, який виносить на розгляд лише одну із доступних усвідомленню версій того, чому має місце *P*. Задаючи тему (МА-1) та вносячи свій сильний вклад у з'ясування причин виникнення *P* (МА-2), *M* спонукає *A* до респонсивної мовленнєвої дії, яка ці причини може/має прояснити. Прагматичний сенс у застосуванні еротетичних КзМА полягає в верифікації істини в межах мовленнєвої стратегії 'інтродукція питання' з різними тактико-методичними прийомами: (5) *Aber wieso schläfst du nicht? Oder seid ihr grad erst nach Haus gekommen?* /Н. Matthiesen/; (6) *Sollen die Sachen in einen Sack, oder wie hat sie sich das gedacht?* /І. Noll/; (7) *Nähern wir uns wohl der Erkenntnis? Oder gehen wir nicht vielleicht im Kreise...?* /Н. Hesse/; (8) {Mein Vater war ein Säufer geworden, meine Mutter depressiv}. *War sie es seinetwegen geworden, oder hatte Vater ihretwegen zur Flasche gegriffen?* /І. Noll/; (9) *Aber was willst du denn tun? Oder willst du gar nichts tun?* /А. Ayren/.

Логічною базою КзМА типу (1, 5-9) *M*. Вільом вважає мовленнєві імплікатури [11, 90]. Справді, імпульсом для застосування (5) є імплікація факту *P* ("*A* не спить"), а також невинуватість нормативних очікувань *M* („Ненормально, що *A* не спить“). Питаючи, чому співрозмовник не спить, мовець одночасно сигналізує й своє здивування з цього приводу. Додаткові мовленнєві смисли в КзМА з одною версією є, з одного боку, сигналом порушення конвенцій, а з другого – платформою для запиту щодо нового знання.

Нерідко одна версія стосовно *P* може висуватись і в МА-1. У цих випадках МА-2 виконує функцію скасування версії як такої, що не витримує жодної критики в момент продукування питання-версії (6). Планується одне питання, а продукуються два. Подібні еротетичні ситуації виникають, коли йдеться про невербальні наміри адресата, раціоналізація яких викликає певні епістемічні труднощі. І тоді мовець, відкидаючи свою єдину версію як невдалу, здійснює МА-2, який має примусити *A* до оголошення свого наміру.

Якщо мовець вважає, що *P* відомий також і співрозмовнику, то слід очікувати, що в самому КзМА він буде наводити більш ніж одну версію стосовно *P*. Зокрема, у (7), де мовець, маючи дві версії – істинну і хибну, – не може надати переваги ні одній із них в силу того, що за браком інформації не може здійснити вибір. Отримати додаткову інформацію, напевно, проблематично, а здійснити прямий запит – простіше з суто ергономічних міркувань. Висунення двох і більше версій – це сигнал окреслення проблеми і водночас тактика отримання нового знання шляхом зниження спонукального тиску на адресата, залучення його до сумісного вирішення дилеми у ході інтеракційного обміну.

Тактика отримання нового знання шляхом введення адресата в курс справи застосовується й тоді, коли еротетична ситуація вимагає висунення двох і більше версій стосовно *P*, а мовець не впевнений, що адресат взагалі про нього щось знає (8). Ця тактика передбачає упередження квеситивного КзМА констативом. Сумісно з композитним квеситивом констатив утворює у цьому випадку єдиний комунікативний ланцюг і виконує функцію інтродукції питання. Тільки при підготованому питанні мовець може сподіватись на те, що істина, яка корелює з якоюсь одною із висунутих ним версій, може бути верифікованою в ході інтеракційної взаємодії. У комунікативній діяльності людини нерідкі й ситуації, коли при наявності спільної епістемічної бази мовець не може висунути жодної версії стосовно *P* (9).

Таким чином, використання композитних квеситивів у мовленнєвій діяльності людини детермінується єдиною інтенцією на з'ясування істини, єдиною мовленнєвою стратегією підготовки питання і різними мовленнєвими тактиками, що обумовлені перебиранням версій, – зниження спонукального тиску, дублювання одного питання іншим, введення в курс справи, емотивна інтродукція тощо.

2. II. Побудовані за **іллокутивною моделлю КОНСТ** → **КВЕС** комплексні МА застосовуються в тих еротетичних ситуаціях, де виникає потреба в експліцитному посиленні на спільну епістемічну базу комунікантів. Для цього й використовується упереджувачий констатив: (10) *Du hast geweint, oder täusche ich mich?* /H. Konsalik/; (11) *Da ist auch ein Campingplatz. Oder suchen Sie ein Hotelzimmer?* /J. Berndorf/; (12) *Eigentlich ist sie noch ein Kind, oder glaubst du, sie ist mit einem Mann zusammengewesen?* /M. Frisch/. Зокрема, у (10) він як перший такт мовленнєвого кроку стверджує факт *P* (“Ти плакала”), а квеситив як другий такт реалізує свою інваріантну іллокутивну функцію – спонукування на відповідь (“чи не помиляюсь я”). Подібні питання формулюються тільки за умови того, що *M* припускає хибність свого твердження, яке міститься в підпорядкованому констативі. Стратегічна мета констативно-квеситивних КлМА полягає не в поповненні новими фактами епістемічного світу¹, а в перевірці істинності старого знання. У таких КлМА використовується лише загальне питання, на яке очікується відповідь ‘Так’ або ‘Ні’. По суті ця відповідь буде мовленнєвою реакцією на констатив, адже вона матиме місце й без спонукальної дії квеситиву. Інша річ, що без направляючого квеситиву відповідь може обрати небажане для мовця русло.

Якщо в КзМА підготовка питання здійснюється на підставі пресупозиції, то в КлМА вона виступає експліцитно прозорою мовленнєвою дією, а констатив у ній – спеціалізованим засобом інтродукції питання. З цієї точки зору стає очевидним, що напрямки пристосування ‘слово → світ’ квеситиву й директиву співпадають, з тою лише різницею, що перший спрямований на зміну епістемічного, а другий – життєвого світу людини. У відповідності до цього єдиною залишається й стратегія підготовки питання, яка може мати різні епістемічні мотиви – умовивід (10), емпірична констатація *P* (2, 11), припущення (12). Без такої підготовки адресату було б не зрозуміло бажання мовця раптом щось узнати, а тому він може або здивуватись, або задати зустрічне питання. Аналогічним чином вводиться питання й у (12), де воно пов’язане з розширенням області тих тем, яких не можна торкатися, не ризикуючи вийти за норми етичного. Такий варіант підготовки питання може бути розрахованим на оптимізацію умов декодування МА з метою отримання релевантної інформації.

Комунікативний сенс у застосуванні констативно-квеситивних КлМА полягає в перепереверці, переоцінці, евалюації, актуалізації істини в межах тієї ж інтродуктивної тактики, що застосовується й в композитних квеситивах. Тактика ж отримання актуалізованого знання реалізується на базі умовно-наслідкової імплікації, яка є невід’ємною когнітивно-логічною складовою та запорукою продукування й відповідно декодування КлМА. На фоні цієї імплікації констатив вводить тему (*P*) і маркує межу між достовірним та недостовірним знанням мовця, а квеситив переймає естафету в марафоні постійного пошуку істини.

2. III. КлМА, побудовані за **іллокутивною моделлю КОМІС** ← **КВЕС**, застосовуються там, де здійснення обіцянки потребує знань стосовно зацікавленості адресата в отриманні винагороди. Комісив, зберігаючи інваріантний компонент мовленнєвого смислу – добровільне зобов’язання щось зробити, – переключається на бажання отримати інформацію стосовно інтересів адресата. По суті це є запізнілим зволіканням мовця на інтереси адресата, яке сигналізує лише тимчасове відкладення обіцянки до з’ясування стану речей: (13) *Wir schenken dir dieses Kleid, Oma. Oder hast du keine Lust*

¹ Детальніше про епістемічний світ, епістемічний стан і епістемічний модус в [12].

mehr? /I. Noll/; (14) Montag kriegst du dein Taschengeld ausgezahlt. Oder hast du schon wieder was eingebrockt? /I. Drewitz/.

Приклади (3, 13, 14) свідчать про те, що перш ніж виконати обіцянку, мовець бажає з'ясувати, чи потребує / заслугоує адресат обіцяного. Комісивно-квеситивні КМА передбачають отримання інформації із "перших рук", а їх використання в мовленнєвій діяльності спирається на епістемічну презумпцію 'М бажає з'ясувати у А, чи він потребує Q'. Ця презумпція здійснює відсилку до умовно-наслідкової бази висловлення, в якій набуває чинності утилітарна доцільність – якщо бабуся не має бажання мати нову сукню, то навіщо її купувати (13), якщо син знову щось накоїв, то навіщо видавати йому кишенькові гроші (14). Обіцянка як складова КлМА обставляється низкою умов, за яких вона може бути виконаною, не виконаною або заміненою на іншу. Використання двоїллокुтивного МА обумовлюється необхідністю перевірки успішності МА-комісиву, де квеситиву відводиться роль "лакмусового папірця" цієї перевірки.

2.IV. КлМА, побудовані за іллокутивною моделлю ДИР ← КВЕС, застосовуються в умовах високої кооперативної готовності мовця, коли виникає потреба в переорієнтації мети безпосередньо у ході продукування мовленнєвої дії. Директив виконує свою типову МА-функцію, містячи інформацію а) когнітивного порядку щодо попереднього стану речей (Р), б) інтенціонального порядку (предписание 'измени Р на не-Р' [13, 53]). Квеситив трансформується в імпульсивне бажання узнати не стосовно об'єктивного стану речей, а стосовно намірів співрозмовника, у результаті чого в його фокусі опиняється суто інтенціональна інформація: а) сигнал нейтралізації спонукання, б) запит щодо намірів адресата. Як і в моделі III, це свідчить про запізнене зволікання мовця на інтереси адресата, яке може набувати вигляду відкладеного наказу, відкладеної пропозиції, прохання тощо: (15) *Steck nun die Sachen in den Rucksack, oder wie hast du dir das gedacht? /I. Noll/; (16) Verlassen Sie sich auf das, was Ihnen die Vernunft erzählt, oder wollen Sie den Sinnen vertrauen? /S. Lenz/; (187) Bitte, laß uns tanzen. Oder willst du erst mal essen? /E.M. Remarque/; (18) Verliere die Zeit nicht. Oder fahren wir doch zusammen? /H. Sakowski/.*

Іллокутивна настанова директивно-квеситивних КлМА 'відкладений наказ' конститується шляхом миттєвого переходу від категоричного наказу до запитання (4, 15, 16). Мовець запрошує адресата до сумісної участі в справі зміни Р на не-Р. Напрямок пристосування 'слово → світ' повністю зберігається, а зміна фізичної реальності передбачається тільки після вироблення взаємоприйнятного рішення. Ситуації спілкування, коли інтереси мовця мають поступитися місцем перед інтересами адресата, виникають в інтеракційному процесі досить часто. І вони визначаються не стільки структурою соціально-рольової залежності, стільки емоційно-психологічним станом, в якому перебуває мовець і який відбивається на його мовленнєвій стратегії: оголосивши спонукання, він ніби схаменувся і згадав про те, що у адресата може бути свій резон і своє право поступати іншим чином. Розуміючи недоречність своєї соціодискурсивної поведінки, мовець мобілізує когнітивні зусилля на нейтралізацію свого спонукального вчинку.

Інтенція мовця на нейтралізацію свого спонукального вчинку в своєму найбільш випуклому вигляді міститься в КлМА з іллокутивною настановою відкладена пропозиція (17), де зміна стану речей віддається повністю на відкуп співрозмовника – потенційного партнера в певному сценарії невербальної діяльності. Квеситивна частина КлМА відбиває чітке усвідомлення пропонентом того факту, що зміна стану речей може здійснюватись і за сценарієм опонента. Цей феномен призводить до того, що інваріантний зміст питання набуває суто довідкової функції. Фокус квеситиву зосереджується не на бажання знати те, що знає адресат, а на те, які наміри він має стосовно вирішення конкретної життєвої проблеми і відповідно на з'ясування того, чи не йдуть

вони врозріз з уже оголошеним у директиві наміром мовця, а якщо йдуть, – то в якій мірі вони їм суперечать.

У директивно-квеситивних КлМА з іллокуцією прохання-пропозиція квеситив виступає фактично в функції непрямого МА, що приховує деяке запрошення до сумісних дій (18). Мета таких КлМА може бути сформульованою у вигляді презумпції 'Перш ніж виконати прохання, А має розглянути більш привабливу пропозицію'. Тим самим пропонент намагається отримати дозвіл на дії, що не передбачались попередніми домовленостями, а увесь актомовленнєвий комплекс спрямовується на тестування опонента на предмет його готовності порушити конвенції. Такі інтенції, безсумнівно, плануються заздалегідь. Директив як прагматично підпорядкований МА задає канву інтеракції і слугує опорою для переходу до більш важливого мовленнєвого кроку – квеситиву. Квеситивна частина КлМА виконує функцію заохочення адресата до розгляду альтернативної пропозиції. У разі, якщо мовець "не поведеться", директив зберігає свою спонукальну чинність. Власне прохання зосереджується в квеситивній частині КлМА, тут криється і зовнішня мета всього КлМА – спонукання адресата на дії, в яких зацікавлений мовець. Така інтенція може збігатись, а може й розходитись з інтересами адресата, оскільки прохання завжди містить припущення, що адресат може зробити, а може й не зробити того, чого воліє мовець [4, 257].

3. Не дивлячись на різноманітність іллокутивних схем, тактико-методичних прийомів впливу, широку вживаність у мовленні (особливо буденному), складний мовленнєвий акт в ситуації питання являє собою дискретну комунікативну єдність – цілісну послідовність мовленнєвих дій, які утворюють інтегрований блок ієрархічно (КлМА) або координативно (КзМА) організованих комунікативно-прагматичних типів висловлення, поєднаних між собою єдиною мовленнєвою інтенцією. Так чи інакше усі вони спрямовані на оптимізацію стратегій і тактик поповнення епістемічного світу мовця, що зрештою відповідає самій природі людини – істоти, життєвий світ якої окреслюється не в останню чергу задовольнянням перманентних інформаційних потреб.

РЕЗЮМЕ

Исследуется прагмасемантическая специфика сложных речевых актов эротетического типа (квеситивы). Исходя из концепта 'ситуация вопроса', рассматриваются четыре иллокутивные модели: квеситив + квеситив, констатив + квеситив, комиссив + квеситив, директив + квеситив. Описывается их социодискурсивный потенциал.

SUMMARY

Pragmatic and semantic distinctions of complex erothemic speech acts (the quesitive type) are studied. Their 4 illocutionary patterns are defined in terms of the 'situational question' concept as follows: quesitive & quesitive, constative & quesitive, commissive & quesitive, directive & quesitive. Their social discourse potential is described.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Conrad R. Fragesätze als indirekte Sprechakte // *Studia grammatica*. – Nr. 22. – Berlin: Akademie, 1983. – S. 343-367.
2. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб: Наука, 2000. – 380 с.
3. ЯБЭС: Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М.: БРЭ, 2000. – 688 с.
4. Вежицка А. Речевые акты // *НЗЛ*. – Вып 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-275.
5. Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. et al. *Grammatik der deutschen Sprache* (in 3 Bänden). – Berlin, New York: de Gruyter, 1997. – 2569 S.

6. Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения: английские вопросительные предложения 16-20 вв. – Х.: Константа, 1998. – 168 с.
7. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
8. Кобозева И.М., Ким Гон Сук. Сложное предложение как форма сложного речевого акта // Сложное предложение: традиционные вопросы и новые аспекты. – М.: РУЦ, 2000. – С. 95-105.
9. Карабан В.И. Сложные речевые единицы. – К.: Вища шк., 1989. – 132 с.
10. Meggle G. Gemeinsamer Glaube und Gemeinsames Wissen // Neue Realitäten – Herausforderung der Philosophie. – Berlin: Allgemeine Gesellschaft für Philosophie, 1993. – S. 761-767.
11. Vuillaume M. Durch oder eingeleitete Fragesätze // Eurogermanistik 9. – Tübingen: Stauffenburg, 1995. – S. 83-93.
12. Приходько А.М. Епістемічний світ і епістемічний стан мовця // Вісник Черкаського ун-ту. Черкаси: ЧДУ, 2001. – Вип. 24. – С. 6-12.
13. Бирюлин Л. Б. Семантика русского императива. – Helsinki: University Press, 1994. – 229 с.

Надійшла до редакції 18.10.2001 р.

УДК 81'342

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ФОНЕТИКИ

Н.І.Панасенко

Лінгвістика кінця двадцятого та початку ХХІ сторіччя зазнала зміни у зміщенні акценту від вивчення власної мови та мовлення до вивчення людини та її когнітивної діяльності. Це призвело до інтеграції філософії, антропології, психології, соціології, кібернетики, лінгвістики та інших наук в одну міждисциплінарну науку – когнітологію, яка вивчає процеси розумової діяльності людини по пізнанню оточуючого середовища, а також появи таких маргінальних наук, як психолінгвістика, соціолінгвістика, соціосемантика, нейролінгвістика, когнітивна лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика та деяких інших. Однак фонетика, яка являється складовою частиною лінгвістики і одночасно є самостійною наукою, зберегла цю самостійність і, при цьому, під впливом когнітивної лінгвістики, набула нових якостей.

Традиційно виділяють загальну фонетику та фонетику окремих мов. Як загальна, так і окрема фонетика містить такі розділи, як фонологія, фонотактика, акцентологія, інтонологія та інші, пов'язані з деякими аспектами: артикуляційним, перцептивним, акустичним та функціональним. Сучасні завдання вивчення мови як системи утворення та вираження значення змінюють пріоритети розвитку фонетичних досліджень, в яких акцент робиться на звукові та семантичні сфери як найважливіші функціональні властивості мови [29, 6]. Проблеми, які успішно розв'язують фонетисти сьогодні, значно відрізняються від тих, які цікавили вчених минулого, і оскільки вони переважно пов'язані з інтонаційними особливостями мовлення, їм ми приділимо більше уваги.

Автор цієї статті ставить метою, торкаючись основних напрямків сучасної фонетики, зосередити свою увагу на ролі інтонології в загальній системі фонетичних наук та показати, які питання були вже успішно вирішені фонетистами і які потребують подальших розробок. Огляд здійснюється на матеріалі іноземних мов, переважно германських, а також деяких слов'янських.

Інтонологія є галузь фонетики, що вивчає систему інтонації в різних ракурсах, тобто аналіз структури і функціональної природи її компонентів на перцептивному та акустичному рівні. В розвитку інтонології можна простежити два напрямки: інтонологія як фундаментальна та як прикладна наука.

Інтонологія як фундаментальна наука вивчає інтонацію мовлення як один з проявів об'єктивної дійсності, що оточує людину. Основи інтонології як однієї з галузей фонетики були закладені ще в період античності, але фундаментальні дослідження інтонації почалися тільки з кінця XIX століття. Вони були присвячені вивченню компонентів інтонації та їхньої ролі у формуванні висловлювання та виразу його змісту.

Найбільш відомими інтонологічними школами слід вважати англійську, американську та російську.

Так, дослідження британських лінгвістів (Д.Джоунз, Г.Пальмер, Л.Армстронг, П.Роуч та ін.) об'єднує те, що вони ототожнюють інтонацію з мелодикою, тобто із змінами у висоті тону. Таку теорію часто називають контурною. Більшістю прихильників цієї теорії інтонація розглядається як своєрідне нашарування, що повільно переміщується по лексико-граматичній структурі, змінюючи її значення. Як вважає представник московської фонетичної школи А.М.Антипова, класифікація висловлювань дається авторами контурної теорії часто за типом мелодики або типом граматичної структури, але не за характером комунікативного призначення [5, 13]. Завдяки цьому напрямку модальна функція інтонації була вивчена досить глибоко, тоді як іншим функціям (комунікативній, прагматичній) приділялось менше уваги [21].

Другим напрямком британської школи є граматичний, запропонований М.Халідеем, який вважає, що інтонація не має власного значення, але виражає тільки граматичні контрастні значення. Він увів такі тональні одиниці, як *tonality*, *tonicity* і *tone*, які на українську мову можна перекласти як тональність, тонічність та тон. Ця теорія базується на тісній взаємодії інтонаційного та граматичного аспектів. Тим самим більше уваги приділяється граматичній, або синтаксичній, функції інтонації [30].

Останні роботи англійських дослідників свідчать про розширення кола їхніх інтересів. З представників найсучасніших напрямків хотілось б назвати таких: Джона Лавера, дослідження якого присвячені фонетичним характеристикам голосу людини [33], Анну Вічман (вивчення ролі інтонації у підготовленому та спонтанному мовленні [37], Катрину Хейвард (перевага надається вивченню акустичної природи систем голосних та приголосних, породженню та сприйняттю мовлення з акустичної точки зору) [31], Джона Велза (аналіз системи сучасного літературного вимовляння, тенденції його взаємодії з кокні та іншими акцентами) [36].

Американська інтонаційна школа базується на творах К.Пайка, який ототожнював інтонацію із змінами у висоті тону [35]. Основними одиницями інтонації за К.Пайком є висотні рівні та мелодійні контури. Д.Болінджеру належить теорія чотирьох рівнів інтонації [28]. Р.Кінгдон запропонував специфічну систему графічного зображення інтонації у вигляду клинів (*wedges*), які не набули широкого розповсюдження [32].

Перші російські фонетичні дослідження (Л.В.Щерба, В.А. Богородицький) були присвячені вивченню фонем, артикуляційному та перцептивному аспектам. Значний внесок у розвиток російської інтонології зробили такі вчені, як Л.В.Златоустова, К.А. Бризгунова, Н.В.Черемісіна, Т.М.Ніколаєва [11; 8; 25; 20].

У середині XX століття у фонетиці панував граматичний напрям, тобто вивчалася співвідношення інтонації та синтаксису, роль інтонації у формуванні різних типів висловлювання. У 70-80 роки інтенсивно вивчається інтонація текстів різного обсягу та стилів [21, 15].

Окремо слід відзначити експериментальний напрям у сучасній фундаментальній фонетиці. Розробки лабораторії експериментальної фонетики Московського

лінгвістичного університету в кінці 70-х років призвели до появи перших інтонографів, які дали можливість описати такі акустичні параметри, як частота основного тону, інтенсивність та тривалість. Цей напрямок був продовжений співробітниками лабораторії експериментальної фонетики Київського лінгвістичного університету. Найновітніші комп'ютерні програми Cool Edit Pro 4.0, Sound Lab і Sound Forge 4.0 дали змогу молодим київським дослідникам описати просодичні засоби інтенсифікації висловлювань [1], виразу різних емоцій та почуттів: висловлювань-невдоволень [24], висловлювань-захоплень [27], здивування [13], згоди/незгоди [4], а також описати фонетичну структуру інноваційних складних слів [6]. Ці дослідження виконувалися під керівництвом відомих вчених: професора М.П. Дворжецької та доцента А.А. Калити. За 55 років свого існування Лабораторія експериментальної фонетики Київського Національного Університету створила і вдосконалила такі експериментальнофонетичні методи, як палатографування (24 мови), кінорентгенографування (6 мов), тензометрування (2 мови) [10].

Інтонологія як фундаментальна наука весь період свого існування мала великий нахил до використання своїх досягнень у практичній галузі. Такий нахил мав прояви ще в античний період її існування. В останні роки цей напрям набуває все більшого розвитку, і сьогодні ми вже можемо говорити про інтонологію не тільки як про фундаментальну, але і як про прикладну науку. Це обумовлено самим предметом інтонології, тобто інтонацією.

Термін "інтонація" широко вживається не тільки у філології, але й музикознавстві, у вивчанні іноземних мов, включаючи інтонаційний аспект дистанційної освіти, в психотерапії, криміналістиці, комп'ютерних науках, для визначення психоемоційного стану, віку, національності, рівня освіти відомого та невідомого мовця (видатних осіб, космонавтів, злочинців тощо).

Так, поняття інтонація в музикознавстві має два значення: широке та вузьке. У широкому значенні це "реальне звукове втілення музичного твору, що характеризується сукупністю різноманітних звукових засобів і їх співвідношенням у рамках синтаксичного масштабного рівня" [19, 267]. У вузькому значенні інтонацією можна назвати звуковисотну мелодичну лінію, мелодійний оборот, інтервал. У функціональній та структурній схожості мовленнєвої та музичної інтонації, загальні риси якої більш усього виявляються в звуковисотних засобах (тональні та акцентні характеристики, локалізація головних акцентів), у темпоральній координаті (темп) та тембральних характеристиках "приховано джерело колосальних запасів соціально-культурного досвіду, який відбився в типах мелодики" [17, 11]. Порівняльний аналіз компонентів мовленнєвої та музичної інтонації має своїх прихильників [21; 12; 34; 22], але все ж таки він ще не набув досить широкої популярності.

Цікаво детальніше розглянути деякі моменти такого прикладного аспекту інтонології, як використання інтонації в терапевтичних цілях (музико- та психотерапія), що має глибокі історичні корені. У період античності однією з основних концепцій музичної естетики було магичне або медичне розуміння музики – її трактування як способу впливу на психічний або фізичний стан людини [16, 5], що знаходить своє відображення в міфах про Орфея, який підкорив своєю музикою підземне царство і примусив богів відпустити на землю улюблену дружину Еврідіку.

Піфагор одним із перших установив, що за допомогою музики можна виховувати учнів і, отже, лікувати людські пристрасті і психічні захворювання. Він вважав, що діатонічні, хроматичні й енгармонічні мелодії сприяють приглушенню скорботи, жалості, гарячності, роздратування та інших негативних почуттів і емоцій, тому, щоб заспокоїти своїх учнів і привести їх до здорового сну, він грав їм на лірі [16, 92-93].

Компонентами музичної інтонації є мелодія, лади, регістри, тональності та деякі інші. Уже в ті далекі часи стародавні грецькі вчені й музиканти намагалися створити

щось на зразок “звукової класифікації”, в основі якої лежали відчуття й реакції, що викликаються музикою. Музиканти періоду античності виділяли 4 лади; фригійський відважний, збудливий; лідійський – сумний; еолійський – приємний та дорійський – урочистий, величний.

Регістри мають багаті виразні можливості розкриття психологічної глибини й емоційної атмосфери твору, внутрішнього стану виконавця й слухача і тому широко вживаються як музиці, так і в мовленні. Так, низький регістр спричиняє у слухача грізне, похмуре, жалобне і таємниче відчуття. Середній регістр найбільш виразний в інтонаційному плані. У високому регістрі звичайно багато хроматизмів, прикрас [19, 182].

У поліфонічних творах широку область виразності мають засоби ладу й гармонії, зокрема, тональність, що розкриває суть людських переживань, відтінки почуттів, настроїв, прагнення тощо. Деякі музикознавці й композитори вважають, що тональності мі мінор і сі мінор викликають почуття глибокої, піднесеної скорботи; тональність ре мажор утілює енергію, яскравий колорит, тріумфальність [18, 33].

Детальний аналіз кожного компоненту мовленнєвої та музичної інтонації, його акустичної природи за допомогою найновітніших комп'ютерних програм дав можливість поглибити розуміння впливу мови та музики на підсвідомість людини і широко використовувати музику в психотерапії. Психотерапевти у співдружності з музикознавцями проаналізували велику кількість різних музичних творів і склали своєрідний каталог лікувальної музики (О.Будницька, Л. Брусиловський, Б. Малкін). Так, наприклад, для зменшення дратівливості рекомендується прослуховувати “Місячну сонату” Бетховена; проти тривоги – мазурки й прелюдії І.Шопена, вальси Штрауса; при головному болі – “Фіделіо” Бетховена, сюїту “Маскарад” Хачатуряна тощо [7]. Шкода, що на Україні музикотерапія ще не має широкого розповсюдження. В багатьох країнах перевага віддається не медикаментозному лікуванню деяких хвороб, а саме терапії за допомогою спеціально підібраного комплексу музичних творів.

Звернемось до інших напрямків прикладного використання інтонології. У 70-х роках ХХ сторіччя поява спеціального обладнання дала змогу створювати просодичні портрети дикторів, які включали такі акустичні параметри, як діапазон у полутонах (вузький, звужений, середній, розширений, широкий), висотнотональний рівень у герцах (екстранизкий, низький, середній, високий, екстрависокий), швидкість тональних змін частоти основного тону, яка вимірювалась у герцах за мілісекунду (мала, середня, велика, максимальна), середньо-складову тривалість за мілісекунди (мінімальна, мала, середня, велика, максимальна), темп мовлення – кількість складів за хвилину (повільний, сповільнений, помірний, прискорений, швидкий) та ступінь емоційного забарвлення мовлення (помірний, високий, дуже високий).

На підставі цього інтонологія дійшла до висновку, що кожна людина має неповторні акустичні властивості голосу, які можна порівняти з відбитками пальців. Ці дослідження фонетистів були використані в криміналістиці. У Києві, а також деяких обласних центрах були створені криміналістичні лабораторії, в яких працювали, і як я сподіваюсь, ще працюють досвідчені фонетисти, метою яких було створення бази даних голосів потенційних злочинців, які телефонували й повідомляли про викрадення дитини, вимагали гроші, попереджували про заміновані об'єкти. Про діяльність такої лабораторії доповідалось на Міжнародному симпозіумі у Кривому Розі в 1995 р. [26].

Ці дослідження знайшли своє використання і в підготовці космонавтів та в керуванні космічними польотами. Записували голос людини у спокійному стані, потім просили імітувати знервованість, тривогу, байдужість, інші почуття. Для кожної особистості сукупність акустичних параметрів специфічна. Отже, розмовляючи з космонавтом, можна було за допомогою інтонографа візуалізувати його голос і встановити, в якому психоемоційному стані він знаходиться, а потім за необхідністю внести корективи в програму польоту.

Космонавтика переживає зараз свої не найкращі часи, але розробки Центру управління польотами, які носили закритий характер, продовжують широко застосовуватися на практиці.

Звернемося до деяких можливостей використання інтонології у процесі дистанційного навчання. Дистанційна освіта є формою заочної освіти, яка набуває більшого розповсюдження у зв'язку з розширенням кола людей, які не мають можливостей отримати вищу освіту в межах, встановлених традиційною системою освіти [2, 3]. Процес інформатизації є закономірним і об'єктивним процесом, характерним для усього світової спільноти. Він виявляється у всіх сферах людської діяльності, в тому числі й в освіті. Багато в чому завдяки цьому процесу стала можливою нова синтетична, інтегральна, гуманістична форма навчання – дистанційне навчання, яке вбирає в себе кращі риси традиційних форм навчання і добре з ними інтегрується. Саме тому дистанційне навчання часто називають формою навчання ХХІ віку.

Увага до цієї форми навчання спостерігається у світовому масштабі як у військових, так і в цивільних системах освіти. Стає очевидним, що науково-дослідна й практична робота над проблемами дистанційного навчання повинна бути постійною й безперервною. Можна бути упевненими, що результати такої роботи принесуть позитивні результати в сучасний традиційний освітній процес.

Процес розвитку дистанційної освіти (ДО) на території країн СНД стримується традиційними причинами – відсутністю достатнього матеріально-технічного забезпечення, дефіцитом комп'ютерної техніки, обмеженими можливостями зв'язку та низьким матеріальним стимулюванням викладачів. У країнах СНД елементи дистанційної освіти почали активно впроваджуватися з початку 1991 року. Кількість освітніх закладів, що ведуть освітню діяльність із використанням технологій ДО, на початок 1997 р. становила близько 117.

У чому ж полягає технологія ДО? Кожен студент має персонально закріпленого викладача-консультанта (тьютора), який здійснює науково-методичну допомогу на всіх етапах самостійної роботи студента. Для реалізації діалогу слухача й тьютора, а також для дистанційного доступу до навчальної інформації, використовуються електронна та звичайна пошта, телефон, комп'ютерні мережі.

Слухач має можливість консультуватися з тьютором як за допомогою телефону, так і особисто. Саме так забезпечується постійний контакт, що дозволяє оперативно вирішувати проблеми, які виникли у процесі навчання.

Розглянемо навчальний процес як систему. Керованим елементом цієї системи є стан знань слухача та його когнітивні можливості. Тьютор є органом, що здійснює управління процесом передачі знань. Існує залежність між здатністю сприймати та засвоювати інформацію і характеристиками модальних значень людського голосу. Дослідження в галузі фонетики визначили параметри мовлення, які дозволяють робити висновок про психофізичний стан людини. Внаслідок проведених експериментальних досліджень [23, 14] були описані мелодичні, темпоральні та динамічні параметри, які утворюють просодичний портрет людини, про які було зазначено вище і детальний опис яких, на жаль, неможливий у рамках цієї статті.

Управління системою, яка складається з тьютора, слухача і завідує передачею знань, здійснюється за допомогою програмної системи, в яку входять машина діалогу, база даних сценаріїв, група інтелектуальних агентів.

Середовище такого агента є атмосфера зі звуковими коливаннями, створеними мовним апаратом слухача, де здійснюється акустична перцепція за допомогою сенсора агента, (наприклад, мікрофона звукової системи комп'ютера). Агент впливає на середовище (людина, що навчається) шляхом актуалізації моделі психофізичного стану, яка входить у склад комп'ютерного тьютору, далі за допомогою інших інтелектуальних

агентів. Агент оснащений знаннями про те, коли потрібно сигналізувати про зміни в когнітивному стані, які вимагають адаптації тьютора.

Фонетичний агент діє так. Він реалізовує мовні характеристики під час уроку, який веде інший агент тьютора. Фонетичний агент звертається до бази даних сценаріїв, отримує від неї сценарій з еталонним текстом й наступними кроками сценарію для голосового тестування. Агент передає сценарій машині діалогу. Під час його реалізації агент фіксує параметри голосу психофізичного стану слухача, що навчається в моделі. Агент реалізовує модель і робить висновки про те, чи треба давати тьютору вказівки щодо адаптації процесу навчання (аж до його зупинки через те, що вивчається, не більш сприймати повчальні послідовності). Для подібних висновків агент використовує свої знання про характеристики голосу і їх зв'язок з успішністю навчання.

Таким чином, навчання проводиться персоналізованим машинним тьютором, який повинен визначати можливості учня сприймати послідовні повідомлення певними порціями знань, що посилає цей тьютор через комунікативний канал. Оцінки когнітивного стану та поточних знань використовуються тьютором для адаптації до можливостей учня. Коли тьютор за допомогою тестів голосу приходить до висновку, що людина втомилась, він пропонує зробити перерву в навчанні або перейти до іншого виду діяльності.

Проблеми фундаментальної, прикладної та експериментальної фонетики, разом з проблемами, пов'язаними з методикою викладання іноземних мов, обговорювались на міжнародних семінарах "Підготовка англійського вчителя: фонологія та комунікативна фонетика" (Київ, 1996), "Соціальні, стилістичні та риторичні аспекти комунікативної фонетики: дослідження та навчання мови" (Київ, 2001), на міжнародній конференції ЛНГВАПАКС VIII (Київ, 2000), у роботі яких взяли участь провідні вчені-фонетисти з Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Росії, Білорусії та України. У статті, за браком місця, ми не торкаємося питань використання інтонації при навчанні іноземних мов у школах та вузах за традиційними методами.

Представлений вище огляд показує, що всі напрямки сучасної фонетики потребують подальших досліджень. Не всі можливості сучасних комп'ютерних програм для обробки звукових сигналів використані в повній мірі. Особливої уваги заслуговують комплексні дослідження мовленнєвої та музичної інтонації зі застосуванням нових технологій. Найбільш перспективними напрямками розвитку сучасної інтонології, на наш погляд, слід вважати подальше вивчення ролі інтонації як лікувального фактору, а також як засобу ідентифікації статі, освіти, культурного рівня, національності та психоемоційного стану особистості.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются актуальные направления современной фонетики, общей и специальной, которая также, в свою очередь, может быть теоретической и прикладной. К наиболее известным интонационным школам следует отнести британскую, американскую и российскую. Прикладная фонетика, в основе которой лежат экспериментальные методы, широко используется в музыка- и психотерапии, гипнозе, дистанционном обучении, музыковедении, криминалистике и т.д.

SUMMARY

The author deals with actual trends in modern phonetics, general and special, which can be further subdivided in theoretical and applied. Three main intonological schools are considered to be the most prominent: British, American and Russian. Applied phonetics, based on experimental methods is widely used in musico- and psychotherapy, hypnosis, distant learning process, computer sciences, musicology, criminal law etc.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексієвець О.М. Просодичні засоби інтенсифікації висловлювань сучасного англійського мовлення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 19 с.
2. Андреев А.А. Как будем учиться в XXI веке? // Частный сыск, охрана, безопасность. – 1996. – № 6. – С.8-9.
3. Андреев А.А., Меркулов В.П., Тараканов Г.В. Современные телекоммуникационные системы в образовании // Педагогическая информатика. – 1995. – № 1 – С. 55-63.
4. Андрієвська Е.М. Інтонаційне вираження категорії згоди/незгоди у французькому діалогічному мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
5. Антипова А.М. Система английской речевой интонации. – М.: Высш. школа, 1979. – 131 с.
6. Бондаренко В.О. Фонетична структура інноваційних складних слів сучасної англійської мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
7. Брусиловский Л.С. Музыкалотерапия // Руководство по психотерапии. Ташкент: Медицина, 1979. – С. 256-275.
8. Брызгунова Е.А. Эмоционально-стилистические различия звучащей русской речи. – М.: МГУ, 1984. – 116 с.
9. Вакуленко М.О. Аналіз та синтез звукових спектрів людського мовлення // Пульсар. 1999. – № 6–7. – С. 20-23.
10. Загальна та експериментальна фонетика. – К., Соборна Україна, 2001. – 319 с.
11. Златоустова Л.В. О ритмических структурах в поэтических и прозаических текстах // Звуковой строй языка. – М.: Наука, 1979. – С. 109-114.
12. Іваненко С.М. Поліфонія тексту. – К.: КДЛУ, 1999. – 318 с.
13. Іванова С.В. Просодичні засоби реалізації семантики здивування в англійському діалогічному мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 16 с.
14. Ковалев Ю.В. Интонационные портреты президентов страны (контрастивный анализ) // Фонетика в системе языка. – М.: Изд-во Российского ун-та Дружбы Народов, 1999. – С.133-149.
15. Логвин И.-А. Г. Просодия поэтического текста (на материале твердой строфической формы английского фольклора: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1989. – 16 с.
16. Лосев О.Ф. Антична музикальна естетика. – К.: Музична Україна, 1974. – 219 с.
17. Медушевский В.О. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. – М.: Музыка, 1976. – 254 с.
18. Мильштейн Я. Хорошо темперированный клавир И.С.Баха. – М.: Музыка, 1967. – 392 с.
19. Назайкинский Е. О психологии музыкального восприятия. – М.: Музыка, 1972. – 383 с.
20. Николаева Т.М. От звука к тексту. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 680 с.
21. Панасенко Н.И. Интонационные средства выражения субъективной модальности в английском монологе-рассуждении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985. – 20 с.
22. Панасенко Н.І., Цепко Т.А. Інтонаційні засоби вираження суб'єктивної модальності в американських ліричних піснях // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія: Всеукр. зб. наук. пр. – Черкаси: ЧІТІ, 2001. – Число п'яте. – С. 191-193.
23. Панасенко Н.І., Ус. М., Ус. К. Фонетична складова моделі студента для адаптації машинного тьютора в дистанційному навчанні // Моделювання й інформаційні технології. – Національна Академія наук України. Інститут проблем моделювання в енергетиці: Зб. Наук. праць. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 24-29.
24. Федорів Я.Р. Соціокультурні аспекти просодичної організації висловлювань-невдоволень: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
25. Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – М.: Русский язык, 1982. – 207 с.

26. Юрчук О.Ф. Задачи идентификации, персонификации по речи в криминалистической практике // Тезисы международного симпозиума "Человек: язык, культура, познание". – Кривой Рог, 1995.
27. Янчева Т.В. Просодія висловлювань–захоплень в англійському мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 21 с.
28. Bolinger D.L. Intonation: Levels Versus Configuration // Word, 1949, vol 5, № 3. – P.248-254.
29. Dvorzhetska M.P. Phonetics and Linguistics: Research and Language Teaching // Studies in Communicative Phonetics and Foreign Language Teaching Methodology. – Kyiv, LENVIT, 1997. – P. 6-9.
30. Halliday M. Intonation and Grammar in British English. – The Hague – Paris, 1967.
31. Hayward K. Experimental Phonetics. – London: Longman, 2000. – 320 p.
32. Kingdon R. English Intonation Practice. – London, New York, Toronto: Longman, 1958. – 184 p.
33. Laver J. The Phonetic Descriptions of Voice. – Cambridge: Cambridge Un-ty Press, 1980. – 168 p.
34. Leeuwen van Theo. Speech, Music, Sound. – London: Macmillans, 1999. – 240 p.
35. Pike K.L. The Intonation of American English. – Ann Arbor, 1947. – 200 p.
36. Wells J.C. Accents of English. – Cambridge, London, New York: Cambridge Un-ty Press, 1982. Books 1,2,3. – 685 p.
37. Wichmann A. Intonation in Text and Discourse. – London: Longman, 2000. – 176 p.

Надійшла до редакції 09.09.2001р.

УДК 811.111: 81'36

О ТИПАХ НЕОПРЕДЕЛЕННО-ЛИЧНОГО ДЕЯТЕЛЯ, ВЫРАЖЕННОГО МЕСТОИМЕНИЕМ *YOU* В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

О.В.Клименко

1.Вводные замечания. Объектом описания в данной статье является местоимение *you* в значении неопределенно-личности. Рассматриваемая языковая единица является личным местоимением 2-го лица, в основном своем значении указывающем на лицо или лица, к которым говорящий непосредственно обращается [1], напр.:

(1) *What sort of uniform am I supposed to wear?* "Robert Jordan asked. "None," Goltz said. ... *You* are very different from me." (Hemingway, 40) '–Какую мне надеть форму?, – сказал Роберт Джордан. – Формы не надо, – сказал Гольц. – ... Мы с **вами** очень разные люди'. В данном примере, представляющем диалог двух конкретных лиц, местоимение *you* указывает на одно из них – собеседника говорящего, другими словами, слушающего.

Грамматистами признается тот факт, что помимо основного значения определенно-личности местоимение *you* обладает способностью быть употребленным обобщенно или неопределенно [2; 3; 4]. Другими словами, *you* может служить средством выражения неопределенного деятеля.

В статье рассматривается один из видов неопределенного деятеля, выраженного местоимением *you*, а именно – неопределенно-личный деятель.

1.1. Материал исследования.

Материалом исследования послужили оригинальные тексты английских и американских писателей XX века и соответствующие переводы данных текстов на русский язык (см. источники материала), из которых методом сплошной выборки были отобраны 96 случаев употребления местоимения *you* в неопределенно-личном значении.

1.2. Понятие неопределенно-личного деятеля.

Под неопределенно-личным деятелем (далее НЛД), выраженным местоимением *you*, понимается деятель, личность которого не определена в рамках ситуации, названной предложением, но который может быть потенциально соотнесен с конкретным лицом, напр.:

(2) *If you travelled under the seats in third-class carriages to ride free when you were following the fairs learning to fight as a boy, down there in the dust and dirt ... wouldn't you be tubercular if your chest was beaten out by horns?* (Hemingway, 217) – 'Когда с малых лет шатаешься по ярмаркам, чтобы научиться искусству боя быков, и едешь зайцем в вагонах третьего класса, прячась под скамейками, потому что нет денег на билет ... как тут не нажить чахотки, особенно если грудь у тебя измята рогами быка?'

В данной ситуации у действий *to travel* – 'путешествовать', *to follow* – 'следовать' *to be tubercular* – 'болеть туберкулезом' был конкретный исполнитель – некто, кто пережил ситуацию, описанную говорящим. И хотя данным высказыванием говорящий, обобщая опыт этого неизвестного лица, подразумевает возможность для любого оказаться в подобном положении, он основывается в своем суждении на конкретных событиях, имевших место в действительности.

2. Характеристики действия, способствующие идентификации деятеля.

В ходе исследования был выявлен ряд характеристик действия, способствующих идентификации неопределенно-личного деятеля, выраженного местоимением *you*. Эти характеристики можно назвать конкретизаторами, так как, конкретизируя время или другие параметры действия, они способствуют его сужению и, лишая действие универсальной направленности, оставляют возможность соотнесения действующего лица с ограниченной группой лиц. Выделяются следующие конкретизаторы:

2.1. Локальные конкретизаторы.

Под локальными конкретизаторами понимается наличие в ситуации упоминаний места действия, напр.:

(3) *I don't suppose you hear much about those sort of people in Hollywood...* (Fitzgerald, 7) – 'У вас там, в Голливуде, возможно, и не слышали о таких...'

2.2. Временные конкретизаторы.

Под временными конкретизаторами понимается наличие в ситуации ссылок на конкретное время действия, напр.:

(4) *He looked forward all the year to that moment when the bull would come out into the square ... when you watched his eyes ...* (Hemingway, 395) – 'Весь год он ждал этой минуты, когда бык окажется на площади и можно будет следить за его глазами...'

Наличие в ситуации обстоятельств *when the bull would come out into the square* – 'когда бык окажется на площади' вместе с сочетанием *that moment* – 'в тот момент' сужают время действия в ситуации до определенного момента корриды.

2.3. Личностные конкретизаторы.

В качестве личностных конкретизаторов могут выступать упоминание имен конкретных действующих лиц-участников ситуации (см. примеры (9), (10)), наличие слов, проясняющих статус деятеля, его половую принадлежность, напр.:

(5) *For how would you like to be shut up for a whole month at a time ... if you were married, not to see your wife...* (Woolf 2, 290) – 'Да, вот каково это – месяц...быть отрезанным ...женатому – не видеть жену...'

(6) *Yet one has a feeling within one that blinds a man while he loves you. You with that feeling blind him, and blind yourself.* (Hemingway, 183) – 'А все же в уродине бывает что-то такое, отчего мужчина слепнет, когда полюбит. Слепнет и он, и ты сама тоже'.

Наличие в примере (5) существительного *wife*, выступающего в качестве определяемого к притяжательной форме местоимения *you*, указывает на то, что деятель, обозначенный местоимением *you*, является мужчиной. Наличие в примере (6) слова *man* в значении 'мужчина' указывает на то, что *you* обозначает женщину.

2.4. Детализирующие конкретизаторы.

Группа детализирующих конкретизаторов многочисленна и разнообразна. Под таковыми понимается наличие в ситуации разного рода частных и деталей, конкретизирующих параметры ситуации и ситуацию в целом. Это может быть упоминание предметов обстановки, одежды действующих лиц, их черт характера, сферы деятельности или типичных высказываний, напр.:

(7) *What was the spirit in her, the essential thing, by which, had you found a glove in the corner of a sofa you would have known it, from its twisted finger, hers indisputably?* (Woolf 1, 321) – 'Что в ней – зернышко, что в ней – суть, и почему, найдя в углу дивана перчатку, вы по замятому пальцу сразу решите, что перчатка ее?'

(8) *...and always you said, "What barbarians."* (Hemingway, 166) – '...и при этом всегда отвечаешь: "Звери!"'

В примере (7) сужению ситуации способствует упоминание такой частной детали, как перчатка с замятым пальцем, в ситуации (8) – слово 'звери', которое говорящий всегда произносит при определенных обстоятельствах.

3. Типы НЛД, выраженного местоимением *you*.

Как показывает анализ языкового материала, все ситуации с НЛД, выраженным *you*, можно разделить на четыре группы, в которых субъектом действия является, соответственно, говорящий, лицо-неучастник коммуникации, группа лиц-неучастников коммуникации, группа лиц, включающая говорящего.

3.1. НЛД – говорящий.

В рассматриваемых ситуациях в НЛД, выраженном местоимением *you*, проявляется личность говорящего, напр.:

(9) *You had to go and look at them – you had to spend a great deal of time always admiring whatever it was – linen cupboards, pillow-cases, old oak furniture, pictures, which Hugh had picked up for an old song.* (Woolf 2, 204) – 'Их непременно надо было осматривать; вообще надо было долго восхищаться уж чем придется – бельевыми чуланами, наволочками, старинной дубовой мебелью, картинами, которые Хью сумел раздобыть по дешевке.'

Наличие в вышеприведенной ситуации таких частных деталей, как упоминание предметов домашней обстановки (*linen cupboards* 'бельевые чуланы', *pillow cases* 'наволочки', *old oak furniture* 'старая дубовая мебель'), наличие ограничительного определения к существительному *pictures* 'картины' (*which Hugh had picked up for an old song* 'приобретенные Хью по дешевке'), в котором упоминается конкретное лицо, некий Хью, – все это привязывает ситуацию к определенному месту и времени действия, сужая круг потенциальных исполнителей до лица, непосредственно находившегося в подразумеваемое время в подразумеваемом месте. А этим лицом, как явствует из контекста, может быть только говорящий. Не указывая на себя при помощи соответствующего личного местоимения, говорящий превращает действие из нейтрального, повествующего о факте посещения некоего дома, осмотре картин и необходимости ими восхищаться, в обобщающее, подчеркивается традиционность действия, становится понятным, что восхищаться приходилось не только говорящему, но и другим, оказавшимся в этом доме. Данный вид НЛД представлен 32 примерами, что составляет 33,3% от общего числа предложений с НЛД. (табл. 1)

3.2. НЛД – лицо-неучастник коммуникации.

В рассматриваемых ситуациях говорящий маскирует под неопределенно-личным *you* некое конкретное лицо, опыт которого он актуализирует, напр.:

(10) *But then if you had the other temperament which must have praise, which must have encouragement, naturally you began (and she knew that Mr. Ramsay was beginning) to be uneasy; to want somebody to say, Oh, but your work will last, Mr Ramsay, or something like that.* (Woolf 2, 361) – ‘Но если у тебя характер другой, если ты нуждаешься в похвалах, нуждаешься в поощрении, ясно, ты сразу почувствуешь (и конечно мистер Рэмзи уже почувствовал) недовольство, захочешь, чтоб кто-то сказал: “О, но ваша-то работа, мистер Рэмзи, надолго останется”, или что-то в подобном духе.’ Описание таких частных деталей, как черты характера деятеля, – *must have praise, must have encouragement* – ‘нуждаться в похвалах, поощрении’, ссылка на причастность к творческому процессу – *your works* – ‘ваши работы’, *to last* – ‘оставаться, сохраняться’, упоминание далее имени человека, который данным параметрам соответствует, – все вышеперечисленное показывает, что именно исходя из опыта этого мистера Рэмзи, говорящий приходит к выводам, демонстрируемым в предложении. Подобное предположение находит подтверждение в следующей трансформации. При замене неопределенно-личного местоимения *you* на определенно-личное *he* смысл высказывания сохранится: он (мистер Рэмзи) имел другой характер, он нуждался в похвалах и т.д. Говорящий, употребляя местоимение *you*, обобщает опыт конкретного лица, считая, что вести себя подобным образом типично и для других людей, похожих на мистера Рэмзи. Данный вид НЛД представлен 20 примерами, что составляет 20,8% от общего числа предложений с НЛД. (табл. 1)

3.3. НЛД – группа лиц-неучастников коммуникации.

В данных ситуациях местоимение *you* обозначает группу лиц-неучастников коммуникации, напр.:

(11) *How do you say Goltz in Spanish, comrade General?* (Hemingway, 39) – ‘А как звучит по-испански Гольц, товарищ генерал?’ Несмотря на упоминание в предложении имени слушающего, наличие обстоятельства *in Spanish* – ‘по-испански’ делает очевидным тот факт, что *you* в данной ситуации не указывает на говорящего, а обозначает людей, говорящих по-испански, т.е. испанцев. Косвенным подтверждением этого предположения является отсутствие в русском варианте рассматриваемого предложения формы 2-го лица единственного числа глагола ‘говорить’. Адекватным эквивалентом автор перевода посчитал форму третьего лица глагола ‘звучать’. Деятель в русском предложении отсутствует, тем не менее понятно, что слово звучит по-испански так, как его произносят говорящие по-испански, т.е. испанцы.

Данный вид НЛД представлен 5 примерами, что составляет 5,2% от общего числа предложений с НЛД. (табл.1)

3.4. НЛД – группа лиц, включающая говорящего.

В рассматриваемых ситуациях местоимение *you* выступает субъектом действия, совершаемого самим говорящим при обязательном участии всех других действующих лиц ситуации. Сопричастность участников ситуации действию объясняется спецификой характера последнего. Речь идет о действиях, происходящих не по инициации действующего лица, а в силу обладания данным лицом способности такое действие совершить, напр.:

(12) *Then you cannot see the bridge from here.* (Hemingway, 33) – ‘Значит, моста отсюда не видно?’

Как становится ясно из примера (12), не только сам говорящий, но и люди его окружающие не видели происходящего. Совершение действия в подобных ситуациях не продиктовано интенцией говорящего или других людей, оно обусловлено

Таблица 1. Семантические типы неопределенно-личного деятеля

Тип неопределенно-личного деятеля	Примеры	Количество	Процентное выражение, %
НЛД – говорящий	<i>You had to go and look at them – you had to spend a great deal of time always admiring whatever it was – linen cupboards, pillow-cases, old oak furniture, pictures, which Hugh had picked up for an old song.</i> (Woolf 2, 204) – 'Их непременно надо было осматривать; вообще надо было долго восхищаться уж чем придется – бельевыми чуланам, наволочками, старинной дубовой мебелью, картинами, которые Хью сумел раздобыть по дешевке.'	32	33,3
НЛД – лицо-неучастник коммуникации	<i>But then if you had the other temperament which must have praise, which must have encouragement, naturally you began (and she knew that Mr. Ramsay was beginning) to be uneasy....</i> (Woolf 2, 361) – 'Но если у тебя характер другой, если ты нуждаешься в похвалах, нуждаешься в поощрении, ясно, ты сразу почувствуешь (и конечно мистер Рэмзи уже почувствовал) недовольство.'	20	20,8
НЛД – группа лиц-неучастников коммуникации	<i>How do you say Goltz in Spanish, comrade General?</i> (Hemingway, 39) – 'А как звучит по-испански Гольц, товарищ генерал?'	5	5,2
НЛД – группа лиц, включающая говорящего	<i>Then you cannot see the bridge from here.</i> (Hemingway, 33) – 'Значит, моста отсюда не видно?'	39	40,62
Всего		96	100

способностью их воспринимать окружающую действительность, наличием у человека различных перцептивных и анализирующих способностей, таких как слышать, видеть, чувствовать, думать, обдумывать и т.д.

Данный вид НЛД представлен 39 примерами, что составляет 40,6% от общего числа предложений с НЛД. (табл. 1)

4. Выводы.

4.1. Местоимение *you* способно служить средством выражения неопределенно-личного деятеля. (см. 1, 1.2.)

4.2. Идентификации НЛД способствуют конкретизаторы ситуации, включающие временные, локальные, личностные и детальные конкретизаторы. (см. 2-2.4.)

4.3. Внутри НЛД выделяются следующие типы: ситуации с НЛД-говорящим (33,3%), лицом-неучастником коммуникации (20,8%), группой лиц-неучастников коммуникации (5,%), группой-лиц, включающей говорящего (40,6%) (см. 3-3.4, табл.1). НЛД, представляющий группу лиц, включающую говорящего, является наиболее частотным типом НЛД.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається займенник *you* як один із засобів вираження неозначено-особового діяча. Виділяються чотири різновиди вищезначеного типа діяча, який співвідноситься, відповідно, з мовцем, особою, яка не бере участі в акті комунікації, групою осіб, які беруть участь в акті комунікації, групою осіб, яка уключає мовця. Стаття також намагається виявити та систематизувати компоненти мовних ситуацій, які можуть бути ознакою наявності в них вищезначених різновидів неозначено-особового діяча, який виражається займенником *you*. У статті наводиться статистична інформація про частотність їх вживання, описуються деякі граматичні особливості речень, у семантичній структурі яких вони з'являються.

SUMMARY

The paper considers the pronoun *you* as one of the means of expressing the indefinite personal doer of the action. Its structure is represented by four types which can be correspondingly identified with the speaker, the person not participating in the act of communication, group of people not participating in the act of communication, group of people including the speaker. With theoretical information and the data obtained in course of processing the practical material it is attempted to reveal and to systematize the components of the communicative situations which can signal the presence of the above mentioned types of the indefinite doer of the action expressed by the pronoun *you* in them. Statistic information concerning the functioning of the above mentioned units is also provided as well as the description of some grammatical peculiarities of the sentences in the semantic structure of which they reveal themselves.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высш.шк., 1973.
2. Opdycke John B. Harper's English Grammar. Warner Communications Company, 1983.
3. Кобрин Н.А. и др. Грамматика английского языка. Морфология. М.: Просвещение, 1985.
4. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. М.: Высш. Шк., 1986.
5. Гак В. Г. Поле неопределенноличности. // Языковые преобразования. М.: Школа "Языки русской культуры", 1998.

6. Смирнов И. Н. О зависимости семантики нелокализованности действия во времени от степени генерализации субъекта (на материале русского языка) // Лингвистические исследования 1985. Грамматические категории в разнотипных языках. – М., 1985.

СПИСОК МАТЕРИАЛІВ

1. Вульф В. На маяк. Перевод Е. Суриц // Избранное. – М.: “Худ. литература”, 1986. – С.169-317.
2. Вульф В. Миссис Дэллоуэй. Перевод Е. Суриц // Избранное. М: “Худ. Литература”, 1986. – С. 25-169.
3. Фицджеральд Ф. С. Ночь нежна. Перевод Е. Калашниковой – Краснодар: “Триада”, 1992.
4. Хемингуэй Э. По ком звонит колокол. Перевод Н.Волжиной и Е.Калашниковой. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: Худ. литература, 1981. – Т. 3. – С.89-662.
5. Woolf V. (1) Mrs Dalloway. – Chancellor Press, 1994.
6. Woolf V. (2) To the Lighthouse. – Chancellor Press, 1994.
7. Fitzgerald F. Scott. Tender is the night. – Wordsworth classics, 1993.
8. Hemingway E. For Whom The Bell Tolls. – Moscow: Progress Publishers, 1981.

Надійшла до редакції 11.09.2001 р.

РЕЦЕНЗИЯ

ОТ ПРАВДЫ ФАКТА – К ПРАВДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ

Л.С.Дмитриева

Владимир Лобас. Достоевский. – В 2 книгах / Серия: Всемирная история в лицах. – М.: АКТ, 2000 – [576 с. (кн.1), 608 с. (кн.2)].

В.Лобас (Владимир Наумович Верников) известен отечественному читателю как автор популярного романа «Желтые короли», написанного в классических традициях русской литературы: превосходный русский язык, непринужденность легкого юмора, выразительные человеческие характеры. Роман имел читательский успех, был доброжелательно встречен литературной критикой, привлек внимание книгоиздателей: достаточно сказать, что в России он вышел общим тиражом в миллион экземпляров.

Новая книга В.Лобаса посвящена Ф.М.Достоевскому. Об этой книге писать трудно. Она не встраивается в сложившуюся систему жанровых определений. В аннотации к книге автор обозначил жанр своего произведения как роман-документ. Оригинальность жанрового решения позволяет автору непостижимым образом сочетать художественную условность романа с безусловностью широкого по охвату документального материала.

Часто авторы документальных романов об исторически значимых личностях прибегают к домысливанию прямой речи своего героя, как бы «пытаясь стать вровень с великим человеком». В романе-документе В.Лобаса каждое слово документально обосновано, каждый персонаж говорит своим, невымышленным языком и от своего имени. Впрочем, это обстоятельство не должно порождать иллюзий у читателя: при всей документальной основательности книги перед нами роман, и художественный образ Достоевского, в нем созданный, не может быть отождествляем с эмпирической личностью писателя. Профессиональный киносценарист и режиссер документального кино, В.Лобас виртуозно владеет искусством преобразования жизненного ряда в художественный текст. Одним из путей такого преобразования становится монтаж.

Соединяя в цельные блоки фрагменты заметок, писем, статей, художественных произведений Ф.М.Достоевского, свидетельств его современников, журнальных откликов на только что опубликованные романы писателя и т.п., В.Лобас создает единство нового текста, который содержит в себе возможность быть воспринятым в качестве художественного. Причем, автор отказывается от четко обозначенных границ между главным и второстепенным, между важными и случайными суждениями, верными и ложными мнениями, что обеспечивает множественность перспектив развертывания образа главного героя, исключает однозначность и умерщвляющую завершенность его личности. Все точки зрения, все позиции и оценки представлены в их относительной правомерности и неокончателности.

Так возникает феномен, описанный Ю.М.Лотманом: «Текст ведет себя как собеседник в диалоге: он перестраивается (в пределах тех возможностей, которые оставляет ему запас внутренней структурной неопределенности) по образцу аудитории» [2, 113]. Читатель вовлекается в сложный процесс преобразования, трансформации, «переформулировки смыслов», которому подвергаются факты, включаясь в контекст других фактов. «Запас внутренней структурной

неопределенности» текста повышает смысловой потенциал произведения и одновременно актуализирует бахтинское понятие «ответственности» не только по отношению к автору, но и по отношению к читателю. В каждый конкретный момент восприятия читатель имеет дело с отдельным статичным «кадром»-документом, и от уровня его читательской культуры, от его готовности к эвристическому усилию зависит обнаружение общего начала, объемлющего все частности, сплавливающего их в органическую целостную картину жизни и судьбы Ф.Достоевского. Чтение этой книги – увлекательное, но не простое занятие.

В сочетании и пересечении различных интерпретаций одного и того же события, в бытовых деталях, биографических подробностях, психологических нюансах создается многоплановая картина мира, в котором жил и творил Достоевский. Фрагменты различных по жанру и эмоционально-оценочной настроенности документов выстраиваются в последовательно разворачивающийся сюжет. Хроникально-линейный счет времени определяет расположение повестей, из которых состоит роман-документ и которые охватывают большой исторический период: от 1506 года (даты возникновения фамилии Достоевских) до 9 июня 1918 года (даты смерти А.Г.Достоевской). Но на фоне объективного временного ряда, тщательно фиксируемого автором книги, внутриглавное время предстает как сложная система пересечения индивидуальных временных сфер: авторские ремарки и комментарии, множественность индивидуальных прижизненных оценок личности Достоевского и его творчества, ценностные моменты, которые закрепились в памяти мемуаристов 25-30 лет спустя, точки зрения современных историков литературы и т.п. Создается парадоксальная, но хорошо работающая система, причудливо сочетающая различные временные пласты, что позволяет обнаружить историческую перспективу каждого конкретного факта, события, свидетельства, оценки [см., напр.: 4, 273; 4, 536; 4, 548; 5, 41; 5, 259; 5, 382 и т.д.].

Перемена планов изображения, ассоциативность внутритекстовых связей, сложная временная организация произведения создают особую драматическую выразительность текущей перед глазами читателя жизни. Это не просто филигранная работа с документальным материалом. Здесь есть острая психологическая интрига, столкновение интересов, здесь кипят страсти и эмоции. В центре этой, наполненной драматическими коллизиями жизни – впечатляющий образ великого писателя и великого человека Федора Достоевского.

«Что до величия, оно определяет, по самому смыслу слова, масштаб, а не совершенство» [3, 238]. Это краткое и поразительно емкое определение понятия «величие», данное С.С.Аверинцевым, как нельзя более точно отражает авторскую установку В.Лобаса. Автор книги отказывается от обычной практики воссоздания образа великого человека на основе тщательно отфильтрованных фактов, которые бы соответствовали идеально-хрестоматийному представлению о личности писателя. Ничего не сглаживая и не упрощая, подчас обращаясь к непроясненным фактам биографии Достоевского и неидеальным сторонам его характера, В.Лобас вовсе не имеет намерения тем самым возбудить любопытство читателей или повысить занимательность своего произведения. Всем строем книги, логикой разворачивания документального материала, автор стремится показать, что уже в самой жизненной судьбе великого писателя заложена возможность выхода к тем универсальным проблемам человеческого существования, которые с такой силой и бесстрашием поставлены в его гениальных романах.

В истории жизни Достоевского обнаруживается небывалое сращение быта и психологии, житейских мелочей и острой потребности в философском и нравственном обосновании своего жизненного опыта: здесь, действительно, событийное и временное прорастает бытийным и вечным. Создавая сложный и противоречивый образ

Достоевского, автор книги пытается разгадать, какой источник энергии питал душу писателя, как в суеде каждодневных забот и драматически напряженном переплетении бытовых неурядиц, болезней, страстей, нравственных терзаний и духовных прозрений рождались замыслы «величайших творений мировой литературы» [4, 536]. В известной мере эмпирическая личность Достоевского, его поступки, его духовный опыт предстают в книге В.Лобаса как ключ к тайнам творческой лаборатории писателя. Здесь смысловой центр произведения, объединяющий обширный и разнородный материал, вошедший в книгу.

Эта авторская установка не вызывает принципиальных возражений, но, как мне представляется, требует некоторых уточнений. Разумеется, эмпирическая жизнь входит в духовный состав личности, и для прояснения некоторых сторон творчества писателя вовсе не безразлично, с кем он дружил, с кем враждовал, кого любил и кого ненавидел. По слову М.М.Бахтина, в человеческом центре художественного произведения всегда располагается личность автора. Но речь в данном случае идет об авторе-творце как «эстетически деятельном субъекте», который неизбежно дистанцирован от биографического, частного лица, живущего в объективном времени и пространстве. Автор, творящий художественный мир по своей свободной воле, располагается в «ином плане бытия», и его бытийная *ответственная* позиция не может исчерпывающе совпадать с позицией эмпирической личности писателя, в которой много случайного, необязательного, продиктованного житейскими обстоятельствами.

С этой точки зрения, представляется спорным размещение фрагментов художественных произведений Достоевского в одном ряду с бытовыми, публицистическими, мемуарными, исследовательскими материалами. Такое композиционное решение чревато смешением жизненного процесса, отраженного в письмах, мемуарах и прочих «человеческих документах», и художественного его претворения в произведении искусства. Это тем более актуально, что книга адресована широкой читательской аудитории. Обращение к произведениям с перволичной формой повествования требует особой осторожности, поскольку таит в себе возможность дезориентации читателя: ввиду документального характера книги фрагменты произведений от «я» могут быть восприняты читателем в качестве прямой речи Достоевского.

Впрочем, каждый документ, каждый фрагмент художественного текста сопровождается в рецензируемой книге точной биографической привязкой, что, по справедливому замечанию И.Волгина, является одним из необходимых условий культурного существования текста [6, 7]. Ссылки на источники, авторские ремарки, комментарии, эпиграфы, заглавия повестей и глав и другие так называемые «маргинальные моменты» художественного произведения (Ю.М.Лотман) составляют некий «сверхсюжет» романа-документа и являются надежным путеводителем по лабиринту разнородных источников, используемых в качестве строительного материала для нового текста. С редким чувством романной формы автор мастерски сплавляет все сюжетные линии в единый сюжет, а весь разнородный материал в целостное романное повествование. В повествовательных авторских вставках, предваряющих каждую главу, выделяются основные сюжетные узлы, скрепляющие воедино различные высказывания, записки, официальные документы и т.п. Последовательность этих вставок восстанавливает фабульную канву романа. В названиях повестей и глав обозначаются их основные темы. Краткие авторские комментарии носят по преимуществу информационный или уточняющий характер, реже – оценивающий (см., напр.: 4, 483; 5, 251 и некот.др.).

Эмоционально-оценочный пафос здесь сведен к минимуму: автор отказывается от расстановки смысловых и ценностных акцентов, поскольку история жизни Достоевского, явленная в документах, оказывается для него значительнее и

несомненное всех попыток ее обобщить и завершить. Автор как бы отступает перед громадностью своего героя, отводя себе роль простого созерцателя. Мир романа-документа живет сам по себе «в соответствии со своей самостоятельной реальностью», развиваясь от факта к факту, от подробности к подробности, от свидетельства к свидетельству. Автор здесь не судья, не прокурор и не адвокат. Он исследователь, причем исследователь объективный и добросовестный, и потому вызывающий доверие. Главную свою функцию он видит в отборе и систематизации материала. Впрочем, как писал Ф.М.Достоевский, «чтоб только приметить факт, нужно тоже в своем роде художника» [7,144].

Безусловное доверие к реальному факту в книге В.Лобаса вовсе не исключает специфическую авторскую активность. В процессе умелой художнической работы автору удастся отыскать такую продуктивную «ценностную позицию» (М.Бахтин), с которой единичный случай, единичный факт, будучи органично встроенными в систему других случаев и фактов, обнаруживают заключенный в них обобщающий смысл.

«...Проследите иной, даже вовсе и не такой яркий на первый взгляд факт действительной жизни, - замечает Достоевский в «Дневнике писателя», - и если только вы в силах и имеете глаз, то найдете в нем глубину, какой нет у Шекспира. Но ведь в том-то и вопрос: *на чей глаз и кто в силах?*» [7, 144].

Личность Достоевского вызывает интерес широкой читательской аудитории. И можно с уверенностью сказать, что яркая, неординарная книга В.Лобаса не затеряется в обилии литературы, посвященной великому русскому писателю.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. В.Лобас (Владимир Наумович Верников) родился в Виннице в 1937 году. Закончил факультет редактирования Украинского полиграфического института и Высшие режиссерские курсы при Госкомитете СССР по кино. В течение 10 лет работал сценаристом Киевской киностудии научно-популярных фильмов. Лауреат Ломоносовской премии. С 1972 года живет в США.
2. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки русской культуры, 1996.
3. Аверинцев С.С. «Были очи острее точимой косы...» // Новый мир. – 1991. - №1.
4. Лобас В. Достоевский. – В 2 кн. - М.: АКТ, 2000. – Кн.1.
5. Лобас В. Достоевский. – В 2 кн. - М.: АКТ, 2000. – Кн.2.
6. Волгин И. Родиться в России: Достоевский и современники: Жизнь в документах. – М.: Книга, 1991.
7. Достоевский Ф.М. Полное собр.соч.: В 30т. – Л.: Наука, 1981. – Т.23.

Надійшла до редакції 20.11.01 р.

І С Т О Р І Я

УДК 94(477) : 930.2:314.04

**ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ***А.В.Гедьо*

Вивчення історії маріупольських греків триває вже понад двісті років. За цей час з'явилися різні види досліджень, які безпосередньо чи побічно торкаються цієї проблеми. Однак, незважаючи на значні наукові досягнення істориків XIX–XX ст., у дослідженні проблеми чимало лакун, а інколи в монографіях і статтях спостерігаються суттєві відступи від істини, замовчування важливих фактів чи вибіркове висвітлення подій. На наукових конференціях і в публікаціях і досі висловлюються різні точки зору з окремих питань, а в гострих дискусіях звучать протилежні оцінки тих чи інших фактів і подій стосовно історії греків Північного Приазов'я. Відповіді на більшість з цих питань дозволяють знайти джерела, які зберігаються у державних архівах України і Росії, та публікації джерел історії греків Північного Приазов'я.

Після відходу греків з Кримського ханства і їх поселення у Північному Приазов'ї на них поширилося законодавство Російської держави. Документи центральних державних установ, якими регулювались їхні суспільно-політичні та економічні відносини, можна поділити на законодавчі акти та матеріали діловодства.

З-поміж різних видів джерел важливу групу становлять законодавчі акти Російської держави. Більша частина їх зосереджується у "Повному зібранні законів Російської імперії" [1], яке і сьогодні залишається найбільш ґрунтовним виданням законодавчих актів тогочасної Росії.

Законодавство царського уряду надавало пільги грекам за умов їх переселення до Росії, визначало місця їхнього поселення та регулювало їхню господарську діяльність і громадське життя. Серед таких документів зустрічаються маніфести, статuti, регламенти, жалувані грамоти, іменні імператорські накази Сенату, височайші повеління, височайше затверджене рішення Державної Ради, іменні імператорські укази представникам місцевої адміністрації.

Першим законодавчим актом, за яким грекам надавалися пільги, була Жалувана грамота Катерини II від 21 травня 1779 р. [2]. Пізніше Олександр I грамотою від 29 грудня 1801 р. підтвердив привілеї греків. Оригінали Жалуваної грамоти і грамоти Олександра I зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею [3]. Значна частина законодавчих актів Російської імперії була пов'язана з питаннями оподаткування греків. Це спостерігається в указах від 5 січня 1792 р., 8 серпня 1794 р., 27 березня 1803 р., 15 червня 1816 р., 15 травня 1817 р., 11 жовтня 1852 р., 6 травня 1863 р. [4]. Вони також свідчать про зміну в поглядах російської влади щодо грецьких переселенців, що стала наслідком відмежування у них частини землі. Безпосередньо земельні питання відображені в указах від 21 травня 1779 р., 8 серпня 1794 р., 9 червня 1808 р., 15 травня 1817 р., 6 травня 1863 р. [5].

Серед імператорських указів слід виділити укази та рескрипти Катерини II Румянцеву і Г.Потьомкіну, датовані 9 березня 1778 р. [6], щодо дій відносно переселення

християнського населення на територію Росії та Святішому Синоду – стосовно прав митрополита Ігнатія від 14 березня 1779 р. [7].

Найчисельнішими та різноплановими за інформацією є матеріали діловодства місцевих органів влади. Серед них за формою подання виділяються ордери – документи, які направлялися від вищої інстанції нижчій. Зокрема, великого значення в джерелознавстві історії маріупольських греків надається ордерам Новоросійського генерал-губернатора Г.Потьомкіна щодо управління губернією, ордерам та розпорядженням Азовської губернської канцелярії. Основна частина їх перебуває у фондах ВУА Російського державного військово-історичного архіву (далі РДВІА) [8] та у фонді Внутрішнього управління Російського державного архіву давніх актів (далі РДАДА) [9].

Важливі відомості містять звіти Катеринославського губернатора, які щорічно надавалися за встановленою формою у Міністерство внутрішніх справ. Вони зберігаються у фонді Міністерства внутрішніх справ Російського державного історичного архіву і зосереджують дані за 1804-1815, 1817-1825 рр. [10]. Звіти відображають сільськогосподарський і промисловий розвиток губернії, містять важливий статистичний матеріал.

Повідомлення щодо стану розвитку грецького населення Північного Приазов'я знаходимо у матеріалах Піклувального комітету про колоністів південного краю Росії. Ці документи збереглися лише за окремі роки. Значна їх кількість – у фонді Департаменту державного майна, яке з 1837 р. займалося справами іноземних колоністів. До того ж, фонд містить джерела і більш раннього періоду [11].

У фонді Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області, у віданні якого перебували усі місцеві, цивільні ті військові установи є багато матеріалів щодо заселення Приазов'я, надання грошової допомоги переселенцям, листування відносно продовження пільгових термінів, свідчення стосовно часу заснування населених пунктів, статистичні дані про населення регіону [12]. Це – переважно контракти про наймання земельних ділянок, дозволи на відкуп питних закладів, розгляди скарг колоністів.

Документи місцевих органів влади зосереджують матеріали, які дають уявлення про умови переселення греків з Новоселиці до Маріупольського повіту в 1780 р. У них є дані про населення, яке ще до цього мешкало на Маріупольщині. Це стосується матеріалів фонду Царичанської воєводної канцелярії [13] Центрального державного історичного архіву у м. Києві.

Матеріали місцевого діловодства більш пізнього періоду зберігаються у фондах Державного архіву Донецької області (далі ДАДО). Фінансово-економічний та правовий аспекти соціального буття грецької громади Маріупольщини знайшли відображення в документах Маріупольської повітової комісії із землевлаштування, яка працювала протягом 1789-1916 рр. Для проведення Столипінської аграрної реформи, згідно указу від 4 березня 1906 р., на місцях були створені губернські та повітові комісії із землевлаштування. В м. Маріуполі така комісія утворилася у лютому 1907 р. У фонді подані плани земель маріупольських греків та висновки з експлуатації земельних ділянок Маріупольщини [14].

Маріупольська повітова земська управа була обрана земськими зборами у січні 1869 р. на підставі “Положення про земські установи 1864 р.” і становила собою виконавчий орган, який здійснював керівництво господарчими справами – будівництвом, управлінням місцевих шляхів, шкіл, лікарень, піклувальних комітетів. Ліквідована ця установа була у 1820 р. Фонд Маріупольської повітової земської управи [15] містить значну кількість законів і циркулярів уряду, протоколів (“журналів”) засідань повітових земських зборів, доповідей земської управи, постанов грецьких сільських громад Маріупольського повіту та звернень до управи з приводу вирішення різних проблем госпо-

дарського та культурного розвитку. Тут можна знайти чисельні прохання окремих осіб щодо надання позики або безвідплатної грошової допомоги, призначення стипендій для навчання у середніх і вищих навчальних закладах. Частина справ стосується листування між земською управою та волосними правліннями, яке здійснювалося з метою координації зусиль в усіх сферах суспільного життя повіту: при будівництві шляхів, залізниці, під час улаштування й діяльності закладів освіти та охорони здоров'я, доброчинних установ, в організації процесів фінансового, економічного і культурного розвитку грецьких сільських громад. Фонд містить також багато джерел статистичного характеру: відносно кількості населених пунктів, напрямів господарювання тощо.

Фонд ДАДО Маріупольської міської управи [16], яка була створена згідно з Городовим положенням 12 червня 1780 р. як виконавчий орган Міської думи, включає документи, що виникли внаслідок листування міських органів самоврядування з канцелярією Катеринославського губернатора, Піклувального комітету Одеського навчального округу, іншими адміністративними установами стосовно вирішення адміністративно-господарських завдань на території міста. В документах фонду відображені заходи міського самоврядування, спрямовані на благоустрій Маріуполя, влаштування його транспортної мережі, організацію засобів зв'язку, керівництва портом, торгівлею, банковими та кредитними установами, забезпечення розвитку медичної справи міста.

У звітах Маріупольської повітової земської управи [17], протоколах ("журналах") засідань земських зборів [18] та міської думи [19] знайшли відбиток основні риси громадського життя греків Маріупольщини з 70-х рр. XIX ст. до 1917 р.

Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. З них певна частина зберігається у фондах Маріупольського краєзнавчого музею (далі МКМ) [20], а також у фонді Маріупольського грецького суду ЦДІАУ у м. Києві [21]. Матеріали грецького суду, котрі знаходяться у фондах МКМ, містять важливі повідомлення про економічну діяльність цієї установи. Це – таблиці і відомості про стан господарства м. Маріуполя і грецьких сіл наприкінці XVIII ст. – 20-х рр. XIX ст. [22]. У фондах музею є документи, що засвідчують наміри мешканців грецьких сіл повернутися назад до Криму. Такі спроби, дійсно, спостерігалися у 90-рр. XIX ст. [23]. Частина документів грецького суду стосується взаємовідносин греків з козаками Азовського козачого війська, які в 1831 р. були оселені на землях маріупольських греків. Справи з цього ж архіву мають дані про участь греків у Кримській війні 1853-1856 рр. [24]. Частина архіву грецького суду зберігається у ЦДІА України у м. Києві. Його матеріали відтворюють початковий період влаштування греків на Маріупольщині, кількісний склад грецького населення у серпні 1781 р.; тут також можна знайти детальний аналіз складу грецького суду, що висвітлює діяльність цієї установи.

Фонд Р-678 Державного архіву Донецької області містить нотатки наукового співробітника Сталінського обласного державного архіву Айзенвассер, в яких описана частина справ з архіву Маріупольського грецького суду періоду 1781-1869 рр., що перебували до 1941 р. у фондах архіву і були втрачені під час евакуації [25]. Опис охоплює справи з 1780 до 1799 р. і включає демографічну статистику, відомості щодо діяльності грецького суду, фіксує дані про заворушення серед грецької громади, а також про масові втечі греків до Туреччини та в Крим протягом 1788-1789 рр.

З-поміж діловодчої документації заслуговують на увагу різні переписи населення та матеріали ревізій. Серед статистичних матеріалів виділяється "Відомість митрополита Ігнатія" [26], в якій він указав населені пункти і назви церков і будинків, які були залишені греками, а також чисельність священнослужителів, а також "Відомість митрополита до Святішого Синоду 1781 р." щодо кількості населення у грецьких селах Північного Приазов'я. Увагу дослідників привертає і "Відомість О.В.Суворова" із зазна-

ченням населених пунктів, кількості населення чоловічої і жіночої статі та священнослужителів [27]. Відомості IV ревізії стосовно маріупольських греків, яка проводилася у 1782 р., в повному обсязі не збереглися. У фондах Маріупольського краєзнавчого музею містяться лише “ревізькі казки” про грецькі села: Ялта, Урзуф, Мангуш, Богатир, Константинополь, Комар та Ігнатівка [28]. Кожна “ревізька казка” становить собою документ щодо подвірного поіменного перепису мешканців села з вказівкою на стать, вік, сімейний стан, економічну заможність. Втрачена та частина “ревізьких казок”, до якої входили відомості про мешканців м. Маріуполя та інших 13 грецьких сіл. У зв’язку з цим великого значення набувають “ревізькі казки” Маріупольського грецького округу за 1795 р. Вони цінні ще й тим, що зберігають свідчення про чисельність населення округу за попередню ревізію. Матеріали VI ревізії, в яких є дані про ревізькі душі греків Північного Приазов’я, зосереджуються у фонді Департаменту державного майна Російського державного історичного архіву [29].

Повідомлення стосовно кількості населення Маріупольщини знаходимо у фонді Головного Статистичного Комітету Новоросійського краю державного архіву Одеської області. В матеріалах діловодства цієї установи зберігаються документи відносно облаштування греків, статистичні дані стосовно розвитку сільського господарства, промисловості у греків, відображенні питання межування земель [30].

Багатий матеріал про господарську діяльність греків Північного Приазов’я, межування земель у 20-ті роки XIX ст. містять матеріали комісії про землі маріупольських греків, які зберігаються у фондах Департаменту державного майна РДІА [31], Санкт-Петербурзького відділення Архіву зовнішньої політики Росії [32], Державної комерц-колегії РДАДА [33] і МКМ [34].

Окрему групу джерел становлять матеріали ділового листування, котрі дозволяють простежити причини та процес переселення греків з Криму до Азовської губернії. Найбільш ранніми джерелами, які стосуються переселення греків до Російської держави, є прошення митрополита Ігнатія до Святішого Синоду від 29 жовтня 1771 р. та до Катерини II від 8 грудня 1772 р. [35].

Важливу групу цих матеріалів складають листи митрополита Ігнатія про умови кримських християн, на яких вони погоджувалися переселитися до Росії. Поміж колекціями РДАДА досить багато таких документів зосереджено у фонді Внутрішнього управління Російської імперії та у фонді Воронцових РДАДА [36], фонді ВУА РДВІА [37], Інституті рукопису ЦНБ НАН України [38].

Серед найбільш важливих публікацій джерел з історії переселення греків і влаштування їх на нових місцях можна вважати чотиритомне видання документів “Присоединение Крыма к России” [39] під редакцією М. Дубровіна. До цієї збірки увійшли укази Катерини II щодо переселення християн, листування Г.Потьомкіна і П.Румянцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О.Суворова та В.Чорткова тощо. Ці матеріали відтворюють ситуацію в Криму напередодні виходу християн та процес переселення і облаштування греків.

Вагомий доробок у розширення джерельної бази історії маріупольських греків зробили в XIX ст. П.Сакович, М.Судієнко [40] у XX ст. – Л.Безкровний [41]. Вони сприяли упорядкуванню і публікації паперів П.Румянцева-Задунайського. Матеріали ділового листування О.Суворова були опубліковані у XIX ст. Г.Лопатіним, Г.Олексієвим [42], у XX ст. – Г.П.Мещеряковим [43].

Велике значення для дослідження історії маріупольських греків мають картографічні матеріали. Основна їх частина зберігається у фондах РДІА і РДАДА 1778 р. даються “Генеральная карта Новороссийской и Азовской губернии с показанием разде-

ления оных на уезды” і “Карта, представляющая Азовскую и Новороссийскую губернии, с показанием смежных к оным земель” [44].

Найбільш важливим документом, котрий визначив кордони відведеної грекам землі, є “Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда, земли, которые определяются вышедшим из Крыма грекам. Октября 1779 г.” [45]. В науковій літературі вона більш відома як конфірмована карта.

Дозволяють скласти картину стану грецьких населених пунктів “Генеральная карта, представляющая Азовскую губернию с показанием казенных и помещичьих дач. Июнь 1781 р.”, атласи Катеринославського намісництва 1784 р., 1787, 1790, 1793, 1795 рр. [46]. Основна частина картографічних матеріалів зберігається в фондах ВУА РДВІА і 192-му фонді РДАДА [47]. Ці джерела містять велику кількість свідчень з історичної географії Північного Приазов'я, дані для вивчення сільського господарства, промисловості, плани міст. До атласів зроблено описи, в яких подаються відомості про місто Маріуполь, його будівлі. Вони характеризують розвиток ремесла, торгівлі, подають чисельність ремісників, купців по гільдіях. У повідомленнях щодо населених пунктів в цих описах зазначені імена власників, кількість дворів, землі, а також описуються споруди села.

Значне місце серед джерел XVIII-XIX ст. посідають економічно-географічні та статистичні описи, що склалися не тільки з фіскальних, політичних і науково-пізнавальних мотивів. Найбільший інтерес серед них являють топографічні описи Азовської губернії і Катеринославського намісництва, у яких, крім повідомлень про особливості місцевості, чисельність і соціальний склад населення, стан господарства, наявні і короткі історичні довідки про міста та повіти. Їх доповнюють матеріали стосовно межування земель та створені на підставі цих документів описи до атласів Азовської, а пізніше Новоросійської і Катеринославської губерній [48].

Наративні джерела з історії греків Північного Приазов'я представлені матеріалами експедицій, подорожніми записками, мемуарами, щоденниками, та приватним листуванням. Різні за метою створення, функціональним навантаженням ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталися події, свідком яких або передавачем свідчень був автор. Серед матеріалів експедицій найбільш репрезентативними є записки Й.Гільденштедта [49], матеріали експедиції В. Зуєва [50], свідчення П. Палласа [51], «Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра» В.Григоровича [52].

Дуже важливим джерелом є мемуари, які містять етнографічні повідомлення стосовно житла греків, їжі, традиційного костюму, сімейних та релігійних свят. Їх автори вказують, що греки приділяли значну увагу розвитку освіти в Маріупольському повіті. Аналогічну інформацію зосереджують і записки мандрівників, які належать до тих історичних джерел, що цілісно і різнобічно висвітлюють буття як окремих людей, так і певних суспільних організацій. Серед них виділяються: записки ректора Катеринославської духовної семінарії Якова Вечеркова [53], “Письма из Таганрога” [54] невідомого автора, “Письма из Екатеринослава” Г. Титова [55], спогади Х. Бока “Месяц в Мариуполе” [56].

Мемуаристи XIX ст. звертали увагу на стан господарства і промисловості греків у Північному Приазов'ї. Нерідко, як представники влади, повітові та ветеринарні лікарі, вони на місцях збирали відомості про розвиток господарства греків, виявляли причини невдач, пропонували заходи щодо ліквідації негативних явищ. Про це знаходимо у роботах Г. Калері, П. Порохова, Х. Стевена [57].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що всі ці види джерел при комплексному і системному аналізі дозволяють відтворити процес переселення греків до Північного Приазов'я, розселення, господарського і культурного розвитку відведених їм територій.

РЕЗЮМЕ

В статье дается комплексный и систематизированный анализ основных архивных собраний Украины и России и публикаций источников по истории греков Северного Приазовья конца XVIII – начала XX вв. Особое внимание уделено анализу актов государственного управления, деловодства, а также картографических материалов.

SUMMARY

The article provides a complex and system analysis of the principle Ukrainian and Russian archive collections and the Ukrainian Greek of North Priazovye historical sources, issued at the end of XVIII – the beginning of XX century. The focus is made on the analysis of the state government acts, clerical work and cartographic facts.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 1-е собрание: В 45 т. – СПб., 1830; 2-е собрание: В 55 т. – СПб., 1830-1884.
2. ПСЗ. – 1-е собрание. – Т.20 (1775-1780), № 14879. – С.824-825.
3. Маріупольський краєзнавчий музей (МКМ). – Спр.3471, 3472.
4. ПСЗ. – 1-е собрание. – Т.23 (1789-1795 гг.). – № 17010. – С.292-293; Т. 23 (1789-1795 гг.). – №17246. – С.552-553; Т.27. – № 20685 (1802-1803 гг.). – С.510-513; Т.33 (1815-1816 гг.). – № 26319. – С.904; Т.34 (1817 г.). – № 26863. – С.507-512; ПСЗ. – 2-е собрание. – Т.27 (1852 г.), № 26838. – С.751-752; Т. 38 (1863 г.). – № 39593. – С.432.
5. ПСЗ. – 1-е собрание. – Т.20 (1775-1780 гг.). – №14879. – С.824-825; Т.30 (1808-1809 гг.). – № 3074. – С.296-297; Т.34 (1817 г.). – №26863. – С.507-512;
6. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.800. – А.1-1 зв.; Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – СПб., 1885. – Т.2. – С.317-318.
7. История Российской иерархии. – К., 1827. – Т.1. – С.41.
8. Російський державний військово-історичний архів (РДІА). – Ф.379. – Оп.1. – Спр.193. – А.18, 39.
9. РДАДА. – Ф.16, оп.1. – Спр.588, ч.5,6,7,8,9,10,13; спр.693, ч.6; спр.797, ч.3, спр.800.
10. РДІА. – Ф.1281. – Оп.11. – Спр.184,185,187.
11. РДІА. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.108, 190,191,192,193,194, 409
12. ДАОО. – Ф.1. – Оп.1, оп.220, 230.
13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф.2164. – Оп.1. – Спр.64, 158, 266, 286, 310.
14. ДАДО. – Ф.156. – Оп 1.
15. ДАДО. – Ф.110: Маріупольська повітова земська управа, оп.1, спр.15, 16, 27, 40, 41, 44, 50, 56, 65, 88.
16. ДАДО. – Ф.Р-113: Маріупольська міська управа. – Оп.1. – Спр.6, 16, 76,
17. Отчеты Мариупольской земской управы. – Мариуполь (1874-1915 гг.); Постановления Мариупольского уездного земского собрания очередной сессии 1875 года, Мариуполь, 1876. – 202 с.; Отчет Александровского уездного училищного совета за 1780-1781 учебный год. – Екатеринбург, 1871. – 346 с.
18. Журналы заседаний Мариупольского уездного земского собрания. – Мариуполь (1904-1916).
19. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы. – Мариуполь (1899-1911); Отчеты Мариупольской городской управы. – Мариуполь (1907-1908).

20. МКМ. – Спр. 3529, 3528, 3483, 3481, 3476, 3477, 3524, 3354, 25560, 3479, 3478, 3482, 3523, 3484, 3526, 27338, 27339, 31186-31192, 3564-3570, 5636, 5637, 3354, 3461-3468.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві). – Ф.1576. – Оп.1. – Спр.1, 2, 3.
22. МКМ. – Спр. 3529, 3528, 3483, 3481, 3476, 3477, 3524, 3354, 25560, 3479, 3478, 3482, 3523, 3484, 3526, 3564-3570, 5636, 5637, 3354, 3461-3468.
23. Там само. – Спр. 27338, 27339
24. Там само. – Спр. 3526, И-10142.
25. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-678, оп.1. – Спр.35.
26. Ведомость какое число во всем Крымском полуострове находилось кадылыков, и в каждом кадылыке какие христианские (греческие) деревни и всего дворов. И как в них, а также в городах какие церкви действующие или разоренные, а в действующих какое число священников было //ЗООИД. – 1887. – Т.14. – С.136-141.
27. РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.208. – А.276; РДАДА. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.588, ч.13. – А.370-371.
28. МКМ. – Спр.3461-3468
29. РДВІА. – Ф.379. – Спр.193-194.
30. ДАОО. – Ф.3. – Оп. 1.
31. РДІА. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.108,190,191,192,193,194.
32. Архів зовнішньої політики Росії. – Ф. 161 II-1. – Оп.30. – Спр.1.
33. РДАДА. – Ф. 276. – Оп.1. – Спр. 1561-1562.
34. Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда г. Мариуполя с выгонною землею и с поселившимися на оной разными хуторами. Владения того города из греков и мещан 1825 и 1826 г. – Мариуполь, 1877. – 24 с.
35. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С.39-44.
36. РДАДА. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.588, ч.5,6,7,8,9,10,13; спр.693, ч.6; спр.797, ч.3, спр.800; спр.1261. – Оп.1. – Спр.7,165.
37. РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.208, 209, 211, 213.
38. Інститут рукопису НАН України. – Ф.V. – Спр.174, 462-546, 449-461, 791; ф. V-VIII. – Спр.1352, 1355.
39. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1885-1889.
40. Сакович П.М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 год // Русская беседа. – 1858. – Ч.2, Кн.10, 2-е отд-ние. – С.1-86; Ч.3, Кн.11, 2-е отд-ние. – С.62-151; Ч.4, Кн. 20, 2-е отд-ние. – С.173-260; Судьенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения общества истории и древностей России. – 1875. – Т.4. – С.94-108;
41. Румянцев П.А. Документы / Под ред. Л.Г. Бескровного: В 3-х т. – М.: Воен. изд-во, 1959.
42. Письма великого Суворова князю Потемкину // Архив князя Воронцова. – М., 1880, кн.24. – С.290-298; Письма и бумаги Суворова / Под ред. В. Алексеева: В 2-х т. – СПб., 1916;
43. Суворов А.В. Документы / Под ред. Г.М. Мещерякова. – М.: Воен. изд-во. – 1951. – Т.2. – 536 с.
44. РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.20125, 20125.
45. МКМ. – Спр.3354; РДВІА. Ф.ВУА. – Спр.25792.
46. РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.18727, 18728, 20768, 20769, 20772, 20793; РДАДА. – Ф.16, оп.1. – Спр.797, ч.3. – А.30.

47. РДВІА. – Ф.ВУА. – № 20768 Атлас Екатеринославского наместничества 1784 г.; №18725. Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и 15 уездных, с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения и купно 15 уездных двух приписных и 1 портового городов планы. 1787; № 20769 Атлас Екатеринославского наместничества, составленной из 1 губернской генеральной карты 17 городовых и 15 уездных планов. Сочинен 1790 г.; РДАДА. – Ф.192. № 4 Карта, представляющая Азовскую и Новороссийскую губернии с показанием смежных к оным земель. Сентябрь 1778 г.; № 4 Генеральная карта Азовской губернии с ее уздами. Сочинена И.Исланьевым в 1792 г.
48. РДВІА. – Ф.ВУА, № 25795 Генеральная карта Азовской губернии, с разделением на 10 уездов. 1782 г.; № 18727 Описание Екатеринославского наместничества. 1793; № 18728 Описание к Атласу Екатеринославского наместничества 1795 г.; № 18733 Описание Екатеринославской губернии, с приложением мнения гражданского губернатора и описания квартир. 1808; № 18336 Описание Атласа Новороссийской губернии, составленного из 12 уездов и разделенного на две части. 1799; РДАДА. – Ф.192. – № 4 Карта, представляющая Азовскую и Новороссийскую губернии с показанием смежных к оным земель. Сентябрь 1778 г.; № 4 Генеральная карта Азовской губернии с ее уздами. Сочинена И.Исланьевым в 1792 г.
49. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта И.А. в 1773-1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей – 1879. – Т.11. – С.222.
50. Путешественные записки В.Зуева от Санкт-Петербурга, касающиеся до полуострова Крым 1782 г. // Месяцеслов истории и географии на 1783 г. – СПб., 1783. – С.190-196
51. Паллас П. Путешествие по разным провинциям Российского государства. – СПб., 1773-1788. – Т.1-5.
52. Григорович В.И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874. – 48, VI с.
53. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии архимандрита Иакова Вечеркова // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1910. – Т.6. – С.38-88
54. Письма из Таганрога // Санктпетербургский журнал, № 3. – С.93-99; №5. – С.85-95.
55. Титов Г. Письма из Екатеринослава. – Одесса, 1849. – С.1132-152.
56. Бок Х. Месяц в Мариуполе // Московские ведомости. – 1847. – N 136 (15 ноября). – С.1044–1046.
57. Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // Журнал Министерства внутренних дел. – 1845. – Ч.ХІ. – С.34-69; Порохов П.О. О состоянии скотоводства в Мариупольском округе // Записки общества сельского хозяйства Юга России. – 1848, N 7. – С.423-436; N 9. – С.589-600; Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа (Екатеринославской губернии) // Журнал министерства государственных имуществ. – 1843. – Ч.9, №5. – С.21-23.

Надійшла до редакції 12.12.2001 р.

УДК 908(477)

КАМ'ЯНКА-СТРАТИЛАТІВКА: ДОЛЯ МАЄТКУ ТА ЙОГО ВЛАСНИКІВ

А.Ф.Парамонов, Н.Р.Темірова

Незважаючи на великий доробок українських істориків протягом останнього десятиліття, чимало проблем минулого України залишаються невисвітленими. Однією з таких є історія поміщиків та їхніх господарств, визначення їхнього місця в суспільному бутті. До сьогодення в науковій літературі по інерції з радянських часів зберігається традиція замовчування чи негативної оцінки поміщиків, у той час як вони були членами тодішнього суспільства й виконували певні економічні, суспільно-політичні функції. В Ізюмському районі Харківської області є звичайне село Кам'янка. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. тут розташовувався маєток Самборського та його нащадків, яким і присвячений даний матеріал. Джерельну основу статті склали документи, що зберігаються в державному архіві Харківської області.

Андрій Афанасійович Самборський (1732-1815 рр.) – уродженець села Сироватка Харківської губернії – виходець з українських козацьких старшин. Він закінчив Харківський колегіум. Пристойна освіта разом з прагненням знань зробили його одним з найосвіченіших людей свого часу. Його кар'єра пов'язана з дипломатичними дорученнями в Європі, часто витонченого характеру. На відміну від більшості російських послів за кордоном він вивчав побут, культуру, ремесла, землеробство, придивлявся до стосунків між різними прошарками населення Європейських держав. Своїх доньок він виховував в Англії. За багато особистісних якостей Самборський став духівником Павла I й вихователем його дітей [1].

Павло I, зійшовши на престол, пожалував у 1797 р. Самборському велике земельне володіння в Ізюмському повіті – Кам'янці, яка мала ще й іншу назву – Стратилатівка на честь святого Андрія Стратилата. Понад 8 тис. дес. землі, де гармонійно поєднані рілля, сінокоси, ліси, лимани, озера, річки – це був справжній царський дарунок. До цього багатства додавалося близько тисячі селян. Проте не всі чоловічі душі слободи Кам'янка переведені були в підданство Самборського. З 583 казенних обивателів 83 залишились за казною й були переселені на чолі з отаманом Кононом Осадчим на річку Суха Кам'янка, де й було засноване нове село. Щоправда, вже в 1802 р. і це село, а з ним і понад 700 дес. ріллі та 130 дес. лісу були також пожалувані йому вже імператором Олександром I [2]. З цього часу Самборський став найбільшим землевласником в Ізюмському повіті, але сам по собі маєток був занедбаним.

Ненадовго прийшов новий власник до Стратилатівки: прийняв маєток, провів ревізію, порозмовляв з селянами (всі вони були малоросіянами), справивши на них велике враження, призначив управителем Тимофія Навроцького, пояснивши йому, які принципи він хотів би закласти в економіці свого маєтку. До Самборського тут займалися землеробством, частково скотарством, зрідка ловили рибу для власного вжитку та стояв невеликий вітряк на річці Кам'янка (Гречанка – так її називали за часів, коли в її верхів'ях стояв хутір запорізького козака Гречки) [3]. Скоро Самборський виїхав до Санкт-Петербурга, а потім – за кордон. Повернувся він у 1805 р. з Угорщини. По приїзді попрохав Олександра I про відставку, мовляв, вирішив присвятити себе богоугодним справам [4].

Повернувшись до Стратилатівки, він застав свій маєток ще більше розваленим. Селяни скаржились на управителя. Навроцький за відсутності господаря, скориставшись його ім'ям, одержав звання колезького регістратора й місце в Ізюмському ниж-

ньому суді, а також за гроші Самборського в Ізюмі звів будинок. Самборський зняв його з посади управителя, вимагав звіту. З цього приводу навіть звернувся до свого близького знайомого – Слобідсько-Українського губернатора Івана Івановича Бахтіна. Цікаві його вимоги до Навроцького мовляв, вибачить збитки тільки за умови, якби «...він, Навроцький, постав перед зборами селян його, попрохав би вибачення за заподіяні ним образи, подякував би за їхню людяність та поблажливість і особисто почув би глас християнського прощення й примирення. Та зобов'язався б підписом ніколи більше ні в чому їх не кривдити. Та будинок свій в Ізюмі передати йому, Самборському, під безкоштовну лікарню для венеричних хворих» [5]. Навроцький на ці вимоги пристав.

Самборський не забував і про розширення своїх володінь: у 1806 р. він придбав село Биківка і перейменував його на хутір Чепельський. Потім Андрій Афанасійович узявся за господарство. Побудував кілька водяних вітряків, цегляний та три винокурних заводи, два шинкових будинки, полотняну фабрику, шовкові заклади (єдині в губернії). Була виписана породиста закордонна худоба: іспанської породи вівці, голландських та англійських порід корови. В економії був облаштований найбільший у губернії завод іспанських мериносових овець, який став племінним і мав великий вплив на розвиток тонкорунного вівчарства на Харківщині. Особливо багато купували тонкорунних овець в Ізюмському повіті. У 1810 р. мериносові вівці були тільки в маєтках Шидловських (не більше 1 тис. голів), а вже в 1845 р. у 124 поміщиків Ізюмського повіту нараховувалося 274,3 тис. голів мериносів. Збирали з них щорічно понад 3 тис. тонн вовни. З Англії Самборський привіз багато нових сільськогосподарських знарядь і передусім новітні моделі плугів і жаток. Не випадково врожайність на полях Самборських була вищою, ніж в інших поміщиків. На початку XIX ст. існувала велика проблема вчасного збирання врожаю. Нові жатки дозволяли прибирати врожай швидше, а металічні плуги – використовувати коней, а не волів, що зумовлювало інтенсивнішу обробку ґрунту. В числі новинок були й металічні борони. Селяни за допомогою поміщика вивчили й широко розповсюдили в Стратилатівці бондарство, виготовлення коліс [6].

Разом з господарством широко «крокувала» й доброчинність. Побудовані були: лікарня для важкохворих на 8 осіб, будинок для вдів і сиріт, училище для малолітніх поселян, лазарет для солдат з проходящих команд. Утримання цих закладів цілком лежало на Самборському, причому, кількість утриманців він не обмежував. Діти селян навчались читанню, письму, арифметиці, співам. Виписав з Петербурга відомого доктора медицини Карла Івановича Фрідберга, котрий лише протягом 1808 р. вилікував 208 осіб від важких і заразних хвороб, що зафіксовано в журналі цього лікаря. Тоді в Ізюмському повіті працював лише один штаб-лікар, від якого залежали практично всі хворі повіту, а тут з'явився серйозний конкурент. Карл Іванович Фрідберг був відомий у Петербурзі не менше самого Самборського, а його лікарська діяльність у Кам'янці була високо оцінена лікарняною управою. Сам же Самборський неусипно намагався «...привести к благонравию и трудолюбию всякого возраста и пола, находящихся в разврате поселян!!!» У 1810 р. Ізюмський справник доносив губернатору Бахтіну про «людинолюбні» заклади, які він побачив у Стратилатівці. Сам імператор схвалив діяння свого вчителя. Те, що зробив Самборський у 1810 р., не робив ніхто! При лікарні існували препарати для щеплення віспи (широке розповсюдження в Росії віспощеплення одержало в 1817р.) [7].

По смерті Самборського маєток належав його донькам: Ганні й Софії. Софія Андріївна вийшла заміж за чиновника колежії іноземних справ, статського радника й кавалера Василя Федоровича Малиновського. Частина Стратилатівки відійшла за нею в якості приданого. В.Ф.Малиновський фактично не керував своєю часткою маєтку в Стратилатівці, цим займалась Ганна Андріївна Самборська. Заміж вона не вийшла і всю любов віддала племінникам Малиновським. Вона займалась вихованням дітей Малиновських, не довіряючи гу-

вернанткам. У 1812р. померла Софія Андріївна, а в 1814 р. – і Василь Малиновський. Окрім старшого сина Івана, який навчався в Царськосільському ліцеї, їхні діти залишилися на утриманні Самборської [8]. Завдяки своєму твердому характеру Ганна Андріївна підняла на ноги дітей Малиновських, утримала на належному рівні родовий маєток.

Керувати господарством допомагали управителі. До 1825 р. в маєтку був зведений кам'яний будинок, будувалися кам'яна церква зі службами, ще один – четвертий – винокурний завод. Все це задумувалося ще А.Самборським, а донька втілювала до життя. Цегляний завод виробляв до 200 тис. цеглин щорічно. Випалювалося вапно. Ще самим Самборським були замовлені особливі фарби для панського будинку й церкви. Проект замовляв також Самборський, який реалізували вже дочка й онуки. Підприємства маєтку приносили величезні за тих часів прибутки: винокурні заводи з англійськими котлами давали 5 тис. руб. щорічно від винокуріння й здавання в оренду трьох заводів, полотняна фабрика – 500 руб. на рік, завод мериносових овець – 1 тис. рублів від продажу ягнят і 1 тис. рублів від продажу вовни, 500 руб. надходило від реалізації рогатої худоби. До 1848 р. в Кам'янці падежу худоби не було відзначено жодного разу. В селі працювало до 20 кузень. В двох десятках озер, ставків і лиманів ловили велику кількість риби на продаж (на відстані 7 верстах розташовувався Ізюм з двома базарами на тиждень). Та плюс до всього два шинки – один у Стратилатівці, а другий – через 12 верст від неї [9].

Що ж до доброчинності, спадщина Самборського не надовго пережила його самого. Першою була зачинена лікарня в Ізюмі: в 1817 р. Ганна Андріївна Самборська, побачивши, що вона пустує, перестала виділяти на її утримання гроші. У 1819 р. вона стояла вже без вікон, дверей, завалена різним сміттям, і Самборська перевезла будівлю в розібраному вигляді до своєї лісової дачі. Скоро вона зачинила і притулок для бідних людей похилого віку і малолітніх сиріт. Єдиним закладом, започаткованим Самборським, залишалася школа для малолітніх поселян [10].

Коли помер Василь Малиновський, його старший син Іван (1796-1873 рр.) ще навчався в Царськосільському ліцеї. Він проявив себе старанним учнем, доброзичливим, справедливим, що особливо підкреслювало його небажання користуватися вигодами становища сина директора ліцею. Та й сам Василь Федорович не допустив би цього. Найбільше Івана приваблювала кар'єра військового, і після закінчення ліцею, в 1817 р. йому присвоїли чин прапорщика Лейб-гвардії Фінляндського полку. За короткий час він зробив успішну кар'єру: 1818 р. – підпоручик, 1822 р. – штабс-капітан, 1823 р. – капітан. Цьому сприяла невелика Фінська компанія, а також дружба з Миколою Павловичем, майбутнім імператором Миколою I, який на той час командував цією дивізією. Звільнився Іван Малиновський 26 березня 1826 р. в чині полковника. Багато дослідників пов'язували це звільнення з сімейними обставинами. Однак слід відзначити, що особливого хвилювання за родину не було. Маєток у Стратилатівці приносив прибуток понад 10 тис. рублів сріблом. Сестра Марія була одружена з капітаном Володимиром Дмитровичем Вольховським – другом і товаришем по ліцею. Сестра Ганна – з поручиком Фінляндського полку бароном Андрієм Євгеновичем Розеном. Молодший брат Андрій служив підпоручиком у Кінногвардійській артилерії. Брат Йосип мав духовний сан. Очевидних причин для звільнення не було. Опосередкованим поясненням цього кроку Малиновського можуть служити документи про постійні потрапи у маєтку, суперечки з сусідами, які посягали на багаті землі тощо. По приїзді Іван Васильович враз заспокоїв сусідів і завоював симпатії дворянства не тільки повіту, але й губернії [11].

Не встиг Іван увійти в курс справ, як сталося декабристське повстання. Біда увійшла до дому. Сам Іван Васильович не схвалював дії своїх родичів і друзів. Після отримання відомостей з Петербурга він відразу ж поїхав до столиці. Микола I пішов назустріч своєму приятелю по військовій службі і після короткого допиту відпустив до-

дому підпоручика Андрія Малиновського. Кар'єра молодого людини була завершена: рештки короткого життя він провів у Стратилатівці. Андрія на Сенатську площу привів барон Андрій Розен, за що Іван Малиновський недолюблював його, адже його брат довірив Розену, а той втягнув молодого офіцера в авантюру. Микола I вибачив і Володимира Вольховського, відправивши його служити на Кавказ [12].

З 1826 р на Івана Малиновського лягла вся відповідальність за маєтки: свій, сестер, братів. Марія жила з чоловіком на Кавказі, баронеса Розен мешкала в Петербурзі, а потім поїхала слідом за чоловіком на каторгу. Андрій та Йосип про господарство ніякого уявлення не мали. Окрім управління маєтками Іван Малиновський активно займався громадською діяльністю в межах Ізюмського повіту. За припинення холери в Ізюмському повіті (1830-1831 рр.) І.Малиновському було пожалувано орден Святого Володимира 4 ступеня. Іван Васильович постійно доводив вірнопідданість імператору своїми вчинками. В листопаді 1836 р. він приймав у своєму будинку і пригощав усіх нових рекрутів. З 1840 р., протягом трьох років виступав посередником спеціального размежування земель. Пожертвував у липні 1854 р. на користь поранених нижчих чинів 150 руб. сріблом (більше ніж усі разом дворяни повіту, а йому водночас доводилося виплачувати позику, взятую під заставу маєтку). За кожен добродійний акт він одержував подяку імператора, його дружини, Великих Князів.

З 1858 р. брав участь у роботі Харківського губернського комітету з селянського питання. Причому, в 1859 р. разом з Бантишем, Добросельським і Розальйон-Сошальським склав особливу думку, яку оформив у вигляді записок. Лист не відразу надійшов до Міністерства внутрішніх справ. Голова комітету Бахметьев не передав його міністру й повернув листа нерозкритим. На підставі таблиць щодо кріпосного населення Росії (складати їх допомагав Малиновському попечитель Харківського університету Федір Крамаревський) він стверджував недоцільність одночасного звільнення всіх селян. На його думку, дрібнопомісне дворянство в такому випадку розорилось би. Серед негативних моментів реформи Малиновський відзначав також майбутнє незадовільне використання селянами землі, оскільки діставалася вона їм надто дешево. Селяни, з його точки зору, обов'язково почнуть зорювати й степові угіддя, оскільки у них не прийнято займатися відкормом великої кількості худоби. Говорив про швидкий і великий відтік капіталів з Росії у разі негайного розрахунку за землю. В цей період він розсилав свої записки багатьом своїм друзям і приятелям з надією, що особлива думка дійде до імператора. Олександр II, проте, її не врахував. З 1862 р. Іван Малиновський не брав участі в громадському житті повіту. Проте все його життя називають «книгою добрих справ». Поток прохання про допомогу: грошми, наданням місця, посередництвом у примиренні тощо [13]. І він допомагав, тому що не міг відмовити.

Немало часу забирала сім'я. Першою дружиною Івана Васильовича була Марія, дочка сенатора, генерал-лейтенанта Пущина. У них народився 10.07.1838 р. син Антоній. Друга дружина – Катерина народила Павла, Сергія, Марію, Надію, Софію та Віру. Хлопчики навчалися в Царськосільському ліцеї, дівчата виховувались дома. Дружина Катерина була дочкою поміщика, підполковника у відставці Феодосія Зинкевича. Помістя його завдавало одні збитки, і тесть поклався у всьому на зятя [14].

До своїх селян І.Малиновський ставився уважно. Навіть після реформи 1861 р. всіляко їм допомагав, особливо у неврожайні роки. Ще разом з В.Вольховським, по завершенні зведення будинку для сім'ї свого зятя вони побудували нове приміщення школи для дітей селян. Старе дерев'яне приміщення відремонтували й облаштували школу для дорослих. Всіляко сприяв придбанню селянами нових навичок у землеробстві, вивченні ремесел. В окремих листах до приятелів просив надіслати для нього і його селян книги з ведення господарства. Купував нові сільськогосподарські знаряддя, які

раніше він бачив у німецьких колоністів. Частина тільки-но придбаних знарядь запропонував своїм колишнім селянам, як сказали б сьогодні, в кредит [15].

В.Вольховський – товариш Івана Малиновського по ліцею – одружився з його сестрою. Він з дитинства прагнув поступити на військову службу. Здоров'я не зовсім сприяло тому, але, тримаючи в пам'яті приклад Суворова, Володимир наполегливо йшов до своєї мети. Велика золота медаль і перше місце в списку випускників ліцею, надали йому можливість служити у Гвардійському Генеральному штабі прапорщиком. Там він познайомився з Бурцевим, який залучив його до Північного товариства. Буваючи на засіданнях, Вольховський більше мовчав, слухаючи своїх товаришів. Свої думки заважала висловити вроджена скромність. Активним членом товариства Вольховський стати не міг, військова служба поглинала всю його увагу й вільний час. Згадуючи той період, він не раз говорив про молодість і незрілість поглядів. Разом з Малиновським вони були поглинені військовою кар'єрою, і Володимир у цьому досяг успіхів. У 1825 р. він направився в чині капітана в експедицію до Середньої Азії для проведення військово-топографічної зйомки в загоні полковника Берга. З півдороги його повернули й заключили під домашній арешт, як такого, хто відвідував таємне товариство. Враховуючи малу провину й заступництво Малиновського, його відправили на Кавказ у тому ж званні капітана. За 6 років В.Вольховський від капітана дійшов по порядку чинів до генерал-майора, обіймаючи посаду начальника штаба Кавказького округу. Дев'ять років, до 1839 р., служив у тому ж чині. Підвищення звання наблизило б його до імператора, але Микола I, цінуючи його якості офіцера, нагороджуючи високими орденами, не бажав цього. З 1826 р. Вольховський нагороджений орденами: «Св. Станіслава I ст.», «Св. Георгія IV ст.», «Лева й Сонця I й II ст.», алмазними прикрасами, медалями й золотою шпагою з надписом «За хоробрість». Всі роки на Кавказі поряд з ним перебувала красуня-дружина Марія Василівна. У 1836 р. в Єревані у них народилась донька Ганна. В той час Вольховський командував Єреванським карабінерним полком і за успіхи в бойових діях був нагороджений орденом «Св. Анни I ст.», що, очевидно, й послугувало в наданні імені дочці. У 1839 р. він вийшов у відставку й переїхав до Стратилатівки-Кам'янки.

Іван Малиновський зустрів сестру й зятя радо. Швидко в маєтку Марії звели великий кам'яний будинок на 13 покоїв, кам'яний флігель. Палац Вольховських було видно здалеку, він розташовувався на протилежному боці річки Кам'янки, де стояли церква й будинок Малиновських. На той час маєток Марії приносив понад 6,5 тис. рублів сріблом, переважно від хліборобства й заводу іспанських овець. Але сум заїв Вольховського, він просто не уявляв себе без армійських еполетів. На спроби Малиновського залучити себе до громадського життя повіту ставився негативно і уникав цього. Проте у всіх починаннях Малиновського брав участь. В роки, коли в Кам'янці жили і Вольховські, і Малиновські, у них часто влаштовувалися бали, катання на човнах по Сіверському Дінцю, пікніки. У Вольховського побували всі друзі й приятелі по службі на Кавказі. Одного разу під час полювання Вольховський застудився і скоро помер [16].

Андрій Розен народився в Ментаці Естляндської губернії (1800-1884 рр.). Він, як і Андрій Малиновський, був безпосереднім учасником декабристського повстання. Його участь зводилась до спроби нейтралізувати лейб-гвардії Фінляндський полк, що йому частково вдалося. Розен командував взводом в чині поручика. Коли він з'явився в казармах полку, 1-й батальйон уже виступав до військ, які підтримували Миколу I. Взвод Розена виконав його команду «стій» і не пропускав за собою решту рот. Його засудили по першому розряду: він отримав 10 років каторги на Нерчинських рудниках (термін скоротили до 6 років), з 1832 р. жив на поселенні. У 1830 р. до нього на Петровський завод приїхала дружина Ганна Василівна (1793-1883 рр.). Через рік вони виїхали на поселення до Тобольської губернії. В 1837 р. Розен був відправлений рядовим до Кавказької армії, а з 1839 р. йому дозволили жити на батьківщині під Нарвою. Тут він закін-

чив свої «Записки декабриста», розпочаті ще в 1829-1830 рр. [17]. Бурякоцукровий завод в Кам'янці належав Ганні Василівні Розен, хоча її не було в маєтку. Щороку тут перероблялося 1635 берковців цукрових буряків і вироблялося 230 пудів цукрового піску, приносячи щорічно понад 24 тис. руб. сріблом прибутку. Працювало на заводі 70 майстрів і до 3 тис. сезонних робітників.

Розени переїхали до Кам'янки в 1855 р. Як зазначено вище, Іван Малиновський поставився до Розена неприязно. Смерть брата Андрія зробила його черствим у ставленні до нього. Марія Василівна Вольховська подарувала сестрі Ганні село Вікнино, боючися сварки з А.Розеном, який тут перший час жив затвірником. Згодом він викладав у народній школі Кам'янки, намагаючись зайняти себе хоча б якоюсь громадською діяльністю. Готував до видання «Записки декабриста». Ще пізніше його обрали мировим посередником. У дос'є Розена як мирового посередника стоїть фраза про недовір'я йому, як людині, котра посягала на владу імператора. Його сину штабс-капітану Конраду Андрійовичу Розену довелося в 1864 р. доводити своє дворянське походження барона за копією з постанови з Естляндського ландрату про внесення його в Естляндську дворянську матрикулу [18].

Пам'ять глибоко несправедлива до людей, про яких йшлося вище. Сучасна Кам'янка – тому свідок. Першим був зруйнований дерев'яний будинок Розена в селі Вікнино. За одними свідченнями, його спалили селяни, за іншими – з нього влаштували склад зерна, й він згнів сам. Палац Вольховського займав Стратилатівський ревком, а п'яні матроси разом з загonom червоногвардійців перетворили його на справжній свинарник. Селяни й щирі революціонери розтягли по хатах меблі, картини, книги, музичні інструменти. Рояль, наприклад, знайшов у сараї Йосипа Ріпки інспектор народів в 1922 р. Він використовувався для трісок на розтопку. Хто тільки не поганив старовинні меблі. Дивом частина їх дісталася від Стратилатівського ревкому музею м.Ізюма. Перший директор музею М.В. Сибилев неймовірними зусиллями вирвав у місцевих революціонерів старовинну шафу для книг, два дзеркала, старовинний письмовий дамський стіл, декілька пуфів, старовинне, але вже зламане ліжко. Тільки згідно особливого листа Ізюмського ревкому, в якому меблі пропонували замінити новими, старовинні речі були передані до музею. Туди ж попала частина цінних речей та листування Малиновських, Вольховських, Розена. А ось могили Малиновського й Вольховського в Кам'янці були пограбовані. Це сталося відразу ж після закриття церкви наприкінці 1929 р. У березні 1930 р. з церкви зняли дзвони і розібрали її. Незважаючи на те, що в центрі села біля Будинку культури стоїть монумент, який свідчить про поховання їх саме під ним, але документальних підтверджень цьому нема, могили, за свідченням старожилів, перебувають і до цих пір на місці церковного кладовища, а там сьогодні – городи. Монумент встановлено в 1975 р., до 150-річчя декабристського повстання, як і сам Будинок культури. Могила А.Розена, очевидно, знаходиться в істинному місці (урочище Вікнино). У Будинку культури існувала кімната-музей декабристів, в якій зберігалися два стенди з фотографіями, два полотна, виконаних правнучкою І.Малиновського, сімейна шкатулка та настільна лампа. На початку 1990-х рр. з'ясувалося, що музей не відповідає нормам і не зареєстрований, тому сільська рада зачинила музей. Більшість експонатів з музею в Кам'янці зникла. Сьогодні в бібліотеці Будинку культури с.Кам'янка висять два стенди з колишнього музею. Там же стоять і старовинний стіл та крісло. Дарителем меблів став Дмитро Євгенович Лук'яненко. Про походження меблів промовчав. В архівних же документах зустрілося прізвище його батька Євгена Лук'яненка, як члена Стратилатівського волревкому, який займався збором майна з поміщицьких садиб у Кам'янці. Так не істинні меблі Малиновських чи Вольховських подарував його син? На жаль, Д.Лук'яненко нещодавно помер у Харкові.

Друга експозиція про декабристів і їхні сім'ї існувала в Ізюмському музеї. Збирав її відомий краєзнавець-археолог, директор музею М.В.Сибилев. У Велику Вітчизняну війну він вивіз музей до Уфи. Там він помер, а з евакуації музей повернувся без багатьох експонатів, зокрема, без: листів Пушкіна, Пуштина, Вольховського, Розена. Вже понад 10 років Ізюмський музей на реставрації, відремонтований лише один зал, на ремонт інших немає коштів...

РЕЗЮМЕ

Род Самборских-Малиновских в свое время представлял собой наилучший пример для окружающих помещиков. Умение хозяйствовать, общаться как с царями так и с простым людом, способность увидеть будущее, стремление безупречно служить родине – вот наиболее яркие черты героев статьи. Ее авторы на основе оригинальных документов проследили судьбы помещиков Каменки и их имения.

SUMMARY

The sort of Sammborskich-Malinovskich in due time represented the best example for the environmental landowners. Skill to manage to communicate both with kings and with simple people, ability to see the future, aspiration faultlessly to serve to a native land – here the brightest features of the heroes of clause. Its author on the basis of the original documents has looked after of destiny of the landowners and their manors.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ключевский В.О. Сочинения. Т.5. – М.: Социально-экономическая литература, 1958. – С.209; Маслійчук В. Козацька старшина. – Харків: Харків, 1999. – С. 35-56; Акимова Н. Зеркальная струя. – 1996. – № 4. – С.3-4.; Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф.3. – Оп.11. – Спр. 262. – Арк.2.
2. ДАХО. – Ф.287. – Оп.2. – Спр.8. – Арк. 20-21; Спр.1180. – Арк. 2, 34.
3. Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.395– Арк 96; Ф.24. – Оп.3. – Спр.5 – Арк.22-24.
4. Там само. – Ф.3. – Оп.11. – Спр.262. – Арк.2.
5. Там само. – Спр.269. – Арк.11-20.
6. Там само. – Ф.3. – Оп.11. – Спр.68. – Арк. 11-17; Оп.12. – Спр. 89. – Арк. 1-90; Оп.15. – Спр. 343. – Арк.1-94; Оп.17. – Спр. 553. – Арк. 1 – 167; Оп.23. – Спр.72. – Арк.1, 20.
7. Там само. – Оп. 11. – Спр. 68. – Арк. 20 –21; Оп.15. – Спр.343. – Арк. 1-33.
8. Там само. – Ф.3. – Оп.11. – Спр.262. – Арк. 3-56; Оп.22. – Спр.8. – Арк. 1-270.
9. Там само. – Ф.287. – Оп.2. – Спр.8. – Арк. 96; Ф.3. – Оп.14. – Спр.160. – Арк. 5-33.
10. Там само. – Ф.3. – Оп.22. – Спр.8. – Арк. 1-270; Оп.114. – Спр.6. – Арк.7; Ф.287. – Оп.2. – Спр.8. – Арк. 5-33.
11. Там само. – Ф.3. – Оп.15. – Спр.343. – Арк. 5-33, 117-118; Оп.128. – Спр.365. – Арк. 1; Оп.164. – Спр.68. – Арк.5-7.
12. Там само. – Ф.3. – Оп.15. – Спр.343. – Арк. 117-118; Оп.164. – Спр.68. – Арк.1-48; Ф.14. – Оп.11. – Спр.5. – Арк. 5-7.
13. Там само. – Ф.982. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 1-2; Спр. 7. – Арк.1-5; Спр. 9. – Арк.1-2.
14. Там само. – Ф.14. – Оп.11. – Спр.5. – Арк.5-7.
15. Там само. – Ф.982. – Оп.1. – Спр. 13. – Арк. 1-2.
16. Там само. – Ф.3. – Оп.168. – Спр.267. – Арк. 167-168; Оп.223. – Спр.283. – Арк.1-2; Ф.14. – Оп.11. – Спр.3. – Арк. 1.
17. Декабристы рассказывают. – М.: Молодая Гвардия, 1975.
18. ДАХО. – Ф.3. – Оп.114. – Спр.6. – Арк. 20.

Надійшла до редакції 10.12.2001 р.

УДК 94 (477.6)

ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ГІРНИЧОРЯТУВАЛЬНИХ СТАНЦІЙ В ДОНБАСІ

П.В.Добров, М.М.Касьянова

Донбас є найкрупнішим вугільним центром України, тому проблема рятування людей під землею в цьому регіоні завжди була актуальною. Вона постала вже під час виникнення перших шахт. Але, нажаль, і до сьогоднішня дана проблема істориками не досліджувалась. Тому нами використані в основному праці вчених-гірників М.Д.Коцовського, І.А.Тімме, А.А.Скочинського, Д.Г.Левицького, І.І.Федоровича, М.М.Черніцина, Г.Г.Соболева, І.Л.Ніколенка, які зробили значний внесок в становленні професійної гірничорятувальної служби [1].

Вугільна лихоманка в Донбасі ХІХ – початку ХХ ст. супроводжувалась заглибленням гірничих робіт, збільшенням виділення метану, що призводило до вибухів з людськими жертвами. Для рятування і надання допомоги гірникам на шахтах стали створювати добровільні команди з найбільш досвідчених та фізично сильних шахтарів. Однак слабе технічне обладнання таких команд робило їх безсильними при ліквідації важких аварій.

Велика смертність шахтарів примусила промисловців поставити питання про створення рятувальних станцій. Було зрозумілим, що підготовка кваліфікованого робітника-шахтаря вимагає багато часу, а нещасні випадки зі смертельним кінцем або втраченою працездатністю тягли за собою текучку кадрів, що у свою чергу знову ж таки не поліпшувало безпеку праці, зростали матеріальні витрати. Проблема безпеки шахтарської праці та рятування їх життя була напругою пов'язана з економічним розвитком всієї галузі. Доказом цього стала статистика нещасних випадків у гірничій промисловості: у 1901 р. на Кальміусько-Богодуховській копії Олексієвського Гірничопромислового суспільства було зареєстровано 368 нещасних випадків, з яких 315 (86,6%) – на підземних роботах; на кожні 1000 осіб, працюючих у 1904 р. загинуло 197 чоловік, у 1905-291, 1906-232, 1907-321, 1908-655 [2].

Початок організації гірничорятувальних станцій в Донбасі було покладено на ХХVІІ з'їзді гірничопромисловців півдня Росії, який відбувся 5 листопада 1902 р. у Харкові. Питання про необхідність організації в Донецькому басейні рятувальних артілей та станцій підняв гірничий інженер М.М.Савостьянов. Саме він зробив відповідну доповідь на вісімнадцятому засіданні з'їзду гірничопромисловців півдня Росії [3]. Постало питання, якою саме повинна бути гірничорятувальна станція. Було наведено короткий опис декількох рятувальних станцій Західної Європи. Аналіз їх діяльності показав учасникам з'їзду як саме потрібно обладнувати рятувальну станцію. Вивчення причин нещасних випадків з робітниками Донецького басейна показав шляхи їх ліквідації [4]. Міністерство Землеробства та Державного Майна почало вживати певні заходи з цього приводу. При Гірничому Науковому Комітеті були створені три комісії: перша – по перегляду інструкцій і правил безпеки ведення гірничих робіт, друга – по вивченню причин нещасних випадків з робітниками, третя – з систематичного вивчення питань, які стосуються рудних газів. Але ж було зрозумілим, що повністю попередити нещасні випадки неможливо, тому потрібні заходи, які б швидко застосовувалися для рятування робітників. Завдання втілення до життя подібних заходів було покладено на власників рудників, але в окремих випадках це вимагало запровадження спеціальних приладів і спеціальної підготовки робітників, що невеликому підприємству було економічно не-

вигідно. М.М.Савостьянов згадував у своїй доповіді гірничого інженера, професора Петербурзького гірничого інституту І.А.Тімме, який ще у 1889 році звертав особливу увагу керівників Донецького басейна на необхідність обладнання шахт рятувальними приладами [5]. Пізніше у статті "Спасательные артели при каменноугольных рудниках" М.М.Савостьянов писав: "Последовательные взрывы на копиях Рыковских и Макеевских и, наконец, в Горловке, помимо общих мероприятий, обязывает как правительство, так и углепромышленников подумать о немедленном устройстве специальных станций на больших копиях и введении специальных приборов на меньших рудниках. Нет сомнения, что и при вышеупомянутых взрывах можно было спасти от смерти многих людей, если бы имелись спасательные приборы, допускающие немедленную подачу помощи. Например, в Макеевке наиболее отважные люди, рискнувшие проникнуть в шахту тотчас после взрыва, вынуждены были вернуться назад от изнеможения в атмосфере, переполненной удушливыми газами" [6].

У своїй другій доповіді, підсумовуючи досвід організації рятувальної служби в Австрії, М.М.Савостьянов констатував: "настав час і на наших рудниках організовувати належним чином рятувальні станції". Згодом М.М.Савостьянов опублікував у "Горно-Заводском Листке", друкованому органу гірничопромисловців півдня Росії, статтю про необхідність створення рятувальних станцій, яка закінчувалась закликом: "Наступному з'їзду гірничопромисловців півдня Росії треба звернути особливу увагу на будівництво рятувальних станцій" [7].

Підводячи підсумки вирішення питання про рятувальну службу, комісія XXVII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії прийшла до наступних висновків. Для початку будівництва гірничорятувальних станцій необхідна допомога Заходу щодо утримання рятувальних приладів в постійній готовності. З'їзд вирішив за необхідне обладнати шість станцій в районах: Юзівка, Макіївка, Горлівка, Алмазне, Лисичанськ та Грушівка. Були розроблені типи гірничорятувальних станцій. Перший тип станцій – для рудників без примусового газу у Лисичанську та Грушівці. Ці станції могли бути спрощеного типу, але ж їх наявність була обов'язковою на випадок тушіння підземних пожеж та рятування від задушень. Другий тип з'їзд пропонував "пристосувати до станцій, що були запроектовані на засадах взаємодопомоги устрою звичайних пожежних команд з причини особливої небезпеки пожеж рудничних будівель, для підземних робіт, а також з причини неможливості дрібним рудникам одноосібно мати належні засоби для тушіння пожеж". Комісія з'їзду також вирішила за необхідне обрати шість підкомісій, які б репрезентували свою роботу Раді з'їздів гірничопромисловців та виробляли остаточне рішення щодо питань із заходів безпеки [8].

Таким чином, втілюючи в життя рішення XXVII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, було утворено п'ять підкомісій в районах Юзівки, Макіївки, Горлівки, Алмазного та Лисичанська для вироблення окремих типів гірничорятувальних станцій [9]. Після обстеження Юзівською підкомісією стану наявних шахт регіону було зроблено наступні висновки. В складі Юзівського району було виявлено вісімнадцять шахт з примусовими газами і сорок шість без примусового газу, але з розвиненим підземним видобутком. Щоденно регіон добував до двохсот п'яти мільйонів пудів кам'яного вугілля силами двадцяти-двадцяти п'яти тисяч підземних робітників. Тому Юзівською підкомісією було прийнято рішення звернути головну увагу на організацію в регіоні гірничорятувальних станцій. Члени підкомісії, після обговорення цього питання, одностайно вирішили будувати центральну рятувальну станцію в Юзівці та організувати окремі станції при кожному руднику [10].

Перші спроби організації рятувальних станцій в Донбасі були зроблені у 1903-1905 роках. Було створено два типи рятувальних організацій: окремо на кожному руд-

нику, та загальна організація для декількох рудників [11]. Перший тип рятувальної організації одразу ж був визнаний нежиттєздатним, оскільки окремим рудникам не вистачало для цього фінансування.

У 1903 році свої висновки щодо організації рятувальної служби на шахтах регіону зробила Горлівська підкомісія. Оскільки у Горлівському районі знаходилися виключно великі підприємства та рудники, вже забезпечені усіма необхідними рятувальними приладами, то доцільнішим на погляд Горлівської підкомісії, було подальше впровадження другого типу рятувальних станцій – тобто на кожному руднику, ніж будувати центральну [12].

Протягом 1902-1906 рр. питання про будівництво районних рятувальних станцій розроблялось радами з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та на містах районними комісіями [13].

Так, комісія XXX з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся 15 листопада 1906 року, під керівництвом гірничого інженера С.А.Ауербаха рекомендувала гірничопромисловцям негайно організувати артілі і станції у всіх районах Донецького басейну. Комісія відзначила досвід роботи Горлівської центральної рятувальної станції, яка вигідно відрізнялась від решти районних. При ній працював постійний контингент з 10-12 чоловік, гарно знайомих з рудничною роботою. Вони займалися виключно вивченням рятувальної справи і не повинні були відволікатись на іншу роботу. Тобто можна казати про організацію в Горлівці професійних кадрів гірничих рятувальників. На жаль, з'їзд визнав організацію праці Горлівської станції фінансово не вигідною, і тому, проіснувавши до 1906 року, вона розпалася [14].

Але комісія XXXI з'їзду гірничопромисловців півдня Росії (1907 р.), враховуючи позитивний досвід організації Горлівської центральної рятувальної станції, все ж таки визнала за необхідне побудувати центральні рятувальні станції в Юзівці, Макіївці, Алмазній, Лисичанську, в Боковському та Грушівському районах. Але проводити роботу з організації таких станцій поступово і на перший рік обмежитись однією такою станцією [15].

Одночасно з організаційними питаннями постала проблема фінансування гірничорятувальної справи. Згідно з висновками Юзівської підкомісії, центральна рятувальна станція коштувала близько 46.000 крб., з яких частина йшла на будівництво необхідних приміщень, а решта на обладнання станції. Комісія визнала економічно не вигідним будівництво нових приміщень і запропонувала обмежитись найманими будівлями та переобладнанням їх під рятувальні станції. Для порівняння: витрата на будівництво та утримання однієї станції становила б біля 64.000 крб.; утримання орендованої коштувало б для власника близько 47.000 крб. [16].

З метою пошуку засобів фінансування обладнання рятувальних станцій XXXI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії "высказался за желательность устройства порайонных центральных спасательных станций на средства, ассигнуемые съездом и составленные из обязательного повагонного сбора со всех углеотправителей и ассигновать на устройство одной указанной спасательной станции до 50.000 крб." [17].

Комісія XXXII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії враховуючи всі витрати на будівництво однієї рятувальної станції визнала, що 50.000 крб., буде недостатньо і збільшила суму до 89.600 крб. [18].

На з'їздах вирішувалася також проблема обладнання цих станцій. Так, на засіданні Головної Гірничої ради – керівного органу з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії 21 березня 1906 року було запропоновано скласти проект правил щодо використання дихальних приладів. Правила повинні були включатися до постанов про організацію центральних рятувальних станцій. Гірнича рада вирішила, що перш ніж розробити такі правила, необхідно мати відомості про досвід використання дихальних приладів іншими державами. У зв'язку з цим Гірнича рада дала завдання гірничим інспекторам ви-

явити відношення промисловців щодо питання організації рятувальних команд, які були б оснащені респіраторами. Одночасно Гірнича рада звернулася до міністерства законних справ з проханням надати їй відомості про використання дихальних апаратів на шахтах деяких гірничих округах Німеччини та Австрії. Для вивчення цього питання туди був відряджений гірничий інженер Вейсс [19]. Після всіх цих заходів Гірнича рада запропонувала промисловцям впровадити на своїх підприємствах корисні для працівників дихальні прилади. [20]. Але у матеріалах наступних з'їздів ми не зустрічаємо ані згадки про проведену роботу щодо їх влаштування. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що власники шахт з фінансових міркувань проігнорували рішення з'їздів.

В кінці 1906 та на протязі 1907 року на суму 89.600 крб. була побудована перша центральна рятувальна станція у м. Макіївка на Русько-Донецьких землях. Передбачалося будівництво технічного приміщення, переобладнання для станції чотирьох старих приміщень. Для завідування станцією Рада запросила гірничого інженера І.І.Федоровича. Його відрядили за кордон для закупки необхідних апаратів і ознайомлення зі станом рятувальної справи [21]. Таке серйозне ставлення щодо організації рятувальної справи дало свої результати. На відміну від Горлівської центральної станції, досвід роботи Макіївської був визнаний Гірничою радою позитивним і поступово впроваджувався в інших районах. Макіївська станція успішно працювала до 1927 року, коли була перетворена на науково – дослідницький інститут з безпеки робіт в гірничій промисловості і гірничорятувальній справі [22].

Таким чином, можна вважати, що організація рятувальної служби у Донецькому регіоні офіційно бере свій початок з 1902 р., коли XXVII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії позитивно вирішив питання про запровадження заходів щодо небезпеки гірничої справи, а саме – рятувальних станцій. Становлення гірничорятувальної справи було пов'язано з певними труднощами, перш за все економічними. Але дані роботи підкомісій з'їздів, досвід рятувальної служби за кордоном виявили нагальну необхідність охорони гірничої праці. І хоч організація рятувальних станцій не пов'язувалася гірничопромисловцями з інтересами простих шахтарів, а була викликана скоріш економічними вигодами, вона мала велике позитивне значення для розвитку гірничої справи, охороною життя та праці кількісної категорії робітників регіону.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе материалов деятельности съездов горнопромышленников Юга России прослеживаются этапы становления горноспасательного дела в Донбассе в начале XX в. Освещается работа комиссий съездов по обследованию организации охраны труда на шахтах региона. Проанализированы причины создания в регионе различных типов горноспасательных станций. В выводе дается позитивная оценка деятельности съездов горнопромышленников Юга России по организации горноспасательной службы в Донбассе.

SUMMARY

In the article on the basis of materials of miners' of South of Russia activity you can follow to the stages of making of mining rescue business in Donbass in the beginning of XX century. The work of commissions of Congress on inspection of work protection organization in the mines of region is enlightened. There had been analyzed the reasons for establishment of different kind of mining rescue station in the region. In the conclusion the positive estimation of congresses of miners of South of Russia activity on mining rescue in Donbass is given.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Выдающиеся организаторы горноспасательного дела // Уголь Украины. – 1907. – №9. – С.2.
2. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1908 -1904 года. – Харьков: Типография Б.Бенгис, 1910. – С.2-3.
3. Савостьянов М.М. Доклад комиссии XXVII Съезду горнопромышленников юга России “О мерах взаимопомощи при несчастных случаях на копах Донецкого бассейна в связи с устройством спасательных станций”. – Харьков: Типография и литография М Зильберберг и с-вья, 1903. – С.1.
4. Горный журнал. – 1907. – Т. 4. – С. 245 – 248.
5. Савостьянов М.М. Вказ. праця. – С.3.
6. Горноспасательной службе Украины – 90 лет. – Луганск. – 1998. – С.26.
7. Савостьянов М.М. Вказ. праця. – С. 4.
8. Там само. – С. 8.
9. Горно-заводской листок. – Харьков, 1903. – №20. – С.6300.
10. Там само. – С.6300.
11. Савостьянов М.М. Вказ. праця. – С.3.
12. Горно-заводской листок. – Харьков, 1903, № 20. – С.6300.
13. Горно-заводской листок. – Харьков, 1907, № 105. – С.10687.
14. Горно-заводской листок. – Харьков, 1903, № 20. – С.6300.
15. Горно-заводской листок. – Харьков, 1907, № 105. – С.10687.
16. Савостьянов М.М. Вказ. праця. – С.3.
17. Горно-заводской листок. – Харьков, 1907, № 105. – С.10687.
18. Там само. – С.10687.
19. Горный журнал. – 1907. – Т.4. – С.247-248.
20. Там само. – С.248-250.
21. Горно-заводской листок. – Харьков. – 1908, № 32, с. 10118.
22. Горноспасательной службе Украины – 90 лет. – Луганск. – 1998. – С.33.

Надійшла до редакції 25.10.2001 р.

УДК 355.1 (477) “1919/1920” : 001:238.2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТА РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНИХ СТРУКТУР В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ АРМІЇ УНР (1919-1920 рр.)

В.В.Задунайський

Питання створення власних збройних сил завжди було і є першочерговим завданням у справі державотворення. Особливої ваги розбудова власних збройних сил набуває для країн, котрі виборюють свою незалежність. Тому для УНР це питання було надзвичайно актуальним, бо саме становлення цієї держави проходило за постійної протидії інтервенціям сусідніх держав та протидержавним виступам внутрішніх антиукраїнських сил.

Процес розбудови армії складається з величезної кількості складових і залежить від багатьох чинників.

Зупинимось на двох досить важливих складових: культурно-освітній та релігійно-духовній роботі, що здійснювалася в Наддніпрянській Армії УНР протягом 1919-1920 рр. Ці дві царини армійського життя у значній мірі впливають на моральний стан і бойовий дух Армії. Важливість їхнього розвитку виявляється в тому, що навіть багаточисельна та добре озброєна й належно підготовлена армія через низький моральний стан і занепад бойового духу стає неієздатною. Особливої ваги культурно-освітньої роботи і розвиток релігійно-духовного життя набули в Наддніпрянській Армії УНР через надзвичайно несприятливі умови зовнішньополітичного і внутрішньополітичного становища УНР в 1919-1920 рр. Окрім цього саме в поєднанні культурно-освітнього та релігійно-духовного виховання військовослужбовців виявилось прагнення українського проводу творити українські збройні сили на традиційних засадах національного світогляду та принципів буття.

На жаль, питання становлення та розвитку цих царин в Наддніпрянській Армії УНР досі ще не були належним чином опрацьовані та висвітлені як попередньою, так і сучасною українською історіографією.

Щодо радянської історіографії, то вона взагалі ігнорувала питання створення та розвитку Армії УНР.

Окремі сторінки формування та переважно бойової діяльності Збройних Сил УНР досліджували представники української зарубіжної історіографії. Серед них треба відзначити роботи О.Удовиченка, М.Стахіва, Л.Шанковського, В.Гнатевича, О.Доценка та М.Капустянського, але і в них проблеми становлення і діяльності культурно-освітніх та релігійно-духовних структур українського війська належним чином не розглядались [1].

Серед сучасних українських істориків найбільшу увагу військовим формуванням УНР приділили М.Литвин, К.Науменко, Л.Гарчева, В.Солдатенко, Л.Бородич, Я.Тинченко та В.Пархоменко [2]. Проте ці дослідники переважно розглядають процеси загально-структурного становлення військових формувань, старшинських кадрів та аналізують окремі періоди збройної боротьби.

Отже, питання становлення та розвитку культурно-освітніх та релігійно-духовних структур в Армії УНР (1919-1920 рр.) належним чином не досліджувалось, що і обумовило звернення автора до цієї проблематики.

Актуальність теми дослідження обумовлена потребою висвітлення цієї маловідомої сторінки розбудови українських збройних сил та введенням до наукового обігу маловідомих фактів та документів. Тема також важлива і тим, що досвід становлення та розвитку культурно-освітніх та релігійно-духовних структур Армії УНР може бути використаним у процесі вдосконалення відповідних структур сучасних Збройних Сил України.

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі першоджерел у світлі нових підходів та вимог показати як відбувався процес становлення та розвитку культурно-освітніх та релігійно-духовних структур Армії УНР у 1919-1920 рр.

Під час написання цієї статті джерельну основу становили:

1. Законодавчі акти УНР (закони та інші нормативні акти, що закладали юридично-правові підвалини для творення Збройних Сил).
2. Документи Вищого Військового Управління УНР (Військового міністерства Генштабу у вигляді звітів, наказів, розробок законопроектів).
3. Матеріали державних установ радянської Росії (звіти вищих військових штабів про стан військ та хід бойових дій).

Переважну більшість цього джерельного матеріалу почерпнуто із архівних фондів України і Росії (ЦДАВО України та ДАРА).

Дуже цікаві матеріали юридично-правового характеру містяться у Статуті Внутрішньої служби Армії УНР.

Отже, сукупність джерельних матеріалів забезпечує достатню повноту охоплення фактичного матеріалу і наукову достовірність дослідження.

Наукова новизна дослідження обумовлюється тим, що автор вперше на ґрунті доступних джерел й аналізу існуючої літератури розкриває процеси становлення та розвитку культурно-освітніх та релігійно-духовних структур в Армії УНР (1919-1920 рр.).

За часів Директорії УНР після ейфорії від перших успіхів повстання проти Гетьмана П.Скоропадського прийшло розуміння необхідності комплексного вирішення культурно-освітньої роботи серед військовослужбовців. До цього призвела низка військових поразок у боротьбі проти інтервенції радянської Росії і Польщі та прояви анархії й політичної дезорієнтації цілого ряду військово-повстанчих загонів взимку 1918-1919 рр. (отаман Григорієв, Зелений, Данченко та інші). За таких умов чутки, дезінформація і відкрита ворожа агітація робили свою чорну справу з розвалу Наддніпрянської Армії. Розуміння необхідності протидіяти цим негативним чинникам було виявлено 2 лютого 1919 р. у наказі №110 по Управлінню з Науково-Культурно-Політичних справ [3]. У ньому йшлося про необхідність роботи серед козаків (так офіційно в Наддніпрянській Армії УНР називали військовослужбовців відповідно до історичних традицій українського народу) з метою виховання у кожного переконання в тому, що він повинен бути, перш за все, громадянином УНР, а потім вже мати відповідні партійні уподобання і політичні переконання.

Поряд із цим у наказі вимагалось поглибити просвітницьку роботу серед старшин і вести нещадну боротьбу з розпустою, пияцтвом та іншими виразками армії. Отаман Пилькевич у наказі особливо наголошував на тому, щоб в українській армії лунала українська мова, команда і пісня.

Отже, поява цього наказу засвідчила розуміння важливості запровадження рішучих змін в культурно-освітній роботі серед військовослужбовців Наддніпрянської Армії УНР і виявила основне спрямування цієї роботи.

Але реалізувати запропоноване заважало вкрай несприятливе становище як самої Української Народної Республіки, так і її Збройних Сил. У лютому 1919 року УНР вела збройну боротьбу проти інтервенції з боку Польщі на західному напрямку і проти інтервенції радянської Росії на північному, східному і південному напрямках. Фронт проти Польщі, після втрати 16 травня 1919 р. Луцька і, фактично, ліквідації українського фронту Наддніпрянської Армії на Волині, тримала Українська Галицька Армія [4]. Головну увагу Наддніпрянської Армії УНР весь час привертав фронт проти Червоної Армії Радянської Росії. Співвідношення сил було не на користь УНР. Так, Червона Армія весь час збільшувалась за рахунок резервів, і на 18 квітня тільки "II Українська Радянська Армія" нараховувала у своєму складі понад 90000 чоловік [5]. У цей час вся Наддніпрянська Армія УНР нараховувала близько 40000 чоловік [6]. Такий стан речей призвів до військової катастрофи УНР в квітні-травні 1919 р., і тільки загальне повстання українського села тимчасово врятувало УНР від повної загибелі весною-влітку 1919 р.

У розвалі української армії не останнє місце займала і слабка культурно-освітня робота серед військовослужбовців, політична неосвіченість українського населення, пасивність і психологія вичікування. Відсутність часу, коштів і необхідних кадрів була ще одною проблемою для культ-освітньої роботи серед вояцтва та населення. Одним із заходів щодо поліпшення такого становища у військах УНР була спроба активізувати діяльність культ-освітньої управи. Зокрема, було розроблено наприкінці весни проект закону про Головну Військову управу національної культури і освіти, котра мала керувати сукупністю справ у військах. Задля цього утворювалися 7 відділів: адміністративно-організаційний; шкільний; бібліотечно-видавничний; культурного життя вояків; громадського опікування; бюджетно-статистичний; фізичного виховання і діловодства

[7]. Отже, планувалось всю культурно-освітню роботу сконцентрувати в цій управі. Були розроблені і відповідні штати культ-освітніх відділів. Так, за штатом в Головній культ-освітній управі мало бути 4 відділи: адміністративно-організаційний; шкільний; бібліотечно-видавничий; мистецтва та спорту – із загальною чисельністю 19 чоловік. Відділи мали бути створені в дивізіях (запасових бригадах) – чисельністю 6 чоловік та в полках – чисельністю 2 чоловіка. Це була досить чітка структура, в якій, на мій погляд, не вистачало структурних одиниць на рівні куреня та сотні, тобто безпосередньо серед вояків, щоб постійно контактувати з ними і проводити свою роботу. В цілому ж була розроблена детальна структура, хоча можливо, шкільний відділ був зайвим, бо вже існувала Головна Шкільна управа, тому доречніше було не утворювати паралельну структуру, а вирішити це питання шляхом порозуміння у вигляді, скажімо, використання матеріальної бази Головної шкільної управи, залучивши до неї фахівців, якщо вони були у розпорядженні Головної Військової Управи Національної культури і освіти. Але, попри все, це була реальна спроба вирішити цю проблему на вищому рівні, котру підтримало вище військове керівництво.

За часів Директорії УНР також значну увагу в контексті покращення морального стану Збройних Сил було приділено питанням реалізації права особистості на свободу совісті і запровадженню структур духовно-релігійного спрямування. Враховуючи перевагу представників православного віросповідання серед військовослужбовців Наддніпрянської Армії, Директорія і військове керівництво пішли на створення православних військових структур. Так, при Головному Управлінні генерального Штабу було утворено Головне Управління військового Духовенства на чолі з головним військовим священником Антіном Матиюком [8]. Безпосередньо у військах діяли постійні й похідні церкви при піших полках, гарматних бригадах та кінних дивізіях. Ці структурні одиниці підпорядковувалися корпусному протоієрею, котрий, в свою чергу, перебував у підлеглості головному військовому священнику Антіну Матиюку. Така система була офіційно запроваджена 15 січня 1919 р. наказом по Головному Управлінню Військового Духовенства, а днем започаткування діяльності оголошено 1 січня 1919 р. [9]. За своїм матеріальним положенням військові священнослужителі були прирівняні до старшин відповідного рівня [10]. Такий підхід до співпраці між церквою і державою засвідчував розуміння державними органами важливості духовного розвитку військовослужбовців. Також потрібно наголосити на тому, що з боку церковнослужителів на співпрацю йшли переважно представники українського автокефального руху православної церкви на чолі з В.Липківським.

Поряд із цим, враховуючи наявність в Україні представників інших релігійних громад, Директорія УНР на державному рівні забезпечувала їм всі можливості вільного духовного розвитку. Так, навіть у Збройних Силах УНР було забезпечено право представників будь-яких віросповідань відправляти релігійні обряди та відзначати свої свята, що оговорювалося у низці відповідних військових актів, зокрема у Статуті Внутрішньої служби (липень 1919 р.) [11]. Це засвідчило дійсну свободу совісті для всіх громадян УНР.

Варто звернути увагу ще на один дуже важливий факт – визнання державними органами УНР ваги релігійності українського суспільства. Мова йде про запровадження до присяги на вірність УНР звернення до Бога, і в такий спосіб, скріплення цієї присяги ще й вірою у вищість Божого проведення [12]. Такий підхід, окрім визнання авторитетності релігійного світогляду громадян УНР, ще й сприяв посиленню впливів державних органів на суспільство і Збройні Сили за рахунок використання традиційних стереотипів суспільної свідомості.

Отже, впродовж 1919 року Директорія УНР значно просунулась вперед у справі розвитку релігійно-духовних та культурно-освітніх підвалин Наддніпрянської Армії.

Це виявило глибоко моральні пріоритети, котрі сповідувала українська політична, військова і духовна еліта, намагаючись на їх засадах розбудовувати як українське суспільство, так і Збройні Сили.

Надзвичайно несприятливі умови визвольних змагань українського народу впродовж 1919 року і особливо восени призвели до військової катастрофи і припинення на короткий час повнокровного існування УНР разом з її Збройними Силами.

Відновлення УНР та її регулярних Збройних Сил (переважно на підвалинах Наддніпрянської Армії УНР, залишки котрої в грудні 1919 р. частково перейшли через кордон у Польщу, а найбільш боєздатні та непримиренні здійснили I Зимовий похід по тилах Білої та Червоної Армії, що тривав з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.) розпочалось із спільного наступу польської та української армій проти Червоної Армії Радянської Росії у квітні 1920 року.

З початком активних бойових дій військ УНР весною 1920 року перед військовим керівництвом знову постала потреба активізувати культурно-освітню роботу в військах. Одночасно планувалось активізувати агітаційну роботу і серед населення територій України, що звільнялись від ворожого режиму. Цю роботу також мали тимчасово виконувати культ-освітні відділи при військах. Враховуючи ці потреби, 25 травня 1920 року Головне Управління Генштабу оголосило наказ № 96 [13]. За новим положенням, в кожній дивізії (запасовій бригаді) мав бути утворений культ-освітній відділ чисельністю 6 чоловік (4 старшини). В кожній сотні один сотенний старшина мав бути інструктором з культ-освітніх питань. На рівні Військового Міністерства діяв головний відділ. Культ-освітній відділ було засновано і при Управі навчання II Генералквартирмейстерства. Новостворений відділ вніс деякі новації до культурно-освітньої діяльності. Так, наприклад, він ухвалив 26 липня 1920 р. рішення про збір культ-освітніми відділами нових українських пісень задля видання їх у вигляді співаника [14]. Це свідчить не тільки про суто агітаційну та освітню роботу цих відділів, а і про зацікавлення більш ширшими та глобальними проблемами культурного життя України. Окрім цього культ-освітній відділ при Управі навчання Генштабу започаткував курс лекцій для старшин Генштабу (до начальника управи включно), що доводить розуміння важливості культурно-просвітницького питання для покращення бойових і моральних якостей Армії УНР. Лекції мали проходити з 19 до 21 години за тематикою: 1. Українська мова; 2. Історія України; 3. Українське письменство; 4. Економічна географія України; 5. Українознавство [15]. Отже, робилася спроба вплинути на старшин Генштабу з метою піднесення їхньої загальногуманітарної освіти, щоб, насамперед, підвищити національну самосвідомість, або, принаймні, виховати повагу до здобутків української нації.

Ще одним доречним кроком у справі розвитку культурно-освітньої діяльності стало запровадження в серпні 1920 р. одномісячних агітаційних курсів. На них здійснювалась підготовка за напрямками: 1. Державність; 2. Національне виховання; 3. Національність та інтернаціоналізм; 4. Історія українського визвольного руху XX сторіччя; 5. Комуністична догма і практика; 6. Українські партії; 7. Соціалізм; 8. Загальні положення політекономії; 9. Агітаційна техніка [16]. Підготовані на таких засадах агітатори ставали досить вмілими провідниками української державної ідеї як в середовищі військовослужбовців, так і серед цивільного населення. Це також підкреслювало розуміння військовим керівництвом необхідності посилення агітаційної та просвітницької діяльності. Про наслідки цієї роботи, на жаль, маємо обмаль фактів, що обумовлено припиненням збройної боротьби наприкінці листопада 1920 р. Але вже перші дії агітаторів, що працювали серед цивільного населення (поруч із сумним досвідом радянського режиму) дали позитивні результати. Зокрема, у звіті начальника культ-освітнього відділу II Волинської дивізії від 19 листопада 1920 р. відзначено, що внаслі-

док клопіткої роботи мешканці с.Луки Летичівського повіту дали наказ молоді йти на мобілізаційні пункти, а війську виділили 120 пудів хліба [17].

Отже, хоч і повільно, але культ-освітня робота в Армії УНР у 1920 р. здійснювалась. Певною мірою останні заходи щодо вдосконалення цієї царини армійського життя були досить успішними. Але залишались і деякі недоліки. Так, на рівні бригад і куренів були відсутні відповідні структури, що ускладнювало роботу в середовищі військовослужбовців старшин-інструкторів на рівні сотні. В цілому можемо констатувати, що культ-освітня справа у військах УНР протягом 1920 р. вирішувалась у позитивному напрямку. Отже, можна зробити висновок, що за весь час існування УНР культ-освітня робота у її військах проводилась, і чим далі, тим на більш чіткому та професійному рівні. Вироблялась також струнка система підрозділів у цій галузі військового життя, котра намагалась в силу своїх можливостей виконувати поставлені завдання. Поступове розуміння значення такої роботи серед вояків свідчить про прогресивний напрям розвитку поглядів на цю галузь військового життя, що позначалось на впровадженні все більш досконалої системи у структурі культ-освітньої роботи.

Поруч із відновленням культурно-освітньої роботи у Збройних Силах УНР весною 1920 р. було відроджено і поширено духовно-релігійну діяльність. Варто відзначити, що ця царина військового життя впродовж 1920 року функціонувала на засадах, сформованих ще в 1919 році, і не зазнала відчутного реформування. Лише восени 1920 року було уточнено фінансово-матеріальне забезпечення полкової структури військової православної церкви [18]. Тобто, створена в 1919 р. система військово-релігійного життя військовослужбовців вважалась досить прийнятною. На підставі зазначеного можна зробити висновок, що впродовж 1919-1920 рр. державні органи УНР спільно з патріотично налаштованими православними священнослужителями – прибічниками Автокефальної Української Православної Церкви заклали підвалини цілком дієздатної структури військового священослужительства. Поруч із цим були забезпечені права вільного віросповідання для представників інших релігійних культів. Все це сприяло піднесенню патріотизму і морального духу війська та захисту права свободи совісті для громадян УНР.

Таким чином, у культурно-освітній та релігійно-духовній царинах життя Збройних Сил УНР було досягнуто значних успіхів, що загалом поліпшило моральний стан війська та посилило його боєздатність. Разом з тим, ці позитивні зміни є показником успішного розвитку справи розбудови українського війська в цілому та набуття ним ознак повнокровних Збройних Сил.

РЕЗЮМЕ

В статье «Становление и развитие культурно-образовательных и религиозно-духовных структур в Надднепрянской Армии УНР (1919-1920 гг.)» рассматривается процесс формирования и развития культурно-образовательной деятельности, создание соответствующих войсковых структур, а также обеспечение в украинской армии права человека на свободу совести. Используя значительную первоисточниковую базу, автор показывает неуклонную динамику развития культурно-духовной жизни в Вооруженных Силах УНР в 1919-1920 гг., результатом чего стало создание полнокровной культурно-образовательной системы (от сотни до Генштаба) и структуры военного священослужительства во главе с А.Матюком.

SUMMARY

In the article "Formation and development of cultural, educational and religions structures in UNR Army (1919-1920)" they examine the process of formation and development of cultural and

educational activities as well as creation of corresponding military structures and guarantee of the right to liberty of conscience in Ukrainian Army. Using a considerable original base the author shows a steady process of development of cultural and spiritual life in UNR Armed Forces (1919 – 1920). This resulted in making a universal cultural and educational system (from sotnia to General Staff) and the structure of military priesthood headed by a Matiyuk.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Доценко О. Зимовий похід. – Варшава, 1935. – 360с.; Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. /в 3-х книгах. – Мюнхен, 1946. – Книга I. – 110 с.; Книга II. – 176 с.; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР /В 8 томах. – Скрентон, 1963. – Т.2. – 248с.; 1963. – Т.3. – 276 с.; 1964. – Т.4. – 352 с.; 1964. – Т.5. – 248 с.; 1965. – Т.6. – 247 с.; 1966. – Т.7. – 432 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність 1917-1921. – Вінніпег, 1954. – 476 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319с.; Історія Українського Війська. – Львів, 1936. – 568 с.
2. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року //Військо України. – 1993. – №8. – С.102-107; Литвин М., Науменко К. Історія Галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 199 с.; Бородич Л. Спеціальні військові і охоронні підрозділи Центральної Ради, Гетьманату та Директорії // Історія України. – 1999. – №17. – С.6-9; Солдатенко В. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) //УІЖ. – 1992. – №12. – С.42-45; Тинченко Я. Українське фіццрство: шляхи скорботи та забуття, 1917 – 21 роки. – К., 1995. – 258 с.; Пархоменко В. Українські військові формування Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р. // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць в II частинах. – Ч.ІІ. – Миколаїв, 2000. – С.127-131.
3. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.1^а. – Арк.36.
4. Стахів М. Україна в добі Директорії (в 8 томах). – Скрентон, 1966. – Т.7. – С.127.
5. Державний Архів Російської Армії. – Ф.174. – Оп.3. – Спр.58. – Арк.21.
6. Там само. – Ф.103. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.24-29.
7. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.1.
8. Там само. – Оп.1. – Спр.1^а. – Арк.44.
9. Там само. – Арк. 44-45.
10. Там само. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.78.
11. Статут Внутрішньої Служби. – Кам'янець-Подільський, 1919.
12. ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.6-7.
13. Там само. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.18.
14. Там само. – Ф.1078. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.
15. Там само. – Арк.5.
16. Там само. – Арк.13.
17. Там само. – Арк.8.
18. Там само. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.80.

Надійшла до редакції 18.11.2001 р.

УДК 94 (477) : 34.07

**ПРАВООХОРОННИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ КНС
(НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)***В.О.Волошенко, О.К.Міхеева*

Під час встановлення “революційного порядку” та диктатури пролетаріату в Україні, партійна верхівка спиралася не тільки на новостворені правоохоронні органи – міліцію, кримінальний розшук, суд; а й на сформовані в цей перехідний період надзвичайні структури – ревкоми, ревтрибунали, надзвичайні комісії, “політтрійки” тощо. Для подолання злочинності в сільській місцевості на початку 1920-х рр. була залучена й специфічна, запроваджена державою, “класова” селянська організація – Комітети незаможних селян (далі – КНС, комнезами, комнезаможі). Завдяки їй планувалося організувати роботу з розшарування села, знайти прибічників влади у селянському середовищі, одержати змогу провадити каральні рейди більш спрямовано, не зачіпаючи тих, хто б міг стати у пригоді. У 1921-1925 рр. КНС офіційно вважалися організацією державного значення і в цей проміжок часу близько сходились за своїми функціями з надзвичайними органами.

Питання взаємодії комнезаможів та правоохоронних органів не було традиційним для досліджень, присвячених діяльності КНС. Висвітлення теми боротьби КНС зі злочинністю переважно зводилося до розгляду участі комнезамів у подоланні так званого “політичного бандитизму”, при цьому оцінки цієї боротьби за радянських часів [1] і на сучасному етапі [2] – майже протилежні за змістом (це пов’язано із тим, що сьогодні взагалі суттєво змінилася оцінка такого явища, як “політичний бандитизм”, а це автоматично призвело і до змін у поглядах на роль комнезамів). Всі інші варіанти спільних з правоохоронними органами дій КНС залишалися за межами досліджень, незважаючи на те, що цим явно не обмежувалася їхня діяльність у сфері наведення так званого “революційного порядку” в українському селі.

Вже за першим “Законом про Комітети незаможних селян”, ухваленим ВУЦВК і РНК УСРР 9 травня 1920 р. [3], одним із поставлених перед об’єднанням завдань було сприяння утвердженню радянської влади шляхом боротьби з бандитизмом, неписьменністю та куркульським засиллям. Наділені правом оскаржувати рішення місцевої влади, комнезами ставали структурою, яка стояла над сільрадами та волвиконкомами [4].

Цей закон детально пояснювався у розповсюдженій згодом “Інструкції про КНС” за підписом народного комісара внутрішніх справ України В.П.Антонова [5]. Тут мова йшла вже не тільки про підтримку з боку місцевих органів влади. Особливі повноваження покладалися на відділи управління повітових виконкомів, які зобов’язувалися вживати усіх можливих заходів щодо найшвидшої та правильної організації комітетів, вести точний облік їхнього особового складу та діяльності, і раз в два тижні подавати зібрану інформацію до губвиконкомів та НКВС. Фактично, вони отримали можливість цілковитого контролю над КНС, оскільки їм надавалося право відхилення та усунення членів президії та рядових членів організації, а також накладати на них адміністративні стягнення. Ці ж відділи виконкомів мали надсилати своїх делегатів-інструкторів для нагляду та керівництва виборами селян до комітетів. За подібного підпорядкування комнезами перетворювалися у вагомий політичний силу, на яку мала спиратися влада при проведенні своєї політики на селі.

До обов’язків КНС належали: нагляд за порядком, допомога органам місцевої влади у процесі ліквідації грабіжницьких зграй, бандитизму, контрреволюції, агітації та заколотів [6].

Безпосередня робота щодо створення комнезамів на території Донбасу розпочалася влітку 1920 р., але їй передувала ретельна агітаційна підготовка. Завдання комітетів роз'яснювалися спеціально виділеними інструкторами та уповноваженими парторганів, висвітлювалися у пресі та плакатних листівках. Відділ з роботи на селі Донецького губпарткому у травні 1920 р. розповсюдив по селах Донеччини 10 тис. примірників листівки "Організація КНС", 5 тис. – "Інструкції про КНС", 5 тис. – "Закону про КНС" та ін. [7]. На початку червня на Донецький губернський відділ управління, окрім виконання повсякденної роботи, було покладено низку "дуже важливих" повноважень стосовно проведення кампанії організації комнезамов, у зв'язку з чим його діяльність носила особливо напружений характер і проводилась "бойовими темпами". Наприкінці 1920 р. кількість комнезамів Донбасу (1484 комітети) була найбільшою на території УСРР [8].

Хоча темпи створення КНС в Донецькій губернії визнавалися успішними, насправді організація комітетів наражалася на великі труднощі – давалися взнаки наслідки продовольчої політики радянської влади. Так, начполітсекції тилу 13 армії Поволоцький секретно телеграфував Донецькому губкому партії 12 вересня 1920 р., що в Синельниковському районі було організовано 33 комнезаможа. Але при цьому вказував, що настрої селян – хиткий, погіршувався діяльністю продагентів. Було зареєстровано випадки, коли з селян, що повністю виконали норми розкладки, збирали її вдруге; представники військових частин прямо з поля уводили коней, і тому перелякані селяни не висівали озимі [9]. До суворих заходів вдавалася радянська влада і щодо селян з "бандитських місцевостей": втілення до життя наказів і розпоряджень забезпечувалося життям взятих у заставу куркулів (по одному від десяти), або в найгіршому разі – мобілізацією всього чоловічого населення відповідної місцевості у віці від 19 до 45 років до лав Червоної армії чи переселенням їх до окремих провінцій Росії [10].

Найгірший стан справ з організацією КНС був у Старобільському та Слов'янському повітах – територіях Донецької губернії, де найбільше був поширений "політичний бандитизм" [11]. Саме там у вересні 1920 р. фіксувалася найбільша, за губернськими масштабами, кількість комнезамів (235 і 188 відповідно), але їхня чисельність, по звітах, підозріло не змінювалася протягом кількох місяців. Повідомлень звідти майже не надходило, чим займалися новоутворення – ніхто напевне не знав. В інформаційних зведеннях про стан справ у губернії зазначалося, що після проходження "банд" комнезамовники були "забиті і залякані", а після випадків убивств ставлення селянства до організації взагалі ставало боязким, і роботу з відновлення комітетів доводилося розпочинати заново [12].

Загалом, зростання кількості КНС в той час прямо залежало від стану взаємин Н. Махна з радянською владою: у разі угод – їхня кількість зростала, з відновленням військових дій – більшість з них зникала [13]. Селяни не бажали вступати до комітетів: хто – з переляку, хто – з прихильності до цих "захисників селянських інтересів" [14].

У 1921 р. розпад КНС, внаслідок бандитизму і голоду, констатували Гришинський і Луганський повітові виконкоми. У тому ж році, на IV губернському з'їзді рад, відзначалося, що нечисленні та слабкі комнезамові губернії виникали здебільшого стихійно, а у Гришинському і Старобільському повітах їх не було зовсім. У 1922 р. кількість комнезамів становила лише 1,1% від загальної кількості сільського населення регіону [15]. Саме за таких умов "головна опора партії на селі" і мала провадити роботу з охорони правопорядку на території Донбасу.

У 1920 р. КНС повинні були повідомляти представників місцевої влади про випадки правопорушень. У тому разі, якщо останні не вживали жодних заходів, комнезамівці мали звертатись до повітових та губернських установ [16]. В "Інформаційному зведенні про стан Донецької губернії за період з 1 липня до 15 вересня 1920 р." зазначалося, що деякі комне-

заможники Старобільського району приходили до ревкому, скаржились на труднощі існування і були готові у будь-яку мить виказати всіх, хто був помічений “у грабунках або в активному сприянні махновським бандам”. Більш відкрито у той час діяли на іншому боці барикади – у тому ж документі вказувалося, що в окремих місцях повіту “місцеві дезертири і куркулі” організовувалися у летючі (5-10 осіб) загони, які неприховано підбурювали населення проти радянської влади [17].

У грудні 1921 р. до Маріупольського повітвиконкому було надіслано розпорядження повітового ЧК, в якому рекомендувалося вербувати інструкторів та інформаторів якомога більше з незаможних членів сільських комосередків [18].

У звітах про свою діяльність, принаймні у 1922 р., місцеві комнезами повинні були вказувати, скільки ними було спіймано дезертирів, бандитів та “інших злочинців”. Так, за першу половину 1922 р. тільки по Стретенській, Темрюкській, Новоселівській і Гурзуфській волостях Маріупольського повіту (всього їх там на той час було 18) комнезамозниками було виловлено 11 бандитів, 41 дезертир, 57 злочинців. У вересні по Юзівському повіту – 48; 3; 30 – відповідно [19].

Незважаючи на всі зусилля республіканського керівництва, занадто повільно налагоджувалася взаємодія КНС з міліцією.

У вересні 1920 р. міліцію Донбасу було переведено у відання відділів управління виконкомів. Підпорядкування міліції та комнезамів єдиній установі та збігання деяких аспектів їхнього призначення приводило і до схрещення їхніх дій [20]. Мала сприяти цьому й оновлена законодавча база комітетів. Параграфи 48, 50 та 51 “Закону про КНС”, затвердженого ВУЦВК 13 квітня 1921 р., безпосередньо торкалися відносин комнезамозів з міліцією:

§ 48. КНС повинні організовувати озброєний революційний самозахист від куркулів та бандитів, використовуючи при цьому відібрану в них зброю, а також засоби пересування: коней, обози тощо; створювати з цією метою кавалерійські, піші та інші загони, підпорядковуючи їх, якщо вони доходять до ескадрону та батальйону, командиру місцевого територіального полку, якщо ні – то повітовому начальнику міліції.

§ 50. Брати участь у формуванні кадрів міліції та наглядати за її діяльністю як в центрі, так і на місцях.

§ 51. ...спиратися на озброєну підтримку міліції, частин Червоної армії та озброєну підтримку усіх органів радянської влади [21].

Згідно з цим документом та на підставі постанови РНК УСРР від 15 квітня 1921 р. члени КНС зараховувалися на службу до міліції [22].

Вже у червні 1921 р. Головне управління міліції зацікавилася, як і наскільки ці розпорядження та постанови втілювалися на місцях. Начальник Донецької губернської міліції отримав таємного обіжника, в якому пропонувалося повідомити центр про кількість загонів КНС, що перейшли на службу до міліції, детально описати їх озброєння, коней, майно, обмундирування, вказати кількісний і соціальний склад загонів [23].

Повітові міліції повинні були передати на губернський рівень інформацію і за параграфом 50, який входив у протиріччя з 48. З одного боку, озброєні загони КНС підпорядковувалися начальникам повітових міліцій, а з іншого – повинні були формувати кадри міліції та наглядати за її діяльністю. Тобто, КНС ставали для міліції, водночас, і підлеглими, і начальниками.

Оскільки комнезамом надавалася і керівна функція, то центр окремо цікавився, чи є особи командного складу, які прийшли до міліції з КНС, і чи є серед них комуністи [24].

Але відповіді з місць по Донецькій губернії були невтішними. Повітові міліції надсилали інформацію тільки після повторних таємних запитів. Так, Юзівський підвід-

діл міліції на червневий запит відповів тільки у серпні: “загони комнезамов не сформовані з причин збирання продподатку та бандитизму” [25]. Аналогічні дані надходили і з інших повітів, зокрема, із Старобільського [26].

В цей час і сама міліція переживала важкі часи: відсутність обмундирування, взуття, зброї, засобів пересування, погане продовольче постачання та не виплата жалувannya – цього вже було достатньо, щоб зробити роботу в міліції непривабливою. Але, навіть, це ще було не все: бандитські формування спрямовували свою діяльність, передусім, проти представників радянської влади на місцях, зокрема і проти міліціонерів. У доповіді начальника Луганської повітової міліції зазначалося: “Якщо міліціонера спіймали, то йому не врятуватись, використовують найжахливіші засоби катування, доходячи навіть до того, що заливають очі міліціонерам гарячим молоком” [27].

Зрозуміло, що за таких умов на службу до міліції люди йти не поспішали. Доводилося утримувати силою і тих, хто вже працював. Тому в цей час загони, сформовані з членів КНС, здавалися найкращим джерелом для формування дійсно пролетарського складу міліції. Але перехід на службу членів КНС одразу ж позначався на якості роботи міліції. Потрібно було багато енергії та часу, щоб навчити вчорашніх селян-незаможників міліцейській службі [28].

Всі ці обставини обумовлювали той факт, що надто активної участі загонів КНС в роботі міліції Донецької губернії не спостерігалось. Більшість з них було влито до складу продміліції. Решту направляли відповідним працівникам міліцій, які мусили “профільтрувати” комнезамівців та доукомплектувати ними правоохоронні установи [29].

Щодо питання про участь членів КНС у створених ними “загонах самозахисту”, то воно далеко неоднозначне, хоча б вже тому, що й самі ці загони не були однотипними.

На підтримку більшовицького заклик: “Незаможник! На куркульського коня та проти бандита” по Україні було створено 750 загонів для безпосередньої збройної боротьби з повстанцями, в яких драли участь понад 56 тис. членів комітетів. Кавалерійські ескадрони КНС було організовано і в кожному повіті Донецької губернії [30]. На жаль, невідомо – наскільки ефективно вони діяли.

Існували і загони самооборони, як такі. Вони були покликані обороняти радянські установи на селі власними силами, не закликаючи на допомогу Червону армію. Формувалися переважно з комуністів, представників місцевих рад та комнезамівців [31], але були і лише незаможницькі за складом. Члени цих загонів забороняли “підозрілий” частині населення залишати село, перевіряли транспорт, стежили за появою незнайомих людей [32]. На початку літа 1921 р. загони самозахисту та збройні формування незаможників існували по всіх губерніях України, за винятком Волинської [33].

Нерідко такі загони водночас виконували і функції продовольчих. Наприклад, в Успенівському КНС Маріупольського повіту внаслідок частих нальотів “банд”, у травні 1921 р. комнезамівці вимушені були кожного разу кидати роботу із збору продовольства і тікати за кілька верст від села. “Така ситуація призвела до необхідності організації з незаможників загону самооборони, під захистом якого і велася робота з вилучення зерна.” Зусилля членів Успенівського КНС були оцінені: вже восени з них сформували загін з 40 осіб для збирання продподатку й по сусідніх шести селах, найбільш активні діячі були призначені волосними уповноваженими з продовольчої роботи. Пізніше, створений восени загін перевлаштували за воєнним взірцем і підпорядкували волосній військовій раді. Існував він до весни 1922 р., у його складі налічувалося до 75 бійців при 50 гвинтівках, 1000 патронів, 2 тачанках і 4 конях (зброя була відібрана у населення). Цікаво, що члени загону (зокрема того, що діяв улітку) вважали себе захисниками бідноти, частину реквізованого розподіляли серед не імущих, а відібране у “спекулянтів” у повному обсязі віддавали створеному ними ж дитячому будинку [34].

Під час голоду самотужки та у співпраці з міліцією створювалися і спеціальні загороздужувальні загони для боротьби “із спекуляцією та мішечництвом” [35]. Так, влітку 1921 р. у с. Гурзуф до обов’язків членів КНС належало здійснення контролю за вивезенням харчів. Незаможники виставляли спеціальні пости, які контролювали рух селян, робили позначки на перепустках. У разі виявлення спекулянтів вони преміювалися [36].

Незаможники брали участь і у формуванні регулярних військових з’єднань (див. табл. 1). Найбільший відсоток членів КНС Донбасу, які служили в Червоній армії, нібито демонстрували комнезаможі Луганської округи. Втім, якщо взяти до уваги їх мізерний чисельний склад (всього 292 особи), то наявним було лідерство сільськогосподарських Старобільської та Бахмутської округ. Водночас, найбільша кількість комнезамівців-червоноармійців у відсотковому співвідношенні до всього сільського населення, спостерігалися на Таганрожчині та Шахтинщині.

Таблиця 1. Кількість членів КНС донецької губернії, які перебували в червоній армії та брали участь у боротьбі з бандитизмом * [37].

Округи	Комнезамівців,			
	які брали участь у боротьбі з бан- дитизмом		які служили в Червоній армії	
	у %% відношенні до загальної кількості			
	членів КНС	сільського населення від 17-річного віку	членів КНС	сільського населення від 17-річного віку
Бахмутська	12,5	0,2	23,7	0,3
Луганська	47,3	0,1	58,9	0,1
Маріупольська	7,9	0,2	19,0	0,6
Старобільська	12,7	0,3	32,3	0,6
Таганрозька	6,8	0,2	22,6	0,8
Шахтинська	8,7	0,3	23,7	0,7
Юзівська	6,3	0,1	11,7	0,1
Всього по губернії	10,0	0,2	24,6	0,5

*При аналізі цієї таблиці треба враховувати, що наведені в ній дані – з матеріалів обстеження КНС Донбасу, яке здійснювалося наприкінці 1922 р. До того часу склад комнезамів вже зазнав змін під час загальноукраїнських і місцевих чисток, що дещо знижує рівень репрезентативності наведених даних, але загальну картину вони, мабуть, все ж таки відображають.

Під час вибіркового обстеження КНС восени 1923 р. з’ясувалося, що у Донецькій губернії свого часу взагалі не була вказана допомога Червоній армії з боку 52,3% комнезамів, по УСРР – 40,3% (далі загальноукраїнські показники подаватимуться в дужках); 2,9% (1,7%) комнезаможів допомагали агітацією; 2,9% (2,0%) надавали матеріальну допомогу; 2,9% (7,6%) формували загони; 40,0% (52,3%) надсилали бійців [38]. Впадає в око, що члени КНС Донбасу в значно меншій мірі, ніж в середньому по УСРР, брали участь у формуванні як регулярних армійських підрозділів, так і допоміжних їм комнезамівських ескадронів. Трохи більше активності вони виявляли лише при наданні агітаційної та матеріальної підтримки.

Ініційоване державою втягнення частини селянства до комнезамів, а відтак – і до братовбивчої боротьби, супроводжувалося, окрім всього іншого, і черговим жертвопринесенням. Тільки за період з квітня до листопада 1920 р. по Україні було вбито 152

голови КНС (без урахування рядових членів і тих, хто загинув на фронтах Червоної армії та в комнезамівських загонах) [39]. За другу половину 1920 р. та першу половину 1921 р. на території Донецької губернії було вбито 130 членів комнезаможів [40], за іншими даними, на кінець 1922 р. – 232 (з них 32,3% – на Старобільщині) [41].

За партійними матеріалами, всього по УСРР з 1919 р. до лютого 1923 р. загинуло 1820 комнезамівців, з них 307 – на території Донецької губернії, більше – тільки на Полтавщині (530 осіб), достатньо високими були ці показники по інших лівобережних і південних губерніях [42]. Це були ті регіони, де загостреною була боротьба з повстанським рухом, де, свого часу, організацію КНС проводили якнайшвидше.

Вірогідно й те, що при розпалюванні селянської ворожнечі там, де в цьому була першочергова необхідність, комнезами запроваджувалися, передусім, у сільськогосподарських районах. З даних вищенаведеної таблиці чітко видно, що найнижчі показники участі селянства у складі комнезамів, як у боротьбі з бандитизмом, так і при формуванні лав Червоної армії, спостерігалися саме по найбільш промислово розвинутих Юзівській і Луганській округам, тобто там, де, як відомо, влада мала й іншу підтримку для свого закріплення на цій території.

Вражає й те, наскільки мізерними були сили головних сільських “помічників” режиму у співвідношенні до загальної кількості селян (див. табл. 1). Відразу постає просте запитання: до якої міри широко розрекламована свого часу протидія комнезамівців “бандитизму” була суттєвою? Що більше сприяло розколу селянства – ця протидія або надані комнезаможникам матеріальні пільги та адміністративні важелі, чи, можливо, політичні дивіденди пропагандистських заходів, найголовнішим наслідком яких було закріплення у масовій свідомості уявлення про особливу роль КНС? До речі, один з істориків української діаспори Ф. Пігідо ще у 1956 р. висловив думку, що створення на Україні великої кількості (більше 15 тис.) КНС очікуваного ефекту не дало: “розколоти селянство, за невеликими виключеннями, окупантові не вдалося” [43]. З цим твердженням можна не погоджуватися, але певне раціональне зерно в ньому безумовно є.

Під час осінньої перевірки комнезамів у 1923 році було виявлено, що “розкуркулення” проводилося у 52,9% обстежених комітетів Донецької губернії, по УСРР цей відсоток був значно більший – 71,9% (далі загальноукраїнські показники знов подаватимуться у дужках). Тенденції до продовження “розкуркулення” мали місце у 12,6% (31,8%) випадків. Боротьбу з “бандитизмом” вели 70,0% (63,4%) КНС, з цієї кількості активно – 16,3% (33,7%) [44]. Те, що на Донбасі частка комнезаможів, які брали участь в узаконеному пограбуванні своїх сусідів, була значно меншою загальнореспубліканської, могло пояснюватися більшою заможністю степових сіл. Проте, навіть тут до експропріації, а значить, і до роздмухування селянської ворожнечі, було втягнуто більше 1/2 комітетів. І все ж, при достатньо високих показниках залучення КНС Донецької губернії до “боротьби з бандитизмом”, в активній формі її проводили трохи більше 1/5 всіх об'єднань (загалом по Україні значно більше – понад 1/3).

Слід підкреслити, що відкрите збройне взаємознищення повстанців і комнезаможників було лише верхівкою айсбергу. У більшості випадків комнезамівців (як, і працівників виконкомів, міліції тощо) вбивали не у відкритих зіткненнях, а вже тільки за те, що вони співпрацювали з радянською владою – найбільшу протидію викликала безпосередня участь членів КНС у таких заходах, як збирання продрозкладки та відібрання “лишків куркульського майна”.

Крім того, сам факт наявності випадків убивств комнезаможників нібито давав владі певне “моральне” право для посилення терору проти повстанців. У телеграмі Реввоєннаради від 30 травня 1921 р. повідомлялося, що жоден випадок вбивства чи поранення членів КНС не повинен проходити безкарно, пропонувалось розстрілювати по-

двійне число винних, за проведенням між ними жеребкуванням. Якщо ж вбивство відбувалося за межами населених пунктів, то відповідальність несли заручники із сусідніх поселень [45]. (Двома десятками років пізніше схоже “право” у гіпертрофованому варіанті реалізовувалося гітлерівцями.)

Треба враховувати і те, що лави зазначених супротивних сил не були соціально “чистими” і далеко не відповідали тим класовим ознакам (з одного боку – куркулі, з іншого – сама сільська біднота), якими вони наділялися більшовицькою агітацією. Так, В.П.Антонов, характеризуючи у липні 1920 р. склад “банд” Катеринославської губернії, повідомляв, що їхньою реальною силою були дезертири і ... незаможні селяни. Причину цього явища він вбачав як у стихійному процесі розшарування селянства, так і в помилках влади, яка своєчасно не надала останній категорії державної форми об'єднання. На його думку, тільки організація КНС була у змозі швидко повернути бідноту “у необхідне для неї русло” [46]. Не був виключно “пролетарським” і склад комнезамів. Наприклад, на початку серпня 1920 р. інструкторами політсекції було розпущено волосний з'їзд КНС Святогірської волості Гришинського району, оскільки серед делегатів мав перевагу “куркульський елемент” [47].

Під час цілої серії республіканських і місцевих чисток 1921-1923 рр. поза організацією залишилися не тільки куркулі і ті, хто нібито їх підтримував. Серед причин звільнення були і суто кримінальні звинувачення: шкурництво, грабіжництво, крадіжки тощо [48]. Неочікуваним “переможцем з усіх номінацій” стало самогоноваріння і пияцтво: 18% всіх виключених по УСРР, 20% – у Донбасі [49], що, між іншим, не заважало комнезамам в контакті з міліцією брати участь у кампаніях подолання самогоноваріння і незаконного продажу спиртних напоїв [50].

Введення нової економічної політики, зміна політичного курсу відносно українського села призвели до спаду “політичного бандитизму”. Донбаські села, з одного боку, заспокоєні новою політикою, з іншого – заморені голодом, вже не воювали. Штаб дивізії військ ВНК Донбасу констатував, що у грудні 1921 р. на території Донецької губернії вже не було жодного бандитського формування під будь-якими політичними гаслами. З цього моменту спостерігався тільки кримінальний бандитизм [51]. Своєрідно відбилося це і на комнезамах. На початку 1922 р. губерньська військова нарада Донецької губернії зафіксувала факти причетності до кримінального бандитизму загонів КНС. Було постановлено організувати комісію у складі членів повітового виконкому, повітового парткому і представника політбюро для перегляду та фільтрації цих загонів [52].

З подоланням такої болочої для радянської влади проблеми, як “політичний бандитизм”, зникла і потреба в організації державного значення – КНС. Робота КНС поступово обмежувалася господарськими питаннями. За рішеннями Пленуму ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. КНС поступово повинні були стати своєрідним продовженням партійного апарату, тим самим попереджалася можливість їхнього перетворення у самостійну політичну силу в українському селі [53].

Втім, ще певний проміжок часу комнезаможі виконували покладені на них колись правоохоронні функції.

У доповіді губвідділу управління за листопад 1923 р. зазначалося, що участь членів КНС у боротьбі з дрібною кримінальною злочинністю досить помітна в Юзівській і Таганрозькій округах, де поширені випадки нічних крадіжок [54]. У звіті Донецької губерньської комісії незаможних селян за 1923-1924 рр. наголошувалося, що в окремих випадках без допомоги комнезамівців просто не можна було обійтись: у Маріупольській окрузі міліція вже не мала надії спіймати конокрадів, “але коли були покликані для цього незаможники, злочинців виявили впродовж доби” [55]. Наприкінці 1924 р., коли надійшло повідомлення міліції про появу поблизу с. Мангуша банди, члени КНС три дні чергували поблизу села. Піс-

ля нальоту на квартири вони першими підняли тревогу, допомогли розшукати викрадені речі та ще й, з власної ініціативи, зібрали до 50 пудів зерна для підтримки потерпілих. Бойовими в цьому селі були навіть комнезаможники – інваліди, які розкрили п'ять випадків самогоноваріння у 1923 р. і ще один – у 1924 р. [56].

Таким чином, на початку 1920-х рр., коли в Україні тільки розпочиналося становлення правоохоронних органів, радянська влада здійснила спробу залучити до справи подолання злочинності (передусім, бандитизму) специфічну селянську організацію – КНС. Члени КНС брали участь разом з міліцією у рейдах проти бандформувань, вели боротьбу з самогоноварінням, наглядали за порядком на селі. Комнезами також стали джерелом для формування пролетарського складу міліції, хоча в дійсності не виконували всіх настанов радянського уряду. Результативність їх дій виявилася значно нижчою, ніж на те сподівалися більшовики.

РЕЗЮМЕ

В статті, на основі архивних матеріалів, рассмотрен и проанализирован один из аспектов борьбы советской власти с уголовной преступностью и так называемым “политическим бандитизмом”. В начале 20-х годов к решению этой проблемы была привлечена специфически крестьянская организация – Комитеты незаможных селян (КНС), которая в Украине имела статус государственной. В условиях слабо налаженной работы милиции и ее малочисленности КНС были призваны своими силами навести “революционный порядок” на местах, а также пополнить личный состав правоохранительных органов. Незначительный успех, которого достигли комнезамы в этой области, а также постепенное усовершенствование аппарата милиции привели к отказу от использования КНС в правоохранительных органах.

SUMMARY

The Authors examine and analyze one of the aspects of the struggle led by Soviet Authorities against criminality and so-called “political brigandage”. The analysis is based on the archival documents. In the beginning of 20s the specific peasant organization – the Committees of Poor Peasants (KNS) – was involved into the struggle. In Ukraine KNS had the status of the state institution. KNS were called to establish “the revolutionary order” and remain the law-enforcement institutions themselves since the work in militia was poorly arranged at that time. Insufficient progress reached by KNS in this sphere and gradual advance training of the militia personnel led to the situation when the law-enforcement bodies did not require the help of KNS any longer.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Усков В.Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – К., 1950; Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії Комітетів незаможних селян. – К., 1960; Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К., 1965 та інші.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). – К., 2000; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луґанськ, 2001 та інші.
3. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО).- Ф.Р-1280. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15-20.

4. Там же. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1259. – Арк.44-47; Ф.Р-1280. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15-20.
5. Там же. – Ф.Р-1280. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15-20.
6. Там само.
7. Лях Р.Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920-1923 рр.) // Питання історії народів СРСР. – Вип.16. – Х., 1973. – С.27.
8. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1666. – Арк. 340-351.
9. ДАДО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.42. – Арк 133 об.
10. Там само. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.91. – Арк. 419.
11. Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.100.
12. Там само. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр. 21. – Арк. 44-48; 49-52; 81-93.
13. Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.167. – Арк. 100.
14. Там само. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.64. – Арк. 41; Спр. 215. – Арк. 113-115.
15. Гребеннікова О.В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920-1925 рр. // Південна Україна ХХ століття. – ЗДУ, 1998. – № 1 (4). – С.186-187.
16. ДАДО. – Ф.Р-1280. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.15-20.
17. Там само. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 44-48.
18. Там само. – Ф.Р – 1259. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 10.
19. Там само. – Спр. 13. – Арк. 28; Спр. 22. – Арк. 29; Спр. 25. – Арк. 41; Спр.26. – Арк.141-142; Ф.Р-57. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-5.
20. Там само. – Ф.Р – 1145. – Оп.1. – Спр. 93. – Арк. 24.
21. Там само. – Ф.Р – 1148. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 43.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само. – Ф.Р – 1145. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 67.
26. Там само. – Ф.Р – 1146. – Оп.2. – Спр. 64. – Арк. 25.
27. Там само. – Ф.Р-1145. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 27-32.
28. Там само. – Арк. 19.
29. Там само. – Ф.П.1. – Оп. 1. – Спр. 660. – Арк. 63.
30. Ганжа О.І. Українське селянство... – С. 143-144.
31. ДАДО. – Ф.Р-1145. – Оп.1. – Спр. 320. – Арк. 41.
32. Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії Комітетів незаможних селян... – С. 40.
33. Ганжа О.І.Українське селянство... – С. 144.
34. ДАДО. – Ф.Р – 1245. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 81-84.
35. Там само. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 56.
36. Там само. – Ф.Р – 1259. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 127.
37. Табл. склад. за: Комнезами Донбасса. – Х., 1923. – С. VII, XI; 5-6.
38. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1666. – Арк. 22-34.
39. Іжевський В. Коротка історія Комітетів незаможних селян на Україні. – Х., 1924. – С.11.
40. ДАДО. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 41; Спр. 215. – Арк. 113-115.
41. Там само. – Спр. 214. – Арк. 2.
42. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1666. – Арк. 42.
43. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – С.13.
44. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1666. – Арк. 22-34.
45. Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі... – С. 131.
46. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 300. – Арк. 16-29.

47. Там само. – Арк. 260-261.
48. ДАДО. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 14-19.
49. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1666. – Арк. 25.
50. ДАДО. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 56.
51. Там само. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 600. – Арк. 75.
52. Там само. – Арк. 95.
53. Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.273.
54. ДАДО. – Ф.Р – 1146. – Оп. 2. – Спр. 253. – Арк. 176-199.
55. Там само. – Спр. 320. – Арк. 39-50.
56. Там само. – Ф.Р – 1245. – Оп.1. – Спр.1-а. – Арк. 15.

Надійшла до редакції 10.09.2001 р.

УДК 347 : 316.343.37 (477) “1927/1929”

ВПЛИВ СУДОВИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ НА СКЛАД СЕЛЯНСТВА В УСРР У 1927-1929 рр.

О.А. Довбня

Поширенням напрямком державно-політичних заходів, що вели до змін у складі селянства, були його судові переслідування. Актуальність цього питання полягає в тому, що аграрна реформа в сучасній Україні покликана відновити саме заможнo-середняцьку верству селянства. Вивчення історичного досвіду допоможе полегшити формування середнього класу на селі.

В радянській історіографії досліджувалася боротьба КІРС з хлібними труднощами під час хлібозаготівельних криз у 1927-1928 рр. та у 1928-1929 рр. [1]. При цьому автори відзначали позитивний характер застосування репресивних заходів до селянства. Однак обсяги та негативні наслідки цих державно-політичних впроваджень не простежували.

З середини 1980-х років судові переслідування розглядалися як один з методів тиску на селянство під час хлібозаготівельних криз [2]. Автори аналізували постанови про осудження за ухилення від продажу хліба державі під час хлібозаготівель, наголошуючи на їхньому воєнно-комуністичному характері, та досліджували перехід до суцільної насильницької колективізації. Однак потреба у роботах, що вивчали б вплив судових переслідувань на склад селянства, ще існує.

Джерельну базу статті складають документи, маловідомі широкому колу істориків, що тривалий час зберігалися під грифом “цілком таємно”. Йдеться про матеріали, що містяться у фонді Народного комісаріату юстиції Центрального Державного архіву вищих органів влади і державного управління України та у фонді Артемівської окрпрокуратури Державного архіву Донецької області. Це, передусім, матеріали з діловодства: звіти, протоколи, інформаційні листи тощо. Дослідник також використав організаційно-розпорядчі матеріали: директиви, циркуляри, постанови, що знаходяться у фонді ЦК КП(б)У Центрального Державного архіву громадських об'єднань і організацій України та у фонді Сталінського окружного комітету ЦК КП(б)У Державного архіву Донецької області.

Наявність широкого кола джерел забезпечує наукову вірогідність та об'єктивність дослідження.

Метою статті є з'ясування причин, характеру та наслідків судових переслідувань українського селянства у 1927-1929 рр., що призвели до змін у його складі.

На протязі всього періоду, що розглядається, суди у сільській місцевості виступали репресивними органами переслідування селянства. Їхня діяльність у 1927-1929 рр. була пов'язана, насамперед, з труднощами державних хлібозаготівель.

Після скасування продрозкладки хлібний фонд формувався майже повністю закупівлями з ринку. Щорічно держава оцінювала розміри селянського врожаю, внутрішнє споживання селян, розміри хлібних надлишків та потреби несільського населення. У зв'язку з цим складався план хлібних заготівель та здійснювалося кредитування заготівельників.

Питома вага державної та кооперативної хлібозаготівлі з кожною кампанією збільшувалася. Так, з 1924 року по 1928 рік цей показник зріс майже у 1,5 рази [3].

Зі зростанням обсягів хлібозаготівлі хлібозакупівельні ціни теж підвищувались. Однак вони не були еквівалентними по відношенню до ринкових цін. Це підтверджують дані таблиці 1 [4].

Таблиця 1. Ціни на пшеницю в Україні (у копійках за центнер)

	Закупівельні ціни	Ринкові ціни
1927-1928	706	1089
1928-1929	827	2564
1929-1930	833	3670

Як бачимо з таблиці, ринкові ціни на пшеницю в Україні перевищували заготівельні в середньому в 3 рази. Теж саме відбувалося й з цінами на іншу продукцію сільського господарства. При державних цінах на жито у 462,5 коп. за центнер, ринкові ціни коливалися від 937,5 до 687, 5 коп. за центнер [5].

Водночас існували “ножиці цін”. За даними Кон'юнктурного бюро Укрдержплану, співвідношення між цінами на промислові товари й продукцію сільського господарства за оптовим (див. табл.2) та роздрібним (див. табл.3) індексами ЦСУ визначалися у таких цифрах [6].

Таблиця 2. “Ножиці цін” за оптовим індексом ЦСУ

Оптовий індекс ЦСУ	Роки		1927–1928 рр. за кварталами			
	1927–1928	1927–1928	I	II	III	IV
промислові товари	1.975	1.899	1.902	1.898	1.897	1.896
продукти сільсько-го господарства	1.610	1.596	1.589	1.581	1.582	1.632
“ножиці”	1,23	1,19	1,20	1,20	1,19	1,16

Таблиця 3. “Ножиці цін” за роздрібним індексом ЦСУ

Роздрібний індекс ЦСУ	Роки		1927–1928 рр. за кварталами			
	1927–1928	1927–1928	I	II	III	IV
промислові товари	232	215	215	215	214	214
продукти сільського господарства	171	193	177	179	196	218
“ножиці”	1,41	1,11	1,21	1,20	0,92	0,98

Як показують таблиці, співвідношення між цінами було не на користь селянства, хоча простежується тенденція до зближення “ножиць”.

Внаслідок цього селянство не бажало здавати хліб на заготівельні пункти. Це підтверджує таблиця 4 [7].

Таблиця 4. Виконання хлібозаготівельного плану окремо по округах на 21 січня 1928 р.

Назва округу	Виконання хлібо-заготівельного плану (у %)	Назва округу	Виконання хлібо-заготівельного плану (у %)
1. Білоцерківський	56,0	8. Лубенський	49,8
2. Вінницький	44,2	9. Маріупільський	37,1
3. Дніпропетровський	48,5	10. Мелітопільський	47,8
4. Запорізький	46,6	11. Миколаївський	47,9
5. Зінов'ївський	51,8	12. Прилуцький	42,0
6. Кам'янець-Подільський	31,6	13. Херсонський	60,2
7. Куп'янський	41,7	Разом	46,6

Як видно з таблиці, тринадцять округів з сорока по Україні виконали в середньому план хлібозаготівлі на 46,6 %, що свідчило про початок хлібозаготівельної кризи.

Існувало два виходи з кризи. Можна було підняти хлібозакупівельні ціни й, тим самим, зацікавити селян у продажі зерна державі. Проте партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним вдалося до іншого – насильницького вилучення хліба.

У січні 1928 року Сталін виїхав до Сибіру, де у виступах перед місцевим партійно-радянським активом звинуватив заможні верстви селянства у “саботажі індустріалізації” та закликав працівників судів та прокуратур застосовувати до них 107 статтю Кримінального кодексу РРФСР про спекуляцію [8]. З цього часу цілком, з точки зору економіки, природня поведінка основних виробників хліба на ринку розглядалася як злочинна діяльність, а звичайні суди перетворилися у надзвичайні.

Особливої уваги надавалося Україні, тому що саме з неї під час хлібозаготівлі 1926-1927 г.р. було вивезено 65,7% з усього заготовленого хліба [9]. До українського селянства стали застосовувати 127 статтю Кримінального кодексу УСРР. Усі справи, що виникали стосовно заготівлі хліба, розглядалися у триденний термін з часу надходження їх до окружного суду та прокуратури [10]. Окрім цього, народні суди та народні слідчі повинні були кожні п'ять днів надсилати до окружного суду та прокуратури повідомлення відносно руху справ щодо обвинувальних висновків наслідчих чи вироків нарсудів. Суворо заборонялося відступати від цих вказівок під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності [11].

Однак під час авансових зборів заборгованостей хліба, як свідчить копія циркулярного розпорядження ЦК ВКП(б) “Про посилення хлібозаготівель” від 4 січня 1928 р. за підписом А. Мікояна, судові справи розглядалися за добу [12].

На практиці 127 стаття Кримінального кодексу УСРР повинна була застосовуватися до “окремих куркульсько-спекулянтських елементів, наприклад, з числа тих, що володіли двома або більше тисячами пудів товарного хліба” згідно витягу з протоколу Політбюро ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлю” за № 12 від 17 лютого 1928 р. [13]. Таким чином, партійне керівництво чітко визначило, які саме верстви підлягали кримінальній відповідальності.

Головною причиною введення судових переслідувань заможного селянства було фактичне відновлення продрозкладки заради індустріалізації. Також зберігалася й по-

силувалося побоювання влади щодо повернення капіталізму, якщо вона не буде контролювати заможну частину селянства, найбільш пов'язану з ринком.

Для виконання розпоряджень партії з хлібозаготівлі було мобілізовано у січні-березні 1928 р. в УСРР, за неповними даними, 6 тисяч осіб з числа партійців та комсомольців [14]. Крім цього у кожному селі створювалися комісії з уповноваженими. До основних функцій комісій належали обшуки селянських дворів [15]. У зв'язку з цим під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1928 рр. спостерігалися багаточисельні випадки свавілля. Так, у Роменському окрузі у деяких дворах обшуки здійснювалися по п'ять разів [16]. У Дніпропетровському окрузі бідняків заарештовували лише за те, що вони не мали можливості вивезти хліб, тому що у двох захворіли коні, а третій арештований взагалі коня не мав [17]. Це було прямим порушенням директиви ЦК КПБ(б)У. Політбюро ЦК КПБ(б)У ще 17 лютого 1928 р. на словах закликало боротися з "фактами перекручень" та безчинств стосовно селян. Але водночас наполягало на тому, що не потрібно цьому надавати характеру сенсації [18].

Про стан справ з хлібозаготівлі у 1927-1928 рр. свідчить звіт "Про діяльність органів юстиції УСРР" від серпня 1928 р. Згідно нього, під час хлібозаготівель у жовтні 1927 – червні 1928 рр., тобто ще до закінчення кампанії, було заведено по всіх округах УСРР 7902 справи проти власників, серед яких 51% становили селяни [19]. У середньому по УСРР щомісяця порушувалося 576 справ проти селян [20]. Однак наведені цифри неповні. Так, тільки в одному Білоцерківському окрузі протягом кампанії за 127 статтею було порушено 458 справ [21]. У звіті органів юстиції містяться також дані про соціальний склад 726 засуджених по 17 округах. Цікаво, що "куркулі" серед них складала тільки 10%, середняки – 24,9%, а бідняки – 8% [22]. Ймовірно, що 57,1% припадав на міських торговців та службовців. Як бачимо, з одного боку, удар був спрямований проти міських торговців, які конкурували з державними та кооперативними заготівельниками. Наприклад, у директиві ЦК КП(б)У Сталінському окружкому "Про хлібозаготівлю" від 7 січня 1928 р. зазначалося, що необхідно застосовувати енергійні заходи в боротьбі з власниками, витискуючи приватний капітал з ринку [23]. З іншого боку, до судової відповідальності притягалися не стільки "куркулі", скільки середняки. Хоча це не відповідало директивам не тільки ЦК КП(б)У, але й окружкомів. Так, згідно циркуляру Сталінського окружкому КП(б)У від 8 лютого 1928 р., репресії перш за все мали стосуватись "куркулів" та заможних груп селянства [24]. Помилки окружних судів виправляв Верховний суд УСРР та касаційний відділ окрсуду. Вони скасовували вироки, що не відповідали "класовій лінії". Наприклад, в Ізюмському окрузі протягом 1928 р. за 127 статтею Кримінального кодексу УСРР нарсудами було притягнуто до відповідальності 68 осіб. За соціальним станом вони розподілялися таким чином: 28 заможників, 25 середняків та 5 бідняків. Відносно всіх бідняків, 15 середняків та 6 заможників вироки були скасовані [25]. Отже, судовим переслідуванням у період хлібозаготівельних кампаній, передусім, підлягали заможні верстви села.

Щодо заходів покарання, то, згідно із 127 статтею, передбачалося позбавлення волі на термін до одного року з конфіскацією всього або частини майна [26]. А відповідно до частини другої 127 статті – до трьох років з конфіскацією всього майна [27]. Тож, можна стверджувати, що держава наполегливо і невпинно підривала економічну основу заможного господарства, що фактично призвело до його ліквідації.

Поряд з судовими переслідуваннями селян за нездачу лишків хліба, під час хлібозаготівельних кампаній розпочалися судові переслідування за порушення закону "Про самообкладання селянських господарств".

Закон “Про самообкладання селянських господарств” був ухвалений ВУЦВК та РНК УСРР 2 січня 1928 р., а набрав чинності 3 січня [28]. Насамперед, самообкладанню у розмірі 35% від загального сільгосподатку підлягали “куркульські” та заможні господарства [29]. У разі виступів проти закону, як свідчить протокол засідання комісії Політбюро ЦК КП(б)У за головуванням В. Чубаря від 17 січня 1928 р., треба було вести рішучу боротьбу, аж до арешту винних [30]. Так, у Миколаївському окрузі за січень-червень 1928р. було порушено 223 справи за несплату сільгосподатків “куркульськими колами” села та засуджено 224 особи [31]. Щодо заходів покарання, то 135 осіб були позбавлені волі до 1 місяця та засуджені до примусової праці й штрафів, ще 35 осіб були позбавлені волі від 1 до 3-х місяців, 54 особи – більше 3-х місяців, і тільки 21 особа була виправдана [32]. Як видно, обсяги порушених справ за несплату сільгосподатків були значними, але на відміну від судових переслідувань за нездачу надлишків хліба, заходи покарання були менш суворими.

Вже перший рік наступу на селянство призвів до змін у складі окремих груп. Так, тільки кількість заможних господарств зменшилася на 7,8%, а середняцьких вищесереднього відповідно – на 9,9% [33].

Судові переслідування продовжувалися і у 1928 – 1929 г.р. Тільки тепер в Україні почав використовуватися “уральсько-сибірський метод” хлібозаготівель, який ґрунтувався на принципі самообкладання за майновою ознакою. Кожному селу давалося завдання щодо норм продажу хліба державі, а доведення його до кожного господарства відбувалося за рішенням загальних сільських зборів або зборів земельних громад. Основна частина плану, а саме 75%, мусила виконуватися за рахунок заможного селянства, а решта у порядку самозобов’язань покладалася на інші верстви села. Цей новий метод впроваджувався у постановою ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлю на період травень–липень 1929 р.” від 2 травня 1929 р. [34]. Постанову було підтримано на Економічній нараді ВУЦВК та РНК УСРР, яка відбулася 14 травня 1929 р. [35].

До заможних верств села у разі невиконання постанови ЦК КП(б)У вживалися судові та адміністративні заходи. Наркоматом Юстиції УСРР був розроблений циркуляр від 16 травня 1929 р. за №810, за яким притягувались до судової відповідальності ті, хто опирався хлібозаготівлям, за ознаками 57 та 58 статей Кримінального кодексу [36]. Також зазначався порядок розгляду справ. Так, суди повинні були виносити справи на слухання не пізніше семи днів з моменту прийняття справи до свого провадження [37]. Як бачимо, на відміну від попередньої кампанії, термін розглядання справ збільшився майже у 2,5 рази. Це було пов’язано, насамперед, з політикою широкого “наступу на куркульство”, за якою передбачалося зростання обсягів судових переслідувань. Автоматично це призводило до збільшення терміну слухання справ. Цікаво, що в 57 та 58 статтях Кримінального кодексу УСРР була зазначена нижча межа покарання на відміну від 127 статті. Наприклад, згідно 57 статті, селянин міг бути позбавлений волі на термін, не менше шести місяців, з конфіскацією всього або частини майна або мав сплатити штраф у десятикратному розмірі несплачених платежів [38]. 58 стаття передбачала теж позбавлення волі на термін, не менше шести місяців, або примусову працю, застосовуючи в обох випадках штраф, не більший за десятикратний розмір несплачених платежів [39]. Як видно, верхня межа терміну позбавлення волі не вказувалася. Це давало змогу судам самостійно визначати найбільший термін покарання з позицій “класового підходу”. Так, у Криворізькому окрузі за невиконання хлібозаготівельного плану з серпня по 27 грудня 1929 р. було порушено 458 справ та засуджено 516 осіб. За соціальним станом засуджені розподілялися таким чином: 314 осіб були “куркулями”, 52 особи належали до середняків, а соціальний стан 147 осіб не був точно визначеним. Щодо заходів покарання “куркулів”, то 220 осіб були засуджені від 6 місяців до 5 років,

2 особи – до примусової праці та 92 повинні були сплатити штраф у розмірі 1145,5 крб. Водночас до засуджених “куркулів” були застосовані адміністративні заходи – виселення та конфіскація майна. Серед середняків 26 осіб засудили на термін від 6 місяців до 1 року, 14 осіб відповідно – до примусової праці та 12 осіб повинні були сплатити штраф по 214 крб. кожний. Щодо бідняків, то 2 особи були виправдані, а стосовно ще одного – справу було припинено [40]. Таким чином, до “куркулів” застосовані заходи покарання були більш суворими, як того вимагала запроваджена політика “наступу на куркуля”.

Слід відзначити, що масштаби судових переслідувань значно збільшилися після виходу постанови ВУЦВКу та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань та планів”. Так, судово-слідчим та міліцейським апаратом одного тільки Артемівського округу з вересня до 10 грудня було заведено 562 кримінальні справи. Для порівняння, у цьому ж окрузі за період з січня по липень 1929 р., тобто за значно більший термін, було порушено тільки 228 справ [41]. Розподіл притягнутих до кримінальної відповідальності в Артемівському окрузі виглядав таким чином [42]:

Таблиця 5. Відомість про рух справ, що виникли стосовно хлібозаготівель на 10 грудня 1929 р.

Соціальні групи селянства	Кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності	Питома вага (у %)
“куркулі”	414	71,6
заможні серед-	140	24,2
бідняки	24	4,2
разом	578	100,0

Як видно з таблиці, у порівнянні з попередньою кампанією співвідношення питомих ваг соціальних груп селянства змінилося. “Куркулі” тепер становили 71,6% від загальної кількості притягнутих до суду за нездачу надлишків хліба, спекуляцію, агітацію, хуліганські вчинки, шахрайство та терор. Фактично за те саме притягалася й середняцько-заможна частина селянства. Бідняки головним чином – за агітацію та спекуляцію [43]. Відносно бідняків продовжували дотримуватися “класової лінії”. Так, стосовно 64 справ проти бідняків, що надійшли до Артемівського окружного суду за весь період хлібозаготівельної кампанії 1928-1929 рр., за 42 справами їх було виправдано. Лише у 22 випадках винесено обвинувальні вироки, у тому числі, 11 – умовних. При цьому 7 бідняків були засуджені до примусової праці, одному висловили громадську догану і тільки у 2 випадках бідняків позбавили волі, на незначний термін [44].

У 1928-1929 рр. додатково розпочалися також судові переслідування за невиконання умов контракти – угоди між державою та селянами про постачання сільськогосподарських продуктів. Розгляд цих справ відбувався у цивільних судах. Однак проводилася апробація порушень карних справ за зловмисне невиконання умов контракти для того, щоб згодом застосувати це в широких масштабах. Як свідчить повідомлення Полтавського окрсуду “Про судову лінію окрсуду та нарсудів у справах про контракти хліба” від 2 квітня 1929 р., “коли при вирішенні цивільної справи було встановлено зловмисне невиконання, порушувалася карна справа за 119 статтею Кримінального кодексу УСРР” [45]. Так, у Харківському окрузі з жовтня 1928 р. по 15 березня 1929р. було порушено 410 цивільних справ, з них по 14 справах розпочато кримінальне переслідування [46]. Всього, за приблизними даними, за 119 статтею Кримінального кодексу УСРР пройшло через суди округу біля 80 справ, за якими притягнуто до кримінальної відповідальності 37 осіб [47]. За соціальним станом вони розподілилися таким

чином: 31 – середняк та 6 – “куркулів”. Однак відносно середняків 5 справ було припинено, 10 осіб – виправдано та 13 осіб були умовно засуджені в середньому до 6 місяців позбавлення волі. З числа “куркулів” 2 особи – умовно засуджені, 3 особи – засуджені до позбавлення волі з конфіскацією майна, а 1 особа – без конфіскації. Середній термін позбавлення волі середняків склав 4 місяці та 10 днів [48]. Теж саме спостерігалось й в інших округах. У Прилуцькому окрузі за жовтень 1928 р. – березень 1929 р. було порушено 537 цивільних справ за невиконання умов контрактації та 58 кримінальних справ за ознаками 119 статті Кримінального кодексу УСРР, за якими до відповідальності було притягнуто 29 середняків, 4 “куркуля” та 18 бідняків. При цьому 27% справ відносно середняків та усі справи проти бідняків були закриті. Щодо заходів покарання, то 29 осіб з числа середняків та “куркулів” були засуджені до позбавлення волі від 1 місяця до понад 1 року і 1 особу засудили до примусової праці. Поряд з позбавленням волі призначалася конфіскація частки майна та позбавлення виборчих прав [49].

Як бачимо, за невиконання умов контрактації порушувалися кримінальні справи спершу в окремих випадках. На відміну від судових переслідувань з хлібозаготівлі, більшість притягнутих до судової відповідальності з контрактації складали саме середняки. Ймовірно, що саме у зв'язку з цим, заходи покарання за ознаками 119 статті Кримінального кодексу УСРР були менш суворі від тих, що застосовувалися за ознаками 57, 58 та 127 статтями.

Слід додати, що у 1928-1929 г.р. продовжувалися також судові переслідування за несплату сільгосподатків. Про масштаби судових переслідувань свідчить звітна відомість з хлібозаготівлі, контрактації та ухилення від сплати податків з травня по жовтень 1929 р. по Бердичевському округу. Згідно неї було осуджено 123 “куркулі”, 168 середняків та 50 бідняків. Щодо заходів покарання, то поряд з позбавленням волі застосовувалося умовне засудження, а також примусова праця та штрафи. Останні були стягнуті з 81 “куркуля” у загальній сумі 85579 крб., з 78 середняків у сумі 28656 крб. та з 16 бідняків – 308 крб. [50]. Таким чином, основний удар влада спрямовувала проти заможної верхівки села.

Наслідками запровадженої політики стало зменшення питомої ваги заможних господарств в Україні у 1929 році на 44% у порівнянні з 1927 роком, а середняцьких вищесереднього відповідно – на 9,2% [51].

Отже, посилення судових переслідувань селянства в період, який розглядається, відбувалося у зв'язку з труднощами державних хлібозаготівель та було пов'язане, з одного боку, з низькими хлібозаготівельними цінами у порівнянні з ринковими. З другого боку, прискорена індустріалізація вимагала збільшення державного продовольчого фонду, який забезпечував постачання хліба містам, армії та за кордон. Відновлення політики “воєнного комунізму” також було спричинене побоюваннями влади перед поверненням капіталізму.

Щодо характеру судових переслідувань селянства, то вони відбувалися у зв'язку з несплатою сільгосподатків, невиконанням плану хлібозаготівель та умов контрактації. Усі кримінальні справи розглядалися за дуже короткий термін, що робило неможливим об'єктивне судочинство. Судові репресії спрямовувалися, головним чином, проти так званих “куркулів” та заможних середняків. У них не тільки відбирали хліб, а й позбавляли волі, конфісковували майно та накладали стягнення у вигляді штрафів. Назвичайні судові переслідування дозволили тимчасово вирішити проблему хлібозаготівель. При цьому кількість заможних господарств зменшилася на половину. А це в подальшому викликало ще суттєвіші труднощі з хлібозаготівель.

Влада цілеспрямовано змінювала соціальний склад селянства, готуючи ґрунт до “ліквідації куркулів як класу” та проведення суцільної колективізації.

РЕЗЮМЕ

Распространенным направлением государственно-политических мер, ведущих к изменениям в составе украинского крестьянства, были его судебные преследования.

В статье рассмотрены причины, характер и последствия судебных преследований украинского крестьянства в 1927-1929 гг.

Автор ввел в научный оборот ранее неизвестные документы, что позволило обеспечить достоверность и объективность исследования.

SUMMARY

Widely used direction of state-political measures which made changes in stratification of Ukrainian peasantry were court prosecutions.

Reasons, character and effect of court prosecution of Ukrainian peasantry during 1927-1929 are examined in this article.

The author gives scientific view of some unknown papers which makes investigation trustworthy and objective.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Конюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928-1929). – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 244 с.; Слинько І.І. Соціалістична перебудова: технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 328 с.; Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917-1970)/Под ред. В.П. Данилова, М.П. Кина, Н.В. Тропкина. – М.: Политиздат, 1973. – 592 с.; История крестьянства СССР: В 5-ти т./ Гл. ред. В.П. Шерстобитов. – М.: Наука, 1986. – Т.2. – 448 с.
2. Кульчицкий С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: Україна, 1991. – 432 с.; Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр.(історико-економічний аспект): Дис...канд.іст.н.: 07.00.02. – К., 1992. – 195 с.; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.; Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 рр.: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Дис...канд.іст.н.: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1995. – 236 с.;
3. В борьбе за хлеб. Материалы к хлебозаготовительной кампании. – М.: Изд-во Наркомторгов СССР и РСФСР, 1929. – С. 38.
4. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937 гг.). – К.: Наукова думка, 1979. – С.120.
5. Підраховано за: Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – С.2769. – Л.16,19; С.2771. – Л.7.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – С.2750. – Л.14.
7. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф.9. – Оп.1. – С.469. – Л.7;
8. Сталин И.В. Сочинения. – М., 1952. – Т.11. – С.1-9.
9. Материалы о состоянии сельского хозяйства Украины и работы на селе (октябрь 1929 г.). – Харьков, 1929. – С.9.
10. ДАДО. – Р – 1172. – Оп.2. – С.39. – Л.34.
11. Там само.
12. Там само. – Ф.9. – Оп.1. – С.466. – Л.43.
13. Там само. – С.469. – Л.51.

- 14 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – С.2770. – Л.4.
- 15 Там само. – С.2751. – Л.31.
- 16 Там само. – Л.32.
- 17 Там само. – Л. 30-31.
- 18 ДАДО. – Ф.9. – Оп.1. – С.469. – Л.51.
- 19 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.4. – С.568. – Л.26.
- 20 Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.4. – С.568. – Л.27.
- 21 ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.14. – 67. – Л.389.
- 22 Там само. – Ф.1. – Оп.4. – С.568. – Л.27.
- 23 ДАДО. – Ф.9. – Оп.1. – С.466. – Л.2.
- 24 Там само. – С.467. – Л.12.
- 25 Колективізація та голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – С.26-27.
- 26 Кримінальний кодекс УСРР зі змінами та доповненнями на 25 травня 1930 р. – Харків: Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1930. – С.60.
- 27 Там само. – С.61.
- 28 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – С.2756. – Л.9.
- 29 Там само.
- 30 ДАДО. – Ф.9. – Оп.1. – С.469. – Л.15.
- 31 Колективізація та голод на Україні... – С.48.
- 32 Там само.
- 33 Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937 гг. – К.: Наукова думка, 1987. – С.132.
- 34 ДАДО. – Ф.9. – Оп.1. – С.598. – Л.29.
- 35 Там само. – Р-1172. – Оп.2. – С.30. – Л.40.
- 36 Там само. – Л.39.
- 37 Там само.
- 38 Кримінальний кодекс УСРР... – Л.35.
- 39 Там само.
- 40 ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.8. – С.139. – Л.757.
- 41 Там само. – Оп.14. – С.85. – Л.18.
- 42 Там само.
- 43 Там само. – Л.3.
- 44 Там само. – Л.9.
- 45 Там само. – Оп.12. – С.137. – Л.59.
- 46 Там само. – Л.315.
- 47 Там само. – Л.316.
- 48 Там само.
- 49 Там само.
- 50 ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп.14. – С.86. – Л.103.
- 51 Очерки развития социально-классовой структуры УССР... – С.132.

Надійшла до редакції 17.10.2001 р.

УДК 371.212 (477) "20 роки"

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УЧНІВ ТА СТУДЕНТІВ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УСРР У 20-І РОКИ

В.В.Липинський

Процес розбудови в Україні правової та демократичної держави вимагає певного часу. Одним з елементів цього процесу є деполітизація та демократизація системи освіти. Деполітизація системи освіти передбачає заборону діяльності у навчальних закладах України будь-яких політичних угруповань, а головним завданням адміністрації та педагогічних колективів є формування у школах, училищах, технікумах, коледжах, інститутах, університетах, академіях культу знань. Що стосується деідеологізації, то насамперед ця проблема пов'язується з навчальним процесом та виховною роботою як його невід'ємною складовою. Саме під час навчання за радянських часів здійснювалось прищеплення комуністичної ідеології молодому поколінню. Водночас пропагувати інші ідеологічні погляди у навчальних закладах суворо заборонялось.

Щоб прискорити процес формування правової та демократичної держави в Україні, треба з'ясувати роль і місце тих політичних угруповань, що були створені та активно діяли у навчальних закладах УСРР у 20-і роки, подолати ті негативні наслідки, які спричиняє така діяльність. У той же час, спираючись на принципи об'єктивності, соціального підходу, рівних стартових можливостей в отриманні освіти, необхідно відокремити деякі позитивні аспекти цієї діяльності і застосувати їх у роботі сучасних деполітизованих формувань, що діють у закладах освіти.

Поряд з організаціями загальноучнівського представництва на початку 20-х років розгорнули свою роботу дитячі та юнацькі організації політичного спрямування. Ці організації мали різні назви: "Юні комуністи", "Червоні бісенята", "Квіти комунізму". У 1921 р. ЦК ЛКСМУ об'єднав дитячі групи та організації в єдину республіканську організацію "Юний Спартак", а 19 травня 1922 р. II Всеросійська конференція РКСМ заснувала єдину піонерську організацію. До складу юних піонерів приймали дітей віком від 10 до 16 років, а головною метою організації було виховання громадянина і патріота, а також здобуття знань. Організації юних піонерів створювались при комсомольських осередках і діяли під їх опікою. Якщо у 1922 р. налічувалось декілька сотень юних спартаківців та піонерів, у грудні 1924 р. – 200 тис., то у січні 1927 р. – понад 367 тис. [1].

Представники юних піонерів входили до складу шкільних рад, займалися роботою з підвищення знань, навчальної дисципліни. Так, у звіті за перший триместр 1925/26 навчального року Орлово-Іванівської чотирирічки на Донеччині вказувалось на велику активність представників юних піонерів у шкільній раді, а також на їх намагання сприяти процесу навчання [2]. Водночас діяльність юних піонерів у 20-і роки характеризувалася стихійністю та слабкою організацією. Вона не набула широкого розповсюдження. У березні 1929 р. на агітаційно-просвітницькій нараді Сталінського округу, де розглядалось питання про піонерський рух, було зазначено, що "ця робота погано організована, а партійні, комсомольські та профспілкові органи не надають їй належної уваги" [3].

Подекуди відмічалися спроби піонерських організацій втручатись у діяльність адміністрації шкіл і педагогів та контролювати їх діяльність. Тому шкільні ради інколи виносили рішення не допускати на уроки представників піонерських організацій, захищаючись від їх адміністративно-політичних намагань. Вивчивши конфлікт, який виник у школі при шахті "Лідіївка", між організацією юних піонерів та вчителями у 1926 р., представник Сталінського окружного відділу народної освіти В.Сухиленко зробив такий висновок: "Уся органі-

зація юних піонерів Рутченківського куша ніколи не рахувалась із завідувачем школи або з вчителями і ігнорувала циркуляри окружного відділу народної освіти” [4].

У серпні 1929 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський зліт юних піонерів, який відзначив недоліки в роботі цієї організації та сприяв її організаційному зміцненню. Після цього чисельність піонерів в Україні почала стрімко зростати. Якщо у січні 1928 р. їх було 405 тис., то у травні 1930 р. – вже 850 тис., що свідчило про початок формалізації цієї дитячої організації.

Протягом 20-х років у системі загальної та спеціальної (професійної) освіти діяли учнівські комсомольські організації, які являли собою молодіжну політичну організацію. У єдиних трудових школах чисельність комсомольців на початку 20-х років була незначною, а їх діяльність – непомітною. Незважаючи на поступове збільшення учнівських комсомольських осередків у загальноосвітніх школах, навіть наприкінці 20-х років вони залишались пасивними та малопомітними. У 1928 р. в Артемівському окрузі у 12 семирічних школах комсомольці складали лише 2,5% від загальної чисельності учнів, а юні піонери – 25%. Так, за даними А.Приходька, чисельність комсомольців у відношенні до молоді комсомольського віку у 1924/25 навчальному році становила 12,8%, а у 1926/27 – вже 35,9% [5].

У школах ФЗУ, професійних, кустарно-промислових та школах сільської молоді чисельність комсомольців вже у середині 20-х років досягла 50% від загальної чисельності учнів. Це було пов’язано з віком учнів, більшість з яких перебувала у комсомольському віці, а також з соціальним складом. Учніські комсомольські осередки займалися усією політичною справою, пов’язаною з процесом навчання, політичним вихованням, культурно-просвітницькою роботою. Їх діяльність істотно впливала на життя учнівських колективів у професійних навчальних закладах.

Комсомольські осередки робітничих факультетів виникли у 1921 р. Восени 1921 р. для їх зміцнення ЦК комсомолу України відрядив 200 комсомольців. У цей час на робітфаци Харківського сільськогосподарського інституту комсомольський осередок налічував 7 чол., а на робітничому факультеті технологічного інституту – 9 [6]. Впродовж 20-х років комсомольські осередки робітничих факультетів залишались малочисельними та суттєво не впливали на процес навчання. Це було пов’язано з тим, що комсомольський вік у 20-і роки обмежувався 23 роками і переважна більшість робітфаківців вже перейшла цей рубіж. До того ж комсомольські осередки знаходились у тіні бурхливої діяльності партійних організацій і відзначалися залежністю від них.

На початку 20-х років у ВНЗ України розгорнули свою діяльність студентські політичні організації. Слід зазначити, що у цей час поряд з офіційно визнаними студентськими політичними структурами комуністичного спрямування (осередками комуністичної партії, комсомолу, бюро комуністичного студентства) діяли і неформальні угруповання меншовиків, есерів, кадетів, укапістів, анархістів. На відміну від відряджених до ВНЗ комуністів, представники меншовиків та есерів мали значно вищий рівень загальної підготовки. Тому їх авторитет у студентському середовищі був на початку 20-х років незаперечним. Навіть у 1923 р., коли комуністичні партосередки чисельно і організаційно зміцніли, у студентських диспутах їх представники зазнавали поразки і у звітах до вищих інстанцій постійно скаржились на “вишколених меншовиків” [7].

У вересні 1920 р. у Харківському технологічному інституті був створений перший комуністичний осередок, а наприкінці 1922 р. партосередки вже діяли в інших інститутах і технікумах. Загалом у ВНЗ налічувалося 200 партосередків чисельністю від 3 до 280 комуністів [8]. Переважна більшість комуністів була сконцентрована на робітфаках. 13 липня 1922 р. вийшов циркуляр ЦК КП(б)У про проведення широкої кампанії із залучення комуністів до ВНЗ, особливо зі складу колишніх армійців [9]. Вже через п’ять днів після виходу цього циркуляру із армії до Катеринославського медичного ін-

ституту був надісланий Булган Михайло Йосипович, тридцяти років, член партії з 1918 р., партійний квиток № 1023241. До інституту народної освіти у Катеринославі політвідділ Першої кінної армії відрядив комуніста Вороновського Едуарда Івановича, а до Харківського індустріального інституту з паперами політвідділу третьої Кавказької стрілецької дивізії прибув командир полку, комуніст Демидов Іван Михайлович [10].

У жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У видав інструкцію щодо роботи комуністичних осередків у вищих навчальних закладах [11]. У ній повідомлялось, що у ВНЗ слід створювати єдиний партійний осередок, куди повинні увійти студенти, викладачі, адміністрація та господарський персонал. Чисельність комуністів у ВНЗ щорічно зростала. Якщо у 1923/24 навчальному році до ВНЗ було зараховано 9,1% комуністів від загальної кількості зарахованих студентів, то у 1928/29 – 18,4%. Найбільший відсоток комуністів налічувався у ВНЗ індустріально-технічного профілю. У 1928/29 навчальному році сюди було зараховано 36,1% комуністів [12].

У діяльності партосередків мали місце негативні тенденції. Вони намагались контролювати усі процеси життєдіяльності ВНЗ і, навіть, активно втручались у навчальний процес та дії адміністрації. За їх активної участі проходили процеси цькування та звільнення викладачів та професури. Треба підкреслити, що ці дії партосередків були спровоковані вищими партійними інстанціями, які у відповідних інструкціях та циркулярах давали їм безпосередні вказівки. Наприклад, згідно з циркуляром ЦК КП(б)У № 471 “Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах” від 20 жовтня 1922 р. партосередки повинні були “вести партійну роботу серед студентів задля підризу авторитету немарксистських професорів” [13]. Інструкція ЦК КП(б)У “Про партійні осередки ВНЗ”, яку було видано теж у жовтні 1922 р., хоча і офіційно забороняла партосередкам втручатися у дії адміністрації, проте зобов’язувала їх контролювати усі процеси, що відбуваються у вузах і сповіщати про них у відповідні органи [14]. Циркуляр ЦК РКП(б) від 14 грудня 1922 р. “Про посилення партійної роботи у ВНЗ” зобов’язав партосередки займатись роботою з підбору керівництва ВНЗ, викладачів, розробкою нових методів навчання.

Отримавши такі повноваження, партосередки ВНЗ стали фактично підміняти дії адміністрації, втручатися у роботу вчених і навчальний процес. Так, партосередок Харківського технологічного інституту у квітні 1923 р. займався перерозподілом кафедр у ВНЗ, звільняв з посад викладачів і призначав завідувачів кафедр [15]. На першій Всесоюзній партнаradі ВНЗ при ЦК РКП(б) у лютому 1925 р. вказувалося, що партосередки припускаються адміністративного втручання в роботу вчених та адміністративних органів, а бюро Київського окружного КП(б)У у лютому 1925 р. відмічало факти цювання і ненормального ставлення до професури у ВНЗ Києва [16].

Такі дії партосередків почали набувати загрозливих масштабів і не припинились, навіть, після виходу циркуляру ЦК КП(б)У від 6 лютого 1925 р., за яким партосередкам заборонялося підміняти дії вузівських управлінських структур у ВНЗ [17]. Так, комісія ЦК КП(б)У, яка обстежила діяльність партосередків ВНЗ України у липні 1926 р., встановила численні факти втручання з боку партосередків у діяльність правлінь ВНЗ, намагання контролювати кадрові зміни, невиконання з боку комуністів академічної дисципліни, провокування конфліктних ситуацій з ректорами, тощо у Харківському технологічному та ветеринарному інститутах, Київському сільськогосподарському та Одеському медичних інститутах, Луганському кооперативному технікумі і в багатьох інших ВНЗ [18]. Але вже у 1927 р. вищим партійним органам вдалось вгамувати партійні осередки ВНЗ і перевести їх діяльність на суто партійні рейки. В цей час журнал “Студент революції” сповіщав, що “рішення про усунення партосередків від управління ВНЗ в деяких випадках призводить до того, що правління ВНЗ цілком ігнорують місцеві партійні організації, не залучають їх навіть до обговорення загальних питань будівництва ВНЗ” [19].

Наприкінці 20-х років партосередки ВНЗ були втягнуті в соціально-академічні перевірки складу студентства, “чистки” партійних осередків ВНЗ та комсомолу. Проведена у 1929/30 навчальному році “чистка” студентських партосередків була спрямована не стільки на очищення партійних лав, скільки на залякування рядових партійців.

Слід зазначити, що за допомогою партійних “чисток” з вищих навчальних закладів вилучались демократично налаштовані партійці, які мали власну думку та свій погляд на події, що відбувались. “Чистки” проводились “трійками”, до складу яких входили робітники-комуністи з великим партійним стажем. Списки кандидатур на виключення складались заздалегідь. Деякі студенти – комуністи мали мужність під час “чистки” називати речі своїми іменами. Так, студент Харківського інституту народного господарства В.Бабиш під час партчистки у 1929 р. заявив членам комісії, що не поділяє генеральної лінії ЦК. А щоб було зрозуміло усім присутнім (партчистки проводились за присутності колективу студентів), пояснив: “Темпи індустріалізації є зависокими і невдовзі зруйнують країну; колгоспи будують не на добровільній основі, а шляхом насильства та адміністрування; необхідно припинити ліквідацію куркуля і знайти з ним гармонію інтересів” [20].

Деякі студенти, не чекаючи партчистки, самостійно подавали заяви про вихід з партії, “яка перестала вести боротьбу зі своїми внутрішніми хворобами – бюрократизмом, хабарництвом, марнотратством, моральним розбещенням”, як це зробив студент Харківського медичного інституту В.Семенов. У Харківському інституті народної освіти було виключено 24 студенти-комуністи, багатьох – за два місяці до закінчення інституту. Це були колишні робітники та червоноармійці, які закінчили робітфак. Десятеро з них надіслали листа до ЦК КП(б)У: “...Особливо незрозумілим є наше виключення на фоні прийнятих рішень про боротьбу з бюрократизмом та посилення самокритики. Нас, справжніх більшовиків-ленінців, змушують за допомогою бюрократичного свавілля відмовитись від своїх поглядів. Наше виключення не може не викликати у деяких живих свідків цього пасивність, побоювання залишитись за воротами” [21]. Партійну “чистку” 1929/30 навчального року пройшли 99% вузівських комуністів ВНЗ. З них 824 комуніста (6,6%) було виключено з партії і ВНЗ, 1324 (10,6%) – отримали партійні догани [22].

Аналізуючи роботу партійних осередків у вищій школі, ми не вправі обминути їх велику позитивну діяльність щодо створення і зміцнення навчально-матеріальної бази інститутів та технікумів, реформування навчальної роботи, захисту інтересів пролетарської частини студентства, вилучення з вулиці безпритульних дітей та підлітків, навчання грамоті неписьменних тощо. Ця сторона діяльності партосередків знайшла широке відображення у попередній історіографії. Але слід зробити зауваження стосовно намагань окремих дослідників сьогодні висвітлювати діяльність комуністичних організацій у навчальних закладах України у 20-і роки виключно з негативного боку, оскільки це, на нашу думку, не є об’єктивним.

Восени 1922 р. для координації та посилення роботи партосередків ВНЗ було створено Центральне бюро комуністичного студентства. Слід зазначити, що ідея згуртування слабких, розрізнених комуністичних сил у ВНЗ виникла у серпні 1922 р. на засіданні секретарів партосередків ВНЗ Харкова. В положенні, затвердженому ЦК КП(б)У, було записано, що ЦБКС створюється для керівництва партійною роботою у вищій школі, вивчення досвіду роботи комуністичного студентства та застосування його для будівництва вищої школи [23]. ЦБКС було створено у складі організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У. В Одесі, Києві, Катеринославі створювались місцеві бюро. Склад ЦБКС обирався на Всеукраїнській конференції комуністичних партосередків ВНЗ. Але тільки секретар ЦБКС О.Вагранський був штатним співробітником ЦК КП(б)У.

Оскільки члени ЦБКС були обраними особами і звітували перед своїми виборцями, їм доводилося відстоювати не тільки політичні, а й соціально-економічні, академічні та інші інтереси студентства. До їх компетенції належали також питання координації роботи студентських економічних організацій, створення студентських періодичних видань, підготовки молодих науковців, розподілу стипендій тощо. ЦБКС тісно співпрацювало з Головпрофосом, а О.Вагранський у жовтні 1922 р. увійшов до складу колегії Головпрофосу [24]. На підставі проведених соціологічних досліджень ЦБКС прийшло до висновку про необхідність перебудови усієї партійної роботи осередків ВНЗ, звільнивши їх від непартійної роботи (адміністрування, регламентації та контролю за життям вищої школи). Це був головний напрямок у плані роботи на 1923 р. [25]. Одночасно з ЦБКС активно працювали і бюро в Одесі та Катеринославі. Київське бюро за час свого існування занурилось в амбіційні сварки та кадрові інтриги, фактично так і не розпочавши справжньої роботи.

Головну увагу у своїй діяльності ЦБ спрямовувало на зміцнення студентських парторганізацій. Через ЦК КП(б)У було вирішено питання про оплату праці секретарів партійних осередків у великих ВНЗ, визначено характер внутрішньопартійної роботи у вузах, надіслані досвідчені партійні кадри у провінційні ВНЗ.

У лютому 1923 р., всупереч думці партосередків ВНЗ, за рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У ЦБКС і бюро на місцях були ліквідовані [26]. На наш погляд, це пов'язано з тим, що ЦБКС намагалось бути незалежною від ЦК КП(б)У, самодіяльною структурою, що викликало невдоволення у партійного керівництва. Цікаво, що вже у вересні 1923 р. ЦК КП(б)У в одному із своїх циркулярів визнав помилковість цих дій: "Ліквідація ЦБКС і бюро на місцях ... негативно відбилась на поглибленні нашого впливу на студентство у вищій школі" [27].

До числа студентських політичних організацій комуністичного спрямування слід віднести комсомольські осередки, які виникли в інститутах і технікумах у 1921р. Восени 1921 р. ЦК комсомолу України відрядив до ВНЗ сотні комсомольців [28]. У цей час комсомольський осередок Харківського сільськогосподарського інституту налічував сім членів комсомолу, а у технологічному інституті на дві тисячі студентів припадало дев'ять комсомольців [628-629]. Наприкінці 1923 р. у ВНЗ України було створено 21 комсомольський осередок із загальною чисельністю у півтори тисячі членів. Надалі кількість комсомольців у ВНЗ стрімко збільшувалась, передусім завдяки зростанню динаміки прийому комсомольців до ВНЗ.

Проте вже на початку 20-х років комсомол потрапив під політичну та організаційну залежність з боку партійних комітетів. Тому у 20-і роки комсомольські осередки у ВНЗ функціонували переважно формально і суттєвого впливу на життя у ВНЗ не мали, бо, як вже зазначалось, що, по-перше, комсомольський вік у 20-і роки становив 23 роки, а більшість студентів була у старшому віці. По-друге, як зазначав у довідці ЦК КП(б)У, "комсомол працює слабо у ВНЗ тому, що його затіняють партосередки" і на фоні їх бурхливої діяльності голосу комсомолу було майже не чути [29].

Потрапивши в політичну і, навіть, організаційну залежність від партійних комітетів, комсомол поступово почав копіювати їх форми і методи роботи. Наприклад, значне зростання партійних лав у 1924-1925 рр. було миттєво підхоплене і комсомолом. За один рік чисельність комсомольців на Україні збільшилась у два з половиною рази [30]. Ця тенденція стрімкого зростання чисельності членів ЛКСМУ відбилась і на складі студентів, зарахованих до ВНЗ. Якщо у 1923/24 навчальному році серед зарахованих до ВНЗ налічувалось тільки 6,1% комсомольців, то у 1925/26 – 21,1%, а у 1928/29 – 31,4% [31].

Слід зазначити, що багато молоді вступало до комсомолу лише для того, щоб потрапити до ВНЗ. Цю тенденцію у жовтні 1924 р. відмітив ЦК КП(б)У у звіті про роботу

партосередків ВНЗ: “Під час набору до ВНЗ Харкова, Одеси та Києва значна група молоді вступила до комсомолу спеціально з метою отримати направлення до ВНЗ” [32]. А у квітні 1926 р. VI Всеукраїнський з’їзд ЛКСМУ підкреслив “необхідність ретельного відбору комсомольців, які надсилаються до ВНЗ” [33].

Значне зростання чисельності комсомольців, формалізація роботи комсомольських осередків, їх залежність від партійних комітетів призвели до того, що у другій половині 20-х років комсомол у ВНЗ фактично втратив свою самодіяльну природу. Наслідком цього слід вважати настрої, що з’явилися у комсомольських осередках ВНЗ. Аналізуючи ці настрої, журнал “Комсомолец-агітатор” сповіщав у 1926 р., що “збори у комсомольських осередках ВНЗ проходять не цікаво, натягнуто і мляво, не викликаючи інтересу у комсомольців. Доповіді без обговорення приймаються до відома” [34]. Газета Київського інституту народної освіти у листопаді 1929 р. вказувала на байдуже ставлення значної частини комсомольців до комсомольської роботи [35].

Проведене у ВНЗ України у 1928/29 навчальному році соціологічне опитування студентства показало незадоволення формами комсомольської роботи більшості опитаних. У другій половині 20-х років почався процес виходу з комсомолу у ВНЗ. Ось одна з таких характерних заяв про вихід з комсомолу, яка була надіслана до комсомольського осередку Харківського технологічного інституту у 1927 р.: “Ставлю до відома про свій вихід з організації. Вважаю, що за п’ятирічне перебування в організації я достатньо виховався в комуністичному дусі. Працювати активно в даний момент я не можу, бо зміст комсомольської роботи мене не задовольняє. Комсомольський квиток № 6056”. В інших заявах про вихід з комсомолу ми знаходимо вислови, що “осередки комсомолу є якісно хворими...” [36]. Після “Шахтинської справи” у 1928/29 навчальному році комсомолу у ВНЗ були нав’язані функції політичної поліції шляхом створення так званих загонів “легкої кавалерії”, які займалися політичним цькуванням, переслідуванням, відрахуванням і звільненням з ВНЗ за політичними мотивами студентів і викладачів [37].

Проте у другій половині 20-х років комсомол вищої школи у своїй роботі виявляв ознаки і позитивної діяльності, намагаючись знайти своє місце у процесі реформування системи освіти. Процес надходження до ВНЗ молоді комсомольського віку, що розпочався у цей час, і підвищення вимог щодо якості знань з боку Наркомосу спонукали комітети комсомолу розгорнути широку роботу із залучення молоді до академічної роботи. Якщо ще у 1926 р. прагнення комсомольців займатись суто академічною роботою засуджувалось на комсомольських зборах [38], то у 1927 р. комсомольські осередки головним напрямком своєї роботи вважали боротьбу за якість знань і висували гасла: “Комсомолец – кращий студент”, “Жодного комсомольця-другорічника” тощо [39].

Природне прагнення молоді до оволодіння знаннями почали заохочувати комсомольські осередки. У ВНЗ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Луганська комсомольські осередки провели місячники з погашення академічної заборгованості серед студентів. На комсомольських зборах комсомольців зобов’язували займатись науковою роботою, брати участь у діяльності науково-технічних товариств. У багатьох ВНЗ Києва студентів, що не встигали, за рішенням комсомольських зборів звільняли від виконання громадської роботи. В Одесі на конференції комсомолу ВНЗ у квітні 1929 р. за вимогою делегатів було обговорено питання “Про академічну роботу у вищій школі” [40]. В цілому цей напрямок комсомольської роботи у вищій школі України сприяв формуванню культу знань в інститутах та технікумах і позначився на підвищенні якості підготовки фахівців.

Отже, діяльність політичних угруповань, які з кожним роком чисельно зростали

та міцніли, була спрямована головним чином на встановлення політичного контролю за діяльністю самодіяльних організацій учнів та студентів, професорсько-викладацького складу, адміністрації. За вказівками партійного керівництва партосередки ВНЗ вдавались до політичного тиску, спрямованого проти демократично налаштованих викладачів та студентів, а також проти тієї частини комуністичного студентства, яка не поділяла генеральної лінії партії і мала власну думку.

Комсомольські осередки учнів та дитячі комуністичні організації у навчальних закладах ("Юні комуністи", "Квіти комунізму", "Червоні бісенята", "Спартаківські форпости", "Юні піонери"), які створювались при комсомольських осередках, спрямовували свою роботу на виховання дітей та підлітків, надавали їм навичок громадської роботи. Проте деякі юнацькі та піонерські організації намагались копіювати форми і методи партійних осередків і вдавались до адміністративного втручання у діяльність педагогічних колективів. На відміну від інститутів, де на фоні діяльності партосередків робота комсомолу була ледь помітною, у технікумах, профшколах та школах учнівства комсомольські осередки були численними і мали великий авторитет.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается деятельность детских коммунистических организаций, ученического и студенческого комсомола, партийных ячеек вузов и Центрального бюро коммунистического студенчества. Показаны место и роль этих политических структур в системе образования УССР, негативные последствия их деятельности. В то же время указаны позитивные направления работы как ученических, так и студенческих политических формирований.

Показаны вредные последствия политизации и идеологизации учебного процесса и воспитательной работы. Сделаны рекомендации по недопущению в дальнейшем политизации жизни учебных заведений.

SUMMARY

In clause the activity children's of communistic organizations, student's and student's of communistic union of youth, party cells of high schools and Central bureau of students is opened. The negative consequences of their activity are shown a place and role of these political structures in system of education USSR. Positive directions the robots both student's, and student's political formations at the same time are specified.

The harmful consequences politics both ideology of educational process and social work are shown. The recommendations on ignore further politics of life of educational institutions are made.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Народное образование в УССР в 1925-1927 гг. – Харьков, 1927. – С.78; Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні? – Харків, 1928. – С.49.
2. Державний архів Донецької області, ф.р.-2580, оп.1, спр.20, арк.58.
3. Там само, ф.р.-349, оп.1. спр.18, арк.45.
4. Там само, спр.9, арк.3.
5. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 рр.). – Харьков, 1927. – С.32.

6. Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. – Донецк, 1991. – С.50-51.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1424, арк.66.
8. Шлях освіти. – 1923. – №3. – С.1-2.
9. Державний архів Донецької області, ф.р.-1512, оп.1, спр.22, арк.54.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1424, арк.66; ЦДАВО України ф.166, оп.4, спр.674, арк.55.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1076, арк.48.
12. ЦДАВО України, ф.166, оп.8, спр.91, арк.21.
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.993, арк.104.
14. Там само, спр.1076, арк.55.
15. Там само, спр.1854, арк.57.
16. Державний архів Київської області, ф.р.-10408, оп.1, спр.94, арк.3.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1966, арк.9.
18. Там само, спр.2703, арк.31.
19. Студент революції. – 1927. – №6. – С.15.
20. Там само. – 1929/30. – №13. – С.9.
21. Липинський В.В., С.42.
22. Студент революції. – 1930. – №14. – С.2.
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.993, арк.96.
24. Там само, спр.1077, арк.65.
25. Там само, спр.1680, арк.22.
26. Там само, арк.28.
27. Студент революції. – 1923. – №7-8. – С.125.
28. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.608, арк.36-37.
29. Там само, спр.2703, арк.32.
30. Там само, спр.2196, арк.3.
31. ЦДАВО України, ф.166, оп.8, спр.91, арк.21.
32. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1839, арк.125-128.
33. Студент революції. – 1926. – №4. – С.1.
34. Комсомолец-агитатор. – 1926. – №5. – С.57.
35. Кузня освіти. – 1929. – №1-2. – С.67.
36. Студент революції. – 1929. – №1-2. – С.67.
37. Іновец. – 1928. – 15 грудня; Красный технолог. – 1928. – 25 октября; Студент жовтня. – 1929. – 16 квітня; Рефлекс. – 1929. – 25 декабря; Студент революції. – 1929. – №4. – С.49.
38. Комсомолец-агитатор. – 1926. – №5. – С.56.
39. Красный технолог. – 1927. – 16 апреля; Студент революції. – 1927. – №2-3. – С.15.
40. Іновец. – 1928. – 15 грудня; Рефлекс. – 1929. – 16 марта; Красный технолог. – 1928. – 8 февраля.

Надійшла до редакції 21.12.2001 р.

УДК 314.7/9 (477) "1937 р."

РЕПРЕСІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЩОДО НІМЦІВ УКРАЇНИ У 1937 РОЦІ: КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ

В.М.Нікольський

Вивчення політичних репресій проти національних меншин України достатньо обширно подано у літературі. З цього загалу ми виділили такі, що безпосередньо мають відношення до німецького населення.

Зазначену проблему частково висвітлено у статті киян М.Дмитрієнка, Д.Табачника та Б.Чирка «Німці в Україні: історія і сучасність» [1].

Окремі питання щодо політичних репресій проти німецького населення України досліджено у працях М.Л.Кравченка, Н.В.Кривця, А.І.Кудряченко, Н.В.Осташевої, Б.В.Чирка [2].

Таку специфічну форму репресування як депортації розглянуто у статтях М.Ф.Бугая, П.Б.Ремпель, Б.В.Чирка та інших[3].

Комплексно репресії щодо німців України подано в монографії В.В.Ченцова [4], який зібрав, узагальнив та проаналізував величезний фактичний матеріал, хоча регіональні особливості політичних репресій на Донеччині окремо не висвітлюються. Автор використав документи, пов'язані з регіоном лише у загальному контексті зазначених подій, посилаючись на значний документальний пласт.

Історіографічний аналіз дозволяє зробити такий загальний висновок відносно обраної нами для розгляду теми: дотепер ще відсутні дослідження щодо кількісного аналізу відповідних подій.

Джерельну базу нашої роботи становлять документи Державного архіву Служби безпеки України (Київ). Вони включають статистичні звіти обласних управлінь НКВС, які мають достатньо інформації для проведення дослідження з обраної теми.

Згідно перепису 1937 р., населення СРСР становило 162039470 чол. [5]. Кількість громадян УРСР дорівнювала 28397658 чол. [6]. В Союзі проживали 1151602 німця (0,7% населення країни)[7].

За республіками розподіл німецького населення виглядав так[8]:

Таблиця 1.

№№ п/п	Республіки	Проживало німців (осіб)	%, від загалу
1	РРФСР	651429	56,6%
2	Українська РСР	401880	34,9%
3	Казахська Р.СР	80568	7%
4	Білоруська РСР	9677	0,8%
5	Грузинська РСР	1430	0,1%
6	не визначено	6618	0,6%
	Загалом	1151602	100%

Таким чином, на Україні проживало більше третини всіх німців СРСР.

За нашими підрахунками, згідно даних перепису 1937 р., розподіл населення УРСР за національними групами був таким[9]:

Таблиця 2.

№№ п/п	Національні групи	кількість за переписом (осіб)	% від загалу
1	українці	22212525	78,20%
2	росіяни	3221898	11,30%
3	євреї	1470484	5,20%
4	поляки	417613	1,50%
5	німці	401880	1,40%
6	молдавани	221831	0,80%
7	білоруси	106325	0,40%
8	греки	102257	0,40%
9	інші	126559	0,40%
10	болгари	74862	0,30%
11	татари	24242	0,09%
12	чехи	11516	0,04%
13	вірмени	4242	0,01%
14	албанці	1120	0,004%
15	цигани	304	0,001%
	загалом	28397658	100,00%

З таблиці видно, що німці серед загалу населення України становили одну сіддесят першу частину, тобто з-поміж 71 мешканця республіки один був німецької національності.

В межах проведення так званої «великої чистки», або «масової операції», 25 липня 1937 р. наркомом внутрішніх справ СРСР М.Єжовим було підписано наказ за № 00439, що вимагав оперативного обліку та арешту всіх німців, що не були громадянами СРСР [10].

Згідно звітів обласних управлінь НКВС за 1937 р. загальна кількість репресованих по Україні становила 159632 особи [11]. З цієї кількості 16228 (10,2%) заарештованих були німцями [12]. Зрозуміло, що такої кількості німців-іноземців на Україні не могло бути. Тобто, органи НКВС репресували, в основному, німців – громадян СРСР.

Стосовно інших національних груп, згідно наших підрахунків, було таке співвідношення [13]:

Таблиця 3.

	Національні групи	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	українці	84915	53,20%
2	поляки	30148	18,90%
3	німці	16255 *	10,20%
4	росіяни	12291	7,70%
5	інші	16023	10,00%
	загалом	159632	100,00%

* В деяких документах наведено цифру 16228.

Ці дані свідчать, що німці «посідали» третє місце у загальній чисельності серед репресованих з політичних мотивів на Україні, «пропускаючи вперед» лише українців та поляків.

Ми зробили зіставлення таких показників, як частка певних національних груп в загальній чисельності населення України та частка репресованих від загалу у цих групах. Склалася така картина[14].

Таблиця 4.

	Національності	% від загалу населення України	% репресованих
1	українці	78,20%	53,20%
2	росіяни	11,30%	7,70%
3	поляки	1,50%	18,90%
4	німці	1,40%	10,20%
5	інші	7,60%	10,00%
	загалом	100,00%	100,00%

Якщо чисельність німецького населення в УРСР становила 1,4% від загалу, то частка репресованих – 10,2%. Для порівняння візьмемо українців та росіян. Там частка репресованих була значно меншою, порівняно з відсотком населення (відповідно: 78,2% та 53,2% і 11,3% та 7,7%), Лише у польській групі цей показник був ще більшим, ніж у німців, – 1,5% та 18,9%.

Відносні показники свідчать саме про реальну спрямованість політичних репресій, зокрема, щодо німецького населення України. Але слід мати на увазі й такий найважливіший показник, як абсолютна чисельність репресованих у кожній національній групі. Тут безперечно, що такими, які найбільш постраждали були українці, які «займали» перше місце – репресовано 84915 чол. (більше половини всіх жертв переслідувань в УРСР).

Документи Державного архіву Служби безпеки України дозволяють висвітлити питання щодо «розподілу» антинімецьких репресій за областями республіки [15].

Таблиця 5.

№№ п/п	Області	Заарештовано німців (осіб)	% від загалу репресованих по Україні німців
2	Донецька	5758	35,4%
1	Дніпропетровська	3689	22,7%
3	Одеська	2380	14,5%
5	Житомирська	1559	9,6%
4	Миколаївська	828	5,1%
8	Київська	629	3,9%
9	Харківська	409	2,5%
6	Молдавська АРСР	382	2,4%
7	Чернігівська	259	1,6%
11	Вінницька	155	1%
10	Полтавська	77	0,5%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	74	0,5%
12	Кам'янець-Подільська	56	0,3%
	загалом	16255	100%

Як бачимо, на першому місці за кількістю репресованих німців була Донецька область (понад третину всіх репресованих), на другому – Дніпропетровська (більше п'ятої частини). Загалом на три області (Донецьку, Дніпропетровську та Одеську) припадало майже три чверті загалу репресованих німців України.

Тобто, вочевидь адресні репресії.

Ми підраховували частки репресованих німців відносно загальної чисельності репресованих за областями.

Таблиця 6.

№№ п/п	Області	Заарештовано німців (осіб)	% від загалу репресованих по області
1	Дніпропетровська	3689	21,50%
2	Донецька	5758	21,20%
3	Одеська	2380	18,80%
4	Миколаївська	828	14,30%
5	Житомирська	1559	10,70%
6	Молдавська АРСР	382	8,30%
7	Чернігівська	259	3,00%
8	Київська	629	2,90%
9	Харківська	409	2,70%
10	Полтавська	77	1,40%
11	Вінницька	155	0,90%
12	Кам'янець-Подільська	56	0,70%
13	Центральний апарат НКВС УРСР	74	3,4%

І в цьому випадку маємо картину, схожу на попередню: частки репресованих у кожній з трьох областей (Дніпропетровська, Донецька та Одеська) є близькими або де-що більші за п'яту частину від загальної кількості заарештованих (та сумарно складають понад дві третини таких осіб).

Статистичні звіти обласних управлінь НКВС за 1937 р. мають таку специфіку: національність враховувалася лише під час арештів, дані ж щодо засуджених такого показника не мають.

Доречно також проаналізувати репресії щодо німців з огляду на висунуті обвинувачення. Тут статистичні звіти мали певні особливості. Вони поділялися на два великих розділи: **1) за політичним забарвленням, 2) за характером злочинів**. А, ці розділи, в свою чергу, передбачали виділення певних груп.

У першому розділі відображувалися: а) належність до антирадянських партій та угруповань (троцькістські, праві, есерівські, меншовицькі, анархістські, кадетські, монархістські, децистські, різні); б) члени контрреволюційних націоналістичних організацій (українських, білоруських, грузинських, вірменсько-дашницьких, тюркотатарських, сіоністських); в) фашисти, церковники, сектанти, білогвардійці; г) за національними лініями (польською, харбінською, німецькою, румунською, фінською, литовською, латвійською, естонською, болгарською тощо; д) за наказом № 00447 (колишні куркулі, кримінальники, інші контрреволюційні елементи).

Другий розділ статистичного звіту складався з двох частин: а) шпигунство (німецьке, польське, японське, латвійське, румунське, грецьке, фінське, болгарське,

англійське, французьке тощо); б) включала сім окремих формулювань (зрада батьківщини, терор, диверсії, шкідництво, повстанська контрреволюційна діяльність, контрреволюційна агітація, інші злочини).

Обласні Статистичні звіти за 1937 р. мають наступні дані.

За першою групою першого розділу (**антирадянські партії та угруповання**) було звинувачено у *троцькізмі* всі 100% німців Житомирської, Вінницької, Дніпропетровської та Харківської областей, по центральному апарату НКВС УРСР та третину по Одеській області. До *правих* було віднесено всіх заарештованих Київської області. До *есерів* було віднесено третину німців Одеської області. До *меншовиків* – всіх у Миколаївській області. До *кадетів* та *монархістів* – третину у Одеській області. У Молдавській АРСР, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Чернігівській та Донецькій областях обвинувачень у належності німців до антирадянських партій та угруповань не висувалося.

У другій групі першого розділу (**належність до контрреволюційних націоналістичних організацій**) картина була такою: до українських організацій «зарахували» всіх заарештованих німців в центральному апараті, 83,3% – у Київській області, 5% – у Чернігівській області. До різних КР націоналістичних організацій – всі по Одеській області, 95% – у Чернігівській, 16,7% – у Київській. Не було «виявлено» таких учасників у Житомирській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях, Молдавській АРСР.

Стосовно третьої групи першого розділу (**фашисти, церковники та сектанти, білогвардійці**) звинувачували: а) як *фашистів* – всіх німців у Житомирській, Київській, Вінницькій, Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях; 91,2% – в Одеській 85,7% у Харківській; 50% – в центральному апараті НКВС УРСР, 20% – у Миколаївській області. Органи НКВС Молдавії, Кам'янець-Подільської та Полтавської областей «фашистів» не заарештовували; б) *церковників та сектантів* було репресовано лише в Одеській області (7,1% від загалу цієї групи); в) *білогвардійців* репресували у Миколаївській (80,5%), Одеській (1,7%) областях та по центральному апарату – 50%.

Четверта група (**національні лінії**) охоплювала всі області. При цьому, німців не було репресовано «за німецькою лінією» тільки у центральному апараті (там всі 100% «проходили» за так званою «польською лінією»). Всі 100% за «німецькою лінією» було репресовано у Житомирській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській областях; в діапазоні від 82,5% до 95% – у Молдавії, Київській, Полтавській, Вінницькій, Чернігівській, Одеській, Сталінській, Дніпропетровській, Харківській областях. За «польською лінією» репресували німців у Київській області (10,4%), Полтавській (9,1%), Вінницькій (5,6%), Чернігівській (2,9%), Одеській (1,4%), Харківській (14,3%), та Дніпропетровській областях (0,05%), та, як зазначено вище, – 100% – в центральному апараті. «Харбінська лінія» у звинуваченнях німців була у звітах УНКВС Одеської (0,1%), та Харківської (0,5%) областей. «Румунська лінія» була зафіксована в МАССР (0,7%) та Одеській області (1%). Німці «проходили» за «латиською лінією» Київської (0,9%), Харківської (2,6%), та Сталінської (0,09%) областей. Окрім того, було зафіксовано «естонську лінію» (Київська область – 0,2%), та «грецьку лінію» (Сталінська область – 0,01%).

Відносно п'ятої групи (згідно оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 червня 1937 р. «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів» [16]) репресії не торкнулися лише Полтавської області та центрального апарату. Колишніх *куркулів* заарештовували серед німців у таких показниках: Дніпропетровська область (84,6%), Молдавія (80,8%), Одеська область (69,9%), Київська (61%), Харківська (50,5%), Кам'янець-Подільська (40%), Донецька (38,8%), Вінницька (30,2%), Миколаївська (10%). Кримінальники були відсутні у звітах УНКВС Житомирської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Сталінської, Харківської

областей та центрального апарату. У Миколаївській області серед німців було репресовано 85% кримінальників, у Чернігівській – 25%, в інших областях цей «показник» був значно нижчим: Вінницька область – 4,7%, Київська – 3,4%, Дніпропетровська – 2,8%, Одеська – 2,6%, МАРСР – 1,4%. Так звані «інші контрреволюційні елементи» були відсутніми у звітах Полтавського обласного управління та центрального апарату НКВС. Кримінальники становили 100% у звіті Житомирського УНКВС, 75% – Чернігівської області, Вінницької області – 65,1%, Донецької, – 61,2% Кам'янець-Подільської – 60%, Харківської – 49,5%, Київської – 35,6%, Одеської – 27,5%, МАРСР – 17,8%, Дніпропетровської – 12,6%, Миколаївської – 5%.

У другому підрозділі (за характером злочинів) **шпигунство** кваліфікувалося за 5 групами. Повністю це обвинувачення було відсутнім лише у звіті Полтавської області. У «німецькому шпигунстві» було звинувачено 100% заарештованих німців у Миколаївській, Кам'янець-Подільській, Донецькій, Дніпропетровській областях. Наближувалися до цього показника дані МАРСР (99%), Одеської області (92,7%), Вінницької області (91,9%), центрального апарату (90,2%), Харківської області (82,6%), Київської області (80,7%), Чернігівської області (80%), Житомирської області (30,4%). «Польське шпигунство» мало найбільший відсоток у звіті Житомирського УНКВС – 69,6%. Інші показники щодо цього були такими: Чернігівська область – 20%, Київська – 18,5%, Харківська – 14,3%, Вінницька – 8,1%, Одеська – 2,3%. «Латвійське шпигунство» було зафіксовано по центральному апарату НКВС – 8,2% та УНКВС Київської області. «Японськими шпигунами» були 1,8% арештованих німців Одеської області та 0,5% німців Харківської області. «Румунське шпигунство» було зафіксовано в Одеській області (2,3% серед німців, заарештованих з обвинуваченням за «шпигунство взагалі»). В МАРСР цей показник становив 1%.

Окремо фіксувалися політичні злочини, що характеризували певні форми діяльності заарештованих. Серед німців як **зрадники батьківщини** були притягнуті до відповідальності у п'яти областях (Вінницька – 48,1%, Харківська – 2,7%, Дніпропетровська – 1,1%, Чернігівська – 0,9%, Одеська – 0,2% – від загалу в цій групі). У **терорі** було звинувачено німців Дніпропетровської області (8,4%), центрального апарату (7,7%), Одеської області (1,9%), Харківської (1,8%), Донецької (1,3%), Вінницької (1,2%) та Київської (1,1%). «Диверсантів» було виявлено у Сталінській (49,7%), Харківській (45,9%), Вінницькій (23,5%), Дніпропетровській (14,4%), Одеській (8,6%), Київській (1,1%) та Миколаївській (1%) областях. За «**шкідництво**» було репресовано німців Миколаївської (88,5%), Вінницької (13,6%), Одеської (6,4%), Харківської (5%), Дніпропетровської (3,8%), Київської (2,6%), Молдавської АРСР (0,7%), Чернігівської (0,4%) та Сталінської (0,2%) областей. «**Повстанська контрреволюційна діяльність**» інкримінувалися таким чином: Молдавська АРСР – 93%, Київська обл. – 68,8%, Дніпропетровська – 65,2%, Чернігівська – 61,1%, центральний апарат – 53,8%, Сталінська – 47,9%, Одеська – 43,6%, Харківська – 42,3%, Миколаївська – 7,4%. Достатньо широким був діапазон використання репресії за **контрреволюційну агітацію**: Кам'янець-Подільська область – 85%, центральний апарат – 38,5%, Одеська обл. – 30%, Київська обл. – 22,5%, Вінницька обл. – 9,9%, Молдавська АРСР – 4,9%, Миколаївська обл. – 3,1%, Чернігівська обл. – 1,7%, Сталінська обл. – 0,5%. До категорії так званих «**інших злочинів**» було віднесено 35,9% – у Чернігівській області, 15% – у Кам'янець-Подільській, 9,3% – в Одеській, 7,1% – у Дніпропетровській, 3,9% – у Київській, 3,7% – у Вінницькій, 2,3% – у Харківській, 1,4% – у Молдавській АРСР, 0,4% – у Донецькій.

Виходячи з обвинувачень заарештованих німців, ми можемо зробити такий висновок: репресії щодо німців в областях характеризувалися значною різноманітністю, як за кількістю самих звинувачень, так і за їх спектром.

Стосовно політичного забарвлення маємо такі дані: *Житомирська область* – 4 формулювання (троцькісти – 1, фашисти – 1, німецька лінія – 1, інші КР елементи – 1); *МАРСР* – 5 (німецька лінія – 1, румунська лінія – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Миколаївська область* – 7 (меншовики – 1, фашисти – 1, білогвардійці – 1, за німецькою лінією – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Київська* – 11 (праві – 1, учасники КР українських організацій – 1, учасники різних КР організацій – 1, фашисти – 1, за польською лінією – 1, за німецькою лінією – 1, за латиською лінією – 1, за естонською лінією – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Кам'янець-Подільська* – 3 (1- за німецькою лінією, 1- колишні куркулі, 1 – інші КР елементи), *Полтавська* – 2 (за польською лінією – 1, за німецькою лінією – 1); *Вінницька* – 7 (троцькісти – 1, фашисти – 1, за польською лінією – 1, за німецькою лінією – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Чернігівська* – 7 (українські КР організації – 1, різні КР організації – 1, фашисти – 1, за польською лінією – 1, за німецькою лінією – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1), *центральный апарат НКВС* – 5 (троцькісти – 1, українські КР організації – 1, фашисти – 1, білогвардійці – 1, за польською лінією – 1); *Одеська область* – 14 (троцькісти – 1, есери – 1, кадети, монархісти – 1, різні КР організації – 1, фашисти – 1, церковники, сектанти – 1, білогвардійці – 1, за польською лінією – 1, за харбінською лінією – 1, за німецькою лінією – 1, за румунською лінією – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Донецька* – 6 (фашисти – 1, за німецькою лінією – 1, за латиською лінією – 1, за грецькою лінією – 1, колишні куркулі – 1, інші КР елементи); *Дніпропетровська* – 7 (троцькісти – 1, фашисти – 1, за німецькою лінією – 1, за польською лінією – 1, колишні куркулі – 1, кримінальники – 1, інші КР елементи – 1); *Харківська область* – 9 (троцькісти – 1, фашисти – 1, білогвардійці – 1, за польською лінією – 1).

Загалом тут картина виглядає такою:

Таблиця 7.

№№ п/п	Області	Кількість формулювань обвинувачень
1	Одеська	14
2	Київська	11
3	Харківська	9
4	Дніпропетровська	7
5	Чернігівська	7
6	Миколаївська	7
7	Вінницька	7
8	Донецька	6
9	МАРСР	5
10	центральный апарат	5
11	Житомирська	4
12	Кам'янець-Подільська	3
13	Полтавська	2

Ці показники наочно ілюструють «ефективність» та спектр діяльності підрозділів державної безпеки обласних управлінь НКВС.

Аналогічні дані маємо за характером звинувачень.

Отже, на основі аналізу кількісних показників, що характеризують політичні репресії щодо німців України у 1937 році, можна зробити такі узагальнення та припущення. По-перше, безумовно, органи НКВС, виконуючи наказ № 00449, основний акцент робили саме на виконанні кількісних показників-лімітів, вперше встановлених оперативним наказом НКВС №00447 30 липня 1937 р. [17]. По це свідчать наведені вище цифрові дані. По-друге, чітко простежується випадковість цифр у показниках стосовно обвинувачень репресованих німців. По-третє, йдеться про чистку серед німецького населення, яка поєднувала репресування як засіб «вилучення» підозрюваних осіб та осіб, на яких був компрометний матеріал, з арештами невинних людей як засобом залякування.

РЕЗЮМЕ

Автор впервые рассматривает репрессивную деятельность органов госбезопасности против немцев Украины в период “большой чистки”, используя количественные показатели. Исследование проведено на основе впервые вводимых в научный оборот материалов Государственного архива Службы безопасности Украины.

SUMMARY

The author at first examines repressive activity of organs of state's security against of Ukrainian Germans during the period of “great chistka”. The author makes use of quantitative marks. The investigation was done on the base of new materials from the State Archive of organs of Ukrainian State's Security.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Віче. – №5. – 1992. – С.135-147.
2. Кравченко М.Л. Доля німців в Україні // Кривець Н. Німецьке населення України між двома світовими війнами // Вісник Національної Академії наук. – 1995. – № 9, 10; Кудряченко А.І. Доля німців України //Трибуна. – 1993. – №6; Осташева Н.В. К истории меннонитской эмиграции 20-х гг. XX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995; Чирко Б.В. «Шкідництво різних націй...» (національні меншини на Україні у 1920-1930-х роках за документами ЦДАГО України // Архіви України. – 1990. – №4; Эмиграционная движение советских немцев в конце 1920-х гг. / Свободная мысль. – 1993. – №12 тощо.
3. Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30-50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №10; Ремпель П.Б. Депортация немцев из европейской части СССР и трудармия по «совершенно секретным документам НКВД СССР 1941-1944 гг. // Российские немцы. – М., 1996; Чирко Б.В. Політичне тавро: «спецпереселенці»: Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті роки) // Відродження. – 1993. – №10.
4. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С.98.
6. Там само. – С.94.
7. Там само. – С.97.
8. Там само. – С.85-96. (Згідно наших підрахунків, по республіках загальна чисельність німців в СРСР становила 1144984, за підсумковими даними перепису – 1151602. Можна припустити, що, ймовірно, 6618 німців знаходились у таборах.)
9. Всесоюзная перепись... – С.94.
10. Держархів Служби безпеки України (Донецьк). – Спр. 7360-2ф. – Арк. 57.

11. Підраховано за: ДА СБ України. – Спр.31. – Арк.155-183.

12, 13, 14, 15. Підраховано: там само.

16. Ксерокопію документу отримано з музею та громадського центру «Мир, прогрес, права людини» імені Андрія Сахарова (Москва); Див. також :Расстрел по разнарядке, или как это делали большевики // Труд. – 1992. – 4 червня.

17. Там само.

Надійшла до редакції 05.12.2001 р.

УДК 94 (477.6) “1938/1940”

НАЛАГОДЖЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ДИСЦИПЛІНИ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ 1938-1940 рр.

В.М.Касперович

З набуттям незалежності та будівництвом української державності досить гостро постало питання відновлення економічного потенціалу – основи матеріального добробуту країни та її населення. Підґрунтям зростання промислового виробництва є пріоритетність розвитку важкої промисловості як базової у технологічному та економічному розумінні. Але складні питання збільшення обсягів виробництва та промислового піднесення не можливо вирішити без врахування людського чинника. Створення нової системи промислових відносин потребує значної уваги як з боку держави, так і з боку фахівців-дослідників та врахування досвіду передових зарубіжних країн і власного минулого.

У довоєнні роки, як і сьогодні, багато зусиль спрямовувалося на зміцнення економічної могутності держави. При цьому особлива увага надавалась важкій промисловості саме Донбасу – індустріально розвиненому регіону, який був не лише краєм вугілля і металу, але ще й своєрідним полігоном, де сталінський тоталітарний режим випробовував командно-натискні засоби керівництва.

Протягом радянського періоду, за умов всевладдя КПРС, об'єктивне дослідження даної теми було не можливе. Лише останніми роками почали з'являтися праці, що висвітлюють вади, породжені адміністративно-командною системою управління [1], але у даній постановці проблема ніким не розглядалась.

Тож, метою статті є дослідження адміністративно-репресивних методів налагодження виробничої дисципліни у важкій промисловості Донбасу 1938-1940 рр.

Для досягнення поставленої мети автор залучає дві групи джерел. Це постанови, опубліковані у збірці “Рішення партії та уряду з господарських питань”, а також документи, що зберігаються у центральних і місцевих державних архівах.

Протягом двох з половиною довоєнних п'ятирічок були не тільки побудовані тисячі нових підприємств, але й сконструйована абсолютно нова система виробничих відносин. Ґрунтувалася вона на суцільній централізації, суворій ієрархії керівного центру та безперечному виконанні на місцях, використовувались методи ідеологічної обробки та репресії. Найважливішим засобом керівництва в адміністративно-командній системі були надзвичайні закони: жорсткі, а часто жорстокі.

У роки третьої п'ятирічки досить гостро постало питання трудової дисципліни серед робітників, інженерно-технічних працівників та, навіть, керівників виробництва. Так, на шахтах тресту “Чистяковантрацит” за I квартал 1938 р. було зареєстровано 1922

випадки не виходу на роботу, у III кварталі – 2117 прогулів, а у вересні до роботи не стало – 735 ос. На шахті №2-біс 30 жовтня 1938р. в нічну зміну не вийшли на роботу дві бригади наваловідбійників, а на шахті “Червона зірка” того ж дня у другу зміну не вийшло 10 наваловідбійників. На шахті №12 начальники дільниць, їх помічники та десятники ходили по квартирах та прохали окремих робітників стати до роботи [2].

Вражаючими виглядали проблеми з трудовою дисципліною в металургії та машинобудуванні. Так, на Макіївському металургійному заводі ім. С.М.Кірова лише за перших вісім місяців 1938 р. було накладено 3500 дисциплінарних стягнень, 1290 з них – за нез’явлення на робочому місці. За цей же час звільнили лише з основних цехів заводу близько 2 тис. осіб [3]. Про методи керівництва адміністративного характеру говорить той факт, що за перші 5 місяців 1940 р. на робітників заводу було накладено 864 стягнення і лише 35 заохочень, жодне з яких не було занесене до трудових книжок [4]. На Ново-Краматорському машинобудівному заводі ім. Й.В.Сталіна у 1939 р. за прогули було звільнено 3970 осіб [5]. На трубопрокатному заводі ім. Ф.Р.Якубовського Ворошиловградської області при загальній кількості робітників – 661 особа, у 1939 р. за прогули, як не дивно, звільнили 663 особи [6].

Економічні методи налагодження виробничої дисципліни потребували значних матеріальних витрат, високого рівня професійної освіти керівників виробництва, а також часу. У конкретних історичних умовах всього цього не вистачало, тому влада вирішила застосувати відпрацьовані адміністративно-репресивні заходи.

20 грудня 1938 р. з’являється Постанова РНК СРСР “Про запровадження трудових книжок” [7], згідно з якою з 15 січня 1939 р. для робітників і службовців усіх державних і кооперативних підприємств та установ запроваджувались трудові книжки, в яких відображалася вся виробнича діяльність робітника чи службовця. Ця постанова посилювала державний контроль не лише за виробничим процесом, але й за виробничими відносинами на підприємствах.

З цією ж метою було ухвалено спільну Постанову РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. “Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьби зі зловживаннями в цій справі” [8]. Вона передбачала обов’язкове звільнення робітників і службовців за прогул з неповажної причини, три запізнення на роботу, передчасне залишення її або неробство в робочий час протягом одного місяця, чи за чотири таких порушення протягом двох місяців поспіль. Постановою також передбачалося виселення з відомчого житла у десятиденний термін робітників і службовців, звільнених з підприємства. Якщо вони звільнялись за власним бажанням, то про це повинні були сповістити адміністрацію підприємства чи установи за місяць. Соціальне забезпечення відтепер було поставлено у залежність від безперервного стажу роботи на одному підприємстві чи в установі.

Виконання постанов центральних органів влади ретельно контролювалось на місцях. Так, у лютому 1939 р. на засіданні бюро Сталінського міськкому КП(б)У розглядалося питання “Про виконання постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938р. прокатними цехами заводу ім. Й.В.Сталіна” [9]. За допомогою адміністративно-репресивних заходів керівників підприємств змушували виконувати ці постанови. Так, на шахті №7/8 деякі робітники прогулювали до 11 разів за місяць і залишались працювати. Таких дезорганізаторів виробництва перевіркою було виявлено 78 осіб. Були такі випадки і на шахті №30 “Рутченкове”. Завідувачів цих шахт за покривання прогульників та інші порушення було притягнуто до відповідальності. Налякані керівники все частіше перестраховувались і звільняли навіть тих, хто прогулював чи запізнювався з поважної причини. Так, 21 лютого 1940 р. працівниця контори “Донтопторгу” спізнилася на 1 год. 5 хвилин: на вулиці була сильна хуртовина, трамваї не ходили, і їй дове-

лось йти на роботу пішки. Але керівник її звільнив, заявивши, що причини запізнення його не цікавлять [10].

Однак налагодити трудову дисципліну адміністративно-репресивними заходами не вдалось, кількість прогулів на підприємствах продовжувала зростати: лише за 30 днів січня 1939р. на Комунарському (Ворошиловградській області) металургійному заводі ім. К.Є.Ворошилова за прогули було звільнено з роботи 160 осіб [11].

Новий етап налагодження трудової дисципліни був пов'язаний з низкою надзвичайних законів, постанов, наказів, які з'явилися у середині та другій половині 1940 р. 27 травня 1940 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили Постанову "Про підвищення ролі майстра на заводах важкого машинобудування" [12]. Цим документом затверджувалась ієрархічна система підпорядкування керівників виробництва усіх рівнів (майстер, старший майстер, начальник зміни, начальник цеху тощо). Було розширено права майстра щодо заохочень та стягнень і покарань робітників, встановлення тарифних розрядів, розпорядження преміальним фондом розміром до 2% від загального фонду заробітної плати підпорядкованого йому штату та інше.

Невдовзі, 26 червня 1940 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самочинного звільнення робітників і службовців з підприємств та установ" [13]. Він передбачав, поряд із збільшенням робочого часу в середньому на 33 години щомісячно, жорсткі покарання за прогули та закріплення працівників за підприємствами. Прогул без поважної причини тепер карався виправно-трудою працею за місцем служби чи роботи терміном до шести місяців з відрахуванням 25% заробітної плати. Самовільне залишення підприємств чи установ каралося ув'язненням на термін від двох до чотирьох місяців. Суди повинні були розглядати усі ці справи протягом п'яти днів, а вироки виконувалися негайно. Дозволити робітнику чи службовцю звільнитися міг тільки керівник підприємства, причому лише у суворо обумовлених законом випадках: у разі хвороби, при виході на пенсію, зарахуванні на навчання. За ухилення від віддання під суд винних керівників, згідно з указом, теж притягували до кримінальної відповідальності.

10 серпня 1940 р. з'явилися два нових Укази Президії Верховної Ради СРСР. Перший передбачав розгляд справ про прогули та самочинне залишення підприємств і установ без участі народних засідателів. Другий – зробив більш жорсткою відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві: замість звільнення з роботи – рік ув'язнення [14].

На 15 вересня 1940р. проти прогульників та тих, хто самовільно залишив роботу, в Україні було порушено 135 тис. справ, третина яких припадала на Сталінську область. По області у цей час було порушено 44 тис. справ, за якими 34,5 тис. осіб було засуджено [15]. А з шахт Ворошиловградської області з 27 червня по 1 грудня 1940 р. за порушення трудової дисципліни було звільнено 15,5 тис. робітників, справи на яких передано до суду. З 81% розглянутих справ 67% від загальної численності порушників, або 8329 осіб, було засуджено, з них 2672 ос. потрапили до в'язниці [16]. У місті Ворошиловграді з 26 червня до кінця 1940 р. за прогули та свавільне залишення роботи було засуджено 6296 ос. [17]. На Ворошиловградському верстатобудівному заводі ім. В.І.Леніна за прогули, запізнення та інші порушення трудової дисципліни до кінця 1940 р. потрапили до суду 868 ос., а до травня 1941 р. – ще 323 ос., з них 1094 ос. було засуджено, і лише 86 – виправдано [18]. Загалом у Ворошиловградській області з 26 червня по 1 жовтня 1940р. до суду надійшла 28641 справа. З них 1170 справ було припинено, 935 справ – відправлено на дослідження, 25148 справ – розглянуто, 1493 справи – не розглядалися. За 25148 розглянутими справами 1493 ос. було виправдано, 23655 ос. – засуджено, з них: за прогули – 18299 ос., за свавільне залишення виробництва – 5281 ос. Робітників заводів, шахт та інших підприємств було засуджено 21594 ос., службовців – 1234 ос. [19].

Центр вимагав більш жорсткого застосування Указу, і прокуратура Сталінської області, переглянувши справи засуджених, дійшла висновку, що протягом липня 1940р. приблизно 60% вироків за справами прогульників мали занижену, м'яку міру репресій, а за справами тих, хто самовільно залишив підприємства такими було визнано 25% вироків. У переважній більшості вироків надавався максимальний термін ув'язнення – 4 місяці – стосовно 87% справ, до 3 місяців – щодо 13% справ; це вважалося поблажливим. Взявшись виправляти “м'які” вирoki, суди опротестували близько 500 справ, у яких виправдовувались прогульники та близько 700 справ, вирoki за якими вважались м'якими [20]. За “грубе порушення” Указу у Ворошиловградській області одного суддю віддали до суду, а ще 10 усунули з посади [21].

Керівників усіх рівнів жорсткими покараннями змушували старанно дотримуватися Указу. Прокуратура з'ясовувала випадки “ліберального” ставлення до дезорганізаторів виробництва і суворо карала таких “добрих дядечок”. Так, по Ворошиловградській області на 1 жовтня 1940 р. до суду було притягнуто 75 посадових осіб, що “покривали” прогульників [22]. А на заводі ім. К.Є.Ворошилова Сталінської області порушили 14 справ проти “покровителів” прогульників, 10 з них віддали до суду, 8 ос. засудили: 5 – до позбавлення волі, 3 – до виправних робіт [23]. За “приховування” прогульників було засуджено 11 господарських керівників м. Маріуполя. Було також порушено справу проти керівника «Доненерго» за те, що він відпускав працівників, які з'являлись на роботу у нетверезому стані, а справи на них не передавав до суду [24]. Так звані “законні” прогули, коли керівники підприємств надавали відпустки за власний рахунок, теж почали виявлятися і каратись. За це постраждав і директор Ново-Орджонікідзевського металургійного заводу. У серпні 1940р. такі “законні” відпустки дуже сильно розповсюдились на заводі. Зокрема таку відпустку на кілька днів отримали 9 ос. з заводууправління. Начальник цеху навантаження і розвантаження дозволив робітниці відпустку на 4 години – з'їздити у міськом комсомолу, іншій – на один день – відвідати у лікарні дочку, ще одній – на один день – провести сестру, робітниці коксового цеху дав відпустку на 3 дні – поїхати у місто Сталіно, щоб провести шурина до армії [25]. А на шахті ім. Й.В.Сталіна тресту «Ворошиловвугілля» було надано 73 домашні відпустки. Чимало таких випадків було і на інших підприємствах [26].

Налякані жорсткими покараннями, керівники підприємств все частіше перестраховувались, необгрунтовано передавали справи до суду. На 15 вересня 1940 р. лише у Сталінській області виявлено 4,5 тис. таких справ, більшість людей за ними було засуджено [27]. На Сталінському металургійному заводі ім. Й.В.Сталіна з 800 справ, переданих до суду, 72 справи були необгрунтовані. На шахті ім. К.Маркса тресту “Орджонікідзевугілля” з 158 справ, що розглядались, 27 обвинувачень виявились необгрунтованими, з них 16 ос. надали до суду лікарняні бюлетені, але їх все рівно засудили. А у м. Орджонікідзе безпідставно було порушено 99 справ [28].

В деяких випадках люди прогулювали з причин, які слід було визнавати поважними. Проте керівники не наважувались взяти на себе відповідальність вважати ці причини поважними. Найчастіше вони взагалі не з'ясовували причин, поспішаючи передати справу до суду. Мали місце випадки, коли передавали справи до суду, і, навіть, засуджували невинних людей, наприклад, які хворіли і мали лікарняні листки чи, навіть, знаходились у лікарні. Так, робітниця Краматорського ім. В.В.Куйбишева заводу не вийшла на роботу, справа на неї була передана до суду, який заочно засудив її за свавільне залишення підприємства до 4 місяців ув'язнення. За 4 дні до суду вона вийшла на роботу і надала адміністрації листок непрацездатності. Але суд про це не повідомили, і жінку засудили [29]. Робітниця Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча була

хвора, мала лікарняний листок, але її справу передали до суду, який засудив її до 4 місяців ув'язнення [30].

Було чимало випадків, коли суди взагалі відхиляли будь-які посилання на хворобу чи старість через те, що у обвинувачених не було відповідних медичних посвідчень. До речі, отримати медичну довідку ставало все складніше, оскільки на лікарів теж поширювались звинувачення у "лібералізмі" з притягненням їх до кримінальної відповідальності. Так, у місті Сталіно завідувач центральної поліклініки видав розпорядження не видавати ніяких довідок про відвідування лікарні робітниками та службовцями [31]. У цей час з'явилося багато симулянтів, які намагались обійти Указ. Так, на шахтах комбінату "Сталінвугілля" відсоток хворих зріс з 2% до 10-12% [32]. Але лікарі, що здійснювали огляд хворих, повинні були самі визначати, чи потребує людина домашнього лікування чи ні, і залежно від цього надавати лікарняний листок або не надавати.

Важкі житлово-побутові умови, нестача дитячих установ призводили до особливої незахищеності жінок-матерів. Були випадки, коли матерів, що мали грудних дітей, та вагітних жінок не відпускали з роботи. На фабриці №2 Ртутного комбінату робітниця з немовлям перебувала у лікарні, навіть, мала лікарняний листок. Проте справу на неї передали до суду за скоєний прогул [33]. Навіть розуміючи абсурдність і жорстокість покарання жінок, які потрапляли у безвихідь, керівники підприємств не наважувались їм допомогти. Звільняти з роботи для догляду за дітьми Указ забороняв, а надання відпусток за власний рахунок кваліфікувалося як "гнилий лібералізм". Так, заступник директора Слов'янського содового заводу передав до суду матеріал на начальника цеху з виробництва товарів широкого вжитку за приховування прогульників. З'ясувалося, що цех працював у вихідний день, і зважаючи на те, що ясла у неділю не працювали, начальник відпустив з роботи двох трудівниць, які мали немовлят [34]. Вироки щодо вагітних жінок та матерів, у яких були малолітні діти та немовлята, виконувались одразу. Їх, як і усіх інших, ув'язнювали негайно. Лише наприкінці вересня 1940р. прокуратура видала розпорядження про відстрочення виконання таких вироків [35].

Ще однією типовою категорією були засуджені, які не з'явилися на роботу внаслідок важких захворювань членів їхніх родин або, навіть, їх смерті. Так, у робітника заводу ім. С.Орджонікідзе померла дитина. Два дні він був на похованні, про що надав довідки. Однак дирекція передала його справу до суду [36].

Численну категорію засуджених становили постраждалі внаслідок поганої роботи транспорту. Так, 3 серпня 1940 р. трамвайного руху з Рутченкова до Сталіно не було з 4-ї до 8-ї години ранку, бо лагодили колію. Багато робітників були змушені йти пішки і запізнились на роботу. Директор металургійного заводу ім. Й.В.Сталіна передав справи на тих, хто спізнився, до суду. Частина суддів виправдала цих людей, але більшість – засудила [37].

Деякі справи з'явилися внаслідок змін графіків роботи та чергування. Запроваджуючи зміни графіків, адміністрація підприємств часом не повідомляла про це всіх робітників. У зв'язку з цим робітники іноді виходили на роботу не у свою зміну. Так, робітник шахти "Курахівська", не знаючи про зміну графіка роботи, вийшов не у свою зміну. Справу на нього передали до суду, який його засудив. Були такі випадки і на шахті "Юнком" та на багатьох інших підприємствах. На Сталінському металургійному заводі ім. Й.В.Сталіна був випадок, коли робітниця вийшла не у свою зміну, відпрацювала повний робочий день, після чого з'ясувалося, що вона тільки зараз повинна ставати до роботи. Адміністрація заводу намагалась примусити її працювати другу зміну поспіль, а коли вона відмовилась, справу на неї передали до суду. Відхиляючи усі посилання на незнання графіку, директор заводу наголошував, що це "...стандартний мотив у прогульників" [38].

У зв'язку з переходом на восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень, на деяких підприємствах з'явилися надлишки робочої сили, зокрема кваліфікованої. За умов значного дефіциту кваліфікованих фахівців, великої кількості аварій та простою механізмів, керівники підприємств все ж відмовлялись звільнити таких людей, надати їм можливість влаштуватись за фахом на іншому місці, їх просто переводили на некваліфіковану роботу, а тих, хто відмовлявся, віддавали до суду. Так, керівник Краматорського заводу ім. В.В.Куйбишева передав до суду справи 20 машиністів, помічників машиністів та деяких інших кваліфікованих робітників, які відмовились працювати чорноробами після скорочення у залізничному цеху. На Сталінському металургійному заводі ім. Й.В.Сталіна 50 вальцювальників працювали чорноробами, а коли машиніст цеху блюмінга відмовився йти вантажником, його засудили [39].

Засуджували також людей, які відмовлялись виконувати важку фізичну роботу, бо їм не дозволяв це стан їхнього здоров'я. А інвалідів, іноді, відмовлялись звільняти, хоча це і передбачав Указ [40]. Лише 21 вересня 1940 р. прокуратура опротестувала розпорядження управляючого комбінатом "Сталінвугілля" Ф.Д.Засядька, яке забороняло звільняти з роботи робітників і службовців, окрім випадків, коли то були колгоспники, що працювали за угодами, та хотіли повернутись додому. Через це розпорядження не правомірно постраждала велика кількість людей. Схожі розпорядження видавали й інші керівники. Так, робітниця Сталінського металургійного заводу ім. Й.В.Сталіна вийшла заміж та переїхала до чоловіка за його місцем проживання. За місяць, як того вимагав закон, вона подала заяву. Однак їй відмовили, а справу на неї передали до суду [41].

Указ від 26 червня 1940р. було видано і запроваджено з метою поліпшення виробничої дисципліни. Проте бажаних наслідків він не приніс. На підприємствах важкої промисловості Донбасу проблема налагодження виробничої дисципліни після виходу указу продовжувала бути такою ж гострою, як і до цього. Так, в Іллічівському районі міста Маріуполя у травні 1940 р., до появи Указу, було 1200 прогульників, у липні 1940 р. – 875, але вже у серпні спостерігалось значне збільшення прогулів [42]. На Ново-Краматорському машинобудівному заводі ім. Й.В.Сталіна у серпні 1940 р. теж спостерігалось значне збільшення порушень виробничої дисципліни, про що свідчать наступні дані:

Таблиця 1. Порушення виробничої дисципліни на Ново-Краматорському машинобудівному заводі ім. Й.В.Сталіна з 27 червня по 20 серпня 1940 р. [43].

Період часу:	Прогули, свавільне залишення вироб-ва, запізнення більше ніж на 20 хвилин	Інші порушення виробничої дисципліни	Запізнення до 30 хвилин
27.06. – 1.07.1940 р.	20	-	-
01.07. – 31.07.1940 р.	173	19	59
01.08. – 10.08.1940 р.	103	10	51
10.08. – 20.08.1940 р.	88	12	111
Усього за цей проміжок часу	384	41	221

Отже, уявний виграш від певного зміцнення дисципліни було зведено на нівець дією значної кількості породжених указами негативних чинників. Надмірна жорстокість законів і, пов'язаний з цим, репресивний характер їх впровадження до життя створювали у колективах напружену морально-психологічну обстановку. Перестраховка, зниження відповідальності, хвиля наклепницьких звинувачень з метою зведення ра-

хунків, нарешті, озлоблення покараних – все це негативно впливало на моральний стан та соціально-економічний розвиток суспільства. Не принесли вони і значного зміцнення виробничої дисципліни.

РЕЗЮМЕ

На примере предприятий тяжелой промышленности Донбасса в статье исследуются административно-репрессивные методы, при помощи которых в 1938-1940 гг. партийно-государственное руководство СССР пыталось повысить производственную дисциплину. Используя опубликованные в документальных сборниках постановления и привлекая значительное количество архивных материалов, автор делает вывод о том, что применяемые методы, несмотря на свою жестокость, оказались неэффективными.

SUMMARY

In example of heavy industry enterprises of Donbass the administrative and repressive methods are being researched in the article by means of which the party and government leadership of USSR tried to increase a production discipline in 1938-1940. Using the resolution published in a documentary collection and drawing a considerable number of archival materials, the author makes a conclusion that the methods wed in spite of its brutality appeared unefective.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20-30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. – Донецк: КИТИС, 2000. – 314 с.; Хлевнюк О.В. 26 июня 1940 года: иллюзия и реальности администрирования // Коммунист. – 1989. – №9. – С.86-96; та інші.
2. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.67.
3. Там само. – Спр.1209. – Арк.15.
4. Там само. – Спр.1728. – Арк.6.
5. Там само. – Ф.900. – Оп.1. – Спр.383. – Арк.52-53.
6. Держархів Луганської області. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.128. – Арк.146.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.2. – М.: Политиздат, 1967. – С.662-664.
8. Там само. – С.665-667.
9. Центральний держархів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7357. – Арк.71-72.
10. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1534. – Арк.187.
11. Держархів Луганської області. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.11.
12. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.2. – М.: Политиздат, 1967. – С.752-757.
13. Там само. – С.757-758.
14. Хлевнюк О.В. 26 июня 1940 года: иллюзия и реальности администрирования // Коммунист. – 1989. – №9. – С.91-92.
15. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1729. – Арк.6.
16. Держархів Луганської області. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.190. – Арк.13.
17. Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.651. – Арк.255.
18. Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.162е. – Арк.19.
19. Там само. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.17.
20. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1729. – Арк.3-6.

21. Держархів Луганської області. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.17.
22. Там само.
23. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1729. – Арк.31.
24. Там само. – Арк.41, 43.
25. Там само. – Арк.48.
26. Держархів Луганської області. – Ф.179. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.19.
27. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1729. – Арк.6.
28. Там само. – Арк.24.
29. Там само. – Арк.9.
30. Там само. – Арк.39.
31. Там само. – Арк.19.
32. Там само. – Арк.97-98.
33. Там само. – Арк.15.
34. Там само. – Арк.21.
35. Там само. – Арк.25.
36. Там само. – Арк.15.
37. Там само. – Арк.18-19.
38. Там само. – Арк.12-13.
39. Там само. – Арк.21-23.
40. Там само. – Арк.24.
41. Там само. – Арк.16-17.
42. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.1729. – Арк.39.
43. Там само. – Ф.900. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.24.

Надійшла до редакції 02.12.2001 р.

УДК 94(477)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОТРУДНИКОВ ТРАНСПОРТНОЙ МИЛИЦИИ УКРАИНЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ОХРАНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ МАГИСТРАЛЯХ НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

А.Е. Шевченко

Важным направлением деятельности сотрудников органов внутренних дел накануне Великой Отечественной войны являлась охрана общественного порядка. Необходимо отметить, что из всех подразделений, которые входили в структуру Народного комиссариата внутренних дел, осуществлением уголовно-правовой и административно-правовой охраной общественного порядка, занималась непосредственно милиция. Вместе с тем, охрана общественного порядка, включала и обеспечение общественной безопасности, т.е. ограждение материальных и духовных ценностей общества, жизни и здоровья личности от преступных посягательств. Аналогичные функции по обеспечению охраны общественного порядка на вокзалах, станциях, поездах, пристанях и территориях вокруг них обеспечивала транспортная милиция.

Деятельность сотрудников органов внутренних дел накануне и в годы Великой Отечественной войны отражена в трудах советских, украинских авторов, в мемуарной и художественной литературе. Однако, что касается транспортной милиции, то научных исследований, посвященных этому структурному подразделению, почти нет.

В данной работе представлены новые страницы истории, посвященные деятельности сотрудников транспортной милиции накануне Великой Отечественной войны и, в частности, подразделению железнодорожной милиции.

Автор беспристрастным языком архивных документов показывает динамику преступности на транспортных магистралях и работу сотрудников железнодорожной милиции по обеспечению охраны общественного порядка.

В конце 30-х годов, в связи с началом Второй мировой войны, на территории Советского Союза активизируется деятельность уголовно-преступного элемента, в том числе и на железнодорожном транспорте. Значительно участились кражи, грабежи, разбои, убийства. Для поддержания общественного порядка на закрепленных за железнодорожной милицией территориях, сотрудники этого структурного подразделения применяли различные формы работы (патрулирование, обходы, выставление постов и др.). Кроме того, они охраняли важные объекты, мосты, железнодорожные, водные пути, транспортные магистрали, принимали меры к нормальному функционированию транспорта, осуществляли борьбу с преступностью, обеспечивали пропускной режим. Именно в этом транспортная милиция играла основополагающую роль.

Для исследования поставленной проблемы автор использовал архивные документы и материалы Управления внутренних дел МВД Украины на транспорте в Донецкой области. Среди них особый интерес представляют приказы начальников Дорожных отделов рабоче-крестьянской милиции Южно-Донецкой и Северо-Донецкой железных дорог, которые позволили проследить деятельность сотрудников железнодорожной милиции по обеспечению охраны общественного порядка на транспортных магистралях накануне Великой Отечественной войны.

Одной из результативных форм работы транспортной милиции являлось – патрулирование, актуальность которого не утратила своей значимости и в наши дни. Накануне Великой Отечественной войны сотрудники железнодорожной милиции благодаря патрулированию, смогли противостоять уголовной преступности и обеспечить охрану общественного порядка на вверенной им территории.

26 июля 1939 года по прибытию на станцию Константиновка поезда №48 сотрудник железнодорожной милиции Константиновского оперпункта Дудин, патрулируя по станции, заметил с противоположной стороны поезда подозрительного гражданина с чемоданом в руках, и задержал его. В оперативном пункте задержанный сознался, что совершил кражу чемодана у пассажира на станции Магдалиновка- Константиновка [1]. В ночь на 27 июля 1939 года сотрудник железнодорожной милиции Дудин задержал в районе железнодорожной станции гражданина Леонтаева, укравшего чемодан с вещами на сумму 900 рублей в поезде №84 у гражданина Малиновского [2].

Кражи личных вещей пассажиров были зарегистрированы и на других станциях Донецкого края. Так, сотрудником оперпункта Славянского линейного отделения железнодорожной рабоче-крестьянской милиции Гавришем Д. Н., во время проведения патрулирования на станции Слав-Курорт, были задержаны лица с уголовным прошлым. Среди них бывшие осужденные – «воры-рецидивисты», «воры-гастролеры». Так, 27 июля 1939 года Гавриш Д.Н. арестовал гражданина Терешенка В.А., который украл скатерти из буфета на станции Ропная. 22 сентября 1939 года в рабочем поезде на станции Слав-Курорт он задержал 2-х воровок – Гумовскую М.В. и Воробьеву О.И., совершивших кражу носильных вещей у пассажира Проценко М.В. 3 октября 1939 года на станции Слав-Курорт сотрудник

железнодорожной милиции Гавриш Д.Н. задержал на месте преступления Крутова А.А. и Пичко И.С., которые совершили кражу 259 рублей и паспорт у гражданина Саржевского Р.Н. 8 октября 1939 года обслуживая поезд Славянск – Лиман, он задержал на месте преступления гражданина Коротченко А.В., без определенного рода занятий и места жительства, трижды судимого.

Приказом начальника Дорожного отдела Южно-Донецкой железнодорожной дороги сотрудник железнодорожной рабоче-крестьянской милиции Гавриш Д.Н. за добросовестное выполнение своих служебных обязанностей и успехи в борьбе с уголовной преступностью был премирован денежной премией [3].

15 ноября 1939 года сотрудники отдела железнодорожной рабоче-крестьянской милиции Трибушкин Д.П. и Фильчук Е.П., патрулируя по вокзалу станции Ясиноватая, задержали карманного вора – «гастролера» Куксенко И.Ф., совершившего кражу денег в сумме 541 рубль и документы из кармана пассажира Савченко И.С. [4].

12 декабря 1939 года в 0 часов 20 минут на перегоне станции Квашино-Матвеев-Курган в пассажирском поезде № 53\54 у пассажирки Бадеристовой А.Н. были похищены вещи на сумму 500 рублей, которая заявила о краже в оперпункт железнодорожной милиции станции Матвеев-Курган. Для розыска преступника помощник оперуполномоченного оперпункта станции Матвеев-Курган Кондратенко направил на полевые станции двух сотрудников железнодорожной милиции. В результате проведенной работы на станции Амвросиевка они получили сведения о преступнике. В момент задержания неизвестный пытался скрыться, бросив чемодан. Преследуя преступника, сотрудник оперпункта Оскома выстрелил и ранил бежавшего, а затем доставил его в оперпункт станции Матвеев-Курган. Приказом начальника Дорожного отдела железнодорожной рабоче-крестьянской милиции милиционеру оперпункта станции Матвеев-Курган Оскома и помощнику оперуполномоченного оперпункта станции Матвеев-Курган Кондратенко была объявлена благодарность и выдано денежное вознаграждение [5].

Архивы содержат интересные факты борьбы сотрудников железнодорожной милиции с группами воров.

В конце июля и в августе 1939 г. сотрудниками железнодорожной милиции Южно-Донецкой железной дороги были ликвидированы 3 воровских и 1 грабительская группировки, которые совершали кражи в поездах и квартирах Сталинской области, а также грабежи на перегоне станции Плещеевка-Константиновка. Руководство по задержанию преступников было поручено оперуполномоченному Енакиевского оперативного пункта младшему лейтенанту госбезопасности Дорофееву. В июле 1939 года он по агентурным сведениям получил данные гражданине Рутник, который совершал кражи на станции Енакиеве и перегоне Дебальцево. Изучив отдельные показания граждан и достоверность фактов, 26 июля 1939 года оперуполномоченный оперативного пункта Дорофеев и сотрудник железнодорожной милиции Саенко на станции Енакиеве в поезде №89 задержали с украденными вещами подозреваемого Рутника. В результате оперативных действий сотрудников транспортной милиции были задержаны еще четыре человека. Следствием было установлено, что арестованные в прошлом судимые, ими совершено 9 краж в поездах и одна квартирная кража в селе Курсун Орджоникидзевского района Сталинской области. [6]. 9 августа 1939 года на станции Дебальцево Северо-Донецкой железной дороги начальник отделения уголовного розыска сержант милиции Власик задержал группу воров из трех человек. Среди них Шевченко А.Г. он же Коваленко П.Г., Стаканов В.Н., Фроликов В.Н. без определенного рода занятий и местожительства, в прошлом судимые. Указанная группа гастролировала по дорогам: Северо-Донецкой, Южно-Донецкой, Сталинской, им. Ворошилова и совершала карманные кражи [7].

Таким образом, ликвидация группы воров сотрудниками государственной безопасности и железнодорожной милиции предупредила значительное количество уголовных преступлений, как на железнодорожном транспорте, так и в городах и поселках Сталинской области.

Другой действенной формой по обеспечению порядка на транспортных магистралях, являлось сопровождение сотрудниками транспортной милиции пассажирских и товарных поездов. Думается, что эта забытая форма деятельности железнодорожной милиции была бы полезна и в наши дни.

13 сентября 1939 года при отправлении пассажирского поезда № 48 со станции Ханжонково, неизвестный злоумышленник пытался совершить кражу чемодана у пассажирки. Заметив милиционера, преступник соскочил на ходу с поезда. Сопровождающий поезд сотрудник железнодорожной милиции Самарский, преследуя преступника, задержал его и доставил в линейное отделение станции Иловайск. В результате следствия было установлено, что задержанный по фамилии Жандаров А.А. в прошлом судим и в настоящее время разыскивается 4-м отделением рабоче-крестьянской милиции города Макеевки за кражу велосипеда в поселке Ханжонково. Кроме того, Жандаров 24 июля 1939 года в поезде №86 совершил кражу сумки с деньгами у пассажирки Кабальдиной, 10 сентября в поезде №79 на станции Ханжонково у пассажира Остапчук кражу чемодана с носильными вещами. За умелые действия по задержанию преступника сотруднику опергруппы линейного отделения железнодорожной милиции Самарскому Петру Афанасьевичу была объявлена благодарность и выдана денежная премия [8].

В ноябре 1939 года сотрудники опергруппы Иловайского линейного отделения милиции помощник оперуполномоченного Слабунов и милиционер Бабченко, сопровождая поезд № 86 от станции Неклиновка до станции Иловайская, заметили двух подозрительных, которые похитили чемодан с вещами у спавшего пассажира. При виде сотрудников железнодорожной милиции, преступники обратились в бегство. На требование милиционера Бабченко остановиться, они спрыгнули на ходу с поезда. Действуя по ситуации, Бабченко организовал преследование за одним из преступников, а оперуполномоченный Слабунов за другим. При задержании один преступник был застрелен, а второй задержан. Приказом начальника по дорожному отделу ЖД РКМ Южно-Донецкой железной дороги, сотрудникам опергруппы Иловайского линейного отделения милиции помощнику оперуполномоченного Слабунову и милиционеру Бабченко была объявлена благодарность и выдана денежная премия [9].

Наиболее опасными видами преступлений на железнодорожном транспорте являлись – грабежи и разбои, где преступный мир для достижения своих корыстных целей использовал оружие. Так, 12 июня 1939 года в районе станции города Сталино сотрудники транспортной милиции арестовали 4 человек, из которых два оказались в прошлом судимы. Во время обыска у одного из задержанных Москаленко был изъят обрез. Указанная группа совершала раздевание граждан, кражи на станции Сталино [10].

6 августа 1939 года на перегоне станции Плещеевка – Константиновка тремя неизвестными было совершено ограбление гражданина Степаненко. Командированный в Константиновский оперпункт оперуполномоченный 1-го отделения Дорожного отдела младший лейтенант железнодорожной милиции Туник для раскрытия грабежа организовал опергруппу в составе Фурсова, Слабинского, Дудина. В результате проведенной работы, инициативы, умелой реализации получаемых сведений и использовании вещественных доказательств, оперуполномоченный Туник, начальник оперпункта младший лейтенант милиции Добкин и милиционеры оперпункта Фурсов, Слабинский и Дудин в разное время и местах в течение декады выяснили место нахождения и арестовали трех грабителей, скупщика

краденного и 21 человека уголовно-деклассированного элемента. Кроме того, были разысканы все украденные вещи и возвращены потерпевшему [11].

8 ноября 1939 года вблизи станции Кальчик был обнаружен труп неизвестной женщины. Для установления личности и розыска убийцы был мобилизован оперативный состав линейного отделения станции Волноваха и оперпункта станции Мариуполь. 20 декабря 1939 года линейный оперуполномоченный станции Сартана сержант милиции Шинкаренко и оперуполномоченный Мариупольского оперпункта младший лейтенант милиции Белоусов, проверяя населенные пункты Тельмановского района Сталинской области, получили сведения, что в зерносовхозе «Приморский», расположенный в 35 километрах от линии железной дороги, в первой половине ноября 1939 года выехала к родственникам семья Чепижко С.И. В процессе следствия было установлено, что труп принадлежит жене Чепижко. 22 декабря 1939 года оперуполномоченный Мариупольского оперпункта Семенцов задержал подозреваемого, который во время допроса сознался в совершенном преступлении. [12].

Таким образом, представленные материалы, освещающие деятельность транспортной милиции по обеспечению охраны общественного порядка на территории Украины накануне Великой Отечественной войны, и в частности железнодорожной милиции, свидетельствуют о высоком профессионализме и мастерстве сотрудников данного структурного подразделения. Тем не менее, несмотря на существенный вклад, внесенный личным составом Дорожных отделов рабоче-крестьянской милиции, их боевая и оперативная деятельность почти не изучена и требует по-настоящему глубокого исследования.

РЕЗЮМЕ

У даній статті автор на основі нових архівних документів відкриває сторінки історії, що висвітлюють діяльність транспортної міліції по забезпеченню охорони суспільного порядку на залізничних магістралях напередодні Великої Вітчизняної війни.

SUMMARY

In the given article the author on the base of the new archive documents reveals the new pages of the history, devoted to the railway militia on the maintaining of the public order the day before the Great Patriotic War.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архив оперативной информации Управления внутренних дел на транспорте МВД Украины в Донецкой области. – Д. 3778. – С. 174-175.
2. Там же. – С. 174-175.
3. Там же. – С. 233-234.
4. Там же. – С. 275.
5. Там же. – С. 285.
6. Там же. – С. 183-185.
7. Там же. – С. 286.
8. Там же. – С. 216.
9. Там же. – С. 240.
10. Там же. – С. 183-185.
11. Там же. – С. 183-185.
12. Там же. – С. 288.

Надійшла до редакції 15.12.2001 р.

УДК 37.014(477) "1943/1945"

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ (1943-1945 рр.)

М.О.Бистра

В останні роки у зв'язку з процесами розбудови державності України посилилась увага до проблем відродження і оновлення системи національної освіти. Зростає інтерес до об'єктивного висвітлення ключових етапів в її історії, до яких можна віднести і період відбудови системи народної освіти України під час Другої світової війни.

Проблеми відновлення діяльності навчальних закладів України після визволення від німецько-фашистських загарбників завжди викликали інтерес у дослідників.

Так, питання відбудови освітньої системи України як складової загального відбудовчого процесу всього народного господарства країни закономірно порушені у фундаментальних працях, монографічних дослідженнях, присвячених історії Великої Вітчизняної війни [1]. Серед них необхідно відзначити тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр." [2].

Певною мірою ці проблеми в контексті загального розвитку культури України висвітлюються в дисертації та ряді монографій М.В.Ковалю [3].

Історії загальноосвітньої школи України з 1917 по 1965 роки присвячено монографічне дослідження М.С.Гриценка [4]. Автор приділив велику увагу питанням відновлення діяльності шкіл після визволення України від німецько-фашистських окупантів.

Проблеми системи вищої освіти в згаданий період розглядають автори колективної монографії "Вища школа УРСР за 50 років" [5].

Незважаючи на певну кількість наукових досліджень, які в тій чи іншій мірі торкаються проблем відбудови системи народної освіти України в даний період, всі вони розглядають ці питання через призму комуністичної ідеології. Автори роблять основний акцент на провідній ролі Комуністичної партії в процесі відбудови, на неймовірних зусиллях народу, спрямованих на виконання постанов та розпоряджень уряду, великих матеріальних збитках та численних людських жертвах у ході війни, але залишають без уваги недоліки державної політики, з якої випливав залишковий принцип фінансування освіти та слабка виконавча дисципліна на місцях. Крім того, проблема відбудови системи народної освіти України в останній період Другої світової війни (1943-1945 рр.) не була предметом спеціального дослідження. Тому необхідно дослідити цю проблему з позицій сьогодення. Метою даної роботи є реконструкція на основі архівних матеріалів об'єктивної картини відбудови освітньої системи України в період з 1943 по 1945 рр., визначення основних напрямків її розвитку в цей час.

У ході визволення території України від фашистських окупантів перед країною постало завдання – у стислі строки відновити діяльність закладів освіти.

Незважаючи на те, що країна, як і раніше, була змушена виділяти великі кошти на боротьбу з ворогом і відродження стратегічно важливих галузей народного господарства, з перших днів після визволення проводилися заходи, спрямовані на відновлення діяльності навчальних закладів.

Найголовніше завдання державної політики в цьому напрямку полягало в ліквідації наслідків війни та відбудові всієї системи народної освіти з урахуванням специфіки періоду. Для досягнення цієї мети був потрібен час і великі матеріальні та людські ресурси.

За підрахунками Державної комісії, створеної урядом УРСР, тільки для відбудови педагогічних навчальних закладів знадобилося б 15550 будівельників [6].

Програма перших кроків на шляху відбудови системи народної освіти була визначена в Постанові Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 27 лютого 1943 р. "Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів" [7]. Згідно з цією постановою Народний комісаріат освіти, обласні та районні ради депутатів трудящих, районні відділи народної освіти повинні були негайно розпочати роботу щодо обліку дітей шкільного віку, підбору учительських кадрів, поновлення роботи шкіл, забезпечення їх приміщеннями, обладнанням, навчальними планами, програмами та підручниками.

Згідно з вимогами воєнного часу в навчальні плани початкових шкіл була введена військово-фізична підготовка, а неповних середніх і середніх шкіл – початкова і допризовна військова підготовка. З метою підвищення ефективності навчання дітей військової справи, підготовки до праці, практичної діяльності та підтримки дисципліни Постановою РНК УРСР № 310 від 30.09.1943 р. в неповних середніх і середніх школах великих промислових центрів України з 1943-1944 навчального року вводилося окреме навчання хлопчиків та дівчаток [8].

У результаті заходів держави, спрямованих на відновлення діяльності навчальних закладів, у 1943-1944 навчальному році в Україні вже працювало 10565 шкіл, а в 1944-1945 навчальному році – 25155 (проти 29314 на 1 січня 1941 р.) [9].

Але ці на перший погляд високі показники не відображали реального стану в початковій та середній школі.

Незважаючи на роботу, що була проведена в напрямку відбудови шкіл України після її звільнення від окупантів, становище залишалося важким. Навчання в школах розпочалось у дуже складних умовах. Не вистачало навчальних приміщень, шкільного обладнання. Більшість будівель була зруйнована або використовувалась не за призначенням: під шпиталі, казарми тощо. Через це школи часто розміщувались в селянських хатах, землянках, бліндажах, які були не пристосовані для занять і не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. В 1945-1946 навчальному році таких шкіл лише в Дніпропетровській області було 600 [10]. Крім того, у багатьох школах заняття проводились не тільки в дві, але й в три зміни. Навчання в три зміни практикувалося в Україні аж до початку 1952-1953 навчального року.

У навчанні школярів траплялись вимушені перерви у зв'язку із залученням учнів 6-10 класів до сільськогосподарських робіт у весняний та осінній період [11]. Це часто призводило до скорочення або невиконання навчальних програм [12]. Налагодженню навчального процесу в республіці заважало і те, що внаслідок війни й окупації території України більшість дітей і підлітків шкільного віку не мали можливості вчитися в школі і тому відстали в навчанні від своїх ровесників, які знаходилися на вільній від ворога території. Це відставання гостро відчувалося всі повоєнні роки.

Багато дітей і після визволення були позбавлені можливості відвідувати школу через її велику віддаленість, матеріальну скруту тощо.

Негативно впливала на якість навчального процесу гостра нестача навчально-методичної літератури. Ситуація іноді була настільки складною, що вчителі змушені були виготовляти підручники власноруч. Проводився збір у населення книг, які уціліли після окупації. Частково потреба в навчальній літературі задовольнялась за рахунок допомоги інших республік СРСР. За даними Держфонду СРСР, на 1 січня 1944 р. до України було відправлено близько 4 млн. книг [13]. З метою поліпшення стану з навчально-методичною літературою в республіці Розпорядженням РНК СРСР від 26 грудня 1942 р. з 1 січня 1943 р. відновлювалась діяльність навчально-педагогічного видавниц-

тва НКО СРСР "Радянська школа". Крім того, видавництва Москви зобов'язувалися друкувати підручники і навчально-методичну літературу українською мовою [14]. Попри всі зусилля уряду на кінець серпня 1944 р. із запланованих 76 назв підручників українською мовою було видано лише 18, а з 86 російськомовних – 56. Але і їх тиражі були обмеженими. Однією з причин такого стану справ була гостра нестача паперу. До того ж через проблеми з транспортом підручники часто залишалися на базах. Так, із 18 назв україномовних підручників, що були надруковані в Росії, на Україну в 1944-1945 навчальному році було завезено лише 8 назв. Тільки на базах Укркнигокультторгу Києва, Харкова і Одеси на початок вересня 1944 р. знаходилося 483 тис. підручників, які не було можливості доставити за місцем призначення. А на тернопільську, чернівецьку, станіславську і дрогобицьку бази підручників не завезли взагалі [15]. Учням не вистачало зошитів, письмового приладдя. Так, замість запланованих 2 млн. зошитів Київська фабрика випустила лише 686 тис.

На якості навчального процесу також позначалася відсутність кваліфікованих кадрів. В умовах війни тисячі педагогів змушені були працювати не за спеціальністю, знаходились в евакуації або служили в Червоній Армії. Тому в школах працювала переважно молодь без відповідної освіти. Наприклад, в Гниличанській СШ Великобурлуцького району Харківської області в старших класах викладав алгебру Кухаренко А.Д., що закінчив лише 10 класів [16]. Потреба в учителях зросла в результаті відкриття з 1 жовтня 1943 р. вечірніх шкіл робітничої, а з 1 жовтня 1944 р. – сільської молоді. Це було пов'язане з необхідністю охопити навчанням молодь шкільного віку, яка працювала на виробництві і в сільському господарстві [17].

Внаслідок згаданих причин у республіці до початку 1943-1944 навчального року не вистачало 35 тисяч вчителів [18]. У західних областях працювало лише 22,5 % вчителів від довоєнної кількості [19]. За даними 20 обласних відділів народної освіти України на 1944-1945 навчальний рік у школах не вистачало 28256 вчителів, з них 12768 – вчителів I-IV класів і 15488 – V-X класів [20].

Все вищезгадане стало причиною низької успішності, якості знань, умінь і навичок учнів, наявності в школах великої кількості другорічників, відсіву учнів.

Тому органи народної освіти повинні були не тільки займатися розширенням мережі шкіл, але й проводити роботу, спрямовану на покращення якості навчання і виховання учнів.

З метою підвищення успішності і якості знань школярів ще під час війни урядом було розроблено і затверджено інструкцію про облік дітей з 7 років. У ці ж роки прийнято "Правила для учнів", введено 5-бальну систему оцінок, запроваджено перевідні і випускні іспити з таких дисциплін, як російська мова та література, українська мова та література, математика, фізика, іноземна мова [21]. Одним із стимулів до навчання стало нагородження медалями випускників середніх шкіл, які мали тільки відмінні оцінки.

Динаміка відбудови і розвитку шкіл, специфічна демографічна ситуація, що склалася в 40-х роках, вимагала негайних дієвих заходів, які б допомогли забезпечити школи вчителями. Підготовка шкільних вчителів через педагогічні вузи і училища вимагала відносно багато часу. Тому 28 квітня 1944 р. РНК УРСР була видана Постанова "Про організацію курсів підготовки вчителів і перепідготовки завідуючих і директорів шкіл". Згідно з нею при педагогічних вузах і училищах були організовані 4- і 6-місячні курси підготовки вчителів I-IV класів і V-VII класів [22]. Це був вимушений крок, проте він дозволив у короткий час підготувати вчителів, особливо для початкових шкіл.

Вирішення кадрових питань було тісно пов'язане з проблемою підвищення освітнього і професійного рівня працівників народної освіти. Треба відзначити, що навіть на 1 січня 1945 р. з 156 тисяч вчителів, які працювали в школах республіки, 46% не мали

відповідної педагогічної освіти, причому основна їх кількість (64%) припадала на початкову школу [23]. Тому досить важливим і своєчасним стало Рішення РНК УРСР від 11 березня 1944 р. "Про поновлення в системі Наркомосу УРСР заочної педагогічної освіти та про заходи по її зміцненню". НКО України зобов'язувався поновити роботу заочних відділів при університетах, педінститутах, учительських інститутах і педшколах. Контингент прийому в 1944 р. до педвишів становив 10 тис. осіб, до педшкіл – 5 тис. Були введені пільги для вчителів-заочників, які успішно навчаються [24].

Згідно з цим рішенням відновлювалась заочна форма навчання в 3 університетах, 17 педвузах і 23 педучилищах. Для керівництва заочною освітою при Наркоматі освіти був створений відділ заочного навчання і науково-методичний кабінет. При республіканських, обласних бібліотеках, а також бібліотеках педагогічних вузів почали діяти спеціальні пересувні пункти для вчителів-заочників. Крім того, для них створювались і консультативні пункти, які обслуговувались професорсько-викладацьким складом педагогічних інститутів та університетів. До кінця 1945 р. заочні відділення функціонували вже при 6 університетах, 20 педагогічних, 34 учительських інститутах і 76 педучилищах [25].

Але в роботі відділень заочного навчання було багато труднощів: не вистачало викладачів, навчальної літератури, приміщень, порушувався графік роботи консультаційних пунктів, та й самі студенти-заочники через власну зайнятість у школі не забезпечували повної явки на установчі та екзаменаційні сесії.

Гостро в Україні стояла проблема дитячої безпритульності та безнадглядності. Війна зробила велику кількість дітей сиротами. У грудні 1944 р. їх налічувалося близько 125 тисяч [26]. Ці діти потребували негайної уваги і допомоги з боку держави і суспільства. З цією метою при облвиконкомах було створено комісії по боротьбі з безпритульністю і безнадглядністю, проведено облік дітей-сиріт, розпочато організацію дитячих будинків [27]. Крім звичайних дитячих будинків, створювались спеціальні для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

На Україну поверталися дитячі будинки, евакуйовані в східні області країни на початку війни. Більша їх частина була розміщена у Казахстані (17 дитбудинків), в Узбекистані (11), у Свердловській (3) та Молотовській (4) областях [28]. За станом на 5 листопада 1945 р. в Україну повернулося 52 дитячих будинки з 5426 дітьми і 497 особами обслуговуючого персоналу [29]. Контингент дитячих будинків поповнювався значною мірою і за рахунок дітей-сиріт, що були в свій час вивезені на роботу до Німеччини, а після закінчення війни повертались. У травні-липні 1945 р. у дитячих будинках було влаштовано 6650 таких дітей [30]. Але ці заходи держави не могли повністю вирішити проблему дитячої безпритульності і безнадглядності, яка залишалася гострою всі післявоєнні роки.

До системи народної освіти України входили й дошкільні дитячі установи. В 1941 р. в УРСР функціонувало 3000 дитячих садків, якими було охоплено 152 тисячі дітей. У західних областях України до Великої Вітчизняної війни працювало 318 дитячих садків з контингентом 14649 дітей. Крім того, щороку в УРСР широко розгортались на час весняно-літніх сільськогосподарських робіт мережі дитячих сезонних установ.

Багато було проблем і у відновленні діяльності вищих та середніх спеціальних навчальних закладів України.

Незважаючи на початок Великої Вітчизняної війни, в Україні не припинилась підготовка спеціалістів. Значна частина вищих та середніх спеціальних навчальних закладів республіки продовжувала свою роботу.

Ряд вузів і технікумів було евакуйовано разом з професорсько-викладацьким складом та найціннішим обладнанням. В глибокому тилу працювала Академія наук України і багато навчальних закладів. Так, Київський і Харківський університети пе-

реїхали до м. Кизил-Орди Казахської РСР, де на їх базі був створений Об'єднаний український державний університет (ОУДУ) [31]. Одеський університет і педінститут були евакуйовані в м. Байрам-Алі Туркменської РСР; Харківський інститут іноземних мов відновив свою роботу в м. Енгельсі на Волзі [32], Харківський інститут залізничного транспорту – у м. Ташкенті, Харківський авіаційний інститут – в м. Казані. Всього з України було евакуйовано і працювало в інших республіках СРСР 33 вищих навчальних заклади [33]. Евакуйовані вузи, що були у віданні Наркомату освіти і фінансувалися з республіканського бюджету України. З метою централізації керівництва вищими навчальними закладами 5 липня 1944 р. Наказом Президії Верховної ради України було створено Управління в справах вищої школи при РНК УРСР, яке зосередило керівництво всіма вузами і технікумами республіки [34].

Війна забрала життя у десятків тисяч викладачів, учителів, студентів. На вересень 1944 р. повернулись до праці тільки 33% професорсько-викладацького складу вузів, 76% викладачів педагогічних училищ, змогли розпочати навчання 61% довоєнної кількості студентів університетів і педвузів, 66% учнів педучилищ [35]. В цілому за роки війни Україна втратила 27,5% довоєнного складу вчителів, що на 13,5% перевищує аналогічний показник втрат по країні [36].

У міру того, як Україна визволялася від німецько-фашистських окупантів розгортався процес налагодження діяльності педагогічних навчальних закладів. В масштабах республіки вирішенням цих питань займалась спеціальна урядова комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР Д.З.Мануїльським [37].

Поступово в Україну почали реевакуйовуватися вузи. Протягом квітня 1943 р. – квітня 1944 р. Раднарком УРСР видав низку постанов: "Про поновлення роботи вищих педагогічних навчальних закладів Наркомосвіти УРСР", "Про реевакуацію Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка" тощо [38].

Поряд із реевакуацією і поновленням діяльності вузів, що діяли в Україні до війни, Наркомосом велася робота з відкриття нових навчальних закладів та факультетів. Ця робота здійснювалась з урахуванням потреб відбудови і перспектив розвитку народного господарства в повоєнний час. У результаті збільшилась кількість вищих навчальних закладів, які готували спеціалістів у галузі будівництва, промисловості, сільського господарства. Так, у Києві в 1944 р. був відкритий інститут інженерів цивільного будівництва [39].

Поновлення діяльності навчальних закладів відбувалося повільно, у міру створення в них елементарних умов для забезпечення навчального процесу. Першими почали роботу харківські вузи, а також Ніжинський педінститут і Конотопський учительський інститут [40].

Тоді ж була поновлена діяльність Київського і Дніпропетровського університетів, 7 педагогічних і 6 учительських інститутів.

На початок 1944 р. розпочалися навчальні заняття в 43 вищих навчальних закладах, 93 технікумах, 20 педшколах, 15 медшколах України [41]. На перше травня 1944 р. в Україні працювало вже 105 вищих навчальних закладів, що становило майже 63 % від загальної кількості вузів, які діяли до початку Великої Вітчизняної війни [42].

Найбільш інтенсивно проходив процес відродження навчальної діяльності в 1945 р. В 1945-1946 навчальному році в Україні діяло 154 вузи з 100 тис. студентів, в тому числі 60 педагогічних, 12 медичних, понад 70 технічних та сільсько-господарських, 6 університетів [43].

Відновлення навчання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах проходило разом з подоланням величезних труднощів, викликаних обставинами воєнного часу. Погано вирішувалась проблема забезпечення навчальних закладів приміщеннями,

місцева влада часто ігнорувала розпорядження уряду про звільнення будинків, в яких вже встигли розміститися шпиталі або інші установи чи організації [44]. Більшість навчальних закладів не мала пристосованих для занять навчальних приміщень. Обладнання кабінетів та лабораторій збереглося здебільшого на 15-20% , а іноді були знищені повністю [45]. Внаслідок цього заняття проходили у непристосованих для навчання аудиторіях з поганим освітленням, не вистачало робочих місць, іноді студенти слухали лекції стоячи. Важким було становище з навчальною літературою, зошитами, програмами. Так, за даними на початок 1944-1945 навчального року вузи тільки частково були забезпечені навчальними програмами. В більшості випадків ці програми були видані в 1939-1941 роках [46]. Проблему становила плінність студентських контингентів, їх низький рівень підготовки.

Складним завданням було виконання плану набору. Так, РНК УРСР на 1944-1945 навчальний рік затвердив план прийому в педагогічні і учительські інститути – 10080 чол., а загальний випуск середніх шкіл УРСР у 1944 р. становив 6500 чол. Різниця покривалася за рахунок тих, хто закінчив школу раніше. Недобір в тільки в педагогічні та учительські інститути (без урахування Львівського педагогічного інституту, Ровенського і Станіславського учительських інститутів) в 1944-1945 навчальному році дорівнював 994 чол. [47].

Особлива ситуація склалася в західних областях України. Частина колишніх студентів виїхала на постійне місце проживання до Польщі, багато молоді було вивезено на роботу до Німеччини. Ці та інші причини створювали великі труднощі з набором студентів, особливо першокурсників. Наприклад, у Дрогобицький учительський інститут на початку 1944-1945 навчального року було подано лише 110 заяв, хоча план набору становив 400 осіб [48]. Проблема вирішувалась частково за рахунок набору молоді в східних областях України. Так, до Львівського педагогічного інституту з Києва та інших міст були направлені 150 чоловік [49].

Для поліпшення стану з набором студентів в 1943 р. були затверджені нові правила вступу до навчальних закладів. Згідно з цими правилами особи, які закінчили школу з оцінками "відмінно" і "добре", при наявності вільних місць звільнялись від вступних іспитів. В умовах значного недобору це фактично означало, що їх зараховували без усяких вступних випробувань. У разі наявності вільних місць зараховувалися у вузи без екзаменів і ті, хто закінчив повну середню школу з оцінками "задовільно". Дозволявся прийом абітурієнтів в учительські інститути з освітою 9 класів середньої школи [50].

Наказом Всесоюзного Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР від 16 вересня 1943 р. студенти найважливіших вищих навчальних закладів і технікумів та студенти двох останніх курсів усіх вузів і технікумів звільнялись від призову до лав Червоної Армії [51]. Ці заходи забезпечили приплив молоді до вищих навчальних закладів.

Хоча прийом студентів і вдалося значно збільшити, все ж у навчальних закладах спостерігався великий відсів. Це було пов'язане з цілим рядом причин, характерних в основному для воєнного часу: сумісництвом навчання з роботою на виробництві, низьким рівнем підготовки абітурієнтів, призовом до армії, важкими матеріально-побутовими умовами тощо. Так, в 1943-1944 навчальному році в педагогічних і учительських інститутах не склали іспити з різних предметів від 6 до 56 відсотків студентів [52]. Протягом 1944-1945 навчального року із університетів і педагогічних інститутів України було відраховано 5146, тобто 20% студентів [53].

Для підвищення рівня підготовки абітурієнтів та забезпечення набору була прийнята Постанова "Про організацію при державних університетах і педінститутах 6-місячних підготовчих курсів", згідно з якою прийом на курси затверджувався в загальній кількості 1770 осіб [54].

Однією з складових частин політики, яка мала на меті стабілізувати студентські контингенти, були заходи щодо покращення матеріально-побутових умов навчання. Наказом Всесоюзного Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР всім студентам, що мали позитивні оцінки, призначалася стипендія в залежності від профілю навчального закладу, курсу та успішності. Відмінникам надавалась 25% надбавка до стипендії [55]. Ці та цілий ряд інших заходів дозволили частково стабілізувати студентські контингенти, добитися виконання навчального плану і підвищення успішності.

Умови роботи навчальних закладів у воєнний час вимагали негайних змін у навчальних планах і програмах, у змісті навчальних дисциплін. Так, згідно з постановою НКО з листопада 1941 р. всі студенти і викладачі почали навчатися військової справи за 110-годинною програмою, вивчати правила протипожежної і протихімічної оборони.

З вересня 1944 р., згідно з "Положенням про військову і військово-морську підготовку студентів вузів в умовах війни", створювались кафедри військової підготовки [56]. Це відповідало потребам часу і дозволило поліпшити допризовну підготовку студентської молоді.

У всіх педвузах до навчального процесу було введено таку навчальну дисципліну, як "Військовий переклад" [57], а також 25-годинний спецкурс щодо навчання студентів сільськогосподарських спеціальностей.

Якість підготовки молодих спеціалістів значною мірою залежала від наявності і педагогічної майстерності професорсько-викладацьких кадрів. На січень 1944 р. в трьох українських університетах працювало 40 професорів і 76 доцентів, які становили 47% від загальної кількості професорсько-викладацького складу [58]. Тоді як на жовтень 1944 р. в 20 педінститутах викладали 56 професорів і 204 доценти, їх співвідношення до загальної кількості викладачів становило 25 відсотків, а в 15 учительських інститутах працювало тільки 14 викладачів з доцентським званням, це становило 5% від загальної кількості професорсько-викладацького складу [59].

Спостерігалась нерівномірність у розподілі кваліфікованих кадрів і в комплектації вузівських кафедр. Порівняно краще були забезпечені такими кадрами кафедри точних наук, гірше – гуманітарних, особливо мови та літератури. Якість викладання не завжди відповідала вимогам вищої школи. Так, викладач Сталінського педінституту Сафронова читала курс української літератури за підручником середньої школи [60]. Проблема забезпечення вищих навчальних закладів кадрами вирішувалась частково за рахунок запрошення професорів, доцентів, викладачів на роботу за сумісництвом та відрядження викладачів на роботу з інших республік СРСР.

Значна увага приділялась підвищенню кваліфікації викладачів. Суттєве значення у підготовці вузівських викладачів мала аспірантура.

Для заохочення вступу до аспірантури та забезпечення кращих умов для підготовки і навчання певній кількості аспіратів надавали відстрочку від мобілізації до лав Червоної Армії. Керівників установ та підприємств зобов'язали надавати особам, що були допущені до вступних випробувань в аспірантуру відпуски без утримання тривалістю 15 днів, а зарахованих до аспірантури звільняти від роботи не пізніше, ніж через місяць, після повідомлення про зарахування [61]. Крім того, з 1 вересня 1943 р. стипендія аспірантів встановлювалась у розмірі – 600 крб., а у аспірантів найважливіших промислових та транспортних вузів вона дорівнювала 700 крб. [62]. У 1944 р. в аспірантурі навчалось 218 чоловік. Перший набір через відсутність достатньої кількості кандидатів та у зв'язку з великою перервою в роботі вузів був виконаний тільки на 63% [63].

Збільшувалась кількість бажаючих вступити до педагогічних навчальних закладів. Зростала престижність професії вчителя. Певною мірою це було пов'язане з тим, що заробітна плата у працівників освіти була однією з найвищих. Так, згідно з Постановою РНК

СРСР від 13 вересня 1942 р. з 1 вересня 1943 р. значно збільшувалися посадові оклади професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Найвищий посадовий оклад в вузах першої категорії становив 2300 карбованців, а найменший – 700 карбованців. Підвищення зарплати працівників становило від 33 до 57 % залежно від стажу роботи, посади та наукового ступеня [64]. Заробітна плата працівників інших навчальних закладів була нижчою, але вже в серпні 1945 р. освітяни заробляли в середньому 507 карбованців, в той час як лікарі отримували близько 461 карбованця, працівники торгівлі – 420-422 карбованці, середня заробітна плата в промисловості становила 490 карбованців на місяць [65]. Це допомогло дещо стабілізувати матеріальне становище педагогів. Таким чином, держава створювала певні стимули для обрання професії педагога.

Але не все було так, як на папері. Наприклад, Харківський державний університет ім. Горького – один із провідних вузів України – під час складання штатного розпису був віднесений до 3-ї категорії вузів, що призвело до значного зниження посадових окладів викладачів [66]. Траплялися навіть абсурдні ситуації. Наприклад, аспірант отримував стипендію вищу від зарплати свого наукового керівника [67]. Крім того, виплату заробітної плати часто затримували, змушували викладачів підписуватися на військову позику [68].

Отже, розглянувши проблему відновлення діяльності навчальних закладів України можна дійти наступних висновків. Друга світова війна стала страшним лихом для України. Незважаючи на продовження бойових дій, голод, розруху, уряд держави розумів необхідність відбудови системи народної освіти і відразу після визволення країни почав проводити заходи в цьому напрямку. Розвиток системи народної освіти йшов в руслі основних потреб держави та з урахуванням вимог воєнного часу. Це знайшло своє відображення в змінах у навчальних планах і програмах закладів освіти. Пріоритетним напрямком розвитку системи освіти була підготовка спеціалістів у галузі будівництва, промисловості, сільського господарства, а також підготовка вчителів для шкіл. З цією метою Наркомосом в 1943-1945 рр. було проведено роботу в напрямку відбудови старих та відкриття нових навчальних закладів, відновлено систему заочної освіти, відкрито вечірні школи для робітничої та сільської молоді, створено систему короткотермінових учительських курсів. Як бачимо, в справі відновлення діяльності закладів освіти та підготовки кадрів для народного господарства було чимало позитивних тенденцій. Але зрушення відбувалися досить повільно, процес відбудови системи освіти носив скоріше екстенсивний (кількісний), ніж інтенсивний (якісний) характер. Не вчасно вирішувалась проблема забезпечення навчальних закладів приміщеннями. Незважаючи на гостру нестачу навчально-методичної літератури, план її видання не виконувався через відсутність паперу, а вже надруковані підручники часто не могли потрапити до місця призначення тому, що для цього не було транспорту. Все це говорить про низький рівень контролю з боку керівних органів над процесом відбудови, непередуманість багатьох рішень. Зруйнована навчально-матеріальна база закладів освіти, нестача і низький освітній рівень викладачів — все це суттєво впливало на якість навчання та виховання молоді. Гостро стояла проблема дитячої безпритульності та безнадглядності, велика кількість дітей шкільного віку через різні причини залишалася не охоплена навчанням. Існуючі державні пріоритети, з яких випливав залишковий принцип фінансування освіти, унеможлилювали широкомасштабну і повноцінну відбудову навчальних закладів ще тривалий час.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі архивних матеріалів розглядається проблема відновлення системи народного освіти України після звільнення її від німецько-фашистських окупантів. Сделана попытка выделить основные направления в развитии образования, которые были обусловлены спецификой рассматриваемого периода.

SUMMARY

The article deals with the problem of the restoration of Ukrainian national education system after liberation from German-fascist occupants on the basis of archival materials. The attempt is made definite the main directions in the development of education, which were caused with specifics of the examined period.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. История Великой Отечественной войны (1941-1945). – М., 1965. – Т.5; История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1984. – Т.8; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941-1945. – В 3-х томах. – К.: Политиздат Украины, 1975.
2. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. У 3-х томах. – К.: Політвидав України. – Т.1. – 1967. – Т.2. – 1968. – Т.3. – 1969.
3. Коваль М.В. Украинская советская культура в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – К., 1964. – 18 с.; Коваль М.В. Українська радянська культура в роки Великої Вітчизняної війни// Розвиток української культури за роки радянської влади. – К.: Наукова думка, 1967; Коваль М.В. Вища школа УРСР у роки Великої Вітчизняної війни// Вища школа Української РСР за 50 років. – К.: Вид-во Київського університету, 1967 та ін.
4. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
5. Вища школа Української РСР за 50 років (1917-1967).- У 2-х част. – К.: Вид-во Київського університету, 1967. – Ч.1. – 395 с.; Ч.2. – 539 с.
6. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 6. – Арк. 1.
7. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 273.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. Спр. 4. – Арк. 88.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.73. – Спр.2. – Арк.46; Штиволока О.І., Яковлева Л.В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від фашистських загартбників районах Української РСР (1943-1945) // Архіви України. – 1978. – №2. – С.28.
10. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 73.- Спр. 162. – Арк. 4.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2. – Арк. 36-39.
12. Там само. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 2. – Арк. 90.
13. Коваль М.В. У горнилі війни. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 151; Красножон Н.Г. Втрати загальноосвітньої школи України в роки Великої Вітчизняної війни// Історичні і політологічні дослідження. – 2000. – №1(3). – С. 151.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1.- Арк. 31.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 79. – Арк. 2-3.
16. Там само. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 9. – Арк. 11.
17. Культурне будівництво в УРСР: Збірка документів і матеріалів у 2-х томах. – К.: Держполітвидав, 1961. – Т.2. – С. 56.
18. История Украинской ССР в 10-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.8. – С. 502.
19. Радянська освіта. – 1945. – 30 березня.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 53.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.15. – Спр. 2. – Арк. 68-69.

22. Культурне будівництво в УРСР: Збірка документів і матеріалів у 2-х томах. – К.: Дрежполітвидав, 1961. – Т.2. – С.35.
23. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр.7. – Арк. 147.
24. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр.7. – Арк. 17-18.
25. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр.127. – Арк. 97.
26. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в УРСР.- К.: Вид-во Київського університету, 1968. – С. 66.
27. Там само.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. Спр. 53. – Арк. 16.
29. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 53. – Арк. 15.
30. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 54. – Арк. 156.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 1. – Арк. 19.
32. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). – К.: Рад. школа, 1967. – С. 74.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 70.
34. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). – К., 1992. – С. 89-92.
35. Курносів Ю.В., Бондар А.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. – К., 1964. – С. 83.
36. Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны: историко-педагогическое исследование. – М.: Педагогика, 1984. – С. 24.
37. Вища школа УРСР за 50 років: У 2-х т. – К., 1967. – Т.1. (1917-1945). – С. 365.
38. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4. – Арк. 97, 109, 137, 142.
39. ЦДАГО України. – Ф. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 56.
40. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4. – Арк. 97.
41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 40.
42. Там само. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 44-45.
43. Коваль М.В. Украинская советская культура в годы ВОВ (1941-1945). Автореф... канд. ист. наук.- Киев, 1964.- С. 13.
44. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 57, 59, 60.
45. Там само. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 27.
46. Там само. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 24.
47. Там само. – Ф. 1.- Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 33-34.
48. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.15. – Спр. 89. – Арк. 15.
49. ЦДАГО України. – Ф. 1.- Оп. 73.- Спр. 5. – Арк. 34.
50. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 3. – Арк. 20, 21 зв.
51. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3. – Арк. 77-79.
52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 4.
53. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 89. – Арк. 3.
54. Майборода С. Управління вищою педагогічною освітою України (40-50-ті роки ХХ ст.)// Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. – Вип. 2. – Ч.ІІ. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – С.382.
55. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3.- Арк. 77-79.
56. Там само. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 6. – Арк. 40,41.
57. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 62, 69.
58. Там само. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7. – Арк. 35.
59. Там само. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 31.
60. Там само. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 5. – Арк. 9.
61. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 3. – Арк. 30.

62. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.3. – Арк. 78.
63. Там само. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр. 89. – Арк. 11, 12..
64. Підраховано автором на основі даних ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 15. – Спр.1. – Арк. 16.
65. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.9. – Спр.19. – Арк.1, 2.
66. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.4. – Арк.150.
67. Там само. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.4. – Арк.151.
68. Там само. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.5. – Арк.22.

Надійшла до редакції 15.12.2001 р.

УДК 63 (477.6) “40/80 р. XX століття”

РОЗВИТОК РОСЛИННИЦТВА В ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – КІНЦІ 80-х РОКІВ XX ст.

А. О. Саржан

Відомо, що у структурі сільського господарства виділяються дві провідні галузі – рослинництво і тваринництво. Залежно від природно-кліматичних, соціально-економічних умов, рівня розвитку сільського господарства співвідношення між цими галузями за обсягами їхньої продукції час від часу змінюється. Але рослинництво завжди виступає первинним відносно тваринництва, так як воно є фундаментом для розвитку загалом всіх галузей аграрного виробництва. Адже, насамперед рослинництво забезпечує населення продуктами харчування, а легку промисловість – сировиною.

Проблеми розвитку сільського господарства Донбасу у другій половині XX ст. знайшли відображення у багатьох дослідженнях. Окремі аспекти щодо стану сільського господарства в регіоні розглянуті в узагальнюючих роботах, присвячених розвитку цієї галузі загалом в Україні [1]. Проте ці дослідження не дають об'єктивної картини, вони відверто спрямовані на обґрунтування доцільності й ефективності соціально-економічної політики, яку проводило партійно-державне керівництво країни в той час. Серед праць з проблем розвитку сільського господарства регіону за ступенем інформаційності та рівнем аналізу фактичного матеріалу слід відзначити роботу Н.П.Макарова [2]. Автор розглядає питання розміщення сільськогосподарського виробництва в окремих природно-економічних зонах Донбасу, організації землеробства і тваринництва, проблеми планування та економіки колгоспів і радгоспів у перші повоєнні роки. У загальному контексті подаються відомості про розвиток рослинництва. Заслужують на увагу також дослідження П.П.Панченка, О.І.Задніпровського та інших авторів. У монографіях та навчальних посібниках, за авторством П.П.Панченка, висвітлюються проблеми розвитку сільського господарства, науково-технічної політики держави у цій галузі, окремі розділи безпосередньо присвячені рослинництву України [3]. Донецький історик О.І.Задніпровський, досліджуючи проблему голодомору 1946-1947 рр. у Донбасі, критично проаналізував становище землеробства регіону у повоєнні роки [4]. Цікаві повідомлення стосовно розвитку рослинництва в регіоні містяться й у численних працях фахівців сільського господарства, керівників сільських партійних та державних органів. Тобто, проблемам розвитку сільського господарства Донбасу другої половини XX ст. надають уваги багато вчених, але немає жодної праці, в якій би спеціально висвітлювалася динаміка розвитку однієї з головних галузей аграрного комплексу регіону – рослинництва

У даній статті зроблена спроба на основі різноманітних статистичних матеріалів, багато з яких довгий час знаходилися під грифом “Для службового користування”, архівних матеріалів, раніше опублікованих робіт проаналізувати історію розвитку рослинництва в Донбасі у другій половині ХХ ст.

Повоєнне відродження сільського господарства регіону відбувалося за складних умов. Війна істотно позначилася на колгоспах і радгоспах: різко скоротилися трудові ресурси, була зруйнована матеріально-технічна база, знизилася культура землеробства. І хоча в четвертій п'ятирічці інвестиції в сільське господарство республіки значно зросли – капіталовкладення держави і колгоспів в об'єкти виробничого призначення становили 935 млн. крб., що приблизно дорівнювало загальній сумі, виділеній для цієї галузі за всі попередні роки радянської влади – коштів катастрофічно бракувало [5].

В особливо тяжкому становищі опинилося рослинництво. У 1946 р. більшість районів Донбасу зазнала сильної посухи, яка вкрай негативно позначилася на забезпеченні продовольством населення. Для відродження галузі необхідно було перш за все забезпечити колективні господарства сучасною сільськогосподарською технікою, енергетичними потужностями. Однак саме ця проблема була найбільш гострою. Кількість тракторів та іншої сільськогосподарської техніки за роки війни зменшилася більш ніж у 2 рази. І тільки на початку 50-х років загальна чисельність парку основних сільськогосподарських машин в господарствах регіону досягла довоєнного рівня [6]. В цілому ж рівень механізації виробничих процесів становив приблизно 15-20%, а в таких галузях, як овочівництво, баштанництво, садівництво ступінь механізації був ще нижчим.

При цьому треба наголосити що проблеми матеріально-технічної бази сільського господарства були зумовлені не тільки наслідками війни, але і помилками державної політики. Як часто бувало в ті роки, політика брала верх над економікою. Партійно-державне керівництво, ґрунтуючись на теорії щодо визначальної ролі знарядь виробництва як у виробничому процесі, так і загалом у розвитку суспільних відносин, вважало, що основні знаряддя сільськогосподарського виробництва (машини, трактори) повинні належати державі. Ці помилкові уявлення були втілені до життя ще у 30-ті роки. Тож машини, трактори зосереджувалися в МТС. У колгоспах же залишилися лише такі сільськогосподарські машини і знаряддя, як віялки, сортувалки, кінні плуги, кінні сівалки тощо. Їх виробниче значення у порівнянні з машинотракторним парком МТС було невелике. На початку 50-х років у колгоспах Донбасу провідні виробничі процеси на 90-95% виконувалися механізованими засобами, що належали державі. Сільськогосподарські машини колгоспів без вартості інвентаря становили всього 3-5% від загальної вартості всіх засобів виробництва, що належали колгоспам. Вартість власних машин колгоспів складала менше 10% у порівнянні із вартістю засобів виробництва, що належали машинотракторним станціям [7].

За таких обставин у післявоєнні роки, як і під час війни, у колгоспах нерідко використовувалися на польових роботах не тільки коні, але і корови та інша худоба. Значні площі земельних угідь оброблялися вручну [8]. При цьому треба додати що важка ручна праця переважно випадала на долю жінок, так як у сільському господарстві регіону працювало понад 60% жінок від загальної кількості працівників. Тож, як бачимо, відсутність техніки компенсувалася насамперед ручною працею жінок, підлітків та літніх людей. У 1952 р. в колгоспах Донбасу приблизно 20% від загальної кількості трудоднів, нарахованих колгоспникам, припадали на підлітків і старих людей.

Надто негативно вплинули на розвиток сільського господарства, і особливо на рослинництво, експерименти стосовно укрупнення колгоспів, які здійснювалися в кінці 40-х – на початку 50-х років. Цей процес у регіоні відбувався досить складно. Часто об'єднання дрібних колгоспів ґрунтувалося на суб'єктивних думках керівників районів, колгоспів, без

урахування побажань сільських мешканців, колгоспників. Тому виникали численні розбіжності під час об'єднання, а потім і у процесі спільного використання основних засобів виробництва. Однак, незважаючи на господарський безлад, кадрову плінність, місцеві партійно-державні органи настирливо проводили укрупнення колгоспів. У Сталінській області в 1940 р. було 1118 колгоспів, внаслідок укрупнення в 1950 р. їх нараховувалося 592, а в 1955 р. – 480 колгоспів [9]. У Ворошиловградській області в 1944 р. існувало 996 колгоспів, а після укрупнення в 1953 р. їх стало 474, на 1955 р. залишилося 466 колгоспів [10]. Тобто за ці роки кількість колгоспів скоротилася більш ніж у 2 рази.

Значно змінилися також розміри посівних площ та організація виробництва у знов створених колгоспах. У сільськогосподарських зонах регіону середній розмір колгоспів після укрупнення становив 2440-2620 га. Колгоспи у приміських і гірничопромислових зонах були дещо меншими. У приміських зонах середня площа землі одного колгоспу становила 2167-3144 га, а в гірничопромислових 1939-2426 га. Основною організаційною ланкою в рослинництві стала рільнича бригада. Якщо в регіоні до укрупнення на одну бригаду припадало 683 га ріллі, то після укрупнення – 1253 га. У більшості об'єднаних колгоспів створювалося по 2-3 великі рільничі бригади, які обслуговувалися зазвичай двома тракторними бригадами. Нерівномірним було і забезпечення колгоспів засобами виробництва. Колгоспи, розташовані у гірничопромислових зонах, були значно краще забезпечені машинами, тракторами, іншою сільськогосподарською технікою, ніж колгоспи, віддалені від великих промислових центрів, тобто розташовані в сільськогосподарській зоні [11]. Незважаючи на те, що у процесі укрупнення колгоспів були ліквідовані малопотужні, нерентабельні господарства, певною мірою поліпшилося управління колгоспами, основна мета не була досягнута: обсяги сільськогосподарської продукції не зростали, а сільське господарство продовжувало занепадати.

У процесі відновлення посівних площ відбулися деякі зміни в їх структурі. Вже до 1950 р. майже всі довоєнні посівні площі були поновлені [12], але продуктивність використання земель знизилася, оскільки, порівняно з довоєнним періодом, сталося як абсолютне, так і відносне скорочення посівних площ зернових, картоплі, овочевих культур. Причому серед зернових одночасно зі скороченням посівної площі такої цінної та високоврожайної культури, як озима пшениця були збільшені посіви менш врожайних жита та ярої пшениці. У південних районах регіону стали вирощувати бавовну, що виявилось економічно недоцільним.

Слабка матеріально-технічна база, організаційні недоліки, нераціональне використання землі призвели до того, що незважаючи на майже повне відновлення посівних площ валові збори сільськогосподарських культур були значно нижчими довоєнних. Так, зернових у Сталінській області в 1950 р. було зібрано всього 69,3% від врожаю 1940 р., соняшника – 84,7%, овочів – 42,5% [13]. Сільське господарство залишалось хронічно відсталою ланкою економіки. У рослинництві не вистачало техніки, не застосовувалися інтенсивні технології вирощування сільськогосподарських культур, як і раніше, урожай залежав від погоди. Врожайність залишалась непрогнозованою, нестабільною і дуже низькою. У колгоспах Ворошиловградської області середня врожайність зернових протягом 1948-1950 рр. складала всього 7,5 ц/га, кукурудзи – 9,9 ц/га [14].

За цих умов вирішення продовольчої проблеми стало пріоритетним завданням. Початок реформуванню сільського господарства був покладений на вересневого (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС, який визначив першочергові заходи щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. З середини 50-х років стали вживати певних заходів задля матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві. Протягом 1952-1958 рр. закупівельні ціни на зерно збільшилися майже у 7 разів, на картоплю – у 8 разів. Звичайно ж це стало стимулом для розвитку рослинництва.

Зростанню цієї галузі виробництва сприяло і зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарських колективів. За 1957 р. для забезпечення МТС тракторами та іншими машинами було асигновано у 2,4 разів більше коштів, ніж у 1951 р. За період 1956-1960 рр. капіталовкладення держави у сільське господарство України зросли майже в 2 рази у порівнянні з попередньою п'ятирічкою [15]. Поліпшувалося матеріально-технічна база і колективних господарств Донбасу. У колгоспах Ворошиловградської області, наприклад, з 1950 р. до 1960 р. кількість тракторів збільшилася з 5080 до 5998 шт., відповідно комбайнів – з 1342 до 1425 шт., вантажних автомашин – з 249 до 2288 шт. [16]. Якщо в 1951 р. у сільському господарстві Сталінської області працювало 5916 тракторів, вже у 1960 р. – 8215, зросла також кількість зернозбиральних комбайнів з 2429 шт. до 3231 шт., вантажних автомобілів – з 704 шт. до 3542 шт. [17]. У ці роки матеріально-технічний комплекс колгоспів змінювався також за рахунок поповнення парку сільськогосподарських машин культиваторами, катками, сівалками та іншою технікою.

Ці та деякі інші чинники дозволили у другій половині 50-х років забезпечити певний прогрес у розвитку рослинництва. Звичайно, ця галузь ще залежала від природно-кліматичних умов, але в зазначений період зривів не було. У господарствах Сталінської області, наприклад, протягом 1955-1958 рр. спостерігалися досить стабільні показники щодо валового збору і врожайності основних видів сільськогосподарських культур. Ця тенденція загалом характерна була і для Ворошиловградської області. Так, якщо у 1955-1958 рр. щорічний валовий збір зернових культур у колгоспах Ворошиловградської області складав в середньому 677 тис. т, то протягом попередніх чотирьох років він дорівнював у середньому 493 тис. т, зокрема: валовий збір озимої пшениці відповідно становив 391 і 309 тис. т, кукурудзи – 144 і 69 тис. т, соняшника – 106 і 44 тис. т. [18]. Зросла врожайність сільськогосподарських культур, насамперед зернових в колгоспах і Сталінської області. Так, з 1951 р. до 1954 р. вона щорічно в середньому становила 10,7 ц. з одного гектара, а в подальші чотири роки – 19,5 ц. [19].

Тож, як бачимо, протягом 1953-1958 рр. в аграрній політиці партійно-державного керівництва країни почав домінувати прагматичний підхід. Проблеми сільського господарства стали вирішувати більш раціонально, з урахуванням економічної доцільності. У другій половині 50-х років сільське господарство Донбасу, як і республіки загалом, саме завдяки прагматичному підходу та пріоритетності його розвитку уперше за довгі роки стало рентабельним. Це був період найбільшого підйому в історії колгоспного виробництва.

Однак, починаючи з 1958 р. у сільськогосподарському виробництві знову відбувся спад. Якщо з 1950 р. до 1958 р. обсяги валової продукції сільського господарства України зросли на 65%, то з 1958 р. до 1964 р. – тільки на 3%. Схоже становище спостерігалось і у Донбасі. У 1958-1964 рр. в порівнянні з попередніми сімома роками в нашому регіоні скоротився приріст і валового збору і врожайності сільськогосподарських культур. Так, наприклад, за роки семирічки в колгоспах Донецької області валовий збір зернових тільки двічі (1961 р. і 1964 р.) перевищував рівень збору 1958 р., в останньому році семирічки зібрали всього 76,2% від урожаю першого року, а пшениці ще менше – 59,2%. Врожайність зернових в області, яка з 1951р. до 1957 р. складала щорічно в середньому 14,1 центнерів з гектара, зросла з 10,4 ц в 1951 р. до 21,5 ц в 1957 р. У наступній семирічці середня врожайність становила 18,8 ц, однак цей приріст був незначним і нестабільним: в 1965 р. врожайність зернових була меншою, ніж у перший рік семирічки [20].

Такий же стан справ був характерний і для сільськогосподарського комплексу Ворошиловградської області. Стабільності в розвитку зернового господарства області не було. Відносно урожайні роки чергувалися з роками, коли збирали дуже низькі урожаї. Це позначилося і на валовому зборі, де динаміка також виглядала нестійкою. У 1955 р. було зібрано

1386,8 тис. т зернових, а в наступні п'ять років збирали в 1,5-3 рази менше, і тільки у 1961 р. рубіж шестирічної давності був переkritий, але потім знову стався спад, і в 1965 р. зібрали зернових майже вдвічі менше, ніж у 1955 р. (360 тис. т) [21].

Погіршення роботи сільськогосподарського виробництва пояснюється багатьма чинниками. Передусім неефективністю самої колгоспної системи, з її відчуженням селянина від землі, незацікавленістю колгоспників в результатах своєї роботи. До того ж в організації сільськогосподарського виробництва було допущено чимало помилок і прийнято багато непродуманих рішень.

Негативну роль зіграли нескінченні укрупнення і розукрупнення колгоспів, ліквідація так званих неперспективних сіл, перетворення колгоспів на радгоспи. Якщо в 1956 році у Ворошиловградській області було 440 колгоспів, то реалізація політики об'єднання і укрупнення господарств привела до того, що в 1962 році залишилося всього 175 колгоспів. Гігантomanія, яка стала пріоритетом в аграрній політиці держави, базувалася на абсолютизації переваг великого виробництва перед дрібним. У подальші роки в багатьох випадках через некерованість господарств частину з них довелося розукрупнювати. Така невпорядкованість, звичайно ж надто негативно позначалася на ефективності колгоспного виробництва. Здійснення реформ непослідовно, суперечливо, хвилеподібно, в режимі «вперед-стоп-назад» дезорганізовувало роботу усього сільськогосподарського сектора.

Не могли не вплинути негативно на становище рослинництва і хрущовські «надпрограми». Однією з перших таких «надпрограм» стало поспішне за часом і утопічне за масштабами розширення площі посіву кукурудзи та інших «чудо – культур». З 1958 р. до 1963р. вольовими, адміністративними рішеннями керівництва посіви кукурудзи в республіці збільшилися більш ніж у два рази, однак валовий збір зерна за цей період зріс тільки в 1,3 разів. У колгоспах Донецької області посівна площа кукурудзи з 1958 р. до 1963 р. була збільшена також більш ніж у два рази і становила приблизно 20% усіх посівних площ, хоча валовий збір кукурудзи за цей час залишився на колишньому рівні (1963 року – 2295 тис. центнерів) [22].

До 1964 р. сільське господарство в цілому, і насамперед рослинництво, знаходилося в глибокій кризі. Становище в цій галузі особливо погіршила засуха 1963 р. Кристична ситуація вимагала продуманих, економічно виважених рішень.

Нова спроба розробити ефективну аграрну політику була здійснена на березнево-му (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС. Після 1965 р. зросли сільськогосподарські асигнування, були розширені можливості державного кредитування, в два рази піднялися закупівельні ціни на сільгосппродукцію, що продавалася державі. Зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Зросла енергооснащеність праці, величезні кошти були направлені на меліорацію і хімізацію земель.

Значні кошти були вкладені в розвиток аграрного комплексу Донбасу. Так, у десятий п'ятиріччі (1976-1980 рр.) капітальні вкладення у сільське господарство Донецької області склали біля 1,1 млрд. крб., а в наступному п'ятиріччі – біля 1,3 млрд. крб., що становили відповідно 6,0% і 6,9% від загальних капіталовкладень, направлених на розбудову народного господарства. За рахунок коштів держави і колгоспів у 1976-1985 рр. були введені нові зрошувані землі площею 55 тис. гектарів. Здійснено переоблаштування зрошувальних систем і підвищено їх водозабезпеченість на площі 17,2 тис. гектарів [23].

Зросла енергооснащеність рослинництва. У колгоспах і радгоспах області збільшилася кількість тракторів, зернозбиральних комбайнів, автомобілів, іншої сільськогосподарської техніки. Розширилося постачання мінеральних добрив, продовжувалися роботи з механізації головних видів селянської праці. Всі ці заходи повинні були спри-

яти інтенсифікації виробництва, зміцненню економічних позицій колгоспів і радгоспів, підвищенню життєвого рівня трудівників села.

Однак, результативність цієї роботи була надто низькою. В 60-80-ті роки найбільш високих показників у рослинництві регіону досягнуто протягом дев'ятої п'ятирічки. Але вже з середини 70-х років темпи зростання виробництва у сільському господарстві почали уповільнюватися. За дев'яту п'ятирічку (1971-1975 рр.) приріст валової продукції в сільському господарстві області становив 20%, за десятю – 14%, за одинадцятю – 2,3%, тобто за три п'ятирічки темпи приросту скоротилися майже в 10 разів. У ці роки значно зменшився приріст виробництва насамперед основних видів сільськогосподарських культур. Якщо в дев'ятій п'ятирічці середньорічний приріст зернових культур становив 20,5%, то у десятій – 7,1%, а в 1981-1985 рр. виробництво зерна в порівнянні з попереднім п'ятиріччям скоротилося на 12,5% [24]. Погіршилися й інші показники [25]. Ситуація в сільському господарстві набувала все більш виразної кризової форми.

Однією з головних причин низької ефективності сільського господарства у Донбасі, як і загалом по країні, було ущемлення економічних інтересів селянина, відчуження його від результатів праці. Щоправда на відміну від відверто силових методів, поширених у 30-і роки, в 70-і роки «пограбування» села відбувалося на фоні, коли в аграрну сферу потоком лилися капіталовкладення, кредити, техніка. Але це був нееквівалентний обмін. Передусім через різке подорожчання всіх засобів промислового виробництва, що використовувалися в сільському господарстві. Так, ціни на техніку та інші промислові вироби для сільського господарства піднялися впродовж 1965-1985 рр. у 2-5 разів, тоді як закупівельні ціни на продукцію рослинництва – лише у 2 рази. Причому зростання цін на засоби виробництва носило галопуючий характер. Наприклад, у десятій п'ятирічці в порівнянні з восьмою вартість посівних агрегатів піднялася майже у 3 рази, технічні засоби зрошування подорожчали у 2,8 разів. Додаткові прибутки, отримані колгоспами і радгоспами від підвищення державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію були «з'їдені» виробничими витратами.

Монополізм і диктат з боку виробників засобів виробництва не тільки розорював колгоспи і радгоспи, але одночасно консервував відсталість і архаїзм в самому цьому виробництві, оскільки зводив на нівець впровадження будь-яких прогресивних технологій та усував потребу боротися за споживача як таку. Голова колгоспу ім. Мічуріна Волноваського району Донецької області В.І.Гоман, виступаючи на сесії обласної ради народних депутатів у квітні 1981 р., з гіркотою відмічав: «В останні роки надходить багато сільськогосподарської техніки, але вона не задовольняє нас якістю виготовлення, комплектністю деталей, універсальністю. З кожним роком стає все більш відчутною проблема збирання соняшника, оскільки немає комплектуючих до комбайна «Колос», великих втрат під час збирання кукурудзи допускають комбайни Х-7. Немає хороших машин для внесення мінеральних добрив. Не задовольняє механізаторів і такий енергоємний трактор як Т-150» [26]. Однак селянина в примусовому порядку зобов'язували купувати (по суті, у нього альтернативи і не було) неякісну, малоефективну техніку, ремонтувати її в державних майстернях, де нерідко капітальний ремонт коштував дорожче нової машини.

Величезні витрати колгоспів і радгоспів були пов'язані насамперед з оплатою ремонту і обслуговування техніки. Зокрема, витрати на ремонтні роботи з розрахунку на одиницю обладнання зросли тільки за 1966-1972 рр. у 2,2 разів, а з розрахунку на одиницю вартості сільськогосподарської продукції – в 3,3 разів. Крім того, ремонтні підприємства фактично не несли матеріальної відповідальності за погану якість ремонту машинного парку і за той збиток, який терпіли господарства через простій машин.

Серйозні недоліки були стосовно використання капіталовкладень і в самому сільському господарстві. Великі кошти умиртвлялися в незавершеному виробничому будів-

ництві, меліорації земель. Причому вкладення у цих напрямках неухильно росли, розширялися зрошувані площі. У Донецькій області, наприклад, в 1970 р. було 103,2 тис. га зрошуваних земель, у 1975 р. – 151 тис. га, а в 1980 р. – 185 тис. га. Однак віддача від меліоративних робіт була мізерною, меліоративні інвестиції в значній мірі були пущені на вітер, точніше – пішли «в пісок». Врожайність на зрошуваних землях у багатьох господарства була навіть нижчою ніж на богарі. Так, протягом 1976-1980 рр. у господарствах області середньорічна врожайність овочів з одного гектара складала на богарі 192 ц., а на зрошуваних землях – 186,8 ц., картоплі відповідно – 75 і 75,2 ц. [27]. Таке становище було характерне і для багатьох господарств Ворошиловградської області. Якщо до цього додати ще і проблеми хімізації сільського господарства, коли постачання мінеральних добрив хоча й зросло, але застосовувались вони надто нераціонально, стане зрозумілим загальний стан справ у рослинництві. Механізація перетворилася в постачання колгоспам і радгоспам техніки низької якості, бездумна меліорація призводила до псування родючих земель і порушення екологічного балансу, хімізація «на око» вела до забруднення ґрунтів і сільськогосподарської продукції хімікатами. Наприклад, тільки в 1976 р. в радгоспі «Червоний молочар» Слов'янського району Донецької області за підрахунками фахівців, більше 1000 га зрошуваних земель були забруднені шкідливими хімічними речовинами [28].

За умов посилення кризи в економіці країни у другій половині 80-х років погіршилася і матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Хоча судячи з офіційної статистики, обсяги капіталовкладень у сільське господарство щорічно зростали. Так, в сільське господарство Донецької області за 1986-1990 рр. було направлено понад 1,5 млрд. крб. [29]. Середньорічна вартість основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення, в порівнянні з попередньою п'ятирічкою, зросла на 22%, а вартість невиробничих фондів зменшилася на 51%. Фондооснащеність в сільському господарстві області за ці роки піднялася на 35%, енергооснащеність – на 19%. Однак, незважаючи на розширення інвестицій в аграрному секторі економіки, рівень механізації праці в сільськогосподарському виробництві залишився досить низьким. На ручних роботах в колгоспах і радгоспах було задіяно понад 56% загальної чисельності працівників [30], що істотно позначалося на продуктивності праці в сільському господарстві.

Значна частина капіталовкладень направлялась на будівництво гігантських, типових і надзвичайно дорогих тваринницьких та інших комплексів; заганялася, що називається, «в стіни», замість того, щоб використати їх на підвищення культури землеробства чи механізацію виробництва.

Надто нераціонально відбувалося поповнення машинно-тракторного парку сільськогосподарських підприємств. До кінця 1990 р. потреби господарств області в тракторах Т-150К були забезпечені на 131%, МТЗ, ПМЗ, Т-40 – на 77,7%, кукурудзозбиральними комбайнами типу ККП-3 – на 222,7%, зернозбиральними комбайнами – на 91,1%, при цьому новими – типу «Дон-1500» – всього на 2,7%. Разом з тим постачання сільгоспмашин здійснювалося без урахування реальних потреб. Навіть при надлишку окремих видів машин їх постачання продовжувалося, а необхідної техніки часто бракувало. Такий стан речей спостерігався з тракторами, зернозбиральними, кукурудзозбиральними комбайнами тощо. Власне кажучи, у господарств взагалі то й вибору не було, хоча техніка, яка постачалася централізовано, була надто низької якості. До того ж лібералізація цінової політики сприяла підвищенню цін на сільськогосподарську техніку.

З цієї ж причини у другій половині 80-х років майже на третину скоротилося постачання мінеральних добрив колективним господарствам області. Причому, якщо стосовно фосфатних добрив сталося незначне скорочення, то кількість азотних добрив, поставлених колгоспам області, зменшилася на 35%, а калійних – у 2,8 рази [31].

У господарствах області не на належному рівні знаходились і бази для зберігання, сировини чи готової продукції, що щорічно призводило до збитків. Так, у 1985 р. в аграрному секторі потреби в капітальних сховищах і спорудах були задоволені: в зерно-сховищах – на 75%, овочекартоплесховищах – на 88%, плодосховищах – на 54%, сховищах для трав'яної муки, брикетованих і гранульованих кормосумішей – всього на 12%, складах для зберігання мінеральних добрив – на 74%.

Недоліки і прорахунки в аграрній політиці обумовили нестабільність роботи сільського господарства регіону у другій половині 80-х років. У порівнянні з попередньою п'ятирічкою середньорічне виробництво зернових культур зросло, за офіційним даними, в колгоспах Донецької області майже на 22%, Ворошиловградської – на 27%. Однак, середньорічний приріст валового збору соняшника, картоплі був незначним, а овочів збиралося менше, ніж в першій половині 80-х років. При цьому в регіоні залишалося чимало господарств, де урожаї були невинуватим низькі. Так, у Донецькій області в 1990 р. менше 20 ц кукурудзи на зерно (за середньої врожайності по області – 36,7 ц га) отримали 48 господарств, менше 14 ц проса (середня врожайність – 19 ц) – 103 господарства, менше 13 ц соняшника (середня врожайність – 20,5 ц) – 45 господарств [32].

Поряд з колгоспами і радгоспами певне місце у виробництві сільськогосподарської продукції належало підсобним господарствам населення. У 1991 р. в Донецькій області присадибні ділянки мали 714 тис. сімей. У їхньому користуванні знаходилося 72,6 тис. га землі. У другій половині 80-х років, за умов загострення кризових явищ, особливо продовольчої проблеми, посилювався інтерес населення до колективних садівничих товариств. З 1985 р. до 1990 р. кількість сімей, що були членами садівничих товариств, зросла у 3 рази і становила 234 тис. сімей, городними ділянками (загальною площею 4 тис. га) користувалися 62 тис. сімей. Обсяги валової сільськогосподарської продукції, що вироблялася населенням, склали в 1990 р. 560 млн. крб. або 21% від сукупності сільськогосподарської продукції виробленої в області. У підсобних господарствах населення в 1990 році було вирощено 235,4 тис. т картоплі (75% від загальної кількості по області), 97 тис. т овочів (16%), 87,3 тис. т плодів і ягід (54%). Потрібно зазначити, що обсяги вирощеної у підсобних господарствах населення сільськогосподарської продукції протягом 1985-1990 рр. зростали, за винятком картоплі, плодів і ягід, баштанних [33]. Схожі тенденції спостерігалися і у Ворошиловградській області. Основним джерелом надходження картоплі, фруктів, окремих видів овочів також були підсобні господарства населення. Так, середньорічне виробництво картоплі у другій половині 80-х років в колгоспах області становило 25 тис. т, тоді як населення вирощувало майже 180 тис. т. [34].

Загалом же і Донецька, і Ворошиловградська області повністю себе не забезпечували продуктами харчування. Регіон знаходився на державній дотації стосовно м'ясних і молочних продуктів, картоплі та іншої сільськогосподарської продукції.

Таким чином, у 40-80-х роках ХХ ст. рослинництво Донбасу розвивалося вкрай суперечливо. З повоєнного часу на селі, як і у сільськогосподарському виробництві запроваджувалося безліч різних економічних експериментів, а наслідок був майже завжди один і той же – погіршення становища в аграрному секторі і, перш за все, в рослинництві. Слабка матеріально-технічна база, організаційні недоліки, відчуженість селянина від землі, безгосподарність та інші причини обумовили неефективність цієї галузі сільськогосподарського виробництва.

РЕЗЮМЕ

На основе статистических данных, архивных материалов, ранее опубликованных работ анализируются проблемы развития одной из основных отраслей сельского хозяй-

ства Донбасса – растениеводства. Особое внимание уделено вопросам развития зернового хозяйства региона во второй половине XX века.

SUMMARY

On the basis of statistical given, archival materials, early published works, the problems of development of one of the basic branches of an agriculture of Donbass – plant growing in second half XX of century are analyzed. The special attention is given to questions of development of a grain husbandry of region.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сільське господарство Української РСР. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1958. – 440 с.; Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х т. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – Т.2. – 696 с.; Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.3
2. Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М.: Госиздательство сельскохозяйственной литературы, 1957. – 392 с.
3. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства УССР (1959-1980) – К.: Наукова думка, 1980. – 287 с.; Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты. – К.: Наукова думка, 1989. – 181 с.; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000. – 344 с. та ін.
4. Заднепровский А.И. Голод 1946-1947 гг. в селах Донетчины / Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 2. – Донецк, 1992. – С. 114-134.; Заднепровский А.И. Создание и укрепление совхозов Донбасса путем реорганизации колхозов в 1956-1965 гг. / Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып.32. – С. 118-124 та ін.
5. Народне господарство Української РСР у 1982 році. Стат. щорічник. – К.: Техніка, 1983. – С.213.
6. Див.: Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.153; Народное хозяйство Ворошиловградской области. – Донецк: Статистика, 1971. – С.63.
7. Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М.: Госиздательство сельскохозяйственной литературы, 1957. – С. 61-62.
8. Держархів Донецької області – Ф. Р-2794. – Оп.1. – Спр. 230. – Арк. 165.
9. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1966. – С.103.
10. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 63.
11. Макаров Н.П. Названа праця. – С. 68.
12. Центральний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2587. – Арк.60.
13. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк : Союзучетиздат, 1972. – С.56-57.
14. Держархів Луганської області.- Ф. 179. – Оп.1. – Спр.1778. – Арк.41.
15. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. – С.218.
16. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.63-64.

17. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.153.
18. Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.73.
19. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.73.
20. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.66, 71-72.
21. Підраховано за : Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.72; Держархів Луганської області. – Ф.1779. – Оп.2. – Спр.2272. – Арк.70.
22. Підраховано за: Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.64,67.
23. Підраховано за : Донецкая область в десятой пятилетки. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.102-103; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке (1981-1985гг.). Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1985. – С.160-163.
24. Підраховано за : Донецкая область за годы девятой пятилетки. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1976. – С.43; Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.51-53; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке (1981-1985гг.). Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1985. – С.82.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.1660. – Арк.53.
26. Держархів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп.2. – Спр.4563. – Арк.24.
27. Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.53,60.
28. Держархів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп.2. – Спр.3419. – Арк.64.
29. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 годы. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1991. – С.226.
30. Там само. – С.185.
31. Там само.
32. Там само. – С.193.
33. Там само. – С.204.
34. Экономическое и социальное развитие Луганской области за 1991 год. Стат. сборник. – Луганск: Б.и., 1992. – С.144.

Надійшла до редакції 23.11.2001 р.

УДК 314.3

ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕОРІЇ ЧИННИКІВ ЗНИЖЕННЯ НАРОДЖУВАНOSTІ

Н.Ф.Шипік

У нове тисячоліття людство увійшло з грандіозними досягненнями та цілою низкою надзвичайно важливих проблем глобального характеру. Однією з таких є демографічна проблема. Для більшої частини населення Землі вона полягає в безпрецедентному зростанні його чисельності, для решти (мешканців Європи, Північної Америки, Австралії) – у невпинному процесі депопуляції. Основною причиною останньої є зниження народжуваності у промислово розвинених країнах світу. За офіційними даними

ООН, у 1997 р. 51 країна, чисельність населення яких разом склала 44%, мала рівень народжуваності, нижчий за межу простого відтворення. За прогнозами ООН до 2015 р. очікується збільшення кількості таких країн до 88, а мешканців у них – до 2/3 світового населення [1]. Цей процес не оминув і Україну. Причому, до класичних чинників зниження народжуваності тут додаються ще й негаразди економічного, політичного, соціального порядку, зумовлені перехідним періодом в історичному поступі нашої країни. Спільність сучасних демографічних процесів в Україні та інших індустріально розвинених країнах обумовлює потребу аналізу поглядів вчених щодо зумовленості падіння рівня народжуваності.

Чинники зниження народжуваності досліджували вчені різних країн і різних галузей науки: відомі французькі демографи А.Ландрі, А.Сові, Верон Жак, Арсен Жан Луї Дюмон, Дід'є Бланше, французький історик Ф. Ар'єс, американські демографи К.Девіс і Дж.Блейк, англійські економісти Роберт Малтус і Рікардо, англійський філософ і історик Девід Юм, російські вчені А.Г.Вишневський, С.П.Капиця, В.А.Іонцев, А.Я.Кваша, канадський вчений українського походження А.І. Романюк та багато інших. Незважаючи на таке розмаїття імен, країн і, звичайно, поглядів, можна виділити основні точки дотику провідних дослідників демографічних процесів.

Метою даної роботи є огляд та класифікація різноманітних теорій щодо тлумачення закономірностей зниження народжуваності з позиції системного підходу та принципу причинності. Процес відтворення населення визначимо як демографічну систему. Зрозуміло, що будь-яка відкрита система розвивається як під впливом зовнішніх чинників, так і за внутрішніми законами. До першої групи увійдуть теорії, що пояснюють зміни рівня народжуваності саме через внутрішні закони розвитку демографічної системи. По-перше, це теорія гомеостазу (від "гомео"-подібний, "стазіс"-нерухомість). Термін "гомеостаз" вперше був запропонований американським фізіологом У.Кенноном у 1929 р. стосовно життєдіяльності організмів і означав відносну динамічну стійкість внутрішнього складу і властивостей внутрішнього середовища, стійкість головних фізіологічних функцій організму людини [2]. Основні положення демографічного гомеостазу були розкриті у праці А.Г.Вишневського "Відтворення населення і суспільство". Демографічна система розглядається ним як єдине ціле, що володіє внутрішніми механізмами управління своєю поведінкою та самоуправління. Формування їх триває протягом історії людства. Цілком імовірно, що ціною загибелі багатьох поколінь були сформовані норми демографічної поведінки, які забезпечували найбільшу стабільність населення. Здібність до попередження найнебезпечніших ситуацій у взаєминах системи та її середовища є лише наслідком самонавчання системи. [3]. За цією теорією, рівні народжуваності і смертності перебувають у певній рівновазі. Тобто, скорочення рівня народжуваності стало реакцією системи на порушення внутрішньої рівноваги зниженням смертності. Демографічна система не обов'язково слідує за будь-якими змінами середовища. Таке порушення можливе лише у вузлові миті історії [4]. Саме механізм гомеостазу лежить в основі розуміння багатьох вчених (Ландрі, Буржуа-Пиша, Ноутстайн, Каугілл, Енке, Вишневський) загальної демографічної теорії – теорії демографічних переходів.

До цієї ж групи можна віднести погляди російського вченого С.П.Капиці, який розглянув демографічні зміни з позиції синергетики (саморегуляції) системи населення. На його думку, зміни темпів росту населення, а отже і рівня народжуваності, обумовлені внутрішніми властивостями системи населення, що є відкритою та здатною до саморозвитку і самоорганізації. "Для відкритих систем у певний момент часу характерні переходи до нового стану" [5]. Для демографічної системи таким є історичний час. Вчений вважає демографічний перехід переходом до нового стабільного стану, від необ-

меженого типу відтворення до обмеженого. Якщо за словами Вишневецького, порушення демографічної рівноваги може стати наслідком не будь-яких, а тільки найзначніших, вузлових змін із-зовні, то С.П.Капиця, навпаки, вважає демографічні зміни чинником, що спричинив соціальні, економічні та інші зміни.

Отже, до першої групи увійшли точки зору, за якими демографічна система розглядається як відкрита система, що здатна до саморозвитку і саморегулювання. Якщо в теорії гомеостазу зниження рівня народжуваності пояснено прагненням до встановлення рівноваги з низьким рівнем смертності, то С.П.Капиця цей процес пояснює здібністю демографічної системи у певний історичний час здійснити перехід від необмеженого типу відтворення до обмеженого, і відповідно, до обмеженого типу народжуваності.

Другу групу, найбільш численну, становлять теорії, які висвітлюють вплив на народжуваність різних функціональних підсистем суспільства – політичної, економічної, соціальної тощо. Розгляд їх вимагає окремого підходу. Вивчення чинників зниження народжуваності почалося у XVIII ст. Дослідження поступово ускладнювалися, що пов'язано як з розвитком знань про демографічну систему, так і з ускладненням її самої. Одним з перших причину низької народжуваності виділив французький просвітитель Монтеск'є. Він пов'язував її з характером правителя. Наприклад, автор пише, що "люди, які бідні, тому що перебувають під управлінням суворого уряду, які дивляться на свої поля не як на засіб прохарчування, а як на привід до утисків з боку влади, ці люди народжують мало дітей" [6]. Таким чином, Монтеск'є встановлював залежність рівня народжуваності від політичної підсистеми суспільства.

Серед економічних теорій народжуваності відомі теорії, що повністю заперечують вплив економічного чинника. Так, англійський економіст Рікардо (1772-1823), досліджуючи становище робітничого класу, виходив з того, що розмір заробітної плати визначається вартістю прожиткового мінімуму і не може перевищити його через "залізний закон заробітної плати". Внаслідок поліпшення матеріального становища робітників шлюби між ними б почастишали, зроста б чисельність робітників, а це призвело б до спаду попиту на робочу силу і, відповідно, до зниження заробітної плати. "Будь-яке напруження працьовитості, оскільки воно не супроводжується зменшенням норм приросту населення, тільки збільшує зло, бо виробництво не може встигати за зростанням населення". У зв'язку з цим кращими способами подолання злиднів вважав скасування закону про бідних і виховання звички до комфорту, що повинно сприяти зниженню народжуваності [7].

Французький вчений Арсен Жан Луї Дюмон (1849-1902) розробив теорію "соціальної капілярності". Зниження народжуваності в європейських країнах він пов'язував із прагненням покращити соціальне становище: багатодітним важче піднятися у верхні шари суспільства, і тому витрата енергії на соціальне піднесення спонукає обмежувати дітородіння. Таким чином Дюмон встановив зворотну залежність динаміки народжуваності від матеріального добробуту і рівня освіти [8].

Чинники народжуваності розглядали і диференційовано до різних соціальних груп, оскільки в кожній з них дія одного чинника зумовлює різні наслідки. Згідно з точкою зору З.Смолинського, не сам по собі життєвий рівень, а міра задоволення матеріальних і культурних потреб сім'ї зумовлює взаємозв'язок інтенсивності народжуваності і життєвого рівня. Для аналізу він виділяє три групи життєвих рівнів: 1) нижче за рівень мінімального задоволення потреб; 2) неповне задоволення потреб; 3) вище рівня максимального задоволення потреб. У поняття "життєвий рівень населення" Смолинський включає не тільки обсяг життєвих благ, які фізично спожиті, але і рівень потреб, сформований комплексом умов життя і прагненнями, що розвиваються в цьому відношенні. Він підкреслює, що кожний з рівнів є категорія історична для конкретного

народу. Вона розглядається в часі, просторі, суспільному розподілі праці. Ці три групи відділяють одну від одної дві критичні точки: прожитковий мінімум і прожитковий максимум. Автор робить висновок, що в групах 1 і 3 діє пряма залежність між життєвим рівнем і народжуваністю; в другій групі, найчисленнішій у розвинених країнах, встановлюється зворотно пропорційна залежність. Кількість дітей у родині буде вищою в тій категорії, яка ближче до першої групи, і, навпаки – нижче у тій, яка ближче до третьої [9].

Серед економічних концепцій народжуваності виділяється теорія, визначена Г.Беккером як “економіка народжуваності” і пізніше перетворена на “нову економічну теорію домогосподарства”. Репродуктивна діяльність сім’ї розглядається як поведінка споживачів, а дитина – як товар тривалого користування. В процесі економічного розвитку зростає ціна людського часу, який перетворюється на самостійний чинник сімейного добробуту. Внаслідок цього народження кожної наступної дитини знижує його корисність. До того ж економічний прогрес постійно ставить нові вимоги до якості дітей, що обумовлює зростання витрат батьків. Внаслідок цього відбувається неминучий вибір між кількістю та якістю людського капіталу [10].

Головним соціальним поясненням зниження народжуваності виступає концепція інституційної кризи сім’ї, прихильником якої є відомий російський вчений, філософ та демограф А.І.Антонов. Частиною кризи він вважає розповсюдження одностаттєвої родини, спад зареєстрованої шлюбності, безперервне зростання розлучень тощо [11].

Скорочення народжуваності пов’язують також зі змінами в мисленні людини – з переходом від ірраціонального до раціонального його типу. Так, Ф.Ар’єс стверджував, що зниження народжуваності пов’язане з поширенням думки про можливість впливу на неї. Це стало можливим з того часу, коли тіло людини стало розглядатися як механізм, що піддається “ремонту”. Такі зміни він вважав частиною загального процесу звільнення людини від влади природи [12].

Останнім часом з’явився дещо нетрадиційний погляд на демографічну кризу, який головним чинником визнає соціально-психологічний. Американські соціологи-катастрофологи аналізують вплив катастроф на негативні суспільні процеси, в тому числі й демографічні. На їхню думку, тільки в посткатастрофний період можна реально виміряти ступінь зв’язку катастроф та функціонування таких різних об’єктів соціологічного аналізу, як індивід, сім’я, поселення, етнічна спільнота тощо. Білоруський академік Є.Бабосов дійшов висновку, що при всьому розмаїтті посткатастрофних процесів, які приголомшують сучасне суспільство, найбільш руйнівним і соціально небезпечним є саме згасання демографічної активності. Зниження народжуваності та зростання смертності у сучасній Білорусі він вважає наслідками двох великих катастроф – Чорнобильської аварії і розвалу Радянського Союзу [13].

На думку російського філософа та соціолога А.Баранова, країни з низьким рівнем народжуваності мають загальне минуле – мілітаристські тоталітарні режими. Період завершення демографічного переходу в цих країнах був ускладнений посттравматичним синдромом мілітаризму. Падіння мілітаристської держави, де існували культ аскетичного стилю життя та вимоги самозречення заради величі держави, викликало у людей невтримне бажання до улаштування особистого життя, коли друга дитина – це вже занадто великий та довготривалий тягар, що фактично віднімає у жінок право на молодіжний стиль життя і професійну кар’єру. Соціально-економічний аскетизм мілітаризму сприймається як антиідеал [14].

Вище було розглянуто вплив окремих чинників на відтворення населення. Відомий французький демограф А.Сові в своєму дослідженні “Загальна теорія населення” здійснив багаточинниковий аналіз народжуваності. Відштовхуючись від концепції максимальної на-

роджуваності, зумовленої біологічними чинниками, що припускається соціальними умовами, він послідовно вивчив вплив різних чинників, які віддаляють населення від максимальної народжуваності. До біологічних чинників він відносив: плідність (максимум становить 10-12 дітей); кількість безплідних жінок, яка зростає пропорційно їх віку; ймовірність зачаття, яка меншає з віком, що зумовлено і частотою статевих відносин. Несприятливі санітарно-медичні умови також призводять до зниження народжуваності. Як підтвердження, він наводить факт впливу венеричних хвороб і звичайного грипу. Перші часто призводять до безпліддя, а негативний вплив другого на зачаття проявляється вже через 9 місяців після епідемії. Ідеальним соціальним інститутом, що сприятливо впливає на народжуваність, називає шлюб. Тому його порушення – безшлюбність, пізні шлюби, розлучення – автор відносить до соціальних чинників обмеження народжуваності. Сюди ж автор зараховує і нездатність до народження дітей, викликану умовами життя. Заходи попередження народжень і, зокрема широке застосування протизаплідних засобів, А.Сові вважає одним із головних чинників зниження народжуваності у Франції в XVIII ст., початковому періоді демографічного переходу. Серед традиційних причин, що спонукають до застосування засобів попередження народжень дослідник виділяє дві групи. Заборона дитячої праці, запровадження обов'язкової шкільної освіти, перетворення дітей з помічників на обузу, що потребує до себе великої уваги та становить велику цінність, зниження смертності в дитячому віці становлять першу групу. Вони сприяли зростанню навантаження на матерів, збільшенню витрат на кожну дитину і зростання таких збитків заробітної плати і, що в результаті відбилося на кількості дітей. До другої групи відносяться: послаблення батьківської влади, розширення можливостей соціального зростання, розвиток системи освіти та підвищення життєвого рівня. Ці чинники сприяли розвитку потреб іншого рівня, формуванню нової свідомості, нових інтересів. Сові підтримує думку Ф.Ар'єса, що дії відносно обмеження народжуваності пов'язані із загальним процесом звільнення людини від влади природи. Традиційні причини він доповнює таким чинником як безробіття (почуття своєї безкорисності породжує відмову "плодити" майбутніх безробітних) та зниження впливу релігії (падіння народжуваності у Франції вважав наслідком Реформації) [15]. В теорії А.Сові вміло переплітаються біологічні, санітарно-гігієнічні, соціальні, психологічні чинники.

Більшість авторів описаних вище теорій визнають концепцію демографічних переходів, що з'явилася в XX ст. і пояснює зміни в рівні народжуваності загальноісторичним процесом переходу від аграрного суспільства до індустріального. Цей процес супроводжувався революцією типів відтворення або переходом від розширеного типу відтворення до простого. Концепція "демографічної революції" була сформульована французьким політиком і демографом Адольфом Ландрі (1874-1956) в 1934 році. Пізніше вона отримала свій розвиток і поширення як теорія демографічної динаміки (перехідний період природного руху населення), що була розроблена фахівцями Принстонського університету. У скороченому вигляді, згідно цієї теорії, всі країни пройдуть три фази розвитку (А.Ландрі виділяв 3 етапи в ході демографічної революції: примітивний, проміжний і сучасний; Блеккер, виходячи з темпів росту населення, виділяв 5 етапів; Е.Коул, Е.Гувер і Г. Шубнелль називали 4 етапи) [16]. На першій фазі (аграрне суспільство) коефіцієнти народжуваності та смертності дуже великі, і між ними існує певна рівновага. На другій фазі (перехідне суспільство), завдяки суттєвим соціально-економічним перетворенням (індустріалізації, урбанізації, розвитку системи охорони здоров'я, освіти та ін.), починає різко знижуватись рівень смертності, а рівень народжуваності зберігається досить високим. Однак суспільство, як і раніше, живе з уявленнями про високий рівень смертності, компенсуючи останню високою народжуваністю. Боячись втратити дітей, батьки збільшують сім'ю, тобто рівень народ-

жуваності залишається незмінним. Соціально-культурний чинник дещо відстає від демографічних змін. Розрив між цими двома рівнями, що зростає у часі, призводить до швидкого збільшення населення. Поступово, як реакція на чинники модернізації і на посилення тиску швидко зростаючого населення на ресурси, народжуваність починає знижуватися. Рівень смертності, досягнувши деякого мінімуму, починає дещо зростати, що пояснюється процесами старіння. На третій фазі (сучасне суспільство) встановлюється нова рівновага між народжуваністю та смертністю [17].

Узявши теорію демографічного переходу за загальну модель, Дід'є Бланше розрізняв чотири фази впливу прибутку на зростання населення в різні фази демографічного переходу:

1) початок переходу, для якого не відомі характеристики, але можна припустити, що зростання рівня життя має позитивний або нульовий вплив на демографічне зростання;

2) фаза, коли позитивний вплив економічного піднесення на демографічне зростання посилюється, частково, через прискорення зниження смертності, частково, – через позитивний вплив на народжуваність поліпшення санітарних умов;

3) пізня фаза розвитку, в якій починають вичерпуватися резерви зниження смертності, економічне зростання веде до падіння народжуваності, а в сукупності ці процеси зумовлюють сповільнення демографічного зростання;

4) постперехідна фаза, де демографічний режим стабілізується і стає менш залежним від економічного розвитку, і це означає, на думку Дід'є Бланше, неможливість впливу на демографічне зростання підвищенням рівня життя [18].

Чимало дослідників намагаються об'єднати чинники зниження народжуваності. У 1956 р. американські демографи К. Девіс і Дж. Блейк висунули концепцію проміжних перемінних, яка була удосконалена наприкінці 70-х рр. минулого століття Д.Бонгаартсом. Згідно з нею, вплив соціальних, культурних, економічних чинників опосередковується набором перемінних, що безпосередньо впливають на рівень народжуваності (проміжними перемінними). З них, по Д.Бонгаартсу, найбільш суттєвими є шлюбність, штучний аборт, контрацепція, тривалість грудного годування (лактації). Зрозуміло, що для аналізу соціально-економічних чинників народжуваності слід з'ясувати, як вони діють на проміжні перемінні, а тільки потім – на рівень народжуваності [19].

Канадський демограф українського походження А.І.Романюк розглядає процес спаду народжуваності з точки зору трьох перспектив: 1) закономірної еволюції; 2) спонтанної саморегуляції; 3) соціально-активного цілеспрямованого регулювання. У зв'язку з першою перспективою сучасний стан народжуваності можна розглядати як наслідок еволюційного процесу, коріння якого слід шукати у минулому. "Під впливом індустріалізації та ідеологій, що сприяють індивідуалізму, почався процес зниження народжуваності, тепер цей процес продовжується силою своєї власної внутрішньої динаміки. Ряд факторів – високоефективна технологія контрацепції, прагнення до дедалі вищих стандартів життя, самореалізації, масовий вступ жінок до ринку праці, соціальне забезпечення з боку держави на старості – зумовлює послаблення самої генеративної функції людини". З цієї точки зору марно навіть шукати можливості впливу на еволюційний процес [20]. Перспективу спонтанної саморегуляції автор розглядає з точки зору трьох підходів – економічного, соціологічного та екологічного. В межах економічного підходу А.І.Романюк викладає думку прихильників "нового домашнього господарства", коли дитина порівнюється з "товаром тривалого користування", тобто з економічним благом. У такому випадку "споживач, здатний вибирати між благами, що йому пропонуються, хоче максимально себе задовольнити. Тоді можна вважати, що сама винятковість дітей, порівняно з іншими благами, які йому пропонуються, повинна підвищити попит на них". Соціологічний підхід обумовлює спад народжуваності коли-

ваннями (або припливами та відпливами, рухами маятника), що відбуваються як у світі ідей, так і у світі способів життя. Тож, сучасний занепад сімейних цінностей може змінитися періодом відродження сім'ї. Згідно цієї перспективи, суспільство може пристосуватися до відповідних змін. В основі її лежить віра у спроможність суспільства впливати на свою долю й, можливо, саме невтручання, відмова від впливу на демографічні процеси або суперечливі дії погіршують демографічне становище [21].

Отже, серед оглянутих теорій можна виділити як одночинникові, що пояснюють зміни у народжуваності у межах окремих підсистем суспільства, так і багаточинникові, котрі розглядають процеси у масштабах усього суспільства. До одночинникових концепцій відносяться економічні, політичні, соціальні та психологічні теорії. Найбільш суперечним вважається вплив економічних чинників. Їх значення щодо народжуваності з часом змінювалося і визнавалося протилежним у різних соціальних групах. Політичному чиннику надавалося значення лише за часів панування популяційного принципу, коли вважали що чисельність населення визначає могутність держави. Глобальність проблеми низької народжуваності змушує розглядати проблему з різних кутів зору. При цьому погляди вчених різних галузей науки не сприймаються як суперечливі, а скоріше як такі, що доповнюють один одного. Визнання багатогранності проблеми підвищує значення багаточинникових концепцій.

Теорії, що пояснюють зв'язок між природними чинниками та змінами у рівні народжуваності, віднесемо до третьої групи. Залежність кількості населення від наявності засобів існування відома ще завдяки Дейвіду Юму та Роберту Волесу. Закон, згідно якого постійно меншає родючість землі, відкритий англійським економістом Д.Андерсоном у 1777 р. Англійський економіст Роберт Малтус (1766-1834) не тільки вважав, що народжуваність буде обмежуватись відсутністю ресурсів та продуктів харчування, а й створив математичну модель зростання людства. Збільшенню чисельності населення в геометричній прогресії він протиставив арифметичне зростання кількості вироблених продуктів харчування (раніше за Малтуса модель стабільного населення, яке щорічно зростає в геометричній прогресії, розробив математик і астроном Леонард Ейлер). Таким чином, згідно з Малтусом, зростання чисельності населення обмежується виробництвом ресурсів і харчів [22]. "Але ця кінцева перешкода ніколи не вступає в дію безпосередньо, крім випадків очевидного голодомору" [23]. До природних заходів обмеження зростання людності він відносить усе, що шкодить здоров'ю: тяжку працю, відсутність даху над головою, крайні злидні, поганий догляд за дітьми, атмосферу великих міст, усю довжелезну низку звичайних та епідеміологічних хвороб, воєн, чуми та голодоморів. До запобіжних – моральну стриманість, зумовлену раціональними міркуваннями, що утримують "чимало осіб у цивілізованих націях від того, щоб рано піддатися диктату природи й рано прихилитися до якоїсь однієї жінки" [24]. Малтус розглянув перешкоди зростанню людства на прикладі різних народів і періодів історії. Пізніше прихильники мальтузіанської теорії до запобіжних заходів зростання людності відносили протизаплідні засоби. З точки зору неомальтузіанства межі природи і свободи людини вимагають економіки, орієнтованої на самообмеження людини. Суперечності між експонентним зростанням населення і всього світового господарства, з одного боку, і обмеженістю нашої планети та її ресурсів, з іншого, вважають очевидними. У 70-80-ті роки ХХ ст. американськими вченими під керівництвом Д.Медоуза була створена теорія межі росту, згідно якій існують певні межі для подальшого економічного і науково-технічного прогресу, а також для росту населення внаслідок обмеженості природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища [25]. Згідно екологічного підходу, спад народжуваності обумовлений порушенням рівноваги між народонаселенням і навколишнім середовищем і буде тривати до встановлення нової екорівноваги.

Таким чином, визначені групи теорій відрізняються пріоритетами, постановкою на перший план того чи іншого чинника. Якщо перша група точок зору розглядає процес зниження народжуваності як саморегуляцію демографічної системи, то друга – доводить, що обмеження народжуваності – процес самознищення. При цьому одні дослідники сприймають його як частину еволюційного явища підкорення людиною природних процесів, другі – як незворотний загальноісторичний процес, треті – як чергову зміну типу мислення, четверті – як наслідок великих катастроф. Третя група дослідників пов'язує зниження народжуваності з обмеженістю продуктів харчування, природних ресурсів, забрудненням навколишнього середовища. З огляду на такі оцінки розділяються і погляди вчених щодо майбутнього розвитку народжуваності. Кожна з розглянутих теорій має раціональне зерно. Водночас жодна з них не дає абсолютної відповіді на питання про причини невинного падіння народжуваності в індустріально розвинених країнах. У даному випадку спрацьовує та відома формула, що істина знаходиться посередині.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу наиболее распространенных точек зрения на причины снижения рождаемости в промышленно развитых странах. Автором с позиции системного подхода осуществлен обзор и классификация ведущих демографических теорий. К первой группе отнесены точки зрения, рассматривающие демографическую систему как открытую, способную к саморегуляции. Вторую группу, наиболее многочисленную, составляют теории, прослеживающие влияние на рождаемость различных подсистем общества – политической, экономической, социальной. В третью группу вошли все теории, которые объясняют связь природных факторов и изменений в уровне рождаемости.

SUMMARY

The article is devoted to study of the most widespread points of view on the reasons of decrease in the birth-rate in the industrially developed countries. The author carries out the review and classification of the key demographic theories from a position of the system approach. Points of view considering demographic system as open and self-controlable one are referred to the first group. The second group, most numerous, is made out of the theories tracing influence on the birth rate of various subsystems of a society – political, economic, social. Third group includes all theories, which explain intercommunication of the natural factors and changes in a level of the birth rate.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Below Replacement Fertility // Population Bulletin of the United Nations. – Special Issue Nos. – 40/41, 1999. – United Nations. – New York, 2000. – 348 pages.
2. Большая Советская Энциклопедия.-Т.7. – С.51.
3. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. – М.: Финансы и статистика. – 1982. – С.18-19 .
4. Там само. – С.16.
5. Капица С.П. Общая теория роста человечества: сколько жило, живет и будет жить на Земле. – М.: Наука, 1999. – С.30.
6. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М., 1955. – С.512.
7. Народонаселение: Энциклопедический словарь / Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова. – М: Большая российская энциклопедия, 1994. – С.386.
8. Там само – С. 134.

9. Народонаселение. Современное состояние научного знания / Под ред. Д.И. Валентя. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.118-119.
10. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.66.
11. Антонов А.И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? // Социологические исследования. – 1999. – №3. – С.82.
12. Соби А. Общая теория населения. – М.: Прогресс. – 1977. – Т.2. – С. 182.
13. Бабосов Е. Угасание демографической активности в посткатастрофном социуме// Общество и экономика. – 1999. – №3-4. – С.203-204.
14. Баранов А. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения// Вопросы экономики. – 2000. – №33. – С.116.
15. Соби А. Общая теория населения. – М.: Прогресс. – 1977. – Т.2. – С.154 – 228.
16. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.9.
17. Там само – С.64.
18. Народонаселение. Современное состояние научного знания / Под ред. Д.И. Валентя. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.119.
19. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.65.
20. Романюк А.І. Демографічні студії: вибрані праці. – К.,1997. – С.50.
21. Романюк А.І. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора // Социологические исследования. – 1999. – №3. – С.74-75.
22. Малтус Т. Дослідження закону про народонаселення. – К.: Основи, 1998. – С57.
23. Там само – С.65.
24. Там само – С.64,65.
25. Народонаселение: Энциклопедический словарь / Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова. – М: Большая российская энциклопедия, 1994. – С.347.

Надійшла до редакції 14.11.2001 р.

УДК 327 (477.62) + 477.83)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ МАС І ЕЛІТ ДОНЕЦЬКОЇ І ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

І.Я.Тодоров

За 10 років незалежності Україна вже практично затвердилася у світі як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Її зовнішня політика є в цілому зваженою і прогнозованою. Вона спрямована на розвиток добросусідських стосунків, зміцнення безпеки в Європі і світі. Зовнішня політика України як держави, що знаходиться в стані трансформації, може і повинна сприяти вирішенню невідкладних внутрішніх проблем. Тому для України на сучасному етапі головним зовнішньополітичним завданням є використання потенціалу співробітництва з закордонними партнерами (їхніх ресурсів, впливу, досвіду, практичної допомоги) задля підйому вітчизняної економіки, побудови демократичної держави і розвитку громадянського суспільства. Споконвічна історія доводить: кожний народ має пройти свій шлях, інколи довгий і важкий, перш ніж йому вдасться повноцінно втілити свої моральні цінності у державних і суспільних інститутах.

Об'єктивно підтримка громадянами зовнішньополітичного курсу своєї держави спроможна сприяти консолідації суспільства і може допомогти, нарешті, сформувати загальнонаціональну ідею. Керівник українського зовнішньополітичного відомства А.Зленко, зазначив, що можна поставити знак рівності між європейським вибором України та її незалежністю, а отже – між європейським вибором і стабільністю та між-національною злагодою в нашій державі [1]. Консолідація українців навколо європейської ідеї мусить стати нашим головним завданням. Цей курс не має альтернативи, оскільки лише він здатний забезпечити нашій державі гідне місце у сім'ї європейських народів. Він відображає життєво важливі інтереси України, викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу, його ментальності та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною часткою єдиної Європи. Як зазначив Президент США Дж.Буш-молодший, "майбутня Європа має включати Україну" [2].

Думки населення двох найбільше політизованих і впливових регіонів України з питань, пов'язаних з міжнародним становищем України, стали предметом дослідження, проведеного протягом 2000-2001 рр. невеликим творчим колективом співробітників Донецького національного університету [3]. Безумовно, що зовнішньополітичні орієнтації мас та регіональних еліт значною мірою обумовлені їхніми настроями, ступенем адаптованості, політичними симпатіями та власними інтересами.

Дослідження дало можливість прослідкувати певні, доволі істотні, розходження з більшістю позицій. Водночас деякі найважливіші та принципові оцінки представників регіонів збігаються або дуже близькі. Саме це породжує стриманий оптимізм щодо консолідуючої ролі зовнішньої політики. Погляди населення Донецького і Львівського регіонів з питань зовнішньополітичної діяльності дозволяють говорити про ступінь та глибину його знайомства з цією стороною життя держави, підтримку чи не підтримку певних дій влади на міжнародній арені. Зовнішньополітичні проблеми і проблеми політики взагалі викликають зацікавленість біля половини донбасівців (43%) і більше половини галичан (55%), що підтверджує стале уявлення про більшу політизованість заходу країни. Ступінь інтересу до політики в Донецькому регіоні принципово залежить від політичних орієнтацій. Більше половини респондентів, що ідентифікують свої погляди як ліві, тут дуже або в значній мірі цікавляться політикою.

Роль зовнішньої міжнародної обстановки в забезпеченні успішного розвитку країни на даному етапі приблизно однакова кількість респондентів масового опитування в обох регіонах вважають важливою (від 41% у Донецькій області до 48% – у Львівській) або визнають рівнозначність внутрішніх і зовнішніх чинників (відповідно – 26% і 27%).

Успішність реалізації національних інтересів залежить від обраних пріоритетів в зовнішній політиці. Концептуальним критерієм оцінки населенням зовнішньополітичного курсу України є ставлення до перспектив участі держави у військово-політичних блоках і структурах безпеки. Нейтралітет в якості пріоритету в проведенні зовнішньополітичного курсу переважає у відповідях приблизно рівної кількості опитаних в обох регіонах (21% – Донбас і 22% – Галичина). Очікуваною щодо визначення інших пріоритетів була істотна різниця між сходом і заходом країни. У Донецькій області 59% називають в якості пріоритету переважно розвиток економічного співробітництва з Росією (у Львівській таких лише 12%), проте на Львівщині першість переважно за розвитком економічного співробітництва з Західною Європою з перспективою вступу до Європейського Союзу – 58% (в Донецьчині – всього 17%). В Галичині перевага західних орієнтацій звучить чітко і рельєфно: 21% назвали пріоритетом розвиток військово-політичних відносин з Заходом із перспективою вступу до НАТО (у Донбасі така політична позиція зовсім не популярна – 3%, але, про наявність певної перспективності єв-

роатлантичних орієнтацій свідчить той факт, що з тієї незначної кількості донецьких респондентів, що вважають співробітництво з НАТО важливим, половину склали молоді люди від 18 до 24 років). Показово однак, що і військово-політичне співробітництво з Росією в якості пріоритету не тільки майже не названо львів'янами (3%), але і в Донбасі зібрало тільки 17% прихильників. До речі, дедалі відвертішим стає охолодження і дистанціювання між Україною і Росією, яке хоч і не дуже афішується, але справді має місце, що також є якщо не винятково, то значною мірою – похідним від майже неприхованих погроз, що таїть у собі дуже своєрідна любов Росії до своєї пра-матері. Наприклад, директор Інституту країн СНД Костянтин Затулін сказав, що Україна зовсім «не «братня слов'янська держава, а політично у найвищий спосіб організована бандерівщина...», а «бандерівець – не брат росіянину» [4].

Ностальгію за Радянським Союзом чітко можливо прослідкувати тільки в Донецькій області (такий пріоритет як відтворення союзу, схожого на СРСР, тут назвали 21% опитаних, а у Львівській – всього 2%). Безумовно, що респонденти відбивають настрої, властиві українському суспільству на сході країни. Про необхідність поглиблення відносин з країнами – колишніми республіками СРСР згадували також переважно у Донбасі – 31% (в Галичині – 4%). Важливість пріоритетності відносин з країнами Центрально-Східної Європи простежується більше на Львівщині – 17% (на Донеччині – 9%). Проведений аналіз розуміння пріоритетів у зовнішній політиці України на сході і заході країни свідчить про істотні розходження в їхньому визначенні, що, проте, не виключає і схожих підходів до ключових питань. Однак, дані, отримані у Донбасі, не свідчать про підтримку більшістю опитаних офіційних позицій щодо європейського вибору держави. Проросійські і, навіть, прорадянські орієнтації зберігають тут значну питому вагу серед більшості пересічних громадян. Це ставить перед українським суспільством завдання національної консолідації. Від неї залежить якою буде Україна могутньою чи бідною, стабільною чи ні. Це твердження сьогодні особливо актуальне тому, що на державну незалежність українського народу практично розпочався генеральний штурм. Імперські апологети лівого та правого толку, опираючись на затуркані, зомбовані ними маси, насамперед, зрусифікованого населення, розпочали широкопланову кампанію, спрямовану на знищення державної влади в Україні, на захоплення її в свої руки й повернення України назад до складу Росії та перетворення її, вже, мабуть, остаточно, у малоросійську губернію [5].

З'ясування національних інтересів України у зовнішньополітичній сфері викликає значну зацікавленість регіональних еліт. У обох регіонах існує розуміння, що до таких інтересів належать створення сприятливих зовнішніх умов для формування незалежної, демократичної й економічно сильної держави європейського типу (Донеччина – 84%, Львівщина – 72%), забезпечення енергійної інтеграції в систему світових економічних і європейських політичних інститутів (відповідно – 64% і 74%), розширення гарантій безпеки і територіальної цілісності (донеччани – 52%, львів'яни – 48%), розширення зв'язку з закордонними українцями (61% і 39% – очевидно, що в Галичині рівень таких зв'язків більшість влаштовує). У Львівському регіоні, крім зазначених відповідей, більше половини опитаних амбіційно вказали на мету – домогтися стабільного і серйозного геополітичного місця в Європі в якості регіонального лідера (70%, в Донбасі – тільки 40%) і поглиблення партнерських стосунків з НАТО з метою подальшого вступу (62%, в Донбасі – 22%). Майже однаковий відсоток набрала теза “не йти на зближення з заходом, що не готовий сприймати Україну в якості рівноправного партнера” (по 10%), щоправда, мотиви таких відповідей у регіонах, вочевидь, не збігалися. Нарощування власної військової потужності вважали важливим як в Донбасі, так і в Галичині (відповідно – 10% і 16%), також як і одержання твердих гарантій від НАТО щодо укра-

їнської безпеки (38% і 48%), використання протиріч Росії і Заходу в інтересах України (22% і 36%). Лише незначна частина еліти Донецького регіону визначила в якості інтересів спільне з Росією протистояння тиску Заходу (15%) і створення з країнами СНД єдиного політичного, економічного, оборонного й інформаційного простору (10%). Таким чином, у більшості позицій щодо визначення національних інтересів України думки еліт Донецького і Львівського регіонів збігаються або майже збігаються, тоді як позиції мас істотно розходяться.

Це ще чіткіше видно при окресленні конкретних держав і міжнародних організацій, співробітництво з якими для України вважається найбільш доцільним. Європейський Союз і Західну Європу в цілому назвали тільки 23% респондентів у Донбасі і 66% – в Галичині. Пріоритетність відносин з Росією на Донеччині визначають 79%, тоді як на Львівщині – тільки 7%. Відносна близькість позицій простежується з приводу співробітництва з США (4% і 6%) і Польщею (6% і 11%). Представники еліт обох регіонів приблизно у рівній пропорції назвали пріоритет у налагодженні тісних стосунків з країнами Центрально-Східної Європи (відповідно 52% і 46%).

Визначення стратегічних партнерів України, незважаючи на офіційне проголошення такими 19 держав, у представників регіональних еліт викликало певні труднощі. Майже половина з них не визначилася. Погодилися з тим, що партнери все ж такі є, трохи більше половини (52% – в Донбасі і 55% – в Галичині). Серед них головними партнерами в Донбасі більшість назвали Росію – 85% (в Галичині – 10%), а в Галичині – Польщу – 76% (в Донбасі – майже третина 31%). Також в обох регіонах значна кількість регіональної еліти називала партнером США (відповідно – 27% і 48%).

Схожість у підходах респондентів Донбасу і Галичини до конкретних подій і процесів чітко помітна в оцінках щодо участі України в миротворчих акціях (70% і 54%), стосовно закриття Чорнобильської АЕС (54% і 65%), відносно відмови від ядерної зброї (60% і 45%).

І навпаки, протилежність позицій прослідковується у таких принципових питаннях як позитивне ставлення до договору про дружбу і співробітництво з Російською Федерацією (91% і 41%) та до Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО (22% і 60%). Показово, що донбаські респонденти у віці до 25 років здебільшого не оцінили негативно Хартію «Україна-НАТО» (80%). В Галичині, до речі, відсутність негативної оцінки Хартії характерна для всіх вікових категорій (від 83% до 94%).

Заслуговує на увагу оцінка населенням східного і західного регіонів характеру сучасного зовнішньополітичного курсу України. У Донбасі відносна більшість вважає, що українська зовнішня політика – прозахідна (44%), тоді як у Галичині, що – проросійська (35%). Щоправда, на Львівщині ще більше опитаних переконані, що політика України до цих пір залишається невизначеною – 37%. На Донеччині цю позицію підтримує приблизно така ж частина респондентів (38%). Характеризуючи певні зрушення у зовнішньополітичному курсі України протягом останніх місяців, більшість галичан наголошують на переорієнтацію української зовнішньої політики на проросійську (60%).

Особисті оцінки якості зовнішньої політики держави, незважаючи на відверто різноманітну мотивацію, в обох регіонах практично збігаються. Цілком позитивно зовнішньополітичний курс України оцінюють по 3% в обох областях, скоріше позитивно – відповідно 13% і 11%, нейтрально – 27% і 20%, скоріше негативно – 20% і 24%, цілком негативно – 18% і 26%. Крім того, вагалися відповісти 19% донбасівців і 15% – галичан.

Основні досягнення та невдачі української зовнішньої політики у поглядах регіональних еліт стосовно провідних напрямків практично збігалися. В якості основних прорахунків міжнародної діяльності держави в Донбасі і в Галичині називалися: економічна залежність від Заходу (49% і 35%); економічна залежність від Росії (55% і

84%); невисокий авторитет у світі (45% і 39%); декларативність зовнішньої політики (45% і 41%); недостатня розвиненість економічного співробітництва з центрально-європейськими країнами (57% і 61%); слабе забезпечення економічних інтересів за кордоном (71% і 49%).

Спостерігаються певні розходження в оцінках еліт щодо хиб зовнішньої політики. Вони стосуються констатації зайвої прозахідної орієнтації цієї політики – в Донбасі (14%) і проросійської орієнтації – в Галичині (33%). Багатовекторність не сприймається чвертю донеччан і половиною галичан. Нейтралітет не вважається недоліком в Донбасі і є неприйнятним для 18% галичан.

Не викликає сумніву положення про те, що ефективна зовнішня політика будь-якої держави, у тому числі України, залежить від всебічного врахування інтересів окремих регіонів країни. Таке розуміння притаманне керівництву Міністерства закордонних справ держави. А.Зленко впевнений, що дипломат не може ефективно відстоювати національні інтереси на міжнародній арені, якщо не знає досконало, які очікування пов'язують з його роботою вдома, якщо не відчуває ритму, яким живе країна [6]. Традиційне незадоволення ступенем врахування регіональних інтересів центром простежується чітко у відповідях респондентів як Донецької, так і Львівської областей. Тільки 1% в Донбасі і 0,5% в Галичині вважають, що Київ цілком враховує інтереси відповідного регіону під час проведення зовнішньополітичного курсу. Серед тих, хто переконаний, що в більшості випадків все ж є таке врахування, в Донецькій області – 8%, а у Львівській – 9%. В обох регіонах відносна більшість вважає, що центр щось враховує, а щось – ні (по 35%). Достатньо багато респондентів розділяють думку, що регіональні інтереси переважно не враховуються (відповідно – 33% і 29%) або цілком не враховуються (21% і 17%). Варто також відзначити, що дане питання викликало труднощі майже у 10% львів'ян і тільки у 2% донеччан.

Незважаючи на близькість в оцінці щодо врахування Києвом регіональних інтересів у зовнішньополітичній діяльності, розуміння конкретної наповненості цих інтересів в опитаних регіонах в більшості випадків не збігаються, а іноді і діаметрально протилежні. Специфічні інтереси Донбасу респонденти вбачають в економічному (86%), культурному (53%) і, навіть політичному (47%) зближенні з Росією, в економічному співробітництві з Заходом (23%) і Польщею (8%). Галицькі респонденти здебільшого називають економічне співробітництво з Заходом (59%) і Польщею (46%), політичне (37%) і культурне (32%) зближення з Заходом.

Традиційні обвинувачення регіонів до центру прослідковуються чітко й у позиціях місцевих еліт. Причому претензії до центру львівської еліти стосовно врахування їхніх регіональних інтересів більш розповсюджені, ніж в еліти Донбасу. Хоча загалом у суспільстві побутує думка, що Донбас у більшій мірі протистоїть центру. В Донецькій області більшість вважає, що центр враховує або скоріше враховує регіональні інтереси (64%), львів'янини ж переконані, що центр не враховує або скоріше не враховує інтереси їхнього регіону (64%). Проте, представники еліт з лівими поглядами (а це мешканці Донбасу) у переважній більшості вважають, що регіональні інтереси в проведенні зовнішньої політики не враховуються центром абсолютно або частково (86%). Більшість центристів стоїть на позиції, що місцеві інтереси частково або цілком враховуються (62,54%), а праві стверджують, головним чином, часткове врахування регіональних інтересів (69%). Що стосується конкретної наповненості регіональних інтересів, то вони об'єктивно повинні мати розходження. Специфічні інтереси Донбасу місцева еліта вбачає в економічному співробітництві з Росією (82%), у зовнішніх інвестиціях для підйому економіки (72%), в економічному співробітництві з Польщею (44%). Галицька еліта єдина в своєму незгадуванні поміж власних регіональних інтересів Росії, зате здебільшого називає всебічне – політичне, економічне, культурне

співробітництво з Заходом (від 65% до 88%) і Польщею (від 56% до 85%). Видається важливим, що за певних розходжень загальним інтересом для донецької і львівської еліт є відносини з Польщею.

Відмінності в регіональних підходах мають продовження у визначенні напрямків зовнішніх погроз. Наявність зовнішніх ворогів України в Донбасі і Галичині оцінюється діаметрально протилежно: 66% донеччан вважають, що зовнішніх погроз немає або скоріше немає і, навпроти, більшість львів'ян переконані, що загрози серйозні і, щонайменше, існують в реальності – 57%.

Суттєва різниця у підходах щодо наявності загроз, як таких, простежуються у конкретних визначеннях небезпечних напрямків. З 28% донецьких і 57% львівських респондентів, що визнають наявність зовнішніх загроз, конкретно визначалися у такий спосіб: найбільшими носіями загрози в обох регіонах назвалися: Росія (6% – у Донбасі і 81% – у Галичині), США (38% і 9%), МВФ (43% і 9%), НАТО (30% і 8%), Туреччина (4% і 2%), Польща (2% і 5%).

Протилежна оцінка щодо загроз з боку нашої північно-східної сусідки практично не позначилися на оцінці стосовно можливого прагнення Росії відновити в найближчому майбутньому свій вплив у Східній Європі. З різним ступенем переконаності так вважають 65% донеччан і 76% львів'ян. До речі, результати опитувань, проведених у Польщі також свідчать: більшість поляків (60%) переконані, що Росія буде намагатися підсилити свій вплив в нашому регіоні.

Розходження в регіональних підходах мають місце у визначенні елітами напрямків загрози національній безпеці. Наявність зовнішніх ворогів для України в Донбасі і Галичині і елітами оцінюються діаметрально протилежно: 60% донецької еліти вважають, що зовнішньої загрози немає або скоріше немає, і навпроти, більшість львів'ян переконані, загроза існує – 92%. Представники еліти лівих поглядів переконані у відсутності в Україні зовнішніх ворогів (71%), а правих – не сумніваються в зворотньому (76%). Позиції центристів щодо обох підходів розділилися приблизно порівну. Проте, при настільки серйозних розбіжностях щодо наявності загрози як такої, прослідковуються і загальні підходи в конкретних визначеннях небезпечних напрямків. З 40% донецької і майже 92% львівської еліт, що визнають наявність зовнішньої загрози, конкретно визначалися в такий спосіб: найбільшими носіями загрози в обох регіонах є: Росія (46% – у Донбасі і 92% – у Галичині), а також міжнародні кримінальні структури (42% і 71% – відповідно). Серед інших погроз у двох регіонах називалися транснаціональні корпорації (19% і 33%), міжнародний тероризм (19% і 15%), нелегальна еміграція (12% і 33%), США (23% і 12%), Румунія (7% і 23%), МВФ (31% і 8%). Ніхто в Галичині не назвав серед ворогів НАТО, а серед донбаської еліти тільки 4 представника вважали Північноатлантичний Альянс ворогом. Впадає в око значна розбіжність в оцінці загроз з боку Росії і НАТО елітами і масами Донецької області. Засобами загрози вважаються в обох регіонах: носії економічного тиску (78% у Донбасі і 83% – у Галичині); територіальні претензії (відповідно – 41% і 66%); контроль за зовнішньою політикою (41% і 63%); втручання у внутрішні справи (26% і 61%).

Визнання наявності або відсутності зовнішньої загрози вказало на необхідність оцінити чинники, що негативно впливають на стан української національної безпеки. Тут вдалося досягти більшого консенсусу еліт. Представники обох регіонів негативним та вагомим чинником назвали низьку ефективність військової організації (в Донбасі – 76%, в Галичині – 82%). Наявність іноземних баз і формувань на території України негативно оцінила більшість як галицької еліти (62%), так і донецької (61%). Відсутність стратегії і цілісної політики у сфері національної безпеки як істотний негативний чинник також назвала більшість представників еліт в обох регіонах (відповідно 70% і

90%). До того ж більшість переконана, що негативно на зовнішню політику впливає невикористання можливостей багатовекторності (64% і 56%). Донеччани і львів'яни стверджують, що досить шкідливим чинником, який впливає на національну безпеку, є експансіоністські устремління певних політичних кіл Росії (в Донбасі – 58%, в Галичині – 88%). Значно збігаються точки зору представників еліт двох регіонів і у визначенні негативним чинником потенційні територіальні претензії і можливість перетворення України в «буферну зону» (відповідно 65% і 79%). Рівна кількість представників еліт на сході і заході згодні, що українську безпеку підриває незавершеність інтеграції до систем колективної безпеки що існують в світі (по 79%). Ще більша єдність у визначенні економічної залежності від міжнародних фінансових інституцій в якості чинника небезпеки (96% – у донецької еліти і 86% – львівської). Однак, є і істотні розходження в чинниках, що загрожують національній безпеці. У Донбасі еліта фактично не надає принципового значення поширенню з-за кордону ідеологічно-пропагандистських заходів антидержавної спрямованості – 71%.

Геополітичне становище України, її розташування на перехресті світових шляхів, в епіцентрі зовнішньополітичних впливів, противаг і суперечностей обумовлює пильну увагу до неї з боку багатьох держав, надає чимало переваг і, водночас, багато що ускладнює. На жаль, ми не завжди як слід використовуємо ці переваги і, з іншого боку, створюємо собі додаткові труднощі самі. А подеколи нам у цьому «допомагають» інші [7].

Розвиток політичних процесів наприкінці 2000 – початку 2001 років в Україні позначився активізацією політичної боротьби, що вперше з початку 90-х років супроводжувалася громадською активністю. Виправдалися прогнози щодо загострення внутрішньополітичної ситуації, хоча зміст і динаміка основного конфлікту виявилися непередбаченими. Справа журналіста Г.Гонгадзе, що мала продовження в сенсаційному так названому «касетному скандалі», стала основним тематичним фоном опитування. Якщо Кучма правий у тому, що його підслуховування – це частина великої змови, логіка української політики дозволяє зробити два припущення. Перше – Росія, яка прагне послабити Україну, щоб маніпулювати або підірвати її. "Кучма зараз дуже уразливий", – говорить представник адміністрації. "У цей час, якщо Путін простягне руку допомоги йому, Кучма не зможе відмовитися... Скандал явно грає на руку Росії" [8]. Як самий хід конфлікту, так і оголошені версії його джерел і наслідків свідчать не тільки про непрямий вплив зазначених подій на досліджуваний об'єкт (зовнішня політика), але і про можливий безпосередній зв'язок між справою вбитого журналіста і магістрального політичного курсу України – як внутрішнього, так і міжнародного. Погляди населення обох регіонів на зазначені події, що виявились доволі близькими – і через ставлення до позиції Заходу стосовно «касетного скандалу» і його наслідків. Про певний опозиційний потенціал свідчать дані, згідно з якими цілком або переважно, жорстку позицію західних демократій підтримує 53% донбасівців і 65% галичан.

Майже ідентичність позицій населення обох регіонів в критичному ставленні до державної влади, в цілому, і до зовнішньополітичного курсу – зокрема, виявилася підчас з'ясування того, в чиїх інтересах здійснюється зовнішня політика України. Цей блок опитування підкреслює аксіому, що зовнішня політика є продовженням політики внутрішньої, особливо щодо України, де відкриті механізми прийняття рішень ще не напрацьовані, а національні інтереси – як настанови для дипломатії – залишаються значною мірою невизначеними. В Донбасі – 51%, а в Галичині – 44% переконані, що зовнішня політика підпорядкована інтересам так званих олігархів і «нових українців». Саме точка зору здебільшого побутує серед пенсіонерів і безробітних. Стосовно того, що міжнародна діяльність здійснюється у вузьких інтересах Президента і його оточення, висловилися приблизно однакова кількість респондентів в обох областях (відповідно – 29% і 30%). Вагомим показником, який

характеризує українське суспільство як незадіяне до справ зовнішньополітичного дискурсу і позбавлене інструментів громадського тиску, залишається низький рівень врахування інтересів народу. Розходження в регіональному розумінні цієї проблеми торкнулися тільки того, що зовнішня політика України здійснюється в інтересах Росії (1% донеччан і 5% львів'ян) або Заходу (10 і 4% – відповідно).

Таким чином, отримані дані свідчать як про істотні регіональні розходження громадської думки стосовно зовнішньополітичних питань, так і про певні точки дотику (особливо в поглядах еліт). Співпадання масових поглядів, на жаль, здебільшого, носять негативистський характер.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены отдельные аспекты внешнеполитических ориентаций населения и элит двух украинских регионов – Донбасса и Галичины. Показаны перспективы становления идеи европейского выбора Украины в качестве общенациональной. Рассматриваются внешнеполитические ориентиры, стратегическое партнерство, возможные внешние угрозы, эффективность международной деятельности государства в оценках жителей Донецкой и Львовской областей. Отмечаются существенные региональные различия в оценках внешней политики Украины массами и схожесть в оценках элитами двух регионов.

SUMMARY

The paper covers some aspects of the international political orientations of the population and elites in two Ukrainian regions – Donbass and Galichina. It shows the prospects of the Ukraine's European choice and of this idea's becoming national. The paper considers international political guidelines, strategic partnership, possible external threats, efficiency of the government's international activity as estimated by the residents of Donetsk and Lviv Regions. There are stated the significant regional differences in estimating the foreign policy of Ukraine by the masses and the similarities in estimations by the elites of two regions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Світу потрібна стабільна і демократична Україна. Виступ Міністра закордонних справ України А.Зленка в Таврійському університеті м. Сімферополь, 15 березня 2001 р. // <http://www.mfa.gov.ua/>
2. Прес-реліз Міністерства Закордонних Справ України від 19 червня 2001 року // <http://www.mfa.gov.ua/>
3. Дослідження проведено за грантом NATIP доцентом кафедри політології ДонНУ В.П.Кіпенем та доцентами кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ДонНУ Ю.Т.Теміровим та І.Я.Тодоровим в 2000-2001 рр. Партнерами в реалізації проекту були Львівська лабораторія соціальних досліджень та Варшавський центр східних студій.
4. Лановенко О. Росія: Не вельми привабливий портрет в інтер'єрі // <http://www.ucipr.kiev.ua/>
5. Поліщук В. Голова Секретаріату ОУН Руху м.Москви Що робити? // <http://www.OUNRuhu.tsx.org/>
6. Виступ Міністра закордонних справ України Анатолія Зленка в Запорізькому технічному університеті "Нова дипломатія нової України" м. Запоріжжя, 6 жовтня 2001 року // <http://www.mfa.gov.ua/>.

7. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти 8 жовтня 2001 року // <http://kuchma.gov.ua/>
8. Coment & Analysis: A wasted country: A political scandal in Ukraine that threatens to link Leonid Kuchma's administration with murder and corruption could work to the benefit of Russia, write Charles Clover and Robert Cottrell// Financial Times, 17.02.2001.

Надійшла до редакції 21.09.2001 р.

УДК 94:281.96 (477)

СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (кін. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.)

В.В.Дундар

В житті сучасного суспільства християнська релігія посідає важливе місце. Сьогодні в світі існує понад 1 млрд. 755 християн. З них 213 млн. – православні віруючі східної церкви [1]. Україна зараз переживає період зростання національної свідомості, національного відродження. Велику роль в цьому відіграє православна церква. Православ'я є найчисленнішим та найавторитетнішим віросповіданням в Україні. Зростає кількість віруючих, збільшується численність релігійних громад, поширюється вплив релігійних організацій на всі сфери суспільного життя.

В радянській історіографії замовчувалась або спотворювалась історія християнства, особливо православ'я. Офіційною ідеологією впродовж десятиліть був воєнничий атеїзм, який формував лише негативне ставлення до релігії, її ролі в історії українського суспільства.. Завдання сучасної науки полягає в тому, щоб відтворити історичну правду, об'єктивно висвітлити глибинні процеси, пов'язані з життям і діяльністю православної церкви в Україні. За останній час опубліковано ряд наукових праць, присвячених цій проблемі [2]. Однак це лише початок тієї великої роботи, яку мають здійснити українські науковці. Ще далеко не всі аспекти проблеми вивчені в повній мірі. Метою даної статті є висвітлення стану православної церкви в період перебудови і перші роки незалежності України, на протязі яких кардинально змінилося відношення держави і суспільства до церкви, почалося відродження духовності українського народу, його віри і православної релігії.

Протягом свого існування з моменту виникнення і до початку XX сторіччя українська церква пережила і часи розквіту, і період занепаду. З 1917 р. розпочалася найбільш трагічна сторінка в історії православної церкви. З перших років свого існування радянська влада перейшла в рішучий наступ на релігію, як на свого головного ідеологічного противника. На кінець 30-х рр. залишилося лише 9% діючих культових приміщень від їх загальної кількості в дожовтневий період [3]. В таких областях як Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Хмельницька не залишилося жодної православної церкви [4].

За роки існування тоталітарного режиму церква зазнала величезних втрат. Лише в Україні було зруйновано або закрито 14332 храмів та культових приміщень [5]. Англійський дослідник християнської релігії Дж. Янг в своїй книзі "Християнство" щодо стану релігії в СРСР писав: "Релігія жорстко контролювалася, багато активних віруючих зазнали заслання та гоніння; величезна кількість людей загинула в тюрмах та трудових таборах. Доктор Баррет називає приголомшливу цифру – 16 млн. чоловік" [6]. Ця оцінка стану православної церкви в тоталітарній радянській державі збігається з оцінкою українського дослідника іс-

торії християнської культури Дмитра Степовика. Він пише: "Упродовж більшої частини нашого XX століття християнську культуру спіткало велике нещастя, можна сказати катастрофа... Те, що відбулося у нас між 1920-м та 1990-м роками, можна порівняти хіба що з монгольською навалою XIII ст. на українській землі" [7].

Ставлення держави до церкви почало змінюватися лише в період "перебудови", яка розпочалася в середині 80-х рр. Перебудова викликала значні зміни не тільки в економічному, політичному та суспільному житті, але й в ідеологічній, духовній та релігійній сферах. У вирішенні ряду важливих питань церква одержувала підтримку держави. Місцева влада в багатьох регіонах країни дозволяла відкривати нові храми та реєструвати релігійні об'єднання. Пожвавлення релігійно-церковного життя було пов'язано з підготовкою до святкування 1000-літнього ювілею Хрещення Русі. В цей період було проведено три міжнародні богословські наукові конференції, присвячені 1000-літтю Хрещення Русі.

У 1988 р. відбувся Помісний Собор РПЦ, присвячений цій ювілейній даті. На Помісному Соборі виступив митрополит Київський і Галицький, патріарший екзарх України Філарет з доповіддю "Тисячоліття Хрещення Русі". В його доповіді з позицій гласності була, хоч і коротко, розкрита історія взаємовідносин між радянською державою та церквою. В дусі демократизму і відкритості прозвучали й виступи членів Собору. Було висловлено ряд критичних зауважень на адресу окремих представників державних установ, внесено конкретні пропозиції щодо покращення державно-церковних відносин. Учасники Собору виступили за прискорення перебудови, демократизацію всіх сторін політичного, соціально-економічного, духовно-релігійного життя суспільства. В своєму зверненні до М.Горбачова вони писали: "Ми проникнуті глибокою турботою про майбутній образ нашої Вітчизни і вважаємо своїм обов'язком приймати участь в його формуванні на підвалинах наших християнських переконань, через утвердження в особистому та суспільному житті високих моральних ідеалів" [8].

Єпархії Українського екзархату також урочисто відмітили цю знаменну дату. В Києві в 1986 р. відбулася перша зі згаданих конференцій. У 1988 р. православній церкві було передано Києво-Печерську Лавру. В усіх храмах відбулися урочисті збори, молебни, церковні богослужіння. В релігійній літературі і особливо на сторінках "Православного вісника" широко висвітлювалася ця важлива історична подія. Український екзархат до цієї дати випустив ювілейне видання "Православ'я на Україні" українською мовою [9].

Святкування тисячоліття Хрещення Русі набуло міжнародного масштабу. В травні 1988 р. в Римі відбувся колоквиум-семінар. На нього разом з вченими інших країн були запрошені доповідачі з Радянського Союзу (Д.Лихачов, М.Прохоров, М.Брайчевський, Д.Степовик). На цьому семінарі виступив папа Іоанн Павло II з промовою, в якій підкреслив, що "хрещення св. Володимира і Київської Русі тому 1000 років сьогодні вважається як величезний дар Господній всім східним слов'янам, насамперед народам українському і білоруському" [10].

Цю ювілейну дату вшанував також Вселенський Патріарх Димитрій I. Він прийняв українських паломників у Константинополі, ювілейні урочистості були відсвятковані у храмі Фанару. Димитрій I вислав привітання митрополитові Української Православної Церкви в США Мстиславі, в якому зазначалося, що український народ зберіг "незмінну і непохитну віру, догми, канонічний порядок і обряд нашого святого православ'я" [11].

Важливою подією в житті Російської православної церкви стала зустріч в 1988 р. М.Горбачова з патріархом Піменом і постійними членами Синоду. В своєму виступі на зустрічі М.Горбачов висловив готовність домагатися відміни всіх дискримінаційних актів та законів щодо церкви. Він запевнив, що церкві буде надано право формувати власне законодавство. М.Горбачов також підкреслив виключну важливість святкування 1000-ліття Хрещення Русі й визначив роль церкви у суспільстві як інструмент підви-

шення соціальної духовності та моральності [12]. В 1988 р. велика представницька делегація святого престолу з Ватикану була присутня на урочистостях з приводу 1000-ліття Хрещення Русі [13]. А 1 грудня 1989 р. М.Горбачов зустрівся з папою Римським Іоаном Павлом II [14]. На цій зустрічі обговорювалося питання про ситуацію, що виникла внаслідок протистояння уніатів та православних в Західній Україні з приводу легалізації уніатських громад. Після переговорів було оприлюднено рішення про свободну реєстрацію уніатських громад нарівні з іншими релігійними течіями.

Всі ці заходи позитивно позначилися на пожвавленні релігійно-церковного життя. Відновлювалися виборчі права служителів культу та віруючих. Під час перших виборів в умовах перебудови до складу Центральної виборчої комісії було введено митрополита Ростовського і Новочеркаського та інших представників церкви. Церковні діячі, що приймали участь у виборчій кампанії, заявили, що вони будуть домагатися внесення змін до законодавства про культу [15]. Весною 1989 р. народними депутатами СРСР стали сім релігійних діячів і серед них Московський патріарх Пімен [16].

В 1990 р. "Журнал Московской Патриархии" надрукував тези, які визначали відношення церкви до суспільства в умовах перебудови. В них зазначалося, що зміни, які відбуваються в країні, торкнулися галузі церковно-державних відносин. Почалася реєстрація тисяч парафій, поверталися храми, монастирі, засновувалися духовні школи. "Зараз відбуваються корінні зміни в розумінні ролі й значення релігії, церкви... Відбувається дуже важливий внутрішній процес, що перетворює та оновлює принципи нашого суспільного життя", – говориться в тезах [17]. Так характеризує журнал стан державно-церковної політики.

В цей період в засобах масової інформації з'явилися спеціальні рубрики, де виступали представники церкви з питань духовності та моральності. В періодичному друці почали виходити статті, в яких піддавалися критиці такі негативні явища, як порушення прав віруючих, заборона на проведення церковних обрядів, зволікання в реєстрації церковних громад. В ряді журналів і газет зникли публікації антирелігійного змісту. Керівники церкви, спираючись на підтримку віруючих, почали висловлювати свої вимоги до державних структур, вважали своїм обов'язком брати участь у вирішенні важливих питань суспільно-політичного характеру. Так, патріарх Алексій II під час путчу 1991 р. негайно підняв питання про його незаконність, звернувся до армії і народу із закликом "не припустити пролиття братської крові". Він різко засудив комуністичний режим, як режим, цілком позбавлений почуття відповідальності і перед Богом, і перед людьми [18].

Процеси перебудови викликали різкий підйом національної самосвідомості населення республік, зокрема в Україні. На початку 1988 р. в ряді міст республіки відбулося кілька багатотисячних мітингів і демонстрацій на підтримку соціальних та національних вимог. Поруч з населенням в акціях протесту проти соціального, національного, релігійного гноблення України брали участь священники, віруючі всіх конфесій. Багатолюдний мітинг відбувся 12 березня 1989 р. у Львові. На ньому були присутні майже 100 тис. чоловік [19]. 21 січня 1990 р. громадські і релігійні діячі РУХу провели наймасштабнішу акцію – "живий ланцюг" з нагоди 70-тої річниці української соборності. Цей ланцюг простягнувся від Львова до Києва. В ньому взяли участь до 3 млн. осіб [20].

В лютому 1990 р. з підпілля вийшла УГКЦ і почала діяти легально. Вона наполегливо добивалася повернення її незаконно відібраних храмів, монастирів, учбових духовних закладів. В цей же період почався широкий рух за відродження УАПЦ. Влада змушена була дещо пом'якшити своє вороже ставлення до цієї церкви. Як відомо, після заборони в 1930 р. УАПЦ частина її прибічників в країні подалася в підпілля, а інша частина після Другої світової війни діяла за кордоном. Лідером цієї церкви в діаспорі був Мстислав (Скрипник). 20 жовтня 1989 р. у Львові зібрався Собор священників УАПЦ, який проголосив відродження Української Автокефальної Православної Церкви. А в червні 1990 р. відбувся Всеукраїнсь-

кий собор відновленої УАПЦ. На ньому вперше в історії України було обрано патріарха Київського і всієї України. Ним став Мстислав – видатний громадський і релігійний діяч. В червні 1990 р. зареєстровано Статут УАПЦ.

Керівництво РПЦ не могло не враховувати ситуацію, що склалася. В таких умовах воно було вимушено піти на деякі зміни в організаційній структурі керівництва українською церквою. Архієрейський Собор, який відбувся в січні 1990 р., прийняв рішення про перетворення Українського екзархату в Українську православну церкву з обмеженою автономією [21]. Таке рішення не могло задовольнити УПЦ. В липні 1990 р. керівництво УПЦ звернулося до патріарха Алексія ТІ з проханням надати їй незалежність. А вже в жовтні того ж року Архієрейський Собор РПЦ, обговоривши це звернення, прийняв рішення про надання Українській Православній Церкві незалежності і самостійності в управлінні. Далі в рішенні Собору зазначається, що предстоятель УПЦ обирається українським єпископатом і благословляється патріархом Московським, Йому надається титул "митрополит Київський і всієї України" і "блаженніший". Український Синод самостійно обирає і постачає правлячих та вікарних архієреїв, стверджує та ліквідує єпархії. Предстоятель УПЦ є постійним членом Московського патріаршого Синоду [22].

На цьому Соборі було прийнято "Грамоту про незалежність". В ній проголошувалося, що "... бути віднині Православній Українській Церкві незалежною та самостійною в своєму управлінні" [23]. 27 січня 1990 р. Грамоту було вручено самим патріархом Алексієм ІІ митрополиту Філарету і Синоду УПЦ у Софійському соборі. Таким чином, УПЦ надавалася незалежність у внутрішньому управлінні, але канонічно вона була підпорядкована Московському патріархатові. Канадський історик Д.В. Поспеловський оцінює як незвичайний факт, "положення про те, що предстоятель УПЦ залишається членом Московського Патріаршого Синоду, представляючи в ньому українську церкву" [24]. При цьому предстоятель УПЦ "благословляється патріархом Московським", що в перекладі на світську мову означає ствердження першого останнім. Тобто, становище предстоятеля в значній мірі залежало від волі та бажання Московського патріарха.

В листопаді 1990 р. в Києві засідав перший Помісний Собор УПЦ, на якому було прийнято Статут, а також обрано предстоятелем Української Православної Церкви митрополита Філарета (Денисенко), який до цього очолював Український екзархат. На засіданні Собору він виступив з промовою, в якій зауважив, що за умов розширеної демократії церква отримала більше можливостей для свого служіння – духовного освічення людей. Він закликав до єдності: "...ні в якому разі не можна відокремлюватись один від одного в церковно-національних квартирах" [25].

Після здобуття Україною незалежності, керівництво УПЦ і УАПЦ було не в змозі нехтувати новим статусом держави, а також наполегливими вимогами священнослужителів та віруючих про надання їм реальних релігійних свобод, про підвищення ролі церкви в Україні, про створення помісної церкви. З 1991 р. процеси згуртування на основі національної незалежності торкнулися взаємовідносин між цими церквами.

На початку листопада 1991 р. Собор Української Православної Церкви звернувся до патріарха Алексія ІІ з проханням дарувати УПЦ повну канонічну самостійність, тобто автокефалію. Надання незалежності обґрунтовувалось тим, що в Україні є в наявності 22 єпархії, 23 єпископа, 35 млн. православних християн, три духовні семінарії та три училища, 32 монастирі, біля 5,5 тис. парафій [26]. Вказується, що політична і релігійна ситуація в Україні різко змінилася. Проголошення УАПЦ, легалізація УГКЦ, значний зріст церковних громад і віруючих вимагають нового статусу церкви. "Таким статусом, – визначив Собор, – має бути повна самостійність і незалежність – автокефалія" [27].

Спроби УПЦ отримати автокефалію виявилися невдалими. Вирішення цього питання затягнулося. Період з листопада 1991 р. по березень 1992 р. характеризується ін-

тенсивним обміном посланнями, листами, телеграмами між Московським Патріархатом та керівництвом УПЦ. При цьому обидві сторони стояли на своїх позиціях: Московський патріархат наполягав на перегляді рішень УПЦ про надання їй повної незалежності, а УПЦ вимагала негайного надання їй автокефалії. В черговий раз питання про автокефалію обговорювалося у квітні 1992 р. на Архієрейському Соборі РПЦ. Митрополит Філарет, який виступив з цього питання, обґрунтував необхідність автокефалії політичними подіями, в першу чергу утвердженням суверенної української держави: в незалежній державі повинна бути і самостійна, канонічне незалежна церква.

Цей виступ викликав різке обурення учасників Собору. Вони звинуватили митрополита Філарета в розколі православної церкви. Акцент робився на тому, що автокефалія може призвести до ще більшого розколу і ворожнечі. При цьому вони посилялися на нібито протиправну діяльність уніатів в західних областях України, стверджуючи, що, відокремившись від Російської Православної Церкви, УПЦ "опиниться сам на сам перед лицем уніатської агресії, а розкольники все одно не припинять своєї руйнівної діяльності" [28]. Тому питання про надання УПЦ автокефалії вирішено було перенести на черговий Архієрейський Собор у 1995 р. Від митрополита ж Філарета Собор зажадав залишити свою посаду предстоятеля УПЦ, з правом служити в будь-якій іншій єпархії. В умовах, що склалися під час обговорювання цього питання, митрополит Філарет змушений був підкоритися рішення Собору. Повернувшись до Києва, він заявив, що було порушено процедуру та регламент при дискусії з цього питання, що на нього був вчинений тиск, і він підкорився рішення Собору лише з прагнення уникнути конфлікту. Але не вважає виправданим залишити свою посаду. Він і надалі буде очолювати УПЦ.

Ця заява викликала гостре незадоволення російського високого духовенства. Воно засудило поведінку митрополита Філарета і ще раз поставило питання про його усунення з керівництва Київською митрополією. Треба зауважити, що на цей час в УПЦ не було однастайності єпископату щодо автокефалії. Значна його частина не підтримала митрополита Філарета. Архієрейська нарада, що відбулася в Житомирі 30 квітня 1992 р. зажадала негайного виконання Філаретом своїх обіцянь про відставку, а також проведення Собору з вирішення цього питання.

А на Архієрейському Соборі УПЦ, що відбувся в травні 1992 р. в Харкові, йому було висловлено недовіру і звільнено з посади предстоятеля УПЦ. Митрополитом Київським і всієї України було обрано митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана) [29]. Архієрейський Собор, що відбувся в Москві 11 червня 1992 р. затвердив рішення Харківського Собору. А на судовому засіданні Московського Собору митрополит Філарет був позбавлений усіх ступенів священства і всіх прав, пов'язаних з перебуванням у клірі. Всі його дії однині вважалися поза законом [30].

Митрополит Філарет не підкорився рішенням Архієрейського Собору і остаточно розірвав з Московським Патріархатом, проголосивши себе головою Київського патріархату УПЦ. Він вступив в переговори з єпископами УАПЦ на чолі з Антонієм (Масендичем) щодо створення єдиної церкви. 23 червня 1992 р. керівництво двох церков, група народних депутатів та представники громадськості утворили "Комітет захисту українського православ'я" [31]. Цей комітет намагався мобілізувати зусилля держави на здобуття православної автокефалії. А вже 25 червня в Києві відбувся Всеукраїнський Об'єднавчий Собор, де прихильники Філарета об'єдналися з УАПЦ, утворивши Українську Православну Церкву Київський Патріархат.

В прийнятому на Соборі документі обґрунтовувалась необхідність об'єднання УПЦ і УАПЦ в єдину Українську Православну Церкву. Зазначалося, що УПЦ-КП є спадкоємицею УПЦ та УАПЦ, всіх договорів і угод та всіх їх коштів, майна рухомого та нерухомого, включаючи храми, монастирі, учбові заклади та ін. Важливим питанням

було обрання керівника УПЦ-КП. Собор обрав головою церкви Мстислава, але з оригінальним обумовленням: "У зв'язку з невідкладною необхідністю зміцнення керівництва Української Православної Церкви Київський Патріархат, враховуючи перебуття патріарха Мстислава за межами України, а також його вік – 94 роки, що ускладнює керівництво церквою, запровадити посаду заступника патріарха Київського патріаршого престолу" [32]. На посаду заступника Собор утвердив митрополита Філарета. Він став, по суті, фактичним керівником цієї церкви. Був також створений Священний Синод і вища церковна Рада. Однак, рішення цього Собору не були підтримані більшістю єпископату УАПЦ та самим патріархом Мстиславом.

Як наслідок цього, внутрішні суперечки УПЦ-КП проводжували посилюватися. Значна частина колишніх автокефалістів зажадала повернення до УАПЦ, що існувала до об'єднання. Відбулося фактичне руйнування нещодавно утвореної єдиної церкви. Після смерті Мстислава, на Помісному Соборі УАПЦ в вересні 1993 р. патріархом Київським і всієї України було обрано Дмитра (Ярему). А в жовтні 1993 р. на Всеукраїнському православному Соборі УПЦ-КП патріархом Київським і всієї Руси-України було обрано митрополита Володимира (Романюка). Як бачимо, замість об'єднання виникло три церковні юрисдикції: Українська православна церква Московський патріархат, Українська православна церква Київський патріархат, Українська автокефальна православна церква. Крім вказаних, існували ще дві церкви – Православна старообрядницька та Православна незалежна, які мали незначну кількість громад і віруючих [33].

Не вдалося уникнути міжправославного протистояння, створити єдину Українську православну церкву. Отримавши від РПЦ незалежність у внутрішньому управлінні, УПЦ не здобула повної самостійності, автокефалії. Вирішення цього питання Московським Патріархатом було перенесено на невизначений строк.

Постає питання, в силу яких причин виникла така церковна ситуація в Україні. Дослідники цієї проблеми висловлюють різні точки зору. Проаналізувавши їх, можна зробити висновок, що основними причинами є такі:

- "Спадщина", що залишила тоталітарна комуністична система, де панував принцип диктату, зневаги до церкви, приниження гідності віруючих, витравлювання одних релігійних конфесій проти інших з метою їх ослаблення, а потім і знищення. Повністю позбутися того, що насаджувалося протягом 70-ти років за такий короткий період було неможливо.

- Відсутність в дореволюційній і радянській історіографії об'єктивного, правдивого висвітлення історії виникнення і подальшого розвитку українського православного руху, його ролі і значення в вирішенні проблем духовно-релігійного і культурного життя українського суспільства.

- Неправомірне втручання деяких політичних партій і їх лідерів в життя церкви і релігійних організацій, спроби використовувати у вирішенні своїх цілей, намагання штучно форсувати процес об'єднання без урахування ситуації, що склалася.

- Відсутність єдності у керівництва церков та їх єпископату щодо вирішення цього питання. Кожна церква виступає за об'єднання, але тільки навколо неї. Ніхто не спромігся зробити перший крок назустріч іншим.

- Відмова Московського патріархату надати УПЦ автокефалію. Мотивується це тим, що в Україні нібито ще не дозріли необхідні передумови, що цей акт був би передчасним.

- Кризові явища в політичному, соціальному, економічному та культурному житті українського суспільства вчинили негативний вплив на нормалізацію міжцерковних відносин. Недостатнє забезпечення храмами, культовими будинками було однією з причин виникнення церковних конфліктів.

Але не дивлячись на несприятливу внутрішньоправославну ситуацію, слід зазначити, що в релігійно-церковному житті відбулися значні зміни. З проголошенням незалежності України почали будуватися принципово нові відносини між державою та церквою. Держава гарантувала повну свободу церкви. За цей період значно зріс її престиж і авторитет. Подвоїлася кількість релігійних громад. Після краху комуністичного режиму і його ідеології почала змінюватися свідомість людей, відбулася переоцінка ними старих світоглядних орієнтирів. Люди повернулися в лоно церкви. Процес відродження духовності, віри та Церкви в Українській державі став безповоротним.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена изучению состояния Украинской Православной Церкви. Освещены такие проблемы, как начало возрождения церкви в годы "перестройки", религиозно-церковная ситуация в украинском государстве после приобретения им независимости. Показаны сложности, связанные с предоставлением Украинской православной церкви автокефалии. Сделаны попытки проанализировать причины, приведшие к межправославному церковному противостоянию.

SUMMARY

The article is dedicated to the study of condition of the Ukrainian Orthodox Church. There are elucidated such problems as the beginning of the revival of the Church during the years of "perestroyka", church-religion situation in the Ukrainian State after it had obtained its independence were defined in it. Difficulties connected with giving the Ukrainian Orthodox Church the status of autocephality. The attempts have been made to analyze the causes which led to inter-Orthodox confrontation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Янг Дж. Християнство. – М.: Агенство "ФАИР", 1998. – С. 211.
2. Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – К.: Знання, 1999; Головащенко С.І. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999; Павлов С., Мезенцев К., Любіщева О. Географія релігій. – К.: АРТЕК, 1998; Кость Панас. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992; Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – М.: Республика, 1995; Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. – 1992. – №7.
3. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. – С.112.
4. Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – С.513.
5. Головащенко С.І. Історія християнства. – С.306.
6. Янг Дж. Християнство. – С.215.
7. Степовик Д. Основа нашої духовності // Урядовий кур'єр. – 1998. – 31 жовтня. – С.6.
8. Лещинский А.Н. Время новых подходов: о советских государственно-церковных отношениях. – М.: О-во "Знание" РСФСР, 1990. – С.57.
9. Русское православие : вехи истории / Науч. редактор Клебанов А.И. — М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 687.
10. Жуковський А. Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею Хрещення Русі-України // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 146.
11. Там же. – С. 150.
12. Людина і світ. – 1998. – № 4. – С. 24.

13. Второй Ватиканський Собор: Взгляд из России: материалы конференции, проходившей в Москве в апреле 1995 г. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 45.
14. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – С. 417.
15. Красиков А.А. Религиозный фактор в европейской и российской политике (исторический аспект). – М.: Издательский дом "XXI век – Согласие", 2000. – С.104.
16. Лещинский А.Н. Время новых подходов: о советских государственно-церковных отношениях. – С. 67.
17. Журнал Московской Патриархии. – 1990. – № 2. – С. 33.
18. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – С. 443.
19. Кость Панас. Історія Української церкви. – С. 153.
20. Історія України. – К., 1998. – С. 339.
21. Павлов С., Мезенцев К., Любіщева О. Географія релігій. – С. 406.
22. Журнал Московской Патриархии. – 1991. – № 2. – С. 2.
23. Там же. – С. 11.
24. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – С. 424.
25. Журнал Московской Патриархии. – 1991. – № 4. – С.8.
26. Див.: Цыпин В. История русской церкви (1917-1997). – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – С.507.
27. Див.: Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін // Людина і світ. – 1998. – №5. – С.2.
28. Цыпин В. История русской церкви (1917-1997). – С.511.
29. Сучасність. – 1995. – № 7-8. – С.110.

Надійшла до редакції 15.12.2001 р.

УДК 94(108)

ПРОБЛЕМИ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В.А.Моргун

Відомо, суспільно-політична обстановка, як і загалом процес розвитку суспільства, залежать певною мірою від державно-церковних відносин. Здобувши незалежність, Українська держава почала розбудову цивілізованих взаємин з церквою. Одним з перших законодавчих актів щодо цього став Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», ухвалений ще 23 квітня 1991 року, головне завдання якого полягало в «гарантуванні сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання» [1].

Законом кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, «відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання». При цьому особно підкреслено, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується [2].

У п'ятій статті Закону записано, що в Україні церква (релігійні організації) відокремлена від держави, а у шостій – що державна система освіти відокремлена від церкви, релігійних організацій і має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

У другому розділі Закону України визначені статус і структура релігійних організацій в Україні. «Релігійні організації України, – вказано у Законі, – утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури; обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями)». Визначено, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезначених релігійних організацій [3].

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (після початку паломництва). Важливим є положення, що громадяни та релігійні організації мають право: а) на придбання, володіння і використання предметів і матеріалів релігійного призначення; б) виготовляти і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та ін.; в) користуватися виключним правом заснування виробничих підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення доброчинності, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань [4].

Місце і роль релігії в українському суспільстві визначено Конституцією України.

У 35 статті Конституції України відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Воно включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Згідно цієї ж статті, що ніхто не може звільнитися від обов'язків перед державою або відмовлятися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою [5].

При аналізі місця і ролі релігії у розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні слід враховувати, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [6].

Держава не стоїть осторонь від проблем, пов'язаних з релігійною ситуацією в Україні. По-перше, вона сприяла і сприяє поверненню релігійним конфесіям їх храмів. Протягом 1992-2000 років віруючим повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користуються церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період збудовано більше 3000 церков, костьолів та молитовних будинків. По-друге, держава бере участь у вирішенні конфліктів, які під різними приводами виникають на загальноукраїнському та регіональних рівнях. Так, 21 липня 1997 року в присутності Президента України Л.Кучми був підписаний «Меморандум про недопущення насильства в міжконфесійних відносинах», метою якого було посилення співпраці християнських конфесій у межах Всеукраїнської Ради церков.

Про створення нормальних умов життєдіяльності релігійних організацій, формування правового поля державно-церковних відносин йшла мова 10 лютого 1999 року на зустрічі Президента України з керівниками релігійних організацій усіх традиційних

конфесій, які існують в Україні. У виступах Л.Д.Кучми неодноразово висловлювалась думка про необхідність спільних дій держави і церкви, спрямованих на злагоду в суспільстві, на розбудову громадянського суспільства, протистояння злочинності та падінню моралі. Пропонувалися рекомендації щодо введення до шкільних програм дисциплін, пов'язаних з законом Божим, засадами християнської моралі.

Про сприятливі умови використання конституційних прав щодо вільного віросповідання свідчить те, що у 1991-2000 роках в Україні різко зросла чисельність віруючих. Якщо на початку 90-х років до віруючих відносили себе 15 – 20 відсотків населення, то у 2000 році – близько 70 відсотків. При цьому серед молоді рівень релігійності у 1992 році становив 40 відсотків, тоді як у 2000 році, за даними опитувань, – від 59,9 до 73 відсотків. У 1991 році жінок серед віруючих було 54 відсотки, у 2000 році – 68 відсотків.

Порівняно з 1991 роком, кількість релігійних організацій в Україні збільшилась більш як на 55 відсотків, духовних вищих і середніх навчальних закладів – більш ніж у 5 разів, монастирів – утричі, місій – у 6 разів. (Див. Табл.1) [7].

Таблиця 1. Релігійна мережа в Україні (1991 – 2000 роки).

Рік	Чисельність					
	Релігійних організацій (тисяч)	Релігійних громад (тисяч)	Духовних центрів і управлінь	Духовних вищих і середніх навчальних закладів	Монастирів	Місій
1991	13,2	–	–	17	65	20
2000	20,9	21,3	192	86	204	128

Майже половина всіх релігійних громад (47,2 відсотка) зосереджено в західних областях України. На 10 тисяч населення в цьому регіоні у 2000 році припадало 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6, та ніж у регіоні «північ-центр», де на 10 тисяч населення виходило 2,9 громади.

Половину всіх релігійних громад України створено православними – 10350. Найбільш потужною є Українська православна церква (УПЦ), число громад якої у 2000 році становило 7386 парафій, або 71,4 відсотка від загальної кількості православних громад України.

Друге місце за кількістю релігійних громад (3151) та монастирів (61) посідає греко-католицька церква (УГКЦ).

Зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які живуть в Україні. У 1991 році в Україні були представлені лише 2 етноконфесійні напрями – іслам та іудаїзм. На початку 2000 року вже діяли 33 громади 11 віросповідних напрямів. Кількість мусульманських релігійних громад зросла до 255 (у 18 разів), іудейських – до 92 (майже в 4 рази).

У 2000 році релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священо-служителів. У порівнянні з січнем 1993 року, загальна кількість пастирів зросла на 8030, або на 82,2 відсотка. Значне збільшення пояснюється тим, що за цей період число духовних навчальних закладів у державі більш ніж подвоїлось (з 34 до 86), а слухачів у них стало у 3,5 рази більше (на початок 1993 року – 3587 ос., у 2000 році – 12805 ос.) [8].

Релігійні організації України здійснюють численні заходи на ниві доброчинності, надаючи допомогу нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях, сирітських будинках, місцях позбавлення волі.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а суспільно-політичні погляди віруючих відтворюються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно виявляють зацікавленість релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своїх цілей вони намагаються спертися на можливості релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим ті чи інші конфесії стають об'єктами, на які поширюється діяльність партій і політиків різної орієнтації.

Одним з найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні є створення партій конфесійного спрямування, зокрема таких, як Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Українсько-демократична партія, Християнсько-народний союз, Партія мусульман України. Вони, як зазначається у їхніх програмних документах, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентується, що досягнення цього можливе на основі повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі у суспільно-політичному житті.

Наявність в Україні понад 100 політичних партій та близько 70 релігійних течій призвела до переплетіння поліконфесійності з багатопартійністю. Це особливо виявилось у процесі підготовки та проведення виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у березні 1998 року та президентських виборів 1999 року.

З метою збільшення свого електорату партії та блоки, політичні лідери, окремі кандидати у депутати вдавалися до найрізноманітніших прийомів: входили контакти з тими чи іншими релігійними організаціями і громадами, відвідували богослужіння, декларували та імітували власну релігійність, вносили до своїх передвиборчих програм пункти, пов'язані з релігійно-церковними проблемами, намагалися залучати віруючих до членства у свої партії, включали служителів культу у виборчі списки, надавали фінансову підтримку у будівництві культових споруд, робили пожертви на користь релігійних організацій, популяризували свої ідеї у релігійних громадах.

У відповідь глави Української православної церкви Київського патріархату і Української автокефальної православної церкви зокрема заявили, що їх конфесії підтримують тих, хто стоїть на державницьких позиціях, тобто центристські та праві партії.

Українська православна церква Московського патріархату проголосила, що залишається на позиції нейтральності церкви. Однак під час виборчої кампанії на неї зробили ставку одразу кілька партій ("Громада", Соціально-ліберальне об'єднання "СЛОН", Партія регіонального відродження України). Крім того, чимало її представників, включаючи деяких ієрархів, претендували на депутатські мандати до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Прихильники Української греко-католицької церкви активно підтримували переважно Народний Рух України.

Проте всі єпископи і священослужителі, які висувалися кандидатами до парламенту по мажоритарних округах, зазнали поразки. Партія регіонального відродження України не набрала й 1 відсотку голосів виборців. Усі партії, котрі визначали себе як "християнські", разом не набрали достатніх голосів для подолання 4-х відсоткового бар'єру [9].

Мізерну кількість (всього близько 0,2 відсотка) на виборах отримала також Партія мусульман України, яка була створена «під вибори» і не встигла розбудувати свої регіональні структури.

Характерно й те, що до місцевих представницьких органів влади обрано чимало служителів культу. В цілому по Україні до органів місцевого самоврядування, де вибо-

ри відбувалися не за змішаною, а за мажоритарною системою, було обрано 61 духовну особу (до обласних рад – 6, міських – 7, районних – 30, сільських – 18).

Найбільшу кількість депутатських місць в органах місцевого самоврядування здобули представники Української православної церкви – Московський патріархат. Загалом вони отримали 36 мандатів; послідовники Української православної церкви – Київський патріархат – 12; Української греко-католицької церкви – 6; Української автокефальної православної церкви – 4. Серед депутатів місцевих рад 2 духовні особи були обрані від християн євангельської церкви та від християн-п'ятидесятників, один служитель – від харизматичної церкви [10].

При розгляді аспектів соціально-психологічного виховання громадян важливо враховувати, що існують певні релігійні об'єднання, які культивують насильство і дискримінацію, страх. Вказані методи засуджуються в певних правових актах. Стаття 2 міжнародної «Декларації з усунення всіх форм нетерпимості й дискримінації через релігійні та інші переконання» визначає «нетерпимість і дискримінацію як будь-які виключення, обмеження або переваги з приводу релігійних переконань, які анулюють або завдають шкоди правам людини» [11].

На соціально-психологічний настрій певної частини населення впливають релігійні культи або секти тоталітарного типу. Їх діяльність характеризується значною чи крайньою мірою відданості певній особі, яка неетично використовує маніпулятивні техніки підкорення та контролю. Під такими техніками розуміють: ізоляцію від колишніх друзів та родини, деградацію, спеціальні методи [12].

В Україні такою сектою тоталітарного типу було «Біле братство».

В ряді країн світу створені громадські організації для боротьби з культами. Вони об'єднують батьків, колишніх членів культів, лікарів, психологів, священників. В Україні у цьому напрямку діють Всеукраїнська рада церковних і релігійних організацій, а також товариство «Порятунок».

Подальшій консолідації релігійних конфесій, посиленню боротьби проти сект, які культивують насильство, сприяли рішення Міжнародної науково-практичної конференції «Релігійна свобода в постсоціалістичних країнах, правове і державне забезпечення». В них зосереджено увагу на необхідності вдосконалення законодавчої бази, подолання конфліктності у релігійному середовищі, створення для релігійних організацій сприятливих умов діяльності і продовження співпраці з ними у соціальній сфері. Наголошено на посиленні роботи з підготовки до святкування 2000-ної річниці від Різдва Христового.

Вирішальною віхою, що активізувала і прискорила процес релігійного відродження, стала Заява Президента України Л.Д. Кучми про морально-політичну реабілітацію Церкви (червень 1999 року). Вона дала поштовх не лише до масштабних практичних заходів, наприклад, повернення релігійним організаціям культових споруд та церковного майна, але й до остаточного зламу психологічних стереотипів, які продовж багатьох десятиліть насаджувались у людській свідомості [13].

Ставлення сучасної української держави до релігії, її місця і ролі в суспільстві знайшло відображення і у виступі-привітанні Президента України Л.Д.Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового (21 січня 2000 року). "На моє глибоке переконання, – відзначено у виступі, – принцип відокремлення церкви від держави жодною мірою не суперечить і не заважає зміцненню та поглибленню їхнього партнерства, і насамперед тому, що здійснювати нам доводиться — звичайно, різними, властивими державі і церкві формами та засобами – практично одне стратегічне завдання. На даному етапі це консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей. У цьому неодмінна передумова подолання нинішніх со-

ціально-економічних труднощів і виходу на траєкторію зростання. У цьому запорука зміцнення духовного і морального здоров'я нації" [14].

Президент акцентував, що вказані цілі, вищою мірою важливі, благородні і тісно пов'язані між собою, їх досягнення можливе за умови: а) рішучого і безкомпромісного виконання зі свідомості і буття громадян, особливо молоді, бур'яну аморальності, безкультур'я, бездуховності, зміцнення в людях почуття патріотизму; б) піднесення у всіх верствах населення громадської активності, яка повинна втілюватися у конкретних вчинках і справах на благо України, народу, своїх ближніх; в) усвідомлення, що духовне відродження, висока культура і моральність є необхідними передумовами й органічними складовими повноцінного державного відродження, тому важливо й необхідно плекати, підносити на найвищий рівень вказані категорії, бо в аморальному суспільстві не можуть бути моральними економіка, політика, духовність.

Загальна демократизація суспільства, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала й небезпечну "хворобу розколів" у церковному середовищі. Наявне в українському православ'ї катастрофічне становище триває й надалі підігріватиметься політичними силами. Небезпечна тенденція до розколів з'явилася і в середовищі протестантських церков. На цьому фоні Україна відчуває наполегливий тиск з боку нетрадиційних конфесій і неорелігій.

Ряд визначних українських діячів сформулювали свої позиції щодо подальшого розвитку православної церкви в Україні.

Син покійного патріарха Дмитрія, відомий львівський митець С.Ярема вважає, що "Україна повинна мати свою помісну церкву, але не будь-яку, створену заради сумнівної мети, і не обов'язково вже завтра. Їй потрібна церква не формальна, а здатна служити духовним притулком, виховувати усвідомлення, творчу віру, і через таку віру та переконливий власний приклад впливати на загальний стан суспільства." При цьому він попереджає, що формальне об'єднання гілок українського православ'я несе з собою втрату надій на його оновлення та позбавляє можливості вибору [15].

Член Центрального правління "Просвіти" К.Мотрич розробила концепцію державно-церковної політики на 1998 – 2004 роки.

У її вступній частині охарактеризовано становище у православній церкві. "Сьогодні, – констатувалося в ній, – молоду державу роздирають партійні міжусобиці. Народ за роки безбожного режиму став у своєму загалі бездуховним і перебуває у стані зневіри і безвір'я. Церква ж, як невід'ємна частка всього суспільного організму, чи не найбільш показово відзеркалює суть нашого історичного буття, коли кожен поневолювач прагнув найперше поневолити дух народу чи перекроїти його на свій лад, усвідомлюючи, що в такий спосіб держава сама впаде. Тому з єдиної колись православної конфесії, якою вона була довгі століття, утворилось аж чотири конфесії. Такий поділ церков вносить сум'яття в усе суспільство, духовну нестабільність, хитання і пошук "чогось іншого" серед духовно незрілого, духовно ущербного роками богоборського режиму народу" [16].

Автор наголосила, що "коли немає духовної, не може бути стабільності економічної, і навпаки, духовний занепад веде до економічних криз. Це аксіома: безвірні та духовно нездорові люди не творять могутньої держави."

У "Концепції державно-церковної політики в Україні на 1998-2004 роки" було запропоновано три етапи її реалізації.

В межах першого етапу (1998-1999 роки) передбачалось внесення змін до Конституції України з тим, щоб розширити права громадян на своє віросповідання і підвищити роль церкви у суспільстві.

На початку другого етапу – 2000 року – намічалось проведення спільного собору УПЦ КП та УПЦ МП задля визначення шляхів злиття цих двох потужних гілок україн-

ського православ'я. Об'єднана Православна церква, на думку автора, мусила з'єднати усі регіони і дати народів високий приклад єднання, щоб виховувати його на глибоких традиціях християнських цінностей, моралі, братерської любові [17]. "В цьому, – відзначено у "Концепції", – буде її неоціненна допомога державі, адже запорукою становлення, утвердження та стабільності держави є духовна зрілість людей, їхнє духовне здоров'я, патріотизм".

В рамках третього етапу (2003-2004 роки) пропонувалося провести помісний собор разом із УГКЦ. При цьому намічалось запросити на нього представників від Вселенського Патріарха та Папи Римського з тим, щоб вирішити питання про відпуск у лоно Єдиної Помісної Православної Церкви греко-католицької церкви та усіх православних церков українських громад за кордоном [18].

Візит Папи Римського до України відбувся раніше – у червні 2001 року. Офіційно було оголошено, що це – візит глави Ватикану, і він є проявом визнання України не тільки як держави самостійної, але й такої, що виконує важливу функцію у суспільно-політичному розвитку Європи. Проте це було зумовлено також тим, що важливою складовою діяльності Папи Римського є розвиток ним ідей екуменізму церков на основі досягнень сучасної філософської методології. А саме: 1) більш чітке виявлення наявності у всіх людей певної, хоча б мінімальної, системи ґрунтовних цінностей і інтересів; 2) визнання необхідності конкретизації цієї системи в різних формах у кожному вченні, тобто плюралізму даних форм; 3) заміна принципу визнання тільки свого вчення як єдино істинного на шанобливу, комунікативно-діалогову взаємодію різних вчень.

Отже, розроблюване Папою екуменістичне вчення спрямоване не на поглинання інших церков католицизмом, а на їх подальший прогресивний розвиток. Оволодіння народом України, всіма віруючими цим вченням, втілення у життя його засад могло б забезпечити подолання того антагонізму, який виявляється у відносинах між представниками різних церков і суспільством загалом.

Під час візиту Папи Римського до України виявилось й ставлення віруючих до певних релігійних конфесій. Численні соціологічні опитування свідчать, що всього 5 відсотків українців були налаштовані проти візиту Папи. І це при тому, що православні складають приблизно 51 відсоток віруючих країни. Проти вказаного візиту виступила російська православна церква [19].

За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного фірмою СОЦІС спільно з Фондом "Демократичні ініціативи", у лютому 2001 року (опитано 1200 респондентів) 44 відсотка опитаних ставилися до візиту Папи Римського позитивно, 4 відсотка – негативно, 23 – відповіли, що їм однаково, і 16 відсотків не змогли відповісти на запитання, оскільки нічого не знали про візит Папи в Україну. Більшість учасників опитування (60 відсотків) також з різних причин вважали, що цей візит істотно підвищить престиж України на міжнародній арені [20].

Як відомо, візит Папи Римського не призвів до подолання міжконфесійних конфліктів, але став важливим кроком на шляху до цієї мети.

В усуненні кризи в міжконфесійних відносинах могли б допомогти численні християнсько-демократичні партії, але їх діяльність носить, переважно, декларативний характер. До того ж, до цих партій не йдуть православні (як твердить Ю.Кальниш), бо підтримують наявну світську владу. Українських протестантів взагалі не цікавить політика, оскільки їх свідомість спрямована на особисті мотиви і сакральні переживання [21].

Розв'язанню міжконфесійних конфліктів може сприяти здійснення послідовних загальнодержавних заходів, як-то: 1) важливо законодавчо закріпити відмежування церкви від політики і від держави в цілому; 2) створити відповідну правову базу, здатну забезпечити сприятливі умови для подолання міжконфесійних конфліктів; 3) посилити

координацію та взаємодію суб'єктів упереджувачої діяльності (органи влади, правоохоронні органи, громадські організації, засоби масової інформації тощо), які покликані забезпечити комплексне застосування різних сил та засобів для попередження та припинення міжконфесійних конфліктів.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты проблемы государственно-церковных и межконфессиональных отношений. Выявлены как существующие между сторонами противоречия, так и общность некоторых целей и задач. Подчеркнуто, что политизация церкви и рост количества верующих ведут к повышению роли и значения религиозного фактора в строительстве гражданского общества.

SUMMARY

In the article problems of state-church relations and attitudes between different faithes are disclosed. Are revealed both contraventions existing between the parties, and a generality of some purposes and tasks. It is underlined, that politization of church and growth of quantity of believers conduct to increase of a role and significance of the religious factor in construction of civil society.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нові Закони України. – К., 1991. – С.90.
2. Там само.
3. Там само. – С.94.
4. Там само. – С.96.
5. Конституція України. – К., 1991. – С.10.
6. Там само.
7. Поточний архів Державного комітету в справах релігії. Інформативні матеріали про релігійні організації України. – 2000. – Листопад.
8. Там само.
9. Див.: Релігійні інституції і вибори-98 // Людина і світ. – 1998. – №3,4.
10. Шуба О. Релігія і політика в українському суспільстві // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – С. 60-62.
11. Цит. по: Миселюк А. Тоталітарні культи і держава: безсовісна «свобода совісті» по-українськи // День. – 1999. – 20 листопада.
12. Там же.
13. Заява Президента України Л.Д. Кучми “Про морально-політичну реабілітацію церкви” // Урядовий кур’єр. – 1999. – 2 червня.
14. Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур’єр. – 2000. – 25 січня.
15. Ярема С. Українське православ’я. Картина без прикрас // День. – 2000. – 5 травня.
16. Соборній державі – соборну церкву. Концепція державно-церковної політики в Україні на 1998-2004 роки // Просвіта: історія та сучасність. – К., 1998. – С. 438.
17. Там само.
18. Там само. – С. 442 – 443.
19. Див.:Гудзик К. "Не гайте часу! Не бійтесь!" // День. – 2001. – 26 червня.
20. Ваші враження від візиту Папи Римського // День. – 2001. – 26 червня.
21. Див.: Кальниш Ю. Соціальна і гуманітарна роль Церкви в українському суспільстві // Вісник Української Академії державного управління. – 2001. – №1. – С. 173.

Надійшла до редакції 15.10.2001 р.

УДК 322

ФОРМИРОВАНИЕ ПРИНЦИПОВ ПРАВОСЛАВНОЙ ИМПЕРИИ В ВИЗАНТИИ

Д.В.Посредников

Каждый раз, когда человек во всей полноте увидит контраст между ценностями, культивируемыми либеральным обществом, с одной стороны, и ценностями высшей для него правды и справедливости – с другой, он обращается к образцам устройства общества, чья конституция была построена на убеждении, что Христианская империя есть икона царства Божьего на земле. Так как русская государственность получила преемство от Византии, то вполне понятно, почему за прошедшее столетие, особенно когда страна проходила переломные моменты своей истории, проблема вновь и вновь приобретала научную актуальность, привлекая внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей: И.Н.Андрушкевича, митр. Иоанна (Снычева), А.В.Карташева, Г.Л.Курбатова, Ф.Курганова, В.Мосса, А.Николина, М.Э.Поснова, С.Рансимена, М.Сорди, Л.А.Тихомирова и др.

Политические традиции византийской государственности восходят к βασιλεία – автократии Александра Македонского и эллинистической идее "царства", которые нашли свое дальнейшее развитие в римской идее универсальной державы, несущей "мир и порядок" народам [6, 99]. До Константина Великого (312–337 гг.) императоры, объективно осознавая недостаток легитимности власти, несколько раз пытались провести религиозную реформу. Лучшие римские императоры были яростными гонителями христиан и, со своей позиции, были правы, так как христиане, хотя и подчинялись римской власти, отрицали божественность императора, олицетворявшую римскую государственность. Христианство не было чьей-либо национальной религией и не имело храмовых сооружений. Значит, по Светонию, оно – не более, чем "новое зловерное суеверие". Все это время тысячелетнее государство и трехсотлетняя Церковь стояли друг против друга, не желая и не ища сближения.

С позиции христианской теологии, Церковь была создана на совершенно других началах, чем римское государство. Поэтому Христос отверг обвинение в политической деятельности: "Царство Мое не от мира сего" (Ин. 18, 36). В противоположность распространяемой иудеями версии о противопоставлении раннего христианства империи, сам Христос, предостерегая их от разрыва с государством, сказал: "Отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу" (Лк. 20, 25). "Всех почитайте, братство любите, Бога бойтесь, царя чтите" (1 Петр. 2, 17); "Всякая душа да будет покорна высшим властям, ибо нет власти не от Бога, существующие же власти от Бога установлены" (Рим. 13, 1-4), – писали апп. Петр и Павел. По словам Тертуллиана, христиане считали императора "воистину, скорее нашим (чем вашим), потому что он поставлен у власти нашим Богом", молились за него, прося "долгой жизни, невредимой империи, домашнего спокойствия, сильных войск, преданного Сената, честных подданных, внешнего мира" [19, 172-173]. Христианам некуда было удалиться из языческого Рима – им пришлось бы искать другое государство, поэтому они были заинтересованы в союзе с ним.

Но и высшей римской власти в лице Константина требовался прочный идеократический элемент. Как рассказывал позднее сам Константин, накануне решающей битвы с армией его соперника в борьбе за престол – Максентия (октябрь 312 г.), возродившего в Риме человеческие жертвоприношения, он со свитой стали свидетелями явления креста, сложившегося из солнечных лучей [17, 5-16]. Ночью ему приснился Христос, кото-

рый сказал: "О Константин, сим побеждай!". Историки сомневаются в правдоподобности видений, но научно достоверно, что когда, одержав победу, армия Константина вступила в Рим, ее знаменем был христианский символ. "С религиозной точки зрения, – писал Л.А.Тихомиров, – в истории церкви не было более решающего момента, как минута, когда Константин после глубоких размышлений и таинственных видений, поднял свой "Лабарум" (знамя с монограммой ІС и с надписью "Сим побеждай"). В государственности в эту минуту зародился новый принцип верховной власти, окончательная роль которого даже до настоящего времени составляет предмет споров мятущегося мира" [15, 140]. Когда Константин сделал христианство государственной религией, христиан в империи было не более десятой части [15, 139]. Но это была наиболее образованная, сплоченная единой духовностью и недавними гонениями категория населения. Как писал Н.Бердяев, Константин, как государственный человек и ученик христиан, сумел, однако, понять, что этим двум силам соединение было жизненно необходимо. Церковь не хотела ничем поступиться, но, в то же время, христиане не могли жить вне государства. Век харизм закончился. Пришло осознание, что Царство Божие придет не скоро, надо жить еще долгой исторической жизнью, христианство переросло себя, приуготовившись к активной роли во всемирной истории. Мир становился христианским миром, народы – христианскими народами, образовался универсум [2, 28].

Перемены от принятия христианства общество ощутило почти сразу. В 313 г. Миланским эдиктом Константин дозволил свободное исповедание христианства. На следующий год запретил языческие Олимпийские игры, освободил духовенство от податей, а церковные земли – от гражданских повинностей, отменил казни через распятие и издал закон против иудеев, подвергавших гонению христиан. В 319 г. он запретил приносить жертвы идолам и обращаться к гадалкам. Христиане были допущены к занятию государственных должностей, им была дана свобода в постройке новых храмов. Все законы сверялись с церковными канонами, а те, которые противоречили им, отменялись. Было прекращено обращение свободных в рабов, после чего рабовладение пошло на спад. Константин подтвердил право каждого, отстаивавшего свою правоту, обращаться прямо к императору, за что римляне называли его "восстановителем свободы".

Однако Константин, встав на сторону христиан, скоро узнал, что в церкви отсутствует единство. По словам его сподвижника Евсевия, император считал себя "епископом дел внешних", призванным обеспечивать церкви "внешнюю ограду". Хотя Константин был крещен только на смертном одре, в 325 г. он созвал первый Вселенский собор, который осудил учение Ария и выработал Символ православной веры. Особенностью "регламента" проведения соборов стало принятие решения единогласием. История знала немало самочинных соборов, но доказательством истинности соборного решения было его зримое благодатное влияние на жизнь общества. Митрополит Иоанн (Снычев) писал, что именно по причине спада соборной активности империю во второй период ее существования стали терзать политические бури, приобретшие разрушительный характер [10, 20]. Значение собиравшихся императорами с IV по VIII вв. семи Вселенских соборов состояло в том, что в ходе их работы были прояснены догматы (квинт-эссенция вероучения) православия и преодолены смуты. За труды по распространению христианской веры Церковь чтит Константина как равноапостольного.

Епископ Евсевий Кессарийский обосновал христианскую концепцию императорской власти и державы. Согласно ей, если Бог Пантократор (Вседержитель) – глава существующего порядка, как небесного, так и земного, то император – космократор – глава земного порядка. Евсевий в "Vita Constantini" создал образ идеального христианского императора. "От Него (Слова Божия) и через Него угодный Богу царь получает образ того Царства, которое свыше, и таким образом, в подражании этому более великому Ца-

рю, и сам ведет и направляет все дела земные... Он смотрит вверх, чтобы разглядеть первоначальный образец, и ведет тех, кем он управляет, в соответствии с этим образцом... Основной принцип царской власти заключается в едином источнике власти, которому подчиняется все остальное. Монархия превосходит любые другие установления и формы правления. Ибо полиархия, когда все состязаются на равных основаниях, на самом деле есть анархия и разлад" [11, 2]. Император – это не только поставленный Богом глава государства, его неограниченный правитель, но и земной предводитель христианского народа, одной из первейших обязанностей которого является забота об укреплении церкви и распространении христианства. Как Господь царствует на небесах, так и император должен царствовать на земле по Его заповедям. Император, как и все другие христиане, – раб Божий, обязанный осознавать свое земное ничтожество и ответственность перед Богом за вверенную ему власть над людьми. Утвердился обычай: в Великий Четверг императоры, подобно Христу, омывали ноги нищим. Концепция христианского императора требовала, чтобы его первейшим достоинством было христианское благочестие. Он должен быть недоступен, но милостив. Византийцы писали о священстве императоров, понимая под этим обязанность их пастырского служения, сродни пастырству иереев. От прежней римской императорской идеи императору вменялось быть философом на троне, компетентным в государственных делах и житейской премудрости, к которым позднее добавилась и воинская доблесть. Из всех добродетелей, которыми должен обладать монарх, выделяли миролюбие, хотя сохранялся и прежний идеал императора-победителя, в христианском понимании, борющегося за Божие дело под незримым водительством Христа. Кстати, следствием воплощения идеала стало развитие дипломатии и миссионерской работы как средства вовлечения соседних народов в орбиту византийского влияния невоенным путем. Позднее было принято сопоставлять императоров с описанным Евсевием идеалом – Константином Великим, а наследников-соправителей титуловать "Новым Константином".

Некоторые исследователи пытаются представить византийскую государственность как вариант восточной деспотии, что – несправедливо: государство не считалось собственностью царя, напротив, он считался частью царства [6, 101]. Активная законодательная деятельность императоров не отменяла традиций, в соответствии с которыми монархи следовали "общим законам", воле "сената (синклита) и народа". В законах Юстиниана в формуле: "император Цезарь, победитель, всегда Август, по всеобщему выбору и с благословения всемогущего Бога" – отразилась реальная политическая практика избрания императоров. Константин ввел систему общественной оценки деятельности государственных лиц и самого императора, предоставив "народу Константинополя" выражать свое мнение на ипподроме, где в ранний период Византии сложились политические партии – димы, которые выражали свое мнение по самому широкому кругу вопросов: общественно-политическим, военным, религиозным.

Византийцы, унаследовав от древнегреческих политических теорий неприятие деспотии, считали ее наихудшей формой государственного устройства. Император Константин Багрянородный в трактате "Об управлении империей" ("О народах") обосновал следующее: василевс правит "под защитой десницы Бога". Но если он забудет страх Божий, то неизбежно впадет в грех, превратится в деспота, будет недостойн называться христианином, будет лишен своего поста, подвергнут анафеме, и, в конце концов, убит как "общий враг" любым ромеем [8, 77]. Так, греческие историки приветствовали вероломное убийство дошедшего до открытого глумления над Церковью Михаила III возведенным им в соправители конюхом, – будущим Василием I [9, 56]. Оппозицию императорской воле часто составляли монастыри. Влияние старцев на народ было огромно. Подчас оно превалировало над авторитетом ориентированных на двор высших церков-

ных иерархов и почти всегда – над авторитетом императорской власти. Если выдвинутые требования к последней не удовлетворялись, то система допускала "беспорядки" – обвинение императора в нарушении гармонии. Крайняя форма – "восстание" – рассматривалась как прямое обвинение императора в тирании, а следовательно, в незаконности не только действий, но и правления. Отсюда вполне "конституционным" считалось движение в ходе восстания "другого императора ромеям" [6, 115]. Принцип действовал не в пользу стабильности власти: из 25 династий, сменившихся на византийском престоле за всю ее историю, 41 царь принял власть по наследству, 29 – захватили власть в результате бунта и заговора, 34 императора были низвергнуты, причем 12 – убиты, 3 – отравлены, 5 – ослеплены, остальные заточены в монастыри и тюрьмы [15, 183]. При Юстиниане димы подняли восстание "Ника!", а в 602 г. димы снова участвовали в восстании Фоки и низвержении императора Маврикия [16, 32-33].

Изменилось, в сравнении с римским, и мировоззрение самих императоров, среди которых были такие, которые сами оставляли престол и удалялись в монастыри, где находили истинную полноту жизни. Л.А.Тихомиров описывает историю императора Маврикия (582–602 гг.), в целом добропорядочного правителя Византии. Но однажды по его вине был перебит армейский корпус. Пробудившаяся совесть заставила его просить у церкви молитв о наказании его при этой жизни. Церковь выполнила просьбу императора. И вот, из отдаленной пустыни пришел ответ: император получит спасение, но потеряет царство со скорбью и позором. Вскоре в войсках вспыхнуло восстание Фоки, но император, будучи одним из лучших полководцев империи, предпочел сдаться. Когда рубили головы его семерых детей, с каждым ударом топора он повторял: "Праведен Ты, Господи, и справедливы суды Твои...", пока последней не слетела голова самого Маврикия (602 г.) [16, 158-159]. Начатое с цареубийства правление Фоки было до конца отмечено небывалым террором. Последовали гражданские войны, вторжения персов и славян вглубь империи, пока сам он ни был убит Ираклием [18, 197-206].

Византия пыталась создать сакральный космос. Хотя империю теперь называют по имени древнего Византия, сами византийцы считали себя ромеями (римлянами), а свое государство ромейским (римским). Предшествующая римская история была переосмыслена как эпоха перехода Богом избранной державы на более качественно высокую ступень. Идея римского государства как "государства свободных и для свободных" трансформировалась в идею священного государства христиан и для христиан [5, 46-47]. Римский мир – *Pax Romana* превратился в римский христианский мир – *Pax Romana Christiana*. Константинополь, названный его основателем "Новым Римом", рассматривался и как "Новый Иерусалим", уникальный для христиан тем, что не был связан с языческим прошлым, поэтому его величали Божий град – Теуполь. Его значение было столь велико, что, как считается, империя родилась (11 мая 330 г.) и умерла (29 мая 1453 г.) вместе с ним. В идеале Христианская империя должна была соединить всех людей на земле, которые могли стать членами православной церкви и, если бы удалось достичь подобия, император и его чиновники подражали бы Богу и ангелам, а жизнь на земле стала бы подготовкой к Царству Небесному. Как писал С.Рансимен, "империя была консервативна в истинном смысле этого слова. Византийцы верили, что они обязаны сохранить (консервировать) великие культуры прошлого, Греции и Рима, которым они следовали, напитавши их духом христианства так, чтобы цивилизация не погибла в темном и неверном мире. Что же до религиозного чувства, то оно было искренним и сильным. Они глубоко веровали в вечную жизнь, но также и в то, что Божественное бытие находится за пределами человеческого сознания и может быть передано посредством символов. Земная империя оказалась вещью эфемерной и могла быть оправдана только своей связью с царством Божьим. Царство Божие – это невидимая и вечная

Идея, и земное царство не может быть больше, чем его земной тенью, осязаемым, но преходящим символом, средством приготовления к вечности. Таковую роль может выполнять лишь справедливое и гармоничное царство, где царит Истинная Вера. Однако во временном мире прорастает грех. Византийцы прекрасно понимали, что их история полна слабости, глупости, гордыни, тщеславия и алчности. Они верили, что именно так проявилась их греховность, ставшая причиной их упадка и окончательного разорения. Однако идеал сохранял свое высокое достоинство, как бы далеко ни отступало его практическое воплощение" [13, 225-226]. Первые христиане, по Тертуллиану, понимали идею "Вечного Рима" так: "Когда мы молим об отложении конца, мы помогаем Риму существовать вечно". В словах ап. Павла: "Ибо тайна беззакония уже в действии, только не свершается до тех пор, пока не будет отнят от среды удерживающий теперь..." (2 Сол. 2,7) – скрывается то, что именно в империи византийцы видели "удерживающего" (приход антихриста). Иоанн Златоуст пояснял: "Потому что до тех пор, пока будут бояться этого государства, никто скоро не подчиниться антихристу; но после того, как оно будет разрушено, водворится безначалие, и он будет стремиться похитить всю – и человеческую и божественную власть". На этой основе возрос византийский патриотизм, как уверенность в божественном покровительстве и осознание обязанности способствовать спасению других народов, содействующий распространению христианства и удержанию от разлития мирового зла.

В теории внутренней политики Византия сохранила греческую идею таксиса – "идеального общественного порядка", где каждый из его членов имел свои права и обязанности. На раннем этапе государствообразующим народом Византии стал весь христианский народ – *Corpus Christianorum*. А когда западный мир пал под натиском варваров, унаследованное от эллинизма требование "единомыслия", понятое как христианское единоверие, сохранило восточную государственность от распада. Когда империя подверглась натиску арабов, император Лев III (иконоборец) создал концепцию монарха – защитника бедных и угнетенных ("Эклоги", 726 г.). А в IX в. патриарх Фотий в законодательном сборнике "Исагоге" сформулировал триединую доктрину единства *православной веры, власти василевса и божественной империи*, причем власть императора представлялась как "общее благо для всех подданных" [8, 67]. Как человек создан по подобию Божию, так и империя должна стать подобной Царству Небесному. Небесной демократии не существует, а есть Царство – жестко соподчиненный иерархический порядок. Данный принцип строго соблюдался. Но вплоть до XI в. сословия не были замкнутыми. Причем иногда императорами становились женщины, а высшие должности военной, государственной и церковной власти занимали люди из низов, дети крестьян, варваров или рабов, которые, подчас, становились императорами.

Процесс перерождения римской империи из языческой в христианскую (*Imperium Christianum*) был подытожен императором Юстинианом I (527–565 гг.), славянином, выходцем из крестьянского сословия. За пять лет по его поручению был составлен кодекс римского права, где была сформулирована доктрина симфонии государства и церкви. Император подытожил то, что было высказано ранее Евсевием Кесарийским, свт. Василием Великим, Григорием Богословом, Львом I Великим, Амвросием Медиоланским, препп. Ефремом Сирийским, Иоанном Дамаскиным, Исидором Пелусиотом и блаж. Августином [3, 467]. Формула диархии государства и церкви должна была выдержать ряд условий. Во-первых, царское служение, как считалось, было восстановлено сверхъестественным призванием Константина в образ царей Израиля. Так что до VII в. власть императора не нуждалась в дополнительной ре-институционализации Церковью. Церковь это признавала и возглашала на службе в честь св. Константина: "Ты получил свое имя не от людей, но, как божественный Павел, получил его от Христа Бога на небесах, о

всеславный Константине" [11, 3]. Во-вторых, в римском праве государство, безусловно, доминировало над языческой религией. Однако к христианской Церкви нужен был более деликатный подход. Независимость двух институтов – Самодержавия и Церкви – лежит в основе канонических запретов: вступление на светскую службу священнослужителей и священнический сан для царя. В-третьих, если Церковь должна была признать независимое от нее происхождение Самодержавия, то и Самодержавие, со своей стороны, должно было признать независимое происхождение Церкви.

Симфония в шестой новелле была сформулирована следующим образом. *"Величайшие дары Божиим, данные людям высшим человеколюбием – это священство и царство. Первое служит делам Божеским, второе заботится о делах человеческих. Оба происходят из одного источника и украшают человеческую жизнь. Поэтому, если первое поистине безпорочно и украшено верностью Богу, а второе украшено правильным и порядочным государственным строем, между ними будет добрая симфония, с которыми она для пользы человеческого рода предлагается"* [14, 271].

По мнению православного исследователя и публициста И.Н.Андрюшкевича [1, 9-10], термин Аристотеля "орθος πολιτεία" (правильный государственный строй), употребленный в шестой новелле Юстинианом в смысле, вложенным Аристотелем в учение о формах государства, и означает, что:

1. Добрая симфония (созвучие) Церкви и государства возможна лишь с каким-нибудь из трех правильных государственных режимов: с монархией, аристократией или политией (республикой). Возможность таковой исключается с политическим строем, являющимся извращением правильных режимов: с тиранией, олигархией и демократией.

2. Условие правильного режима – компетентность государственной власти.

3. Симфония ничего не требует от Церкви, предполагая ее истинной и верной, но выдвигает требования к священству: оно должно быть честным, безпорочным и преданным Богу. Симфония, таким образом, зависит от качества самого священства.

4. В основании всех предыдущих условий лежит принцип равнозвучия царства и священства, каждого в своей сфере. Именно непринятие своего происхождения, автоматически исключает возможность доброй симфонии, равно как и непризнание принципа, что оба – царство и священство – являются "величайшими дарами Божиими", призванными "украшать человеческую жизнь".

Выступая образцом идеальных отношений между Церковью и государством, симфония характерна тем, что хотя она не всегда достижима, но ее принципиальное признание служит одним из важнейших ориентиров для стремления к легитимности государства и к беспорочности священства. Под ее влиянием постепенно утвердилась и христианская символика императорской власти. Юстиниан первым из императоров Византии стал изображаться на монетах с увенчанной крестом державой. Обряд церковного коронования патриархом в храме св. Софии был введен с 451 г. Ираклий первым был коронован не как император, а как василевс и автократор (царь и самодержец), получившим доступ в алтарь и ставшим единственным из мирян, обретшим право участия в совершении литургии. Помазание как удостоверение, что власть монарха дана ему Богом, утвердилось только с XII в., после того, как на Западе римские папы обосновали "примат" своей власти над монархами. В "Исагоге" патриарх Фотий дал разграничение долга василевса – "удерживать и сохранять по доброй воле имеющиеся блага, возвращать благодаря своей неусыпной деятельности утраченное и рвением своим и усердием добывать отсутствующее", и патриарха – "вести к правоверию тех, насколько возможно" [8, 72]. Как писал Н.Н.Алексеев, "государство (в теории симфонии) уподобляется организму, составленному из многих частей и членов. Царь и патриарх являются двумя главами этого тела, которые в симфоническом взаимном согласии и при полном разделе-

нии своих функций управляют государственным организмом" [1, 10]. Поэтому символом преемства римской государственности и одновременно выражением ее нового принципа – симфонии церкви и государства – стал двуглавый орел.

Несомненно, что на практике со стороны монархов симфония не раз нарушалась. Императоры, подчас, сами узаконивали ереси. Но Церковь подходила к их действиям снисходительно, так как делали они это искренне, "не ведая, что творят". А четко разработанная догматика утвердилась именно в борьбе с искажениями. Так, Ираклий, популярный в народе тем, что вернул в Иерусалим плененный персами Крест Господень, неудачно пытался подавить ересь монофизитства монофизитством. В его, не оспариваемом Церковью, титуле "во Христе верный" подчеркивалось призвание императора быть блюстителем православия. Но на VI Вселенском соборе (681 г.), осудившем по распоряжению другого императора – Константина IV (668–685 гг.) монофизитство, епископы называли его "светильником ортодоксии", толкователем "сущности природы Христа", "сокрушителем еретиков". Наиболее сильно данная тенденция выразилась в VIII–IX вв., когда императоры выступили как жестокие гонители иконопочитания. Начинатель иконоборчества – император Лев III Исаврянин, ища поддержку у семитского населения империи, в указе против икон (730 г.) назвал себя понтификом и царем-священником. Вопрос был поставлен кардинально: кто за императора и империю, тот против икон; кто за иконы, тот против императора и империи. Хотя при поддержке властей существовала иконоборческая иерархия, сломить сопротивление монахов и народа силой не удалось. Церковные историки, оценивая внешние успехи императоров-иконаборцев, не отрицали присутствия на них "помазания", но считали их вероотступничеством как наказание подданных – христиан за грехи. Но и после столетия борьбы, императорская власть должна была признать, что даже если царь провозглашает себя священником, то он не может навязать народу богословия, которого тот не принимает. А в целом, иконоборчество было осознано как причина утраты восточных провинций империи и отпадения Римской церкви. Только однажды, в ранней истории Византии император Юлиан, желая возродить умерший языческий Рим и искоренить православие, пытался доказать незаконность воцарения Константина. За это был однозначно осужден обществом и Церковью, как покусившийся на "дело Константина", и получил прозвище "Отступник". Позднее, в начале X в. православный император Лев VI сместил патриарха Николая Мистика, который противодействовал его пятой женитьбе на Зое, закрыв перед ним двери св. Софии. Тогда император возвел на патриарший престол своего друга Евфимия, но перед смертью в 912 г. Лев сместил его и восстановил Николая, после чего цезарепапизм никогда не возрождался [11, 3].

Симфония устанавливалась императорской властью со всеми пятью патриархатами, то есть, Вселенской Церковью, но, как и с Константинопольским патриархатом, выдерживалась далеко не всегда. Например, Маврикий присвоил константинопольскому патриарху Иоанну Постнику титул "Вселенский", в чем папа Григорий Великий увидел посягательство на его право. Последующая история отношений Рима и Константинополя заполнена соперничеством за главенство в церкви, пока при патриархе Михаиле Керуларии не произошел окончательный разрыв с Римом (1054 г.). Императоры часто возводили на престол и смещали патриархов по своему усмотрению. Правда, некоторые Константинопольские патриархи вслед за властью уклонялись в ересь, так что новым императорам приходилось восстанавливать благочестие (из 76 патриархов до XI в. 18 – еретиков, но 49, – несомненно, православных, причисленных к лику святых, 9 – не квалифицированы) [12, 297–299]. Но чаще, когда императоры нарушали симфонию и не было смысла сохранять видимый консенсус, церковные иерархи шли на конфликт. Они не боялись отлучать от церкви грешивших императоров, не допускали их в св. Софию, как поступил, например, патриарх

Полиевкт с вступившим в результате царевубийства на престол Иоанном Цимисхием [27, 53]. Императоры отвечали неудобным иерархам ссылкой, обрекая их на смерть, как свт. Иоанна Златоуста (347-407 гг.); ослепляли, как василевс Константин VIII епископа г. Навпакта, где горожане подняли восстание.

Но, по словам А.Тойнби: "В столкновениях римских восточных императоров с константинопольскими патриархами первые выиграли много сражений, но не выиграли ни одной войны..." Потому что "в религиозных вопросах восточные римские императоры в конечном итоге всегда терпели поражение, когда их политика отходила от преобладающего народного чувства" [1, 10]. Дело в том, что в понимании православных *ecclesia* – это собрание верных, живых и умерших, в отличие от западного понимания "церкви" как иерархии. Поэтому последнее слово на Востоке оставалось за народом.

Эрозия христианства на Востоке и на Западе происходила по-разному. Запад рафинировал свое право, которое стало не средством сакрализации профанного мира, а инструментом обеспечения жизненного комфорта. Пока над Византией довлела идея возвращения границ Римской империи, она не заметила, как ситуация на Востоке и на Западе радикально изменилась – молодые народы Востока и Запады тоже искали себе славу Великого Рима. Разгром Византии крестоносцами в 1204 г. подорвал ее силы. Историк Никита Хониат на рубеже XII – XIII вв. вынес суровый приговор империи: "Недаром мы прокляты всеми народами". Основная причина виделась ему в том, что императоры в своем ослеплении не воспользовались для спасения всеми имевшимися возможностями. Не учтя урок иконоборчества, в 1438 г. император и патриарх, ища против турок военно-политической поддержки у Запада, подписали Ферраро–Флорентийскую унию с римско-католической Церковью. Как и при первой попытке подписания унии в Лионе (1274 г.), народ ее отверг, но она обнажила вероотступничество власти.

Согласно церковному преданию, за несколько дней до падения Константинополя, сначала во время крестного хода с носилок упала Влахернская икона Покрова Богородицы и разразился ливень с градом. А затем, утром город наполнил густой туман, небывалый для этих мест. Ночью же он был разбужен ярким светом, исходящим из окон купола св. Софии: языки пламени взвились в отверзшееся небо, вобравшее их. В то время как подписавший унию последний император Константин XI, получив в помощь от Запада всего две галеры, погиб на стенах, на литургию в Софийский собор собрался почти весь город. Когда турки ворвались в него, священник вместе со Святыми Дарами вошел в алтарную стену. Западный мир, потрясенный падением империи, воспринял это как переход к Новому времени. А греки осознали катастрофу как результат торжества греха: "Господь наказал царство за то, что оно отошло от устройства по образу Божию" [4, 299].

Таким образом, Византийская империя, как ни одно другое государство христианского мира, до конца сохранила свою "конституцию" – учение Евсевия и симфонию Юстиниана. Церковно-государственные отношения, несмотря на всю их сложность, никогда в течение одиннадцати веков не достигали такой остроты и драматичности последствий конфликта, как отношения европейских монархов с римскими папами. В то же время, и это было осознано еще современниками, нарушение симфонии церковно-государственных отношений как со стороны государства, не избегавшего соблазна вмешиваться в церковное управление, так и со стороны церковной иерархии, подчас отступавшей от православия в угоду автократорам, стало одной из основных причин крушения Византии. Симфония нарушалась каждый раз, когда правление принимало характер тирании. Следует, однако, заметить, что, несмотря на это византийцам многое удалось: были заложены основы уникальной православной цивилизации, по сей день жизненной от Балкан до Православного Востока. Найдя более совершенное воплощение на русской

почве, симфония способствовала становлению и сохранению государственности во время внешних нашествий и внутренних смут.

РЕЗЮМЕ

У даній статті висвітлюється формування православного принципу відносин між державою і церквою. Проблему розглядають через призму легітимації влади та залежності етапів розвитку державності Сходу від релігійних вчень.

SUMMARY

The formation of the Orthodox principle elucidates in the present article. The problem, examines across the prism of the legitimisation power and the dependence on the stages of the development of the East state from the religious doctrine.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андрушкевич И.Н. Доктрина св. Императора Юстиниана Великого о доброй симфонии между священством и государством // Православная Русь. (Orthodox Russia). – Джорданвилль, 1995. – № 4. – С.9-10.
2. Бердяев Н. Царство Божіе и царство кесаря // Путь. – Париж: Изд. Религиозно-философской академіи, 1925. – №1. – С.24-39.
3. Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Минск: Лучи Софии, 2000. – 656 с.
4. Воробьевский Ю. Путь в Апокалипсис. ПАДУТ ЗНАМЕНА АДА. – М., 2000. – 523 с.
5. Курбатов Г.Л. История Византии. – М.: Высш. шк., 1984. – 208 с.
6. Курбатов Г.Л. Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция // Культура Византии. IV – перв. пол. VII в. / Отв. ред. З.В.Удальцова. – М.: Наука, 1984. – С.98-118.
7. Лев Диакон. История. Пер. М.М.Копыленко. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
8. Литаврин Г.Г. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. / Отв. ред. З.В.Удальцова, Г.Г.Литаврин. – М.: Наука, 1989. – С.59-88.
9. Любарский Я.Н. Царь-мим. (К проблеме образа византийского императора Михаила III) // Византия и Русь / Отв. ред. Г.К.Вагнер. – М.: Наука, 1989. – С.56-64.
10. Митрополит Иоанн (Снычев). Русь соборная. Очерки христианской государственности. – СПб.: Царское дело, 1995. – 249 с.
11. Мосс В. Тайна законности. Пер. с англ. М.Киселева. – Лондон, 1999. – 16 с.
12. Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – Брюссель: Жизнь с Богом, 1964. – 614 с.
13. Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия. Пер. с англ. – М.: Наука, Вост. лит. РАН, 1998. – 239 с.
14. Свящ. Алексей Николин. Церковь и государство (история правовых отношений). – М.: Изд. Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
15. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – М.: ГУП "Облиздат" ТОО "Алир", 1998. – 472 с.
16. Удальцова З.В. Византийская культура. – М.: Наука, 1988. – 289 с.
17. Филатов К. Жизнь Константина Великого // Ревнитель православного благочестия. – 2000. – №3. – С.5-16.
18. Bury J.B. History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irine. – London, 1989. – Vol. II. – 250 p.
19. Sordy M. The Christians and Roman Empire. – London; New York: Routledge, 1994.

Надійшла до редакції 03.10.2001 р.

УДК 371 37(44) "2-я пол. XIX ст."

ВАЖНЕЙШИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СРЕДНЕЙ И ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ ВО ФРАНЦИИ (2-я половина XIX в.)*Н.Г.Масленкина*

Уяснение исторических корней становления современной школы Франции и борьба, развернувшаяся вокруг вопросов образования во второй половине XIX в., представляют определенный интерес, связанный с формированием современной системы образования. История высшей и средней школ этого периода освещена лишь в общих трудах. Во французской исторической литературе нет специальной работы как таковой, которая была бы посвящена развитию школы в период существования Второй и Третьей Республик и борьбе за ее демократизацию.

В период с 1852 по 1860 годы во Франции установился бонапартистский режим, при котором управление государством осуществлялось методами, способствующими усилению бюрократического давления и влияния католического духовенства. При этом государственная власть постоянно лавировала между противостоящими друг другу общественными классами – пролетариатом и буржуазией. В результате революции 1848 года силы пролетариата и буржуазии оказались более или менее уравновешивающими друг друга. Ни один из этих классов не получил в ходе революции прочного перевеса. Вступление экономики Франции, как и некоторых капиталистических стран, на рубеже 50-х годов в полосу высокого подъема, сменившего экономический кризис и депрессию предшествовавших лет, обеспечило парламентской республике нейтралитет рабочего класса и крестьянства.

Приход к власти Наполеона III усилил позиции католического духовенства во многих сферах общественно-политической жизни страны, в том числе и в области образования. В союзе с административными властями, главным образом префектами, церковь фактически сосредоточила в своих руках обучение в большинстве начальных школ. Вместе с этим были созданы исключительно благоприятные условия для деятельности католических конгрегаций, развернувших большую сеть своих собственных учебных заведений. В этот период церкви принадлежали многие учреждения среднего образования. Школы конгрегации при поддержке центральной и местной администрации вытесняли светские школы, особенно женские. Представители конгрегаций занимали ключевые позиции в качестве наставников и в светских начальных школах, что поощрялось декретом от 14 июня 1854 года, получившим в исторической литературе название "Закон Фаллу" по имени министра просвещения, который был его инициатором. По своей сути это был антидемократический акт правительства, предоставивший церкви большое место в органах управления народным образованием, поставивший народных учителей под надзор кюре [1]. Закон Фаллу приковал к себе внимание всей страны. Никогда еще со времен первой революции вопросы народного образования не играли такой большой роли в политической жизни страны. Это объясняется тем, что затронуты были коренные проблемы, от которых во многом зависело будущее Франции. Речь шла о сохранении опеки церкви и католических монашеских конгрегаций над воспитанием подрастающего поколения. От этого зависела интеллектуальная жизнь миллионов людей ряда поколений [2]. О причинах появления закона Фаллу и о роли, которую он сыграл в развитии французского образования, Анатоль Франс писал: "Просвещенные буржуа, которые еще недавно чувствовали себя спокойно под защитой власти и разоблачали интриги иезуитов, отделились ультрамонтанам из страха перед крас-

ными. Этот закон отдал три ступени образования церкви. В тысячах коммун общественные школы были отданы конгреганистам. Часть народа воспитывалась в невежестве" [3]. Закон Фаллу имел силу в течение 30 лет и закрепил влияние католической церкви в области просвещения. Его положительное значение, состоящее в том, что закон о школе создавал в каждом департаменте учебный округ (*circonscription académique*) и закреплял традиции частного образования, не следует переоценивать. Хотя закон Фаллу привел к большому росту антиклерикальных настроений в самых широких слоях населения.

Конгреганистские школы продолжали существовать вплоть до начала XX века. И только лишь в 1904 г. был принят закон об их постепенной ликвидации [4]. Позднее на их базе возникали современные католические школы, и сеть этих школ значительно расширилась. Это говорит о том, что закон Фаллу не утратил связи с современностью и, что многое в состоянии нынешней французской школы коренится в данной исторической почве.

Церковь также проявляла активность в отношении высшей школы, распространяя на нее свое влияние. Радикальная "чистка" педагогического персонала университетов, проводимая правительством, увольнение республикански настроенных, а также либеральных профессоров, открытие специальных иезуитских коллежей, конкурировавших с университетами, способствовало укреплению позиций католического духовенства в системе высшего образования.

В период с 1850 по 1870 гг. развернулись дебаты вокруг светской школы и борьба за ее демократизацию. Передовая общественно-педагогическая мысль этого времени послужила источником идей в области просвещения, школы и воспитания для демократического движения конца XIX в. Продолжилась интенсивная работа за претворение в жизнь идеи секуляризации школы. Во французское демократическое движение стали проникать мысли известного общественного деятеля О.Бланки и его последователей, развернувших, в частности, атеистическую пропаганду. Трибуной новых идей явились так называемые публичные собрания 1868-1870-х гг. На них шли дискуссии по вопросам просвещения, в ходе которых формировалось общественное мнение. Значительную роль в этом отношении сыграла в конце 60-х годов левая печать. В ней разрабатывалась программа демократических преобразований в разных сферах жизни, в том числе и в области народного образования. В борьбу за демократизацию школы и развитие просветительских и педагогических идей включились и организации Интернационала.

Складывающееся демократическое движение постоянно пребывало в поисках новых путей в воспитании и обучении молодого поколения, стремясь коренным образом изменить характер школьного образования и на новых началах организовать подготовку к трудовой деятельности. Искания в этой области были вызваны потребностями жизни. Так, некоторые публицисты пытались поднять в печати вопрос об изменениях в содержании народного образования. В этом плане наше внимание привлекают идеи французских общественных деятелей Бенуа и Корбона, представляющих умеренно-демократическое течение [5]. Мировоззрение Бенуа, сложившееся на лучших традициях просветительских идей, отразилось в разработке программы переустройства школы. Стремясь повысить уровень народного образования, Бенуа предполагал создать школу, которая отвечала бы требованиям жизни. Он считал необходимым создание такой начальной школы, которая давала бы достаточно серьезные элементарные знания и обеспечивала преемственность на следующем этапе обучения. Цель обучения Бенуа видел в получении учащимися разносторонних знаний, которые будут способствовать расширению их научного кругозора и возможности дальнейшего применения. Большое значение в повышении образовательного уровня учащихся и детской активности Бенуа

придавал интересным занятиям, проводимым вне обычных уроков (экскурсиям, различным работам учащихся). Он высказывался за развитие специальных школ, которых тогда было очень мало, за тесную связь теории и практики в процессе преподавания, за то, чтобы в школах продолжалось и общее образование, и изучение частных вопросов, которые бы сочетались с усвоением общих идей. Таким образом, в новой системе просвещения Бенуа поставил ряд важных вопросов, разрешение которых впоследствии будет связано с развитием общественно-педагогической мысли Франции последующего исторического периода.

Не менее интересны в этом плане мысли Корбона о профессиональном образовании. Он предлагал всемерно развивать связь между общим и профессиональным образованием. Корбон впервые высказал необычную для того времени мысль о введении трудового обучения в школе, мотивируя это вескими доводами. Подвергая критике "мертвенно-книжный" характер существующей средней школы, он стремился изменить традиционные взгляды на среднее образование, считая необходимым придать научным занятиям и трудовой деятельности учащихся равноценный характер. Им был также поставлен вопрос об установлении в связи с этим новых критериев подготовки юношей к высшей школе. Однако в своей аргументации (в частности, когда он говорил о смягчении глубокой розни между инженерами и рабочими) и в самом проекте Корбон выражал прежде всего интересы буржуазии и, будучи носителем ее идеологии, обходил вопрос борьбы за единую школьную систему, что, собственно, было связано с социальной стороной поставленных проблем. Выдвигая задачи перестройки системы профессионального обучения и подвергая критике состояние ремесленного ученичества, он обратил внимание на то, что узкое разделение труда в современной ему системе производства оказывало вредное влияние на развитие рабочих, но он не дошел до мысли о наличии для всех отраслей производства общих научных основ и о необходимости их изучения, т.е. о системе политехнического обучения.

Наряду с этим следует отметить интерес к проблемам просвещения и в модернистском течении, возникшем в католицизме в конце XIX в. К этому времени относятся попытки католических ученых прийти к соглашению между учением о вере и требованиями современной жизни. Одной из целей модернизма явилось установление связи "школы с жизнью" и подготовка молодых людей к работе в экономической сфере страны [6]. Деятельность представителей модернистского течения интересна тем, что именно им принадлежит заслуга в снижении веса мертвых языков, преподаваемых в лицеях, в пользу французского, истории и географии. Им удалось создать специальное образование без латыни, которое по своей сути было более конкретным для учащихся, решивших посвятить себя сельскому хозяйству, коммерции или промышленности. Следствием этого можно считать то, что с 1902 г. специальное образование стало современной секцией лицеев и утратило свою недостаточность. Однако в целом влияние данного модернистского течения на состояние образования было незначительным, и образование правящих классов сохранило свой традиционно-классический характер, оставляя последнее слово за латынью и греческим. Это произошло потому, что для большинства представителей французской буржуазии единственный доступ к культуре был возможен через классическое образование, тем самым как бы подтверждая превосходство древних языков над другими дисциплинами, и т.о. классическое образование стало символом "буржуазности" [7]. Буржуазия сохраняла свое превосходство над другими классами не только благодаря богатству, но и благодаря культурным привилегиям, которые упрочивались школой. Каждый указ, который касался образования, соответствовал специфическому комплектованию учебного заведения, а чисто престижное различие между бесплатной общеобразовательной школой и платными начальными

классами лицеев вводило социально-классовую иерархию на пути получения более высокой степени образования.

Однако препятствие в получении образования обеспеченными и малообеспеченными слоями носило не только материальный характер. Ребенок – выходец из народа имел много других трудностей на пути получения среднего образования. Чаще всего он не пользовался поддержкой семьи и своего близкого окружения. Он являлся как бы изгнанником, утратившим свои социальные корни и должен оставить образ мышления и манеру речи своей социальной группы. Ему предстояло пройти иную социальную адаптацию. Напротив, ребенок из обеспеченного круга "шагал в ногу" со средним образованием. Он был подготовлен с самого раннего детства семьей, и в нем уже были развиты качества, которые требовались от хорошего лицеиста: способность к абстрагированию и умение хорошо рассуждать на научную тему [8].

Дополнительным препятствием к подъему новых социальных слоев явилось также преподавание предметов на латинском и греческом языках в лицеях. Обучение в лицеях, рассчитанных в основном на выходцев из буржуазных семей, также имело свою особую специфику. Отличительным признаком этого образования является первостепенное место, предоставляемое гуманитарным наукам. Французский лицей 50-60-х годов упрочивал длительную традицию, восходящую к дореволюционному периоду, которая заключалась в отказе от утилитарности, в недоверии по отношению к модернизации и в прославлении древних. Эта традиция сама по себе имела точки соприкосновения с греко-римской концепцией культуры, в которой выражалось презрение к коммерческой деятельности и физическому труду. Таким образом, юный аристократ и молодой буржуа 50-60-х годов формировались, если не совсем одинаково, то по одним и тем же принципам, базирующимся на культуре индивидуализма и пассивности по отношению к окружающему обществу с закрытой экономикой [9]. Однако тот момент, что в центре индустриальной революции оказались в своем большинстве нотабли со своим аристократическим видением мира, был парадоксален только на первый взгляд, поскольку он выражал одну из черт фундаментальной ментальности французской буржуазии – двусмысленность ее позиции по отношению к экономическим преобразованиям. Эта двойственность объяснялась, с одной стороны, наличием традиционных черт неизжитой патриархальности во французском обществе, а с другой – стремлением упрочить свое положение в новых исторических условиях бурно развивающегося капитализма путем активного вмешательства в деятельность всех сфер общественной жизни, в целом, и в управлении образованием, в частности. Отсюда одновременно недоверие буржуазии к техническим потрясениям, отказ от них в принципе и предпочтение проверенного протекционизма риску конкуренции. Наряду с этим, она активно участвовала в создании среднего женского образования и глубококом реформировании высшего образования.

Все это явилось своеобразной исторической подготовкой к тем реформам в среднем и высшем образовании, которые во Франции были осуществлены затем в 80-х годах после того, как Третья Республика приняла законы о бесплатном и обязательном обучении. С того момента высшая школа в стране вступила в период интенсивного развития. Отчасти это также было связано с развитием естественных наук и увеличением их роли в экономической жизни страны.

До установления III-й Республики университетское образование не имело четко выраженной структуры. Только традиционные правоведческий и медицинский факультеты были достаточно хорошо структурированы и имели постоянный студенческий контингент. Это было обусловлено тем, что такие учебные заведения, оставаясь по-прежнему сердцевиной университетского образования, предоставляли возможность получения конкретных профессий после окончания с последующим трудоустройством.

Филологический же и естественный факультеты ограничивались присвоением ученых степеней. Они также занимались вопросами учреждения жюри по бакалореату (baccalauréat) и в связи с этим не представляли особого интереса для тех, кто посредством образования стремился повысить свой социальный статус. Действительно научное образование давалось в лицеях, затем в Политехническом институте или в Коллеж де Франс, что практически стало социальным ограничителем для малообеспеченных слоев в последующем профессиональном выборе и создавало барьер в получении высшего образования при наличии возможностей. Именно это сужение выбора, обусловленное имущественным неравенством, позволило нотаблям в дальнейшем закрепить за собой прерогативу на образование вообще и элитное в частности. На данном историческом этапе, когда буржуазия явилась проводником прогресса в экономике, политике и идеологии и по сути носителем перспектив социально-политического развития, образованность становится для нее инструментом социального утверждения в новых политических и экономических условиях.

Однако значительное распространение высшее образование получило только к 80-90 годам XIX в., когда диплом приобретал статус законной государственной квалификационной оценки и был введен во всех высших учебных заведениях повсеместно [10]. С учреждением диплома по физическим, химическим и естественным наукам (1893 г.) повысилась их роль в обучении медицине. А диплом на степень лицензиата приобщал к научным исследованиям и давал выход в практическую деятельность.

С этого момента, введенный еще в 1808 г., конкурсный экзамен по присвоению ученого звания "агреже" (agrégé – звание специалиста высокой квалификации) обрел свою современную форму. Претендентом на звание мог быть обладатель диплома о высшем образовании. Ученое звание "агреже" давало право на замещение штатной должности учителя средней школы по специальному предмету, а также преподавателя юридического, медицинского, фармацевтического факультетов университета. Его наличие стало обязательным для преподавателей средней школы [11].

К тому же с 1883 года право на получение диплома впервые стали иметь женщины. Отчуждение женщины от общественной жизни, посредством которого церковь долгое время удерживала свои позиции относительно воспитания в семье, не стало носить столь острый характер. Придя к власти, республиканцы создали в 1880 году лицеи и коллежи для девушек. Преподавательские кадры для них готовились в созданном в то же время педагогическом институте в Севре [12].

Почти повсеместно ощущался всплеск интереса к высшему образованию, в чем проявилось стремление государства укрепить свою политическую и экономическую власть. Были созданы новые высшие учебные заведения, например, университет Сорбонна в Париже, а также сеть вузов в Лионе, Лилле, Бордо. С этого момента филологический и естественный факультеты обрели своих постоянных студентов. Внутренняя структура этих учебных заведений быстро совершенствовалась, благодаря государственным ассигнованиям и учреждению стипендий для студентов, а также привлечению к регулярному чтению курсов лекций лекторов-магистров. До этого момента понятия "студент-филолог" и "студент-естественник", по сути, не существовали. Кандидаты на степень лицензиата были лишены возможности постоянно присутствовать на лекциях и записывались на сдачу экзамена накануне последнего. Нередко в связи с отсутствием студентов преподаватели проводили лекции среди широкой публики, одновременно занимаясь агитацией на сдачу экзаменов. В своем большинстве эти лекции не соответствовали университетскому уровню, а скорее напоминали светские беседы, чем университетский спецкурс. Преподаватель университета оценивался за свое ораторское искусство и умение популяризировать материал, а не за уровень научных исследований и ос-

новательность своего образования [13].

С приходом к власти республиканцев, связывающих с развитием науки самые высокие политические и экономические амбиции, произошли наиболее важные изменения в реформах, касающихся высшего образования. По сути дела, именно в это время оно приобретает более системную форму.

Поиски идеологической платформы привели республиканцев к рационализму. Совершенно кстати рационализм, если не сказать интеллектуализм, явился той движущей силой, которая поставила образование на качественно новую ступень развития. Церковь была отторгнута политически и экономически от образования.

Сформировался один из главных его принципов – светскость, подтвержденный юридически законом Ферри от 28 марта 1882 г. [14]. С этого момента связи ученых с экономическими и политическими кругами стали постоянными. Пресса проявляла большой интерес к их деятельности.

Всячески способствовал развитию науки и образования во Франции Виктор Дюрюи. Профессор истории в университетах Реймса и Парижа, автор ряда научных трудов, член Французской Академии и, наконец, министр образования (1863-1869 гг.) Виктор Дюрюи сочетал в себе все качества, необходимые общественному деятелю, в области образования. Он добился введения в школах преподавания истории и филологии, организации лабораторий

С его помощью в 1868 г. была создана Высшая школа практических знаний, явившаяся средоточием французского ученого мира. Это научно-исследовательское и учебное заведение, организованное при Парижском университете, давало простор для практики и научного эксперимента. В школе были открыты следующие отделения: математических, физико-химических, историко-филологических, социально-экономических наук и естествознания [15].

Преобразования в науке в 80-90-х годах XIX в. происходили под влиянием группы университетских преподавателей, которые объединились в "Общество по изучению вопросов высшего образования". Свои научные интересы они отстаивали в "Международном журнале", который был посвящен вопросам просвещения. Среди имен, пользующихся бесспорным авторитетом в европейской науке, имена историков Лависса и Моно, юристов и экономистов Лиона Кана и Эмиля Бутми – создателя свободной школы политических наук, ученых Пастера и Марселя Бертело.

Можно утверждать, что затраченный труд государства и общественности на улучшение образования к концу века был огромен. Об этом свидетельствовало повышение числа студентов и возросший престиж университетов. Отныне наука делалась в лабораториях. Специалисты заменяют светского конферансье, что, впрочем, не мешает возможности университетских преподавателей выходить в своей деятельности за пределы учебного заведения. И к концу века "интеллектуальная" партия и "республика преподавателей", как ее именовали в прессе, набирала силу для своего расцвета, поддерживаемая прогрессивными политическими кругами и буржуазией, что свидетельствовало об ее доверии к университетам в целом. Отсюда можно сделать вывод, что изменения в области образования Франции во второй половине XIX в. явились следствием коренных преобразований в социально-экономической жизни страны.

К 80-м гг. образование приобрело светский характер. Фактическое отстранение церкви от просвещения позволило расчистить почву для формирования сети научно-практических образовательных учреждений.

Буржуазное государство начинало проявлять интерес к просвещению. Оно участвовало в структурировании и законодательном оформлении системы образования, видя в ней средство и инструмент упрочения своего экономического и политического влияния.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються тенденції розвитку середньої та вищої освіти у Франції другої половини XIX століття. Зміни у галузі освіти простежуються у зв'язку з розвитком демократичного та антиклерикального руху в країні. Привертає увагу положення про зацікавленість держави в структурному оформленні освіти. На підставі джерел робиться висновок, що французька освіта зазнала реформування, яке було наслідком соціально-економічного розвитку. Відокремлення освіти від церкви стало підґрунтям для формування мережі науково-практичних навчальних закладів.

SUMMARY

The article reveals the tendencies of development of secondary and higher education in the France of the second half of the XIX-th century. The changes in the sphere of education have been revealed in connection with the development of democratic and anticlerical movement in France. Of great importance is the idea about the concern of France about structural formation of education. On the basis of different sources conclusion is made that French education has gone through reforms which were caused by socio-economic development. Separation of education from the church has provided the ground for the formation of a network of scientific research and practical educational institutions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Веденина Л.Г. "La France" dictionnaire de civilisation "Loi Falloux". – М., 1997. – P.574.
2. Delord T. Histoire du Second Empire. – Paris, 1870. – Т.ІІ. – P.33-34.
3. France A. Une campagne laïque 1902-1903 // Revue de Paris "L'action laïque". Mars 1952. – № 260. – P.7.
4. Mayeur J.M. Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine. – Vol.2 de Montclos. 1994. P.250.
5. Фрумов С.А. Французская школа и борьба за ее демократизацию. – М., 1960. – С.11-12
6. Irubelier M. "Histoire culturelle de la France, XIX-XX siècle". – Paris, 1974. – P.17.
7. Grasset. Histoire générale de l'éducation en France. – Paris. – Т.3. – P.255.
8. Mouton. Niveaux de culture et groupes sociaux. – La Haye-Paris, 1967. – P.35.
9. Ierbod P. La vie cotidienne dans les lycées et collèges au XIX siècle // La vie cotidienne. – Paris, 1960. – P.92.
10. Веденина Л.Г. Указ. соч., с. 10
11. Там же. с. 36
12. Там же. с. 363
13. Ory P. Sorbonne cathédrale de la science républicaine // L'Histoire, N 12, mai 1979. – P.20.
14. Prost A. Histoire de l'enseignement en France (1800-1967). – Paris. – 1968. – P.306.
15. Bordas Encyclopédie / Carantin R. – Paris. – 1976. – Vol. 2. – P.571.

Надійшла до редакції 14.10.2001 р.

УДК 342.553 (475) "1918/1939 pp."

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ВО П РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (1918-1939 гг.).

С.В.Бочаров

Органы местного самоуправления на землях, вошедших в состав П Речи Посполитой в 1918-1920 годах, существенно отличались друг от друга, как в структурном, так и в функциональном плане. Связано это было с тем, что указанные земли ранее входили в состав трех государств (России, Германии, Австро-Венгрии) с разными системами политического устройства. Местное самоуправление в польском государстве с первых месяцев его существования было организовано в соответствии с общим административным делением: страна была поделена на воеводства, поветы и гмины, соответственно и местное самоуправление существовало в каждой из этих административных единиц. Реформирование системы территориального самоуправления с целью ее унификации (создания одинаковых по всей стране органов местного самоуправления) началось уже в 1918 году. Причем, реформы эти начинались на землях бывшего Королевства Польского, входившего ранее в состав Российской империи, а затем распространялись на остальную территорию страны.

Самоуправление в гминах существовало на польских землях еще до создания П Речи Посполитой (11 ноября 1918 года). Однако с первых дней независимости очевидной стала необходимость реформирования гминного самоуправления с целью его унификации и демократизации. В конце 1918 года правительство И.Морачевского начало реформировать гминное самоуправление на землях бывшего Королевства Польского. Особенность этих земель состояла в том, что здесь существовало большое количество особых – зборовых (объединенных) гмин, которые состояли из нескольких поселений и помещичьих владений. В гминах этого региона создавался новый орган местного самоуправления – Рада гмины, которую возглавлял Войт. Рада состояла из 12 человек, избираемых на гминном собрании путем тайного голосования; участие в выборах принимали все совершеннолетние жители гмины, прожившие в ней не менее шести месяцев [1]. В выборах принимали участие и женщины, что было абсолютно новым явлением в жизни местного самоуправления. Рада гмины являлась местным законодательным органом, хотя она и выполняла ряд функций исполнительного характера. Рада готовила проект бюджета гмины и следила за его выполнением, распоряжалась имуществом гмины, контролировала деятельность ватта и т.д. [2]. Войт представлял исполнительную власть в гминном самоуправлении, он руководил текущими делами в гмине, его главной задачей было выполнение решений рады и собрания гмины. В отдельных случаях он являлся представителем государственной администрации в гмине, если эта администрация поручала ему выполнение особых задач.

Следует отметить, что эти реформы не носили революционного характера, на землях Королевства Польского с 1867 года существовали подобные органы местного самоуправления в гминах (гминное собрание, Войт), не намного больше получили они и полномочий; настоящим нововведением стала демократизация гминного самоуправления: практически все взрослое население гмины теперь стало принимать участие в выборах местного руководства, а значит, и участие в общественно-политической жизни гмины.

Еще меньшие изменения в первые годы существования П Речи Посполитой произошли в сельских гминах на бывших австрийских и прусских землях. Структура органов самоуправления здесь не менялась, изменились лишь принципы формирования

этих органов – выборы в них стали гораздо более демократичными. На этих землях уже много десятилетий существовали такие составляющие гминного самоуправления, как рада гмины, являвшаяся органом законодательной власти, и войт (в прусских землях – солтист), представлявший исполнительную власть. То есть, структура органов местного самоуправления в этих гминах примерно соответствовала структуре новосозданных органов местного самоуправления в бывших российских землях, и менять ее новые власти не стали.

Самоуправление в городских гминах также существовало на польских землях еще до создания II Речи Посполитой. В конце 1918 года вышел декрет начальника государства «Об организации городского самоуправления», в котором городская гмина определялась как самостоятельная территориальная единица. Действие этого декрета изначально распространялось на земли бывшей Российской империи. Согласно декрету, членами городской гмины становились все ее жители, прожившие в этой гмине не менее 6 месяцев и имеющие польское гражданство. Жители городской гмины обладали правом выбора в органы гминной власти и могли пользоваться помощью гмины в случае необходимости. Законодательными и контролирующими органами в городской гмине становились городские рады, избранные на местных, всеобщих прямых выборах сроком на три года. Рада занималась, прежде всего, финансовыми вопросами гмины, а также контролировала деятельность исполнительной власти. Органом исполнительной власти являлся магистрат или правительство города, избираемый городской радой; в его состав входили: бургомистр или президент, их заместители и члены магистрата (1/10 состава городской рады) [3].

Все города во II Речи Посполитой делились на выделенные и невыделенные. Органы самоуправления в гминах невыделенных городов подчинялись поветовой администрации. Выделенные города образовывали так называемые городские поветы, и органы самоуправления в них подчинялись непосредственно воеводе, а во второй инстанции – министру внутренних дел. Следует отметить, что выделенных городов было значительно меньше, нежели невыделенных, и их число к 1939 году равнялось двадцати трем [4]. Невыделенные города были небольшими и, как правило, состояли из одной гмины.

На территории бывшей Австро-Венгерской империи выборы в органы самоуправления городских гмин, как и раньше, проводились по куриальной системе; но в конце 1918 года была образована четвертая избирательная курия, в которую вошли люди, не платящие налогов и не имеющие никакого образования, что сделало эти выборы более демократичными. Курии избирали магистрат, который возглавлял начальник гмины, избираемый на 8 лет, и его заместители.

На бывших прусских землях выборы в органы городского самоуправления проводились также, как и на территории бывшего Королевства Польского. В избираемый магистрат входили: начальник гмина, возглавлявший его, и лавники (члены магистрата), занимавшие свой пост от шести до двенадцати лет [5].

В компетенцию гминных органов местного самоуправления входила деятельность в таких сферах, как экономика, культура, образование и охрана здоровья. Кроме того, вышестоящие органы власти могли передавать гминным органам власти некоторые свои полномочия для решения отдельных задач; как правило такие полномочия предоставлялись органам городского самоуправления в сфере строительства, социальной опеки и трудоустройства [6].

Каждая гмина имела свой бюджет, которым распоряжались органы местного самоуправления. Его доходную часть образовывали, главным образом, налоги, как общегосударственные, так и местные, а также займы и платы за пользование коммунальной собственностью [7]. Расходовались бюджетные средства на содержание гминных орга-

нов власти, образование, здравоохранение, развитие инфраструктуры и т.д. [8]. Причем, бюджет городских гмин в сумме превышал бюджет сельских гмин в несколько раз, несмотря на то, что большая часть населения страны проживала в селе.

Необходимо отметить важную особенность гмин – в них не существовало органов общей (государственной) администрации, в отличие от других административных единиц. Поэтому органы местного самоуправления сосредотачивали в своих руках всю полноту власти в гминах.

Поветы, как административные единицы, существовали на всех польских землях с середины XIX века, все они, за исключением поватов Королевства Польского, имели органы местного самоуправления. В 1918-1919 годах такие органы были созданы и в поветах бывшего Королевства Польского. Структура самоуправления в поветах в первые годы существования II Речи Посполитой была следующей: законодательными и контролирующими органами власти являлись поватовые сеймики (за исключением бывших австрийских земель), избираемые на три года, органами исполнительной власти – поватовые отделы. Во главе сеймика и поватого отдела стоял староста, которого назначал министр внутренних дел. Староста одновременно возглавлял и государственную администрацию в повете, являясь представителем правительства в этой административной единице. Таким образом, местное самоуправление в повете фактически оказалось подчиненным государственной административной власти.

На землях, ранее входивших в состав Австро-Венгрии, поватовые органы местного самоуправления практически не действовали до середины двадцатых годов, так как были распущены польскими властями; вместо них правительство назначало временные управления во главе со старостами.

В выделенных городах городская рада и президент избирались на всеобщих выборах и обладали обширными полномочиями. В остальных поветах органы местного самоуправления играли значительно меньшую роль в управлении этими административно-территориальными единицами: поватовые сеймики выполняли роль совещательных органов при старостах, а поватовые отделы, находясь в подчинении у старост, лишь помогали им в управлении поветом.

Компетенция органов поватого самоуправления была ограничена теми же сферами, что и у органов гминного самоуправления. На практике поватовое самоуправление занималось, главным образом, строительством и содержанием дорог и площадей, на что расходовалось около половины средств из его бюджета [9]. В процентном отношении расходы на содержание больниц, учебных заведений и собственного аппарата управления были значительно меньшими, нежели у гминных органов власти.

Надзор за деятельностью поватовых органов самоуправления осуществлял воевода, совместно с воеводским отделом и министром внутренних дел. На бывших прусских землях, кроме них, этим занимались административные суды, а в Шленском воеводстве – воеводская рада.

До создания II Речи Посполитой в XIX – начале XX веков воеводств на польских землях не существовало, как и органов воеводского самоуправления. Воеводства, а вместе с ними и воеводское самоуправление, начали создаваться в Польше с августа 1919 года.

С созданием 1 августа 1919 года на бывших прусских землях Поморского и Познаньского воеводств органы провинциального самоуправления, существовавшие здесь уже много десятилетий, преобразовывались в органы воеводского самоуправления. Законодательным органом в этих воеводствах становился воеводский сеймик, избираемый поватовыми сеймиками и радами выделенных городов на четыре года. Воеводский отдел во главе с краевым старостой выполнял функции исполнительной власти. Воеводский отдел лишь частично формировался воеводским сеймиком, староста назначал-

ся центром; это означало, что самоуправление в двух вышеназванных воеводствах не контролировало местную исполнительную власть.

В пяти воеводствах, созданных в 1919 году на территории бывшего Королевства Польского, органы местного самоуправления были представлены только воеводскими радами, состоящими из представителей повтового и городского самоуправления, а также государственной администрации [10]. Воеводская рада здесь трактовалась как рекомендательный орган при воеводе и не играла существенной роли в управлении воеводством.

В Галичине органы воеводского самоуправления в первые годы существования Второй польской республики не были введены вовсе, хотя она и была поделена на воеводства в 1920 году. Некоторые функции воеводского самоуправления в Галиции осуществлял Временный отдел самоуправления, ликвидированный в 1929 году.

Отдельно следует сказать о единственном территориально-автономном образовании в Речи Посполитой – воеводстве Шленском (Силезском). Его автономия была провозглашена в 1920 году, с целью привлечения жителей этого промышленного района на сторону Польши накануне плебисцита, решавшего его судьбу. Автономия Шленска, просуществовавшая вплоть до последних дней II Речи Посполитой, предоставляла воеводскому самоуправлению широкие полномочия. Воеводство имело собственный законодательный орган – Сейм Шленский, состоявший из 48 депутатов и обладавший правом принимать любые законы, за исключением тех, которые касались обороны и внешних сношений. От согласия Сейма зависело введение в действие на территории воеводства общегосударственных законов, касающихся промышленности, торговли и социальной защиты. Сейм сам определял структуру местных органов власти и их компетенцию. Органом исполнительной власти являлась воеводская рада, состоящая из воеводы (назначался президентом) и еще пяти членов, избиравшихся Шленским Сеймом. Дальнейшие преобразования местного самоуправления не коснулись Шленского воеводства, и его, по праву, можно назвать образцом местного самоуправления в стране.

В особом положении находилась столица, окончательно вопрос о ее статусе так и не был решен во II Речи Посполитой. Варшава имела особый статус, фактически приравнивавший ее к воеводству.

Как мы видим, в первые годы существования II Речи Посполитой (1918-1921 гг.) органы местного самоуправления значительно отличались друг от друга как в структурном, так и в функциональном плане, в зависимости от региональной принадлежности. На бывших прусских землях органы местного самоуправления играли большую роль в управлении регионом еще в XIX столетии; почти в таком же виде местное самоуправление было сохранено здесь польскими властями. Этого нельзя сказать о землях, входивших ранее в состав Российской и Австро-Венгерской империй, территориальное самоуправление там подверглось в 1918–1920 годах более значительным преобразованиям, что во многом было связано с его изначально слабым развитием. Местное самоуправление играло главную роль в управлении гминами и выделенными городами и второстепенную – в поветах и воеводствах, где основные рычаги власти находились в руках старост и воевод, представляющих государственную администрацию. Перед молодым польским государством в эти годы отчетливо обрисовалась задача: унифицировать систему местного самоуправления в стране, то есть сделать ее структуру и функции одинаковыми во всех регионах. Кроме того, молодая польская демократия, по логике вещей, должна была усилить роль местного самоуправления в поветах и воеводствах, сделав систему власти в них действительно демократичной, и такие намерения были зафиксированы в конституции страны, принятой в марте 1921 года.

Мартовская конституция провозгласила, что государственное устройство Речи Посполитой опирается на «принципы широкого территориального самоуправления» [11]. Сфера деятельности самоуправления должна была законодательно определиться в процессе дальнейшего законотворчества, но в общих чертах она ограничивалась конституцией: административным управлением, хозяйственной и культурной деятельностью [12]. Единицы местного самоуправления получили право объединяться с целью совместного выполнения задач, входящих в их компетенцию. Законодательная власть во всех органах местного самоуправления, за исключением гмин, согласно мартовской конституции, принадлежала избранным радам, исполнительная – отделам, создаваемым на принципах коллегиального объединения представителей самоуправления и государственной власти; причем последние в лице старост и воевод возглавляли эти отделы. Таким образом, в Мартовской конституции была сделана попытка объединить органы местного самоуправления с централизованной государственной властью. Однако такое объединение несло в себе опасность для самоуправления: оно могло оказаться подчиненным местным органам государственной администрации и отойти на второй план в системе местной власти. Впрочем, конституция определила лишь общие принципы местного самоуправления, их еще предстояло наполнить новыми законами, а что еще важнее – реализовать эти принципы на практике. Именно с этим возникли наибольшие трудности.

Система парламентской демократии, существовавшая в стране в 1921-1926 годах, оказалась не способной быстро и эффективно проводить преобразования в стране. Кроме того, власти не желали предоставлять большие полномочия местному самоуправлению, опасаясь, что национальные меньшинства через него получат доступ к власти в отдельных регионах страны. По этой причине так и не был введен в действие закон «О принципах всеобщего воеводского самоуправления», предоставлявший воеводскому самоуправлению широкие полномочия в социально-экономической и культурной сферах; причем, закон учитывал специфику регионов населенных национальными меньшинствами (в них должны были создаваться двухпалатные воеводские сеймики и одна палата предоставляться меньшинствам) [13]. Вместо развития органов местного самоуправления в регионах польские демократы усиливали в них роль государственной администрации. Не была проведена и унификация системы самоуправления. В итоге, действительно дееспособные органы самоуправления в воеводствах и поветах не были созданы, за исключением Познаньского, Поморского и Шленского воеводств. Нежелание и неспособность демократической системы создать полноценную вертикаль местного самоуправления (гмина – повет – воеводство), и тем самым воплотить в жизнь идеи Мартовской конституции, ослабили эту систему и способствовали ее падению в мае 1926 года.

Пришедший тогда же к власти, авторитарный режим санации не собирался развивать систему местного самоуправления по той причине, что самоуправление как один из институтов демократии было органически неприемлемо для него. Ставку в своей региональной политике «санация» сделала на государственную (всеобщую) администрацию, которая с течением времени все в большей мере ставила под свой контроль местное самоуправление. В 1928 году была проведена унификация местной государственной администрации в стране, усилившая ее влияние на местах. К противоположному эффекту привела унификация местного самоуправления, проведенная в 1933 году с помощью закона «О частичном изменении устройства территориального самоуправления» (так называемый объединительный закон). Этот закон вводил единую организацию местного самоуправления в поветах и гминах на территории всей страны. Все органы власти самоуправления были поделены на законодательные и исполнительные. Закон предусматривал объединение по всей стране исполнительных органов самоуправления и

государственной администрации в поветах и воеводствах под руководством старост и воевод, подтвердив тем самым главенствующую роль в этих административных единицах государственной администрации. Закон 1933 года существенно ограничил полномочия органов местного самоуправления: теперь они были строго регламентированы такими видами деятельности, как хозяйственная, культурная, образование, охрана здоровья, обеспечение локальных потребностей населения. Кроме того, органы местного самоуправления могли исполнять так называемые порученные функции, которые им передавали вышестоящие органы государственной администрации. В дальнейшем наиболее часто такие функции поручались выделенным городам [14].

Унификация 1933 года не коснулась воеводского самоуправления. Это привело к тому, что воеводское самоуправление вплоть до 1939 года осталось на том же уровне развития, что и в первые годы существования II Речи Посполитой, и не играло существенной роли в управлении воеводствами. Исключение составляли три вышеназванные воеводства. В остальных тринадцати воеводствах органы местного самоуправления были представлены воеводскими радами и, частично, воеводскими отделами. Воеводские рады избирались органами поветового самоуправления и являлись лишь совещательно-рекомендательными органами при воеводе. Они избирали двух из пяти членов воеводского отдела (остальные трое назначались государственной администрацией).

Поветовое самоуправление, после унификации 1933 года, действовало во всех поветах и выделенных городах Речи Посполитой. 1939 году в стране существовало 264 повета, в том числе 23 городских [15]. Вместо сеймиков законодательными органами самоуправления стали поветовые рады, избираемые на открытых, не прямых выборах через гминные и городские рады (по два депутата от каждой рады). Поветовые рады избирали исполнительный орган самоуправления – Поветовый отдел. В его состав входило шесть членов, возглавлял отдел староста – глава государственной администрации в отделе. Объединительный закон разрешал поветам и гминам объединяться в целевые (межкоммунальные) союзы для решения задач, финансирование которых одному повету или гмине было не под силу. Благодаря этому большинство поветов Польши в тридцатые годы объединились в Союзе Поветов, решавшем насущные коммунальные проблемы [16].

Закон 1933 года давал возможность функционировать на территории Польши трем видам гмин: объединенным (которые существовали, как и прежде на территории бывшего Королевства), обычным сельским и городским. Как и ранее, вся полнота власти в гминах принадлежала самоуправлению. В обычных сельских гминах законодательным органом власти являлась гминная рада. Она избиралась на открытых представительских выборах. Орган исполнительной власти – правление гмины – состоял из войта и лавников (членов правления); избирала их рада, но кандидатура войта должна была еще утверждаться старостой повета, что делало главу правления гмины изначально зависимым от государственной администрации. В объединенных гминах законодательным органом являлась рада либо громадское собрание в зависимости от размера гмины, исполнительным органом – солтист (сельский староста) [17]. В городских гминах городские рады являлись законодательными органами местного самоуправления, они избирали городское правление – орган исполнительной власти. В состав правления входили: бургомистр (в выделенных городах – президент) и лавники (члены магистрата). Всего к 1939 году страна была поделена на 3195 сельских и 611 городских гмин [18].

Объединительный закон усилил надзор государства над территориальным самоуправлением, что было в духе репрессивной политики “санации”. Осуществляли такой надзор органы государственной администрации: министерство внутренних дел, воеводы, старосты, а также вышестоящие органы исполнительной власти местного самоуправления.

Теперь решения гминных рад по целому ряду вопросов должны были утверждаться в органах государственной администрации. Это привело, например, к тому, что гминные органы власти не могли по своему усмотрению распоряжаться имуществом гмины, а функционеры гмины не могли самостоятельно вести многие служебные дела [19].

Правление гмины было обязано по требованию вышестоящего органа всеобщей администрации, было обязано не выполнять распоряжение рады гмины, если оно противоречило интересам гмины. Такая формулировка позволяла государственной администрации, достаточно часто, блокировать решение рады гмины. Органы государственной власти, осуществлявшие надзор за деятельностью местного самоуправления, получили право в любой момент распускать их законодательные и исполнительные органы. Это давало возможность властям заменять демократически избранные органы местной власти назначенными – комиссарскими органами. Например, столичное самоуправление в 1934 году было заменено назначенной временной городской радой и временным городским правлением, и эти временные органы власти действовали до сентября 1939 года [20].

Конституция, принятая в апреле 1935 года, еще более ограничила права и свободы местного самоуправления. Большая часть решений органов местного самоуправления должна была утверждаться органами государственной администрации; надзор за территориальным самоуправлением был отдан в руки правительства, которое осуществляло его через свои органы либо через вышестоящие органы местного самоуправления [21].

Несмотря на все ограничения, в тридцатые годы двадцатого столетия органы территориального самоуправления оставались наиболее демократическими институтами власти в польском государстве. Связано это было с тем, что выборы в эти органы оставались демократичными, по крайней мере формально, чего нельзя сказать о выборах в парламент страны. Поэтому, даже в период расцвета авторитарного режима в Польше, в 1938 году, оппозиционные партии получили в рядах местного самоуправления около 18% мест, еще 25% – досталось представителям национальных меньшинств и беспартийным, при этом представителям “санации” принадлежало 57% мандатов; в то же время в Сейме и Сенате с 1935 года оппозиция практически не была представлена [22]. Все же правящий режим сумел поставить местное самоуправление под свой контроль, а также уменьшить его роль в управлении на местах. Подтверждением этому могут служить постоянные фальсификации выборов в парламент, проводимых “санацией” на местном уровне в 1928, 1930, 1935, и 1938 годах.

Таким образом, во II Речи Посполитой так и не была создана полноценная система местного самоуправления. Если в наименьших административных единицах – гминах – самоуправление играло основную роль в их управлении, то в поветах и воеводствах существовавшие органы местного самоуправления выполняли роль совещательных органов при старостах и воеводах, которые представляли государственную администрацию и сконцентрировали в своих руках почти всю полноту местной власти. Исключение составляли двадцать три выделенных города и три воеводства (Шленское, Поморское и Познаньское), в которых местное самоуправление было действительно дееспособным и играло важнейшую роль в местном управлении. Объяснить слабость местного самоуправления в межвоенной Польше можно несколькими факторами. Во-первых, на польских землях, входивших до 1918 года в состав трех империй (Российской, Австрийской и Германской), не были созданы прочные традиции сильного местного самоуправления. Во-вторых, молодая польская демократия, приступив в 1918 году к формированию целостной системы местного самоуправления, оказалась неспособной быстро и эффективно осуществить этот процесс, более того, пришедший к власти в мае 1926 года, авторитарный режим «санации» проводил, вплоть до 1939 года, политику ограничения полномочий органов местного самоуправления. В-третьих, власти, как де-

мократического, так и авторитарного режимов, не спешили создавать полноценные органы местного самоуправления в поветах и воеводствах, опасаясь национальных меньшинств, которые получили бы возможность через эти органы контролировать восточные регионы страны, населенные в основном польским населением.

Обращает на себя внимание и тот факт, что унифицировать органы местного самоуправления властям удалось лишь в 1933 году, да и то не полностью, что свидетельствует об инертности центральной власти в вопросе устройства местного самоуправления.

РЕЗЮМЕ

У статті розкриваються окремі аспекти функціонування місцевого самоврядування II Речі Посполитої. Показано процес утворення єдиної системи місцевого самоврядування та визначено чинники, які на нього впливали. Зроблено висновок про диспропорцію, яка існувала у структурі місцевої влади країни.

SAMMARY

The paper covers some aspects of function of municipal government in *Rech Pospolita* II. It showed the process of creation of economy system of municipal government and factors influence on it. The conclusion is made about of municipal government of the country.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Malec J., Malec D. *Historia administracji i myśli administracyjnej*. – Kraków: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – S.153.
2. Там же.
3. Kallas M. *Historia ustroj Polski X-XX w* Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1997. – S.339.
4. Jezierski A., Leszczyńska C. *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Key text, 1997. – S.235.
5. Malec J., Malec D. Указ. соч. – S.154.
6. Kallas M. Указ. соч. – S. 340.
7. Jezierski A., Leszczyńska C. Указ. соч. – S. 330.
8. Там же.
9. Там же.
10. Malec J., Malec D. Указ. соч. – S.151.
11. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.* – Rozdział I. – Artirukul 3.
12. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.* – Rozdział III. – Artirukul 65.
13. Malec J., Malec D. Указ. соч. – S.155.
14. Kallas M. Указ. соч. – S. 340.
15. Jezierski A., Leszczyńska C. Указ. соч. – S. 235.
16. Radziwill A., Roszkowski W. *Historia 1871-1945*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995. – S. 218.
17. Kallas M. Указ. соч. – S. 339.
18. Jezierski A., Leszczyńska C. Указ. соч. – S. 235.
19. Malec J., Malec D. Указ. соч. – S.171.
20. Toporek M. *Historia Polski*. Kraków: Korona, 1998. – S. 211.
21. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r.* – Rozdział X. – Artirukul 75. – Ustawa 5.
22. Radziwill A., Roszkowski W. Указ. соч. – S. 243.

Надійшла до редакції 26.10.2001 р.

УДК 321.7

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЯК КРИТЕРІЙ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

І.Ю. Чарських

Порівняльний аналіз способів розподілу владних повноважень в різних країнах є досить розвиненим напрямком політологічних досліджень [1]. В Україні останнім часом теж з'явилося кілька видань з цієї проблематики [2]. І хоча вже робилися спроби класифікації форм державного управління на сучасному рівні [3], а особливості виконавчої влади в Україні ставали предметом монографічного дослідження [4], але роль виконавчої влади в системі розподілу функцій державної влади в якості головного критерію класифікації політичних систем ще не розглядалася.

Визначення форми державного правління в сучасній Україні має неабиякий академічний та практичний політичний інтерес. Оскільки в країні проголошено перехід до демократії, спосіб організації влади, який обрано, стає питанням першорядного значення. Взаємини між виконавчою та законодавчою гілками влади є, ймовірно, найбільш важливою інституційною проблемою, яка постає перед будь-якою політичною системою. Досягнення балансу між сильною виконавчою владою і представницькими інституціями – одвічна проблема політичних систем, що претендують називатися демократичними. Надання надмірних повноважень лідеру держави – монарху чи президентові – може легко призвести, в кращому випадку, до авторитарного правління, а в гіршому – до диктатури. Так само як передавання всіх повноважень асамблеї, що обирається, може паралізувати систему.

Виконавча влада є центральною і найбільш видимою інституцією будь-якої форми правління, яка дає напрямок розвитку всього суспільства. Вона не тільки проводить політичні рішення до життя, а, в переважній більшості випадків, ініціює і організує прийняття цих рішень, тобто вона домінує на всіх етапах політичного процесу. Не випадково, що найвищий посадовець цієї гілки влади є, як правило, лідером держави. Від ефективності контролю за виконавчою владою з боку суспільства прямо залежить рівень і міра демократії.

Завдання підбору слушної форми є завданням винаходу такого сполучення законів та інституцій, яке б спрямовувало різноманітні конфронтуючі інтереси певного суспільства в демократичне річизне прийняття і реалізації узгоджених та виважених рішень. Дискусії стосовно виконавчої влади точаться навколо питання, чи є необхідним домінуючий вплив однієї особи, тобто президента, на систему управління, чи-то виконавча влада має бути колективною, тобто мати вигляд кабінету під головуванням прем'єра. Вибір варіантів є доволі обмеженим. Деякі дослідники вказують лише на два принципові типи – президентську та парламентську систему. Інші, подібно Аренду Ліпхарту [5], – вважають вивчення демократичних систем невід'ємним від вивчення систем електоральних, і на основі зазначених двох виділяють загалом чотири: президентську систему, яка формується за більшістю голосів виборців (США [6], Філіппіни), президентську систему за пропорційним представництвом (як в більшості латиноамериканських країн), парламентську систему на основі більшості голосів (Великобританія, Індія) та парламентську систему з пропорційним представництвом (як у більшості західноєвропейських країн). Деякі політологи (М.Шугарт та ін.) визначають п'ять конфігурацій [7]. Можна також ускладнити класифікацію, зважаючи на такий важливий чинник, як кількість впливових партій на політичній арені. Але переважна більшість екс-

пертів саме з виконавчої влади вказують на існування трьох систем організації влади: президентської, парламентської та напівпрезидентської [8], або французької.

Практичні рекомендації фахівців у виборі форми політичного устрою для перехідних країн значною мірою залежать від загальної політичної філософії радника, його відповіді на питання, чим є демократія більше – засобом, чи метою? Якщо ставитися до демократії як до абсолютної цінності, то будь-яке розповсюдження в будь-який час її норм і процедур вважатимемо за успіх, а будь-яке обмеження чи навіть загрозу обмеженню, не зважаючи на обставини, вважатимемо за зло. За такого підходу, потенційна загроза диктатури, яка впливає з одноосібної концентрації влади за президентської системи, робить цю систему неприйнятною формою політичного устрою для демократій, які народжуються. Якщо ж розглядати демократію не як засіб вирішення проблем, а як нагороду за те, що найбільш пекучі проблеми суспільства розв'язані, то вважатимемо необхідним будь-що зосередитися на подоланні тих проблем, які є важливішими за демократію. В цьому разі одноосібна концентрація влади і можливість оперативного прийняття рішень, так само як достатня кількість повноважень для впровадження тих рішень до життя зробить саме президентську систему привабливішою за інші. При чому, рекомендації теоретиків в будь-якому випадку дуже сильно відрізнятимуться від поглядів на проблему як політиків, так і широкого загалу. Тобто відносно того, яка ж система є кращою, згоди немає. Більш того, безумовно, не існує загально визнаних інструкцій, який саме режим може доцільніше оформити політичну систему, що переживає перехід до демократії.

У минулому в деяких західноєвропейських політичних системах чисто парламентська форма управління призводила до проблем уповільнення законодавчого процесу, недієздатності парламенту та паралічу системи, як у Франції 1946-1958 рр. і в Італії протягом кількох етапів післявоєнної (з 1945 р.) історії. Коли чисто парламентська система накладається на політичну культуру, яка ще не звикла до демократичних процедур компромісу, толерантності та прагматизму, тоді політична нестабільність буде практично неминучою деякий час. В такій ситуації заклик сильного лідера, який дає країні ясний напрямок, може бути непоборним. Але він може також означати й повернення до авторитаризму.

Джуан Лінц, ставлячи питання про слухність типу організації влади відносно різноманітних переходів до демократії в Латинській Америці, зробив висновок, що відносний успіх Сполучених Штатів є унікальним, і при президентській формі управління повернення до влади воєнних режимів є більш вірогідним. Тому парламентські режими значно краще зберігають демократичну практику та інститути [9]. Лінц віддав перевагу парламентській системі, тому що вона має більшу гнучкість, яку потребують демократії, що розвиваються; наприклад, легше, якщо необхідно, усунути прем'єра, ніж президента, без дестабілізації режиму в цілому. На його думку, парламентська система краще допомагає переходу до демократичного режиму, ніж президентська чи напівпрезидентська, оскільки останні не сприяють виникненню багатопартійної системи та уразливі щодо авторитарної та популістської спокус.

Більшість країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) становлять собою щось середнє між чисто парламентською і напівпрезидентською системами: це така ситуація, в якій уряд і парламент займають дуже міцні позиції, але всі президенти мають повноваження, які виходять за межі функцій чисто церемоніального голови держави. Деякі коментатори називають такі режими "президентсько-парламентськими системами" [10]. Це схоже на ситуацію 1871-1940 рр. у французькій Третій республіці, коли реальна влада була зосереджена в парламенті та партії більшості, але президент все ж мав деякі важливі повноваження. Таким чином, це не є чисто парламентською системою. Поточний стан справ може найкраще охопити термін "неповна напівпрезидентська система".

Чим далі на схід, тим менше стає парламентських республік, і все частіше зустрічаємо президентську форму організації політичної влади. Грунтуючись на дещо відкоректованій (зважаючи на зміни, які відбулися в другій половині дев'яностих) класифікації Т.Ремінгтона [11], з 15 існуючих на пост-радянському просторі держав, ми можемо лише Латвію та Молдову [12] віднести до парламентських республік, дев'ять складають групу президентських (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Туркменія та Таджикистан), а інші слід, з тими чи іншими застереженнями, віднести до таких, що мають напівпрезидентську форму організації влади (Вірменія, Естонія, Литва, Україна).

Головна характеристика напівпрезидентського режиму полягає в подвійності виконавчої влади (одночасному існуванні прем'єра та президента) та метикуватості розподілу влади і зон відповідальності між прем'єром, кабінетом і президентом, особливо стосовно наявності подвійної відповідальності прем'єра як перед президентом, так і перед парламентом.

За такого гібридного типу напівпрезидентства президент є сильною фігурою лише у разі його підтримки з боку великої більшості парламенту (таку підтримку мали Президент де Голль в 1958-1969 рр. і Президент Міттеран у 1981-1986 рр.) У разі ж ситуації "співжиття", тобто коли президент і парламентська більшість належать до різних партій, надзвичайно посилюється фігура прем'єра, одночасно позиції президента стають співвідносно слабшими (так неодноразово бувало у Франції з середини 70-х рр.). Але, як було продемонстровано в період "співіснування" 1986-1988 рр., навіть за таких обставин, урядова діяльність президента не припиняється. Вона продовжується через адміністративну організацію та роботу, через формальну та неформальну мережу арбітражу в офісі президента та його загальному секретаріаті [13].

У таких напівпрезидентських системах президент, обраний шляхом прямих виборів, може також часто займати об'єднавчу позицію від імені всього народу, протидіючи, наприклад, фрагментованому парламенту, або нестабільній урядовій коаліції.

Певною мірою президент в таких режимах виступає страховкою, засобом запобігання базовій проблемі нестабільності: чим менше політичні партії, які представлені в парламенті, налаштовані на співробітництво між собою, тим ширшими стають повноваження президента, і навпаки. У випадку недієздатності парламенту, президент може стати центром процесу прийняття рішень без будь-якого демократичного контролю з боку парламенту, як, наприклад, наприкінці Веймарської республіки, починаючи з 1929 р. і далі, (що практично неможливо у чисто президентській системі).

Тип організації влади в Україні, на наш погляд, слід віднести до неповного напівпрезидентського. Але ця "неповність" розташована з іншого боку від класичної французької системи, ніж в більшості країн ЦСЄ. Якщо типовим для ЦСЄ є щось середнє між напівпрезидентською та парламентською системами, то український варіант знаходиться між напівпрезидентською та президентською системами.

Інститут Президента в Україні є єдиною міжвладною адміністративно розгалуженою структурою, яка присутня в кожній з гілок влади, має широке коло повноважень і дієвих засобів їх реалізації, котрими можливо балансувати цілісність владної системи. Але реалізація цього потенціалу залежить від спроможності Президента досягти співробітництва з усіма владними інститутами, в першу чергу – Верховною Радою. До 2000 року парламентська більшість постійно перебувала в опозиції Президентіві. В літературі неодноразово висловлювалося невдоволення відсутністю в Конституції України загальноприйнятої для демократії норми, згідно з якою формування уряду відбувається на базі парламентської більшості, здатної його підтримувати [14], чим визначається легітимність самого уряду. Вважаємо, що цей крок від змішаної до президентської форми організації влади пояснюється не юридично-політологічними висновками, а

міркуваннями політичної тактики тих, хто тиснув на депутатів влітку 1996 під час прийняття Конституції. Ухвалення норми, про яку йдеться, означало б появу сильного прем'єр-міністра лівої або лівоцентристської орієнтації при різкому скороченні можливостей Президента за умов, коли значна частина державної власності ще зберігалася. Це не входило до розрахунків тих, хто найближчим часом сподівався скористатися доступом до президентської влади задля участі у розподілі власності. Для реалізації таких цілей відкритість і прозорість, яка випливала з ситуації більшої змагальності, яку створювала б норма уряду більшості, не були прийнятними.

Ще одним відступом від французької моделі в Україні слід вважати приматність нормотворчості Президента щодо актів уряду, також як і перебрання до прерогатив Президента можливості внесення на розгляд парламенту власних законопроектів як позачергових. У Франції таке право належить Раді Міністрів, також як і право наполягати, щоб урядові законопроекти ставились на голосування в Національній Асамблеї без поправок.

Взаємовідносини між президентськими та урядовими структурами в Україні є досить складними, бо Адміністрація Президента має тенденцію відати справами, які, за Конституцією, належать до повноважень Кабінету Міністрів. В Конституції про Адміністрацію Президента нічого не сказано, але Кабмін на чолі з Прем'єром відповідальний перед Президентом і, фактично, повністю від нього залежний, так як в будь-яку мить увесь уряд, або його окремі члени можуть бути усунуті Президентом.

Ці обставини послаблюють позиції Верховної Ради, якій, за Конституцією, Кабмін "підпорядкований і підзвітний", але насправді змушений орієнтуватися переважно на Президента, що спирається перед усім на власну адміністрацію, яка по суті є його кабінетом з, до того ж, дуже важливими дорадчими функціями щодо кадрових питань у вертикалі виконавчої влади. Комітети Верховної Ради наділені певними контрольними функціями щодо урядових структур, проте, за такої ситуації діяльність уряду має тенденцію ставати однією з функцій президентської влади. При цьому Президент не бере на себе політичну відповідальність за неуспіх урядової політики.

Оскільки стан справ в країні впродовж десятиріччя далекий від задовільного, а найбільш швидким і традиційним засобом редуції та відведення від себе суспільного невдоволення є кадрові зміни, то останні в Україні трапляються доволі часто. У літературі мають місце спроби поставити успішність реформ періоду пост-комуністичної трансформації у пряму залежність від інтенсивності змін урядових кабінетів [15]. Приклад України, в даному випадку, доводить помилковість розрахунків усе пояснити лише цим чинником, зневажаючи інші, бо інтенсивність зміни складу уряду в Україні практично співпадає з середньостатистичною інтенсивністю зміни урядів в країнах, яких віднесено до групи більш успішних (Польща, Словенія, Угорщина, Чехія, Словаччина) [16].

Важливою особливістю взаємовідносин всередині виконавчої влади є ключова роль підзаконного нормотворення. "Не врегульоване законами поле" є дуже великим, і на ньому змагаються президентські та урядові структури. Останні програють першим, і це робить процес все менш контрольованим, оскільки Президент, на відміну від Кабміну, не є "підпорядкований і підзвітний" Верховній Раді. Це робить ситуацію, з точки зору перспектив демократії, загрозливою, зважаючи на масштаби тіньового нелегального лобіювання в органах виконавчої влади, особливо тоді, коли мова йде про приватизацію, тобто розподіл державної власності.

З давніх часів джерелом влади було багатство. Але з ще давніших — джерелом багатства була влада. Ті найдавніші часи ніби повернулися в Україну. Влада перетворилася на універсальний товар, що може бути конвертований у власність, і навпаки. Джерелами збагачення влади є розподіл загальнонародної власності, пограбування населення за допомогою розбудови трастів, сертифікаційна приватизація, іноземні кредити та ін-

вестиції. Виконавча влада як та, що безпосередньо займається процесом роздержавлення, найближча до власності, має важелі й канали спрямовування найбільш привабливих засобів виробництва і каналів постачання сировинних ресурсів в бажаному для її представників напрямку. На закритому для інших ринку влади кримінально-номенклатурні клани ведуть торги за власність. “Механізм цих торгів дає підстави говорити про підкуп у вседержавних масштабах – корупцію – не як про антисоціальне явище, з яким ведеться боротьба, а як про системотворчий елемент” [17]. Не випадково, що в Україні, як і в інших країнах СНД, ми стали свідками раптового виникнення багатомільйонних достатків. Цей процес розподілу власності, створеної кількома поколіннями радянських людей, не є легітимним в очах населення [18]. Тому влада нервує, ховає гроші в офшорах, призначає “козлів відпущення” подібно колишньому Прем’єрові Лазаренку. Головна проблема влади в Україні пов’язана не з вибором політичної моделі і не з тривіальною конкуренцією гілок влади. Вона полягає в специфіці історичного періоду, який є перехідним. Головна проблема цього періоду – накопичення первісного капіталу, яке здійснюється владою за умов цілковитої непрозорості, і яке є головним чинником політичної ситуації. Керівники центральних органів влади та їх оточення створювали довірені комерційні структури, які функціонували в масштабах всієї держави. “Створювалися системи, що включали до свого складу суб’єктів господарської діяльності (іноді і кримінальні угруповання), які діяли під прикриттям центральних адміністративних, силових, податкових та інших органів для забезпечення економічних інтересів вищих посадових осіб. Іншими словами, з’явилися центральні адміністративно-економічні групи” [19], які з другої половини 90-х рр. повели боротьбу за ресурси і ринок. Характерним прикладом є конфлікт 1996-97 рр. за розподіл енергоринку між “Єдиними енергетичними системами” Прем’єр-міністра П.Лазаренка та трьома іншими компаніями на чолі з креатурою Президента Л.Кучми. У цій боротьбі були вжиті різноманітні важелі – від державних ЗМІ і депутатських фракцій до Ради національної безпеки і оборони. За рахунок перерозподілу квот, відміни пільг спільних підприємств і територіального принципу електро- і газопостачання основна підприємницька опора прем’єра позбавлялася все більшого сектору найприбутковішого ринку енергоносіїв, і політичний вплив Лазаренка зменшувався, аж доки він не перетворився на втікача й американського в’язня.

Коли навколо влади стільки бруду, скільки маємо в Україні, то практично невід’ємним стає завдання, яке успішно виконували керівники країн, що опинилися в скрутних умовах міжвоєнних та повоєнних часів – Ф.Д.Рузвельт для Сполучених Штатів, К.Аденауер для Німеччини, Ш.де Голль – для Франції. Це завдання – морального лідерства, яке б мусило привнести об’єднуючі ідеї та згуртовувати суспільство на подолання труднощів. Не беручи вже до уваги харізму, яка в українському випадку відсутня зовсім, не маємо можливості казати просто про елементарну довіру людей, коли мова йде про сучасних українських можновладців.

Ідея відкритої адміністрації (open government) має небагато прихильників серед представників виконавчої влади. І це природно: адміністративна влада будь-якої країни прагне для себе свободи дій, яку намагається забезпечити за допомогою різних технічних прийомів, зокрема посиленням на винятковість обставин, дискреційної влади тощо. Процедури прийняття адміністративних рішень в Україні залишаються повністю закритими. В нашій країні не існує традицій відкритої адміністрації, і це вимагає кодифікації і публікації процедурних норм (далеко не у всіх країнах є така кодифікація. Наприклад, шість держав у ЄС на загальному рівні її не мають. Але там є часткова кодифікація, а норми адміністративної процедури беруть початок переважно з судової практики) для упорядкування функціонування бюрократії, а для її обмеження – внесення

доповнень до чинного законодавства про інформацію, які зробили б з відкритості процесу прийняття рішення принцип, а з секрету – виняток.

В сучасній Україні важливим є не те, що записано в законах і підзаконних актах, і, навіть, не ті конфлікти між гілками влади, про які суспільству, завдяки керованим ЗМІ, нав'язують думку як про ніби-то гальмо демократичних реформ, а той **прихований** реальний зміст боротьби за сфери впливу, ресурси та власність, який характеризує взаємини всередині влади і відвертає від неї суспільство.

Реальними і першорядними слід визнати конфлікти:

- між інтересами влади і прагненнями суспільства;
- між адміністративно-економічними угрупованнями за сфери впливу (повноваження) і власність.

Другорядними, або удаваними (термін М.Томенка) конфліктами є конфлікти:

- між гілками влади;
- ідеологічні, етнокультурні та регіональні.

Форми функціонування правлячої верхівки в сучасній Україні, засоби боротьби, джерела рекрутування, структурний характер корумпованості – все це спричинило ситуацію, коли образ влади у суспільній свідомості поєднується не зі словом “еліта”, а зі словом “мафія”.

Бундючність влади проявляється ще й у спробах концентрування повноважень в одних руках через надання додаткових прерогатив Президентів, що позначилося на процесі референдуму 2000 р. та імплементації його результатів. Таке траплялося вже неодноразово в “демократіях третьої хвилі”, таких як Росія, Білорусь, Аргентина, Перу, Венесуела, Колумбія. В Україні це, поки що, нашоухується на опір парламенту.

Але справа ще і в якості суспільства – неструктурованого, дезорієнтованого, позбавленого ідеологічних і моральних орієнтирів. Таке суспільство (негромадянське) виявляється ще більш слабким, ніж та малокваліфікована верхівка, що її застали при владі події 1991 р., які для України були зовнішніми. Безвідповідальна та нестиямна влада, мімікуючи, водночас почала безсоромне пограбування країни, яке триває й досі, і кінця тому не видно, бо деморалізоване і зосереджене на індивідуальному виживанні суспільство не може організуватися в громадянське, тобто фактично не має ніяких громадських засобів контролю влади.

При “неповній напівпрезидентській системі” ЦСЄ всі президенти в регіоні мають відносно уряду та парламенту певну владу. Ніде тут немає такого безсильного президента, як, наприклад, у Германії, але також, як правило, немає й дійсно президентської системи. Реальна влада президента є різною в різних країнах, але вона обмежена на користь парламентів. Маючи політичну традицію патерналістського авторитаризму в міжвоєнному минулому, після відмови від соціалістичного шляху слід було б очікувати виникнення в країнах ЦСЄ авторитарної особистості в якості лідера на чолі конституційної парламентської демократії. Небезпека в тому, що така особа може спробувати рухатися до більш президентського типу системи під час економічної або політичної кризи. Саме це намагалися робити Лех Валенса в Польщі та Саліа Беріша в Албанії: перший – через свій моральний авторитет, другий – через маніпуляцію та внесення змін до конституції. Це також схоже на “повзучий авторитаризм” прем’єрів Вацлава Ковача, Володимира Мечіара та Йозефа Анталла відповідно в Чеській, Словацькій та Угорській республіках.

Парадокс в тому, що “повзучий авторитаризм”, про який йдеться, повною мірою може реалізуватися не в ЦСЄ, а в Україні. І справа не в харизмі лідера, якої в сучасному українському варіанті немає зовсім, і не в історичних традиціях, бо Україна з Росією, все ж таки, не одне й те саме. Жорсткість і, навіть, жорстокість боротьби можновладців за розподіл загальнодержавної власності та перерозподіл ринку, протизаконні засоби, які в цій боротьбі

застосовувалися і застосовуються, зробили її учасників-переможців заручниками власних посад, втрата яких означає автоматичну втрату прибутків, ймовірно й власності, свободи, ймовірно й життя. Тому тяжіння до влади в цих колах, в буквальному розумінні, означає тяжіння до життя. І чим вище посада, тим більшою мірою сказане відповідає ситуації. Але подальший дрейф від напівпрезидентської до президентської форми організації влади, що його пропонував пакет документів по імплементації наслідків референдуму 2000 р., не був і не є бажаним з точки зору інтересів встановлення реальної демократії в Україні, бо переслідував завдання концентрації влади не задля прискорення реформ, час проведення яких вже минув, а для збереження цієї влади з метою забезпечення більш комфортного виживання сучасного Президента та його оточення.

Оскільки в Україні відсутні такі важливі противаги виконавчій владі, як незалежне громадянське суспільство та верховенство права, немає легально інституціоналізованого економічного суспільства та консенсусу у політичному суспільстві щодо процедур управління, то відсутня більшість передумов консолідованої демократії. Це означає, що, характеризуючи на такому фоні українську політичну систему за ознаками виконавчої влади, можемо класифікувати її, в кращому випадку, як обмежену напівдемократію з авторитарними тенденціями.

РЕЗЮМЕ

Способ распределения властных полномочий, определяемый ролью исполнительной власти, рассмотрен в качестве важнейшего критерия классификации современных политических систем. Некоторые из сложившихся в пост-советской Украине отступления от классической французской системы являются серьезным тормозом процесса демократизации. Это – отсутствие нормы правительственного большинства, примат президентского нормотворчества по отношению к актам правительства, невозможность морального лидерства и др. Используя предложенный инструментарий и учитывая социальный фон развития украинской политической системы, автор классифицирует ее как ограниченную полудемократию с авторитарными тенденциями.

SUMMARY

The mode of authorities distribution, determined by the role of executive power, is considered as a key criteria of the modern political systems classification. Some contemporary Ukrainian violations of the classical French system are serious obstacles of democratization. The author means the absence of government majority norm, the headship of president's caputary over the acts of the government, and impossibility of the moral leadership. Using the suggested tooling and taking into consideration Ukrainian social background, he classifies the country in politological terms as a limited semi-democracy with authoritarian tendencies.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. З цього напрямку існує кілька спеціальних журналів, найбільш впливовими серед яких є "Comparative Political Studies" та "Journal of Democracy". До числа книг з цієї проблематики, які стали найбільш відомими у дев'яності роки, можна віднести такі: Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America.– Camb.: CUP, 1991; Lijphart A. (ed.) Parliamentary versus Presidential Government.– N.Y.: OUP, 1992; Weaver R.K. and Rockman B.A. (eds.) Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad.– Wash.: Brookings, 1993; Andrian C.F. Comparative Political Systems. – N.Y.-L.: M.E.Share-Armonk, 1994 (переклад цієї книги російською мовою видано у 2000 р.)

2. Див., напр.: Білоус А.О. Політико-правові системи: Світ і Україна. Навчальний посібник. – Друге видання. – К.: АМУПП, 2000; Малишко М.І. Конституції зарубіжних країн та України / Навчально-методичний довідник. Друге видання. – К.: МАУП, 2000.
3. Рябов С. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки // Інтеграція України у світове співтовариство: Матеріали науково-практичної конференції. – К.: USIA-IREX, 1999. – С.149-154.
4. Кордун О.О., Ващенко К.О., Павленко Р.М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні. – К.: МАУП, 2000.
5. Lijphart A. Constitutional Choices for New Democracies // Diamond L., Plattner M.F. (eds.) The Global Resurgence of Democracy. – Baltimore – L.: The John Hopkins Press, 1996. – P.164.
6. Казус затримки проголошення результатів президентських виборів 2000 р. в США сфокусував увагу громадськості на застарілості процедури розподілу голосів по штатах за принципом “переможець отримує все” та архаїчності інституту виборщиків. Ці моменти вважалися суто формальними, і про їх існування багато хто з пересічних громадян США навіть не підозрював. Але, як виявляється, за певних обставин (наприклад, дуже рівні шанси основних претендентів) вони можуть відіграти вирішальну роль.
7. Див.: Shugart M. On Presidents and Parliaments // East European Constitutional Review. – Vol. 2. – 1993. – № 1. – P.30-32.
8. Термін доволі широко вживається з сімдесятих років XX століття і належить французькому політологу Морісу Дювергеру
9. Linz J.J. The Virtues of Parliamentarism // Diamond L., Plattner M.F. Op. cit. – P.160; see also: Diamond L. Democracy in Latin America: Degrees, Illusions, and Directions // Farer T. (ed.) Beyond Sovereignty. – Baltimore: John Hopkins UP, 1996.
10. Baylis T. Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe // World Politics. – vol.48. – 1996. – № 3. – P.297-323; Holmes L. Post-Communism: An Introduction. – Camb.: Polity Press, 1998. – P.172-184.
11. Remington T. Introduction: Parliamentary Elections and Transition of Communism // Remington T. (ed.) Parliaments in Transition. – Boulder: Westview, 1994. – P.13-15.
12. З літа 2000 р. Молдова є парламентською республікою, але переважну частину свого незалежного існування вона перебувала саме в якості республіки напівпрезидентської.
13. Див.: Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. – К.: Основи, 1996. – С.98, 248, 254-263.
14. Кіс Т. Інститут президентства в Україні // Нова політика. – 2000. – № 1. – С.29.
15. Див.: Hellmann J.S. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions // World Politics. – Vol.50. – 1998. – P.203-234.
16. Ibidem. – P.213.
17. Павленко Р. Посткомуністична влада: Сучасність і метаморфози // Нова політика. – 1997. – № 2. – С.9.
18. За результатами масових опитувань, проведених у 1995-1996 рр. Інститутом соціології НАН України та у 1997-1998 рр. Українським центром соціологічних досліджень на запитання: “Хто зараз одержує найбільшу вигоду від приватизації підприємств?”, 38,1% респондентів відповіли, що представники влади; 36,9% – що ділки тіньової економіки; 29,8% – керівники підприємств і лише 1,4% – всі громадяни; 5,7% – робітники приватизованих підприємств; 9,3% – підприємці (Суименко Е.І. Соціальна напруженість в приватизаційному процесі // Социс. – 1999. – № 10. – С.92-93. При опитуванні припускався вибір більш ніж одного варіанта)
19. Турчинов О. Тіньова економіка і тіньова політика // Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / Під ред. С.Макеєва та ін. – К.: Політична думка, 1997. – С.430.

Надійшла до редакції 17.09.2001 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК. 130. 172/179

**МЕТАМОРФОЗЫ ФИЛОСОФСКОГО ПОДХОДА
(к методологии изучения древнейшего
памятника киевской книжности)**

П.В.Северилова

Низложение сверхчувственного устраняет и то, что просто чувственно, и вместе с тем устраняет их различие ... Низложение заканчивается бессмысленностью. И все же оно остается непродумываемой, непреодолимой предпосылкой ослепительных попыток ускользнуть от бессмысленного просто посредством придания смысла.

М.Хайдеггер [1,143]

“Слово о Законе и Благодати” Илариона – первый дошедший до нас памятник древней киевской книжности. Даже один этот факт принуждает нас снова и снова всматриваться, вслушиваться и вдумываться в те смыслы, которые разворачиваются перед нами ныне, в ту перспективу, которая обращена из прошлого к будущему, к реальности теперешнего существования, нашей сиюбытности.

Образ мира в творении Илариона неизменно представляет нам вопросы о *перво*-началах, *перво*-смыслах, *перво*-истоках нашего бытия, об отечественной Традиции в целом и о нашем бытии-в-традиции.

Так или иначе, мы принуждены мыслить видение мира в “Слове...” Илариона прежде всего как “данное”, ставшее, архитектурно завершенное событие, то есть как то, что для нас в своей совершенной законченности уже содержит в себе “наше все”. Одновременно с этим мы усматриваем в образе мира, который изображает Иларион нечто “заданное”, незавершенное, пребывающее в становлении, в диалогической обращенности и открытости к неисчерпаемой глубине традиции. Таким образом, историческая перспектива философской картины мира в “Слове...” в смысловом контексте “большого времени” может быть определена как фрагмент, который “в свернутом виде” содержит в себе всю православную христианскую традицию с ее глубиной “древности, мудрости и святости” [2, 215].

Поэтому здесь методологически необходимо освободиться от привычных, односторонних представлений и интерпретаций, обратиться к метафизическому измерению Традиции, с ее литургическим опытом, святоотеческим богословским наследием и нераздельностью существования в совокупной полноте Священного Писания и Священного Предания.

Так, для решения поставленного выше вопроса о методологии изучения “Слова...” критериально значимым является недостаточно оцененный современной научной критикой “внефилософский фактор”, а именно: уточнение жанровой принадлежности сочинения Илариона. Необходимо подчеркнуть, что “Слово о Законе и Благодати” – не политический трактат, не “публицистика... с элементами новеллистического сюжета”

[3, 82] и даже не “философское произведение в форме произведения искусства” [4, 48], а **литургическая проповедь**.

Проповедь в православной традиции была не просто упражнением в красноречии, дополнительным украшением богослужения, она была неотъемлемой частью Литургии как органического целого. Сфера бытования литургической проповеди – это храмовое пространство, ее место и время – Литургия. Следовательно, в “Слове...” – проповеди можно увидеть своего рода микрокосм, воплощающий целое и завершенное космоса храма, который в святоотеческой традиции именовался “космосом космоса”. Храм символизировал собою весь “целокупный” сотворенный мир, а также назывался “образом образа” (иконой), восходящим к Первообразу. Более того, картина мира в “Слове...” может быть истолкована как фрагмент священного пространства и времени Литургии, явленное со-бытие Бога и человека, своего рода “лествица”, которая преобразует Божественное откровение в слово человеческое, согласующее “умное” в человеке с Богооткровенной Истиной.

Углубляя рассмотрение литературоведческого аспекта, условно названного нами выше “внефилософским фактором”, важным для интерпретации творения киевского книжника, необходимо также уточнить, что “Слово...” – это литургическая **праздничная** проповедь. Так, исследователь Н.Н. Розов высказал предположение о том, что сочинение Илариона – это не только “памятник торжественного красноречия”, как подчеркнуто нейтрально определяли его советские авторы, но именно праздничная **пасхальная** проповедь. Более того, по мнению этого автора, в “Слове...” *читаются* темы таких великих православных праздников, как Благовещение и Пасха, которые событийно обозначают границу между Ветхим и Новым Заветом, являя пространственно-временной “стык” Закона и Благодати [5, 147-148]. Тем самым определяется и задается главная тема памятника. Но, безусловно, в этой встрече двух Заветов усматривается и та метаисторическая теокосмическая перспектива, та величайшая радость пасхального благовестия, которая открывается в таинстве Воскресения. (Именно о причастности к этому таинству поется в песнопениях Пасхи, как о “Вечном Веселии”, “праздновании мира видимого и невидимого”).

Такое представление картины мира в “Слове...” в “Неприступном свете Воскресения” коренным образом меняет направление взгляда на ее философское содержание и позволяет, наконец, понять и принять тот удивительно радостный и светлый, пасхальный характер историософской мысли Илариона, которую Г.П. Федотов назвал “оптимистической и даже триумфальной теологией истории” [6, 88]. Это дает возможность избежать односторонних суждений о неортодоксальности или пережитках язычества в сочинении киевского книжника и тем более обвинений Илариона в недостаточном аскетизме мировидения [7, 112].

Отсюда, сугубо филологические розыскания становятся не столько данью академической традиции, “моде” или личным пристрастиям, но оказываются сущностно оправданными. Более того, именно филологические штудии приводят нас к необходимости осознания первых методологических предпосылок, на которых должно строить философский подход к изучению памятников древней книжности.

Укорененность проповеди Илариона в православном святоотеческом Предании представляет другой “внефилософский фактор” – богословский аспект проблемы как следующую методологическую предпосылку философской интерпретации древнейшего памятника.

Слово проповеди – Бого-вдохновенно, открыто самой Истиной, именно потому оно “не от книг”. Это слово рождается в осуществлении личного диалогического отношения: в Бого-общении. Его становление – в умозрении, в обращенности к метафизическим вопросам бытия, которые разрешаются в Бого-откровении и выражаются затем

в Бого-словствовании, в “ответе-именовании” зримого умом, в созерцании, диалоге Бога и человека.

Богословствование книжника Илариона как личный молитвенный опыт Бого-собеседования, говоря языком патристики, путь синергии, путь к *обожению* [8, 32], позволяет нам, несмотря на наше духовное оскудение, пред-усматривать в возможности и осуществленности этого опыта горизонт Традиции, ее бесконечную мудрость, с органичным для нее пониманием того, что такое есть истинная философия, которая прежде всего являет “любовь к Богу”, а затем только – “любление премудрости” [9, 233]. Любовь к Богу как любовь к истинной Премудрости и определяет путь любомудрия: Бого-видения и Боговедения как со-видения и со-ведения. Этот путь свидетельства об Истине, о тайнах божественного мироустроения и являет здесь главную метафизическую сверхзадачу.

Можно сказать, что этот, выработанный святоотеческой традицией опыт богословствования, опыт мистической интуиции, который преимущественно представлен в памятниках древней гомилетической традиции, чаще всего так и остается закрытым для современной историко-философской критики. (Современная наука все еще несколько свысока смотрит строго выверенным, “объективно-научным” и рационально обоснованным взглядом “учителя” на древнерусскую мысль как на сочинение “ученика”. Когда же современная философская критика пытается преодолеть духовную дистанцию, то преодоление это сводится чаще всего либо к простому упрощению своей задачи, либо к решению проблемы путем ее снятия.) Но эту закрытость – сокрытость для современности глубины древнего наследия невозможно осознать без преодоления того “метафизического разрыва”, который обнаруживается между объектом вдумывания, рассуждения, истолкования и направленностью взгляда исследователя на него. Такой разрыв неизбежен тогда, когда сущность предмета видится не столько гадательно, но как бы в искаженной (ложной) перспективе, с некой точки заданности, будь то любая возможная идеология, в том числе и позитивистские установки в науке. Это равнозначно тому, как если бы мы пытались исправить “странности” обратной перспективы в иконе, не считаясь с законами таковой, оправдывая себя тем, что в ней (в иконе) все как-то не так, не “по нашим правилам” изображено.

Принцип “искаженной перспективы” в историко-философской науке и критике памятников древней книжности обнажает тотальную расколотость мировоззрения современного человека, обуславливает его пред-ставленность бытию как *противостояние* и *противо-*поставление не только в отношении традиции, но также в отношении своего собственного нынешнего существования с его фундаментальной “ненавистной раздельностью”. Только такой контекст позволит понять, почему в современных исследованиях памятников древней книжности их содержание определяется как “теистическое, но вряд ли теологическое” [10, 43]. Совершенно очевидно, что понятие “теизм” не только чуждо средневековой отечественной традиции, но разрушает целостное ее понимание. (Поскольку, как и всякий “-изм”, вносит смуту и раздор, полагает еще один предел, обозначает межу, границу свободе философского подхода, определяя его заданность.) Такое противопоставление теизма теологии, с нашей точки зрения, искусственно, как и то, что о “религиозной форме” древней книжности говорится как о чем-то внешнем по отношению к “религиозному содержанию”, которое рассматривается как нечто независимое, существующее вопреки своей “оболочке” [7, 101]. Однако противостояние “формы” и “содержания” обнаруживается и на более глубинном уровне.

Самым существенным образом принцип “искаженной перспективы” проявляется в современных историко – философских исследованиях (практически во всех работах посвященных “Слову...” Илариона) в подчеркнуто настойчивом противопоставлении **богословской формы** сочинений древних книжников “сугубо” философскому содержанию. При этом средневековое богословие противостоит философии как нечто “призрачное”,

как некая бессодержательность формы, как “темница и оковы” нарождающейся философской мысли. Такой своеобразный дуализм в мышлении позволяет сделать вывод не только о модернизации истолкования памятников древности (что отчасти является неизбежным), не только о ситуации постмодернизма в науке и культуре, но и о том, что многовековой спор богословской экзегетики и философского гнозиса не завершен.

В контексте данного спора тезис о противопоставлении богословия и философии являет собой главную парадигму не столько средневековой мысли, сколько актуальный вопрос философской критики, которая, опознавая в средневековой богословской экзегезе “иное”, пытаясь перевести эту “инаковость” в философские понятия, доступные ее пониманию, в конце концов невольно приходит к мысли о том, что все это “есть сущее недоразумение” и “все равно, что круглый квадрат” [11, 92].

Именно поэтому богословское содержание конкретных памятников древней книжности чаще всего сводится либо к некой “еще-не-философии” или “уже-почти-философии”, либо исключительно к исторической, социально-политической, правовой или иной проблематике.

На подступах к философскому содержанию, разъятому на монады-философемы, неовозвратно уходит перспектива традиции, исчерпывая целокупность смыслов и истощая метафизическую глубину вопрошания.

Это непосредственным образом может быть понято так, что отечественное любомудрие все еще мыслится современной философией в духе западноевропейской традиции, как Средневековья, так и Нового времени. Такая несвобода – есть взгляд сквозь призму устремленности к логическим конструкциям, строгой системности и структурной упорядоченности, к предельной иллюзии возможности рационального познания, если не вообще всего, то, во всяком случае, хотя бы самого познающего познания. Обратная сторона этой несвободы – изначальная раздвоенность, расколотость, дробление, вечная борьба “всех против всех”: богословия и философии, мистики и логики, готики и схоластики, рационального и иррационального, чувственного и интеллектуального, созерцательного и деятельного, материи и духа, объекта и субъекта (в том числе и самого субъекта с самим собой).

Восточнохристианская традиция никогда не знала подобных противостояний. Более того, внутри традиции никогда не было размежевания философии и богословия. Речь здесь не идет о противопоставлении языческой мудрости, как “внешней” философии, христианскому богословию, как “внутренней” философии, которое для Руси было более явлением книжной учености (теории), нежели жизненной практики. Древнекиевское любомудрие следовало скорее той мистической протоисихастской традиции в понимании философии, которую Константин-Кирилл Философ определял прежде всего как путь к обожению, научающий человека “по образу и по подобию быть сотворившего его”, то есть – по образу и подобию Божию [12, 234]. Можно даже сказать, что с позиции дренерусской мысли богословие и было единственно возможной философией, которая, в широком смысле, являла собой тот уникальный язык, на котором говорила средневековая культура. Кроме того, в православной традиции понимаемая таким образом философия никогда не была системой, но существовала как некое органическое единство и цельность, как экзистенциальная свобода философствования, которую задавала христианская вера, христианская религия – “наша философия”, “наше таинство”, как определяли ее раннехристианские богословы. Только с этой точки зрения (так понимая философию) должно и ответственно выстраивать наше отношение к сочинениям древних книжников как к философским сочинениям. Только так становится возможным осуществление подлинно философского подхода к изучению памятников, подобных “Слову...” Илариона, которые нельзя рассматривать как угодно отвлеченно, вне литургического контекста (сферы их бытования), вне контекста святоотеческой богословской и гомилетической традиции.

Конечно, было бы неверно толковать “Слово...” в духе сочинения богословского, в узком, сугубо специфическом смысле, то есть такое, в котором развивается “учение о Божественном существе в самом себе, учение о Пресвятой Троице” [8, 56]. Но бесспорно то, что философская идея “Слова...” возрастает и разворачивается в сфере богословия икономии (Божественного домостроительства). Его тема – “внешнее проявление Бога, Троица, познаваемая в Ее отношении к тварному” [8, 56]. Иначе говоря, это учение о действии Бога в истории мира и Его взаимо-действии со всем сотворенным, то есть: об отношении Сущего и бытия, времени и вечности, истории и метаистории. В сферу икономии входит также и учение о Божественном замысле о человеке, его сущности, назначении и призвании.

Творению киевского книжника присущ онтологизм, поскольку здесь, как и в каждой литургической проповеди, решается главная ее метафизическая задача: воплощение в слове высшей идеи, которая, как считали христианские богословы, явлена человечеству, – идеи Божественного домостроительства [13, 12-13].

Таким образом, анализ метаморфоз философского подхода к интерпретации древнейших памятников киевской книжности позволяет сделать вывод о необходимости привлечения в социально-философском исследовании данных частных гуманитарных наук, например, филологии. Наряду с этим, одна из важнейших задач современной философии – методологически переосмыслить отношение к богословской сущности и содержанию древних памятников, к сфере их бытования в Традиции.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання методології філософської інтерпретації давніх пам'яток київської книжності. Автор наголошує на тому, що у дослідженнях таких пам'яток, як, наприклад, “Слово про Закон і Благодать” Іларіона (11 ст.) необхідно більш ретельно підходити до використання методології інших гуманітарних наук, зокрема філології. Підкреслюється, що сучасний соціально-філософський аналіз потребує також переосмислення ставлення до богословської сутності й змісту давніх пам'яток, до сфери їх буття у Традиції.

SUMMARY

The questions of the methodology of philosophical interpretation of Kiev ancient literary texts are being considered in the given article. The author accentuates the fact that on research of such literary text as for instance “Sermon on Law and Grace” by Hilarion (the eleven century) one should approach the use of methodology of other humanities, except philology, more carefully and thoughtfully. It is stressed in the article that the contemporary social-philosophical analysis needs reinterpretation of the attitude to theological essence and content of ancient literary texts as well as to the sphere of their existence in the Tradition.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хайдеггер М. Слова Ницше “Бог мёртв” // Вопр. философии 1990. – №7. – С.143-175.
2. Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной абсиды Софии Киевской // Аверинцев С.С. София-Логос. Словник. – К., 1999. – С. 214-244.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
4. Любимова Г.П. Характер философского мышления Илариона в “Слове...” // Любимова Г.П., Кормин Н.А., Пилюгина Н.Б. // Идеино-философское наследие Илариона Киевского: В 2-х ч. – М., 1986. – Ч.2. – С. 48-57.
5. Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // Slavia. – 1963. – Ros. 32. – ses. 2. – S. 141-175.

6. Fedotov G.P. The Russian Religious Mind: Kievan Christianity: The tenth to the thirteenth centuries. – Cambridge (Mass), 1946. – Vol 1. – 431 p.
7. Мильков В.В. Осмысление истории в Древней Руси. – М.: ИФРАН, 1997. – 197 с.
8. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной церкви. Догматическое богословие. – М.: Центр "СЭИ", 1991. – 288 с.
9. Определение философии Иоанна Дамаскина из "Источника знания" по древнему славянскому переводу: Приложение //Громов Н.Н. Структура и типология русской средневековой философии. – М., 1997. – С.233.
10. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
11. Хайдеггер Мартин. Введение в метафизику. – СПб.: НОУ – "ВРФШ", 1998. – 301 с.
12. Определение философии, приписываемое Константину-Кириллу Философу и содержащееся в его пространном житии: Приложение //Громов Н.Н. Структура и типология русской средневековой философии. – М., 1997. – С.234.
13. Левшун Л.В. Проповедь как жанр средневековой литературы: Автореф. дисс... кандидата филологических наук. /РАН; Ин-т мир. лит. им. А.М.Горького. – М., 1992. – 20 с.

Надійшла до редакції 14.11.2001 р.

УДК 140.8

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ В ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

В.В.Алехин, П.К.Найденов

Трехтысячелетняя история развития философской мысли человечества была историей определения места и роли человека в окружающем его природном и социальном мире, историей взаимодействия производительного человека с материальными и духовными продуктами своего труда, историей, отвечающей на коренной вопрос бытия человека и общества: что может чего не может совершить человек в окружающем его объективном мире, точнее – каковы границы и пределы человеческой жизнедеятельности? Это – с одной стороны. А с другой – требует своего разрешения вопрос определения меры человеческой свободы и господства вещей и идей, произведенных человеком, над своим создателем. Эта последняя особенность в философии называется вещно-духовным фетишизмом, то есть, господством объективированного труда над трудом живым. В результате такого бумеранга произведенные идеи и вещи начинают господствовать над людьми, ограничивают их свободу и «вкладывают человека в прокрустово ложе» созданной им же социальной необходимости.

Отчужденные идеи и вещи, с одной стороны, играют положительную социальную роль, ибо составляют объективированную материальную и духовную культуру человечества. С другой стороны, произведенная человеком «вторая природа», пропущенная через сознание, играет и отрицательную роль, стандартизирует жизнь и деятельность человека, манипулирует его сознанием, поведением, и тем самым ограничивает человеческую свободу.

Указанные выше проблемы отчуждения являются ничем иным, как проявлением и выражением основного вопроса философии – **субъектно-объектного отношения (S – O)**. Это отношение было четко определено и осознано во взглядах античных философов. В истории древней философии можно выделить три основных периода, когда философская мысль круто изменяла свое направление и в соответствии с этим изменялись и сами под-

ходы, способы разрешения противоречивой проблемы отчуждения человека от природного и социального мира.

Первый, древнейший период – досократический, основными представителями которого являлись – Пифагор и его школа, Зенон Элейский, Демокрит. Представителями второго периода были Сократ, Платон, Аристотель, и третий период охватывал развитие взглядов древних по проблеме отчуждения после Аристотеля, наиболее яркими представителями которого были стоики и эпикурейцы.

До Сократа философская мысль была направлена в основном на объяснение объективного мира. Она стремилась познать внешний мир, его строение и происхождение, первопричины всех вещей, начала всего существующего. Она начинала с того, что признавала в основе всего существующего одно беспредельно – стихийное и вместе с тем живое начало. При этом философы сделали ряд научных открытий и высказали немало гипотез, определивших все дальнейшее развитие философии и науки.

Исключительным предметом, объектом всех исследований и трудов пифагорейцев служит внешний мир. Они впервые занялись математикой и открыли в ней путь безусловно достоверного научного знания. Пораженные первым познанием научной истины, пифагорейцы приходят к выводу о том, что все существующее и возникающее, все свойства вещей требуется объяснить математически. Именно в математике ключ к познанию всего сущего. А если мир, по убеждению пифагорейцев, познаваем посредством «числа», значит «число» есть начало всех вещей. Вместе с тем пифагорейцы признавали относительность, неполноту человеческого познания. Так, пифагореец Филолай указывал на то, что «природа требует не человеческого, а божественного разума», а пифагореец Алкмеон говорил о том, что людям в познании дано только предположение, богам же – достоверность [1, с. 134].

У пифагорейцев, как и у всех философов-досократиков, вера в объективный закон, в математическое начало всего сущего – в магическое число, явилась результатом теоретического **отчуждения** в процессе познания человеком феномена числа и превращение его в исходное творящее мир начало. Это математическое начало было затем экстраполировано пифагорейцами в социальную жизнь общества, утверждавшую «математическую» веру в естественную правду, справедливость и закон, царствующие в обществе.

Нравственно-эстетический идеал меры и гармонии обосновывался всем философским мировоззрением пифагорейцев. Таким образом, свое учение о математическом истоке и основе всего сущего в природе и обществе пифагорейцы проецировали на человека, его жизнедеятельность в обществе.

Кстати, уже в современных исторических условиях 20-го столетия выдающийся американский физик-теоретик Гайзенберг в новых естественно – научных понятиях и категориях возродил главную идею пифагорейцев о математическом начале всего сущего, и тем самым далее развил теорию относительности А.Эйнштейна, сформулировав **единую физическую теорию материи**, в основе которой лежит **математическая симметрия**.

Затрагивая проблему управления, пифагорейцы указывают, что нет зла хуже безначалия, и для спасения общества необходимо существование правителей. От управленцев требуется просвещение и гуманность, человеколюбие, от управляемых – повиновение и почтение старшим, правящим, почитание отечественных богов и законов, родителей. Это, по мнению пифагорейцев, является нравственно-религиозной основой нормального общества. Но для того, чтобы достойно и успешно делать свое государственное дело, правящие должны действительно быть лучшими людьми – не по рождению, а по доблести, силе разума, по развитию своих способностей и добродетелей. Отсюда вытекало пифагорейское требование воспитания – религиозного, умственного, нравственного, руководствуясь которым истинный гражданин мог отчуждать благие, полезные государству деяния.

Философия пифагорейцев была дуалистической, где противоположности сводились к дуализму формы – деятельной, образующей силы, дающей всему вид, определенную меру, устройство; и материи – беспредельной, неопределенной, пассивной и бесформенной, образуемой в определенные формы лишь творческой силой первого начала.

На основании дуализма возникает философская проблема: как соединяются и согласуются между собой противоположные начала? Пифагорейцы не ответили на этот вопрос, но были убеждены, что гармония существует, «как бы она не возникала». Но это утверждение не есть объяснение, и наряду с пифагорейской школой и ее дуализмом возникают два строго монистических учения. Одно из них – учение Гераклита о единстве противоположностей в вечном процессе становления, другое – элейская философия, проповедующая мысль о единстве и неподвижности истинно сущего бытия, основоположниками и представителями которой были Ксенофан, Парменид, Зенон Элейский.

Если Гераклит – великий диалектик в античной философии, то Парменид ее первый метафизик, первый антагонист диалектики. Основная характеристика бытия у Парменида – его неподвижность, неизменность, отсутствие в нем какого бы то ни было генезиса: рождения и уничтожения.

Основной постулат, на котором настаивали Парменид и Зенон, это – недоверие к той картине мира, которая доставлялась чувствами и на убеждении в превосходстве ума над ощущениями, поскольку только ум ведет к достоверной и незыблемой истине.

Элейцы отрицали возможность мыслить пустоту, множество и движение, не впадая при этом в противоречия (апории). Зенон первый усомнился в подлинной истинности таких форм бытия, как пространство и время, и, таким образом, впервые дал основание идеалистическому мирозерцанию, обозначил разницу между являющимся (феномен) и мыслимым сущим (ноумен). Аргументы Зенона сообщили мощный импульс дальнейшему развитию античной математики, логики, диалектики. Апории Зенона побуждали мысль искать разрешения замеченных им трудностей. Нависшая над математическим познанием угроза неразрешимых противоречий была устранена впоследствии атомистическим материализмом Левкиппа и Демокрита.

Полемизируя с элейцами, материалисты считали, что пустота отделяет частицы вещества друг от друга. Если бы не было пустоты, не было бы реального множества и движения. С другой стороны, если бы все было делимо до бесконечности, пустота была бы во всем – след диалектики Зенона. Отсюда вывод: так как бесконечная делимость уничтожала бы всякую величину, то должны быть неделимые твердые тела – иначе не было бы ничего плотного. Эти материалисты выдвинули гипотезу о существовании абсолютно неделимых частиц вещества – атомов. Число атомов бесконечно, носясь в пустом пространстве, они, сталкиваясь, отталкиваясь и соединяясь производят возникновение сложных тел. Именно эта мысль становится основой материалистической философии и физики Левкиппа и Демокрита.

Будучи в теории познания жестким детерминистом, Демокрит утверждал, что в природе и обществе господствует объективная необходимость, которую следует познавать и руководствоваться ею в своей многообразной управленческой деятельности, если люди действительно хотят органично и лабильно встроить свою жизнедеятельность в природную и социальную реальность.

Только развитой разум человека, который обладает идеальным отчуждающим свойством, способен наиболее рационально организовать жизненное пространство и адекватно приспособиться к нему. Как подчеркивал Демокрит, люди измыслили себе идол случайности, чтобы прикрыть ею свое невежество.

В области морали Демокрит следует заветам общегреческой мудрости: мера во всем, «ничего лишнего» – вот цель разумного стремления, которая достигается путем умеренности, самообладания, господства над страстями и прежде всего – разумностью, сознанием истинных целей человеческого существования. Отчуждающая деятельность

человека проявляет себя и в области морали, где человек творит, создает себя как высокообразованную личность. Демокрит полагал, что правильное воспитание пересоздает человека, дает ему как бы вторую природу. Именно в действиях ума Демокрит вполне справедливо видит причину отчуждающей деятельности человека, ведущих его как к счастью, так и к несчастью. Все дурное, ошибочное в деятельности человека Демокрит склонен объяснять недостатком знания: «Причина ошибки, – говорит он, – незнание лучшего» [1, с.136].

Большое значение Демокрит придавал искусству управления в государстве, рекомендовал изучать его «как наивысшее из всех искусств» [3, с. 124].

Таким образом, подводя итог взглядам древних философов первого периода на проблему отчуждения, следует подчеркнуть следующие особенности этих философских взглядов:

1. В решении субъектно-объектного отношения (человек – объективный мир, природа) древнегреческие философы «пальму первенства» отдавали самому объекту, законам и качествам природы. То есть, греческие мыслители, **распредмечивая** природу в процессе познания, **опредмечивали** ее в форме логических понятий, логических конструкций и различных представлений, превращая этот понятийный ряд в первичные и независимые от человека сущности.
2. «Оторвавшись» от человеческого разума, эти логические конструкции приобретали «вторую жизнь» и уже сами «творили» как саму природу (точнее – понимание, интерпретацию природных закономерностей), так и социальную жизнь человека и всего общества.
3. Будучи отчужденной от разума, идеальная картина мира «накладывалась» человеком на социальную жизнь, формируя соответствующие им правовые, политические, нравственные и эстетические «конструкции», управляющие жизнедеятельностью того или иного конкретно-исторического общества.
4. Может показаться, на первый взгляд, что обращение к древнегреческой философии для современного социального управления занятие сугубо абстрактно-теоретическое и не актуальное. На самом деле, древнегреческие философы «первой волны» – Зенон из Элеи, Пифагор, Левкипп и Демокрит впервые поставили и определенным способом решили вопрос об **универсальных особенностях человеческого ума и познания, обладающего способностью «вторично творить мир»** в идеальном – логических формах и затем «вкладывать» природную и социальную действительность в лоно определенных научных теоретических интерпретаций, то есть, строить и управлять своей социальной жизнедеятельностью по моделям логической целесообразности. Иными словами, человек и человечество, образно говоря, постоянно находится в плену своих собственных мыслей, теорий, жизненных стереотипов, и логических предписаний, которые лишь в определенной степени, неполно соответствуют, а не тождественны, самому реальному миру.

То есть, образ мира лишь **подобен** самому миру и далеко не всегда наши желания и цели совпадают с результатами нашей научно-технической и социальной деятельности. Всегда имеет место содержательный разрыв между отчужденными субъективными целями человека, общества и объективными закономерностями мира. Из этого рассуждения также следует вывод, что в строго философском смысле слова говорить об адекватности (то есть тождественности, совпадении) субъективной управленческой деятельности с природой и закономерностями функционирования объекта управления не корректно и в какой то степени ошибочно. Адекватность в управлении есть идеал, к которому человек и человечество вечно стремится, никогда его не достигая. Этот катего-

рический гносеологический принцип следует всегда иметь ввиду управленцам всех рангов и структур в современном динамично развивающемся обществе.

Начало второго периода в развитии древнегреческой философии было положено Сократом, который в противовес своим предшественникам, считал, что главным предметом исследования отношения «человек – мир» ($S - O$) являются не свойства и закономерности природного мира, а сам человек, наделенный сознанием и разумом. Что же касается объективно существующей природы, то ее познание не подвластно человеческому разумению и находится за его пределами. Иными словами, если у пифагорейцев, Зенона, Демокрита, основной вопрос «человек – мир?» имел вид **объект – субъект**, то есть объект, природа, число, атомы являлись субстанциональными, первичными, и определяющими, то у Сократа наоборот, система «человек – мир» приобретает форму **субъект – объект** и в этом варианте первичным началом становится сам человек.

Таким образом, объективный идеализм предшественников Сократа сменяется субъективным идеализмом самого Сократа. И проблема управления **субъективно-объективной** системой, в которой главным действующим лицом становится сам человек с его сознанием, разумом и волей. Именно человек, как творец всего сущего, распредмечивает объективный природный мир и опредмечивает его в своем сознании, деятельности. То есть творит очеловеченную «вторую природу».

В своей философии Сократ обосновывает новую нравственную область и тем самым совершает принципиально значимый переворот в философии: объектом познания становится человек, его душа, внутренний мир установок и ценностей. Человек, по Сократу как бы переносит свой мысленный взор с внешних природных объектов на внутреннее свое разумно-психологическое состояние, на систему субъективных ценностей и поступков, на сам «механизм» познания. Он тесно сопрягает разум и мудрость человека с благодеянием и красотой. Именно они являются истинными критериями человеческой деятельности.

Смысл разума, его цель усматривается Сократом в истине, правде и добре. Поэтому самая деятельность разума сводится к этическому содержанию. Истинное существо человека – в его разумном начале; все достояние человека, само его тело и телесная жизнь принадлежит ему внешним образом, но разумная душа – это он сам. «Ведь я только и делаю, что хожу и убеждаю каждого из вас, молодого и старого, заботиться раньше и сильнее не о телах ваших или о деньгах, но о душе, чтобы она была как можно лучше, говоря вам: не от денег рождается доблесть, а от доблести бывают у людей и деньги и все прочие блага – как в частной жизни, так и в общественной [4, с.83-84].

Для Платона, ученика Сократа, проблема отчуждающей деятельности человека решалась таким же образом, как и у его учителя – это жизненное делание, цель которого состоит в познании и усвоении высшего блага, посредством которого человек вершит, отчуждает истинную жизнь. Без истинного знания нет истинной деятельности, ни частной, ни общественной – кредо Платона.

Платон указывал на то, что идеалу, истине принадлежит подлинная действительность, тогда как тот видимый порядок вещей, который есть отрицание идеала, является ложным. Платон приходит к мысли о том, что над видимым, чувственным миром существует иной сверхчувственный мир, мир идей, в котором нормы добра имеют свое полное осуществление.

Философия Платона имеет этический корень. Он ставит человеку те же практические задачи, что и Сократ: познавая, распредмечивая самоценное добро, претворять, опредмечивать его в частной и общественной жизни. Сократ искал в «этической области» всеобщие и безусловные разумные нормы, познаваемые человеком. Для Платона совокупность этих норм составляет суть умопостигаемого идеального духовного мира. Таким образом, конечным содержанием, предметом истинного знания является именно этот высший мир идеала, мир вечных норм, всего сущего. Нравственный принцип фи-

лософии Платона – идея блага; лишь тот, кто в состоянии осуществить эту идею в действительности, имеет право носить имя мудрого.

Этика Платона рассматривает познание природы высшего блага, затем опредмечивание этого блага сначала в действительности единичного человека (учение о добродетели), а затем в деятельности общества (политика). Причем, индивидуальную этику Платон считает односторонней и недостаточной: она требует восполнения и находит его лишь в этике социальной.

Устойчивость государства, по Платону, определяется его главной целью – господством справедливости, высшего блага. Лишь то государство истинно, которое основано на ясном сознании истинного идеала, форма же государства, основанная лишь на удовлетворении материальных потребностей человека, не истинна.

Платон утверждает, что государственный союз возникает в силу естественной необходимости, взаимопомощи и взаимозащиты между людьми. Общество тем совершеннее, чем совершеннее развит в нем принцип разделения труда, который позволяет каждому посвящать себя одной деятельности, одному призванию, находя в деятельности других восполнение своей собственной. Разделение труда обуславливается самой природой человеческой деятельности, самым разнообразием способностей человека. В таком государственном организме от правителей требуется мудрость, от воинов – мужество, от низшего класса, посвятившего себя материальной деятельности – воздержание и самообладание, и от всех – справедливость и самоподчинение государству, общему благу.

Причем, как указывает В.В.Алехин, «под государством Платон подразумевает не просто правовую или политическую структуру общества, но всю систему общих форм культуры, непосредственно определяющих поведение отдельного лица, его волю и сознание, включая грамматические нормы языка, правила, ремесла и искусства, религиозные ритуалы и т.д. Все они «вкладывают» человека в определенные рамки и границы жизнедеятельности, определяют стиль и манеру поведения личности. Такое государство, по Платону, противостоит индивиду в качестве сверхприродной действительности...» [2, с.12].

Таким образом, подводя итог рассмотрению проблемы отчуждения в философии Платона, необходимо отметить, что основная мысль, идея философа следующая: создавая, отчуждая законы, нормы, предписания, которыми необходимо руководствоваться для осуществления идеи справедливости в государстве, люди подчиняют себя созданным ими же продуктам своей деятельности, что, безусловно, несет для них как положительные, так и отрицательные последствия.

Аристотель указывал на то, что человек не пассивное, а деятельное существо, и отчуждающую, творческую деятельность индивида рассматривал в неразрывной связи со счастьем и удовольствием последнего, поскольку индивид, реализовывая способности, дарованные ему природой, осуществляет себя как личность. Поэтому счастье – не вещь, а деятельность. «...Счастье – определенного качества деятельность души сообразно добродетели...» [5, с.69]. Недостаточно быть стабильно красивым, добродетельным и сильным; чтобы приобрести победу, необходимо действовать, творить, создавать. Причем, по мнению философа, свойственная человеку деятельность, то дело, от которого зависит его счастье, заключается именно в разумной деятельности. Условием для такой деятельности мыслитель считает обладание способностями или добродетелями и, одновременно, совокупностью средств, нужных для ее осуществления. К последним Аристотель относит богатство, друзей, здоровье, но вместе с тем философ считает их не безусловно необходимыми, поскольку тот, кто достиг своего внутреннего счастья, не может быть вполне несчастлив. Мыслитель заключает, что удовольствие и деятельность не исключают друг друга понятия, а напротив, результатом успешной отчуждающей деятельности субъекта является удовольствие; оно обусловлено ею и есть ее завершение и увенчание.

Итак, Аристотель, в противоположность Платону, усматривает высшее благо не за пределами чувственно воспринимаемого мира, а в самой жизни индивида, которое есть лишь ее всестороннее, совершенное развитие. Соответственно такому понятию высшего блага Аристотель понимает и добродетель, которая состоит не в уходе от действительности, своеобразной негативной отчужденности индивида в психологическом плане, а в совершенном развитии его творческих, духовных сил и способностей – в том, что наиболее всего ему, как представителю человеческого рода, свойственно. Таким образом, разумная природа человека достигает своего совершенного развития, всестороннего выражения и воплощения в **отчуждении** человеком своих способностей и сил вовне. Это, по мнению Аристотеля, высшая творческая форма и вместе с тем конечная цель человека. В этом его назначение и его счастье.

Третий период развития древнегреческой мысли характеризуется ослаблением духа свободного философского умозрения, характерного для учения, начатого субъективным идеализмом Сократа, продолженного философией Платона и системой Аристотеля. Знание, которое вышеперечисленные философы считали целью самим по себе, высшим благом, теряет самостоятельную цену помимо того, что оно может дать для жизни. Философия все более стремится стать нравственным учением, дающим нормы, правила человеческой жизни; собственно, этика становится философией по преимуществу. Вперед выдвигаются нравственные проблемы, причем проблемы личной морали, так как политика потеряла нравственный смысл и государство перестало быть высшей этической идеей. В этот период утраты авторитета традиции, государственных законов, религии, мыслители приходят к выводу, что в условиях нравственного кризиса человек сам в себе должен искать основания своего морального поведения.

Новые, строго догматические учения стоической и эпикурейской школ отличаются практическим интересом. Вопрос субъектно-объектного отношения ставится следующим образом: как люди относятся к вещам и наоборот, как вещи относятся к людям? Основные вопросы, которые занимали умы философов того времени, были следующими:

- познаваема ли природа? – основной закон логики и теории познания;
- что такое природа? – основной закон физики;
- как должны мы жить согласно природе и нашему познанию? – основной закон этики.

Во всем сложившемся к тому времени многообразии учений в целом отражались два основных взгляда на природу в греческой философии: природа есть организм, живое целое; и природа есть механизм, агрегат атомов. Первый взгляд, разделяемый Платоном и Аристотелем, ранее их в наиболее простой форме был выражен Гераклитом, второй взгляд принадлежит Демокриту. В первом случае человек, как органический член мирового целого, должен познавать его вечную связь, тот Логос, душу, которая его оживляет, управляет и руководит им; и он должен подчиняться этому Логосу, сообразуясь с природой целого, т.е. жить для целого. Во втором случае, он как атом, разобщенный с другими атомами, должен изгнать из себя ложные страхи перед мировым законом, загробным миром и жить для себя. Первое воззрение усвоили себе стоики, второе – эпикурейцы, в чем и состояло основное, коренное различие между этими школами.

Задача стоической философии состоит в том, чтобы найти твердое основание для нравственной жизни. Вместе с киниками стоики видят в человеческом знании лишь средство к добродетельному поведению и достижению блага, сделать человека свободным и счастливым посредством добродетели. По учению стоиков, истинная деятельность невозможна без истинного познания; мудрость и добродетель – то же самое; и философия, которая определяется как добродетель, есть в то же время познание божеского и человеческого.

Этика стоицизма, как, впрочем, и другие нравственные учения греков, основывается на рациональном философском мировоззрении.

Добродетельное истинное поведение, по учению стоиков, есть разумное поведение. «...Разумным существам в качестве совершенного вождя дан разум, и для них жить по природе – значит жить по разуму...» [6, с.295]. Разумно то поведение, которое руководствуется познанием о природе человека и всех вещей. Добродетель состоит в том, что человек подчиняется вселенскому закону, познаваемому им, всеобщему порядку, управляющему миром. «Конечная цель определяется как жизнь, соответствующая природе (как нашей природе, так и природе целого) – жизнь, в которой мы воздерживаемся от всего, что запрещено общим законом, а закон этот – верный разум...» (Там же.) Из познания этого закона и этого порядка вытекает по необходимости логика, исследующая вопрос о позитивности вещей, и физика. И та и другая наука вполне подчинена этике.

Исходя из основного убеждения об единстве разума и материи, стоики могли мирить рационализм, основная идея которого полагалась ими в том, что критерием истинности наших представлений и понятий является их очевидность с эмпиризмом или сенсуализмом, признавая непосредственную разумность самих ощущений. «Отец» стоицизма, Зенон из Китиона истинными представлениями, в которых заключался критерий наших знаний, называл «понимательными представлениями». В нем совпадает чувственное и рациональное начала, точно так же, как субъект и объект, ибо они охватывают или понимают в себе свой предмет.

Вселенная представляется стоикам живым органическим целым, все части которого разумно согласованы друг с другом.

По мнению стоиков, разум есть универсальное начало всего сущего; неизменная необходимость, неразрывная цепь причинности определяет роковым образом все, что случается, и человек подчинен этому року: он свободен лишь тогда, когда повинуется ему сознательно.

Задачей эпикурейской философии была деятельность, приводящая посредством рассуждений к счастливой жизни. Эпикур ищет успокоения духа в мирозерцании. Вся цель, все счастье человека, по Эпикуру, заключается в его личном довольстве, поскольку жизнь человека ограничена только настоящей действительностью, настоящими ощущениями. Согласно этому, цель нашей жизни – удовольствие; критерий нашей деятельности – ощущение удовольствия или страдания. Эпикур учит не гнаться за мгновенными, сиюминутными удовольствиями, но искать постоянное состояние довольства, «устойчивое удовольствие». Вместе с Платоном он признает, что всякое удовольствие состоит в удалении страдания. Условие такого удовольствия заключается в нашем духе, поэтому Эпикур ставит духовные наслаждения неизмеримо выше телесных. Достижение «устойчивого удовольствия» возможно при освобождении, насколько это возможно, от потребностей и связанных с ними страхов и забот. В результате будет достижим идеал мудрости, проповедуемый Эпикуром, и, ранее до него – Демокритом – тишина и спокойствие, «невозмутимость» мудреца, господствующего над страстями.

По Эпикуру, все человеческие потребности делятся на три категории: первые – естественные и необходимые (голод, жажда); вторые – естественные, но не необходимые (половая потребность, потребность в приправленной пище и т.д.); и третьи – псевдопотребности, (роскошь, корыстолюбие, тщеславие и т.д.). Удовлетворение последних, по Эпикуру, есть не только наиболее дорогое и трудное, но и наиболее опасное для нашего душевного спокойствия, а так же совершенно мнимое: неестественные потребности по существу своему ненасытны, и из них вытекают все несчастья и скорби человеческие, между тем, как счастье дается покоем и довольством.

Эпикур, таким образом, приходит к выводу: живи согласно природе – никогда не будешь беден, живи согласно людскому мнению – никогда не будешь богат. Кто не довольствуется малым, тому ничто не будет достаточным. Всего приятнее наслаждаются

обилием те, кто всего менее в нем нуждаются; кто всего менее боится будущего, тот всего приятнее его встречает. «Поэтому, когда мы говорим, что наслаждение есть конечная цель, то мы разумеем отнюдь не наслаждение распутства или чувственности, как полагают те, кто не знают, не разделяют или плохо понимают наше учение, – нет, мы разумеем под удовольствием свободу от страданий тела и от смятения души. Ибо не бесконечные попойки и праздники, не наслаждение мальчиками и женщинами или рыбным столом и прочими радостями роскошного пира делают нашу жизнь сладкою, а только трезвое рассуждение, исследующее причины всякого нашего предпочтения и избежания и изгоняющее мнения, поселяющие великую тревогу в душе. Начало же всего этого и величайшее из благ есть разумение;... . Это оно учит нас, что нельзя жить сладко, не живя разумно, хорошо и праведно, и (нельзя жить разумно, хорошо и праведно), не живя сладко: ведь все добродетели сродни сладкой жизни и сладкая жизнь неотделима от них» [7, с.318].

Интерес вызывают взгляды Эпикура, касающиеся общественной жизни и государства, вполне соответствующие его нравственному атомизму. Он считал, что общественно-государственный союз есть учреждение, весь смысл которого заключается во взаимной пользе или взаимном договоре. Животные не знают права, чуждо оно и тем народам, которые не могли или не захотели заключать таких договоров. Таким образом, Эпикур является ранним провозвестником договорной теории общества, непосредственно имеющей отношение к рассматриваемой нами проблеме отчуждения.

Как было показано выше, основные философские древнегреческие школы третьего периода – стоическая и эпикурейская – проповедовали строго догматические нравственные, этические учения, дающие нормы, правила человеческой жизни, и решение основного вопроса отчуждения – как жить сообразно природе и нашему познанию? – каждая школа предлагала свое.

Следовательно, проблема отчуждения, решаемая древнегреческими философами, имеет актуальное значение для современного исторического этапа развития украинского общества и государства именно в силу своего универсального, всеобщего значения и применения.

РЕЗЮМЕ

Проведений філософський аналіз проблеми відчуження в давньогрецькій філософії дозволяє зробити ряд висновків універсального характеру. Суб'єктно-об'єктне відношення (S-O), що часто називали основним питанням філософії, є по своїй суті відчужувальною, розпредмечувально-опредмечувальною діяльністю людини в об'єктивному світі, що її оточує. У результаті цієї діяльності "перша природа" перетворюється продуктивною людиною в "другу природу" – усвідомлену, онаучену та технізовану, що задовольняє потреби людини й суспільства.

Ця "друга природа" втілюється не тільки в матеріальних, але й у духовних цінностях культури людини. А саме: в ідеях, теоріях, науці, політиці, праві, моральних нормах, мистецтві, в різних соціальних відносинах між людьми. Саме духовні цінності визначають "конструкцію", форму суспільного устрою, державної структури. Духовні цінності є внутрішньою соціальною логікою будь-якого суспільства і, врешті-решт, визначають менталітет особистості.

Відчужена й об'єктована духовна та матеріальна культура не просто нейтрально існує в суспільстві. Вона робить великий зворотний вплив позитивного і негативного характеру на саму людину й суспільство, вкладає свідомість, поведінки й діяльність людини у визначені рамки та обмеження, типізує особистість, обмежуючи її волю.

SUMMARY

The carried out philosophical analysis of a problem of alienation in Ancient Greek philosophy allows a number of conclusions of universal character to make. First, subjective – objective relation (S-O), which frequently named as the basic question of philosophy, is in the essence alienating, disobjectifying-objectifying activity of the man in the world, environmental to him. As a result of this activity the productive man transforms «the first nature» into «the second nature» -comprehended, intelligent, scientfying and technicalized, which answers to requirements of the man and community. Secondly, this «the second nature» is embodied not only in material, but also in spiritual values of human culture: in ideas, in the theory, in a science, in politics, in moral norms, in art and in the different social relations between the people. The spiritual values determine «design», the form of public building, the kind of state structure. They are internal social logic of any society and define the mentality of the person at the end. Thirdly, alienated and objectified spiritual and material culture not simply exists in a community neutrally. It makes the large return influence of positive and negative character. It influences the man and society; it puts consciousness, behavior and activity of the man into defined frameworks, it creates restrictions, unifies the person, limiting its will.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Трубецкой С.Н. Курс истории древней философии. – М.: «ВЛАДОС», 1997.
2. Алехин В.В. Отчуждение и социальное управление. – Донецк, 2000.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1999.
4. Платон. Апология Сократа. – М.: Мысль, 1999.
5. Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: Мысль, 1983.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979.
7. Лукреций Кар. О природе вещей. – М.: Художественная литература, 1983.

Надійшла до редакції 24.12.2001 р.